cogito

Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları

cogito

Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları

Sayı: 28 Yaz 2001

Yapı Kredi Yayınları: 1520

Cogito
Üç aylık düşünce dergisi
Sayı: 28 Yaz 2001
ISSN 1300-2880

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. adına sahibi:
SELÇUK ALTUN
Genel Müdür:
R. ÖMER KÜKNER
Genel Müdür Yardımcısı:
R. HİKMET KONURALP

Dergi Yayın Yönetmeni:
CEM AKAŞ
Yazı İşleri Müdürü:
CEM İLERİ
Bu Sayının Editörü:
GÜL PULHAN
Yayın Kurulu:
ENİS BATUR, AHMET KUYAŞ, SAMİH RİFAT, GÜVEN TURAN, TUĞRUL TANYOL, EKREM IŞIN, MİNE HAYDAROĞLU
Katkıda Bulunanlar:
İNGİLİZ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ, SEHER ERDOĞAN, ZEYNEP KAYHAN, ALİ AKTAN AŞKIN
Grafik Tasarım:
FARUK ULAY, AKGÜL YILDIZ
Düzelti:
FAHRİ GÜLLÜOĞLU, ERSEL TOPRAKTEPE
Yayın Sekreteri:
GÜLAY KANDEMİR

Renk Ayrımı / Baskı:
OFSET YAPIMEVİ
Yahya Kemal Mah. Okul Sk. No: 4 Kağıthane / İstanbul.
Tel.: (0212) 295 86 01
Faks: (0212) 295 64 55

Fotoğraflar:
AYDIN COŞKUN

Halkla İlişkiler:
ARZU HAKSUN
Reklam:
EMRAH ERSOY

Yazışma Adresi:
COGİTO,
Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş.
İstiklal Caddesi, No: 285 Beyoğlu 80050/İstanbul
Tel.: (0212) 252 47 00 (pbx)
Faks: (0212) 293 07 23
E-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr

Cogito'da yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir.
Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmek kaydıyla yayımlanabilir.
Yayın Kurulu, dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.
Gönderilen yazılar iade edilmez.

Hesap no: Yapı Kredi Beyoğlu Şubesi 56 00 87-9
Yurtiçi fiyatı: 5.000.000.- TL

Bu Sayıda:

Cogito'dan

5 • Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları

Rüzgâr Gülü

8 • 20 Önemli Arkeoloji Kavramı • Nippur Kazısı ve Osman Hamdi Bey • Knidos Aslanı Açık Görüşte • Sümer Müziği ve Boğa Başlı Lir • Karadeniz Projesi ve Nuh'un Gemisi Efsanesi • Esrarengiz Orta Doğu ve Agatha Christie • Odysseus'un Sarayında • Kutsal Kitabın İzinde

Arkeolojinin Arkeolojisi

26 • Küçük Arkeoloji Antolojisi • Platon - Raffaello - Rabelais - Rubens - Bacon - Pascal - Voltaire - Diderot

41 • Alan Schnapp • Arkeolojinin Keşfi

65 • Ian Hodder • Tutku ve Oyun Olarak Geçmiş: Çoğul Geçmişlerin Kurulmasında Bir İhtilaflar Yerleşmesi Olarak Çatalhöyük

84 • Lydia Flem • Freud: Arkeolog

106 • Cemil Bezmen • Turizmde Arkeolojinin Görünümleri: Hacılar, Hocalar ve Diğerleri

Türkiye'de Arkeoloji: Eğitim, Araştırma, Kurumsallaşma

117 • **Tartışma:** Bütün Cepheleriyle Türkiye'de Arkeoloji • Güven Arsebük - Aksel Tibet - Ali Dinçol - Gül Pulhan

Bir İdeoloji Olarak Arkeoloji

138 • **Söyleşi:** Mehmet Özdoğan ile Arkeoloji - İdeoloji - Devlet İlişkileri Üzerine • Gül Pulhan

152 • David W. Anthony • Nazi ve Eko-Feminist Prehistoryalar: Hint/Avrupa Arkeolojisinde İdeoloji ve Ampirizm

171 • Philip L. Kohl - Goçha R. Tsetskladze • Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika

198 • Victor A. Shnirelman • Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe: 1930-1940'ların Sovyet Arkeolojisinin Unutulmuş Sayfaları

Arkeoloji Bilimi Üzerine

225 • Roger Matthews • MS 21. Yüzyılda Disiplinlerarası Arkeoloji
238 • Colin Renfrew • Aklın Arkeolojisi Yapılabilir mi? Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru

Osmanlı Arkeolojisi

257 • **Söyleşi:** Halil İnalcık ile Osmanlı-İslam Arkeolojisi Üzerine • Gül Pulhan
274 • Lucienne Thys-Şenocak • Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri

Türkiye'de Arkeoloji: Tahrip, Miras, Bellek

284 • Mihriban Özbaşaran - Oğuz Tanındı • Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - TAY Projesi -
291 • Numan Tuna • Türkiye'de Arkeolojik Kültür Mirası Yönetimi
298 • **Söyleşi:** Özgen Acar: "Tarih Yerli Yerinde Kalmalı" • Gül Pulhan

Bilimsel Yazılar

304 • Hayat Erkanal • Liman Tepe: Tarihöncesi Ege Kültürlerine Yeni Bir Işık
317 • Klaas R. Veenhof • Kaniş: Anadolu'da Bir Asur Kolonisi
333 • Aslıhan Yener • Kalay Üretimi Organizasyonu: İlk Tunç Çağı Anadolusunda Stratejik Endüstriler

Geçen Sayıdakiler

348 • Sayı 27: Kriz: Daha Derin, Daha Eski, Daha Yaygın

351 • Yazarlar Hakkında

Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları

Arkeoloji, geçmişi ararken bugünle sarmalanmış bir bilim dalıdır. Veriler düne aittir ama bu verilerin bulunuşu, değerlendirilişi, yorumlanışı bugünün uğraşıdır. Siyasal konjonktürler, savaşlar, ideolojiler, diğer bilim dallarındaki gelişmeler, moda entelektüel akımlar arkeolojinin çalışma biçimini ve yorumlarını doğrudan etkiler. Bu özel sayıda, arkeoloji disiplinini ve etrafını tabaka tabaka kazdık.

I.Tabaka: Uzak geçmiş kavramının oluşması, insanoğlunun kendinden çok önce yaşamış toplumların bıraktığı maddi kalıntılara ilgi duyması ve bir bilim dalının doğuşu. Arkeolojinin Keşfi, Schliemann'ın Mektupları, Pennsylvania Üniversitesi'nin Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki eski Sümer kenti Nippur'u kazma çabaları ve işleri hızlandırmak için Sultan Abdülhamit'e verilmesi planlanan bir hediye: Thomas Edison'un yeni icadı fonograf ve icadın Türkiye'ye gönderilme detaylarını tartışan ampulün mucidi Edison'un Mektupları, sonunda hediyeye gerek kalmadan alman ferman, Osman Hamdi Bey'in Nippur ziyareti ve kazıyı yağlıboya resmetmesi. Birinci tabakada arkeolojinin tarihi var.

II.Tabaka: Dağılan imparatorluklar, kurulan ulus devletleri ve siyasetin arkeolojiden talepleri. Toprak egemenliğinin meşruiyetini arkeolojiyle kanıtlamaya çalışan İsrail, Sovyet ideolojisinin en sert yılları ve Kremlin'in arkeolojiye müdaheleleri, Nazi Almanyası ve Hint-Avrupa kökleri, uluslaşma sürecini yirminci değil, yirmibirinci yüzyılın başında yaşayan Kafkasya ve yeni devletin emrinde arkeoloji. İkinci tabaka, siyasetin ve ideolojinin uzak geçmişe olan ilgisini belgeliyor.

III.Tabaka: Kazı izinleri, araştırma izinleri, kazı komiserleri, müzeler, bekçiler, üniversiteler, sit alanları, sarı tabelalı ören yerleri, koruma kurulları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kültür Bakanlığı; Türkiye'de arkeoloji, devlet bürokrasisinin kuşatması altında mı? Mehmet Özdoğan, Türk arkeolojisini ve eşlik eden resmi bakış açılarını tarihsel gelişimi içinde değerlendirirken, Güven Arsebük, Ali Dinçol, Aksel Tibet, Gül Pulhan Türkiye'de arkeolojiyi eğitimden bilinçlendirmeye, kültür mirasının envanterlenmesinden Anadolu arkeolojisinin dünyadaki konumuna kadar bütün cepheleriyle konuşuyor. Bu tabakanın altından devlet çıkıyor.

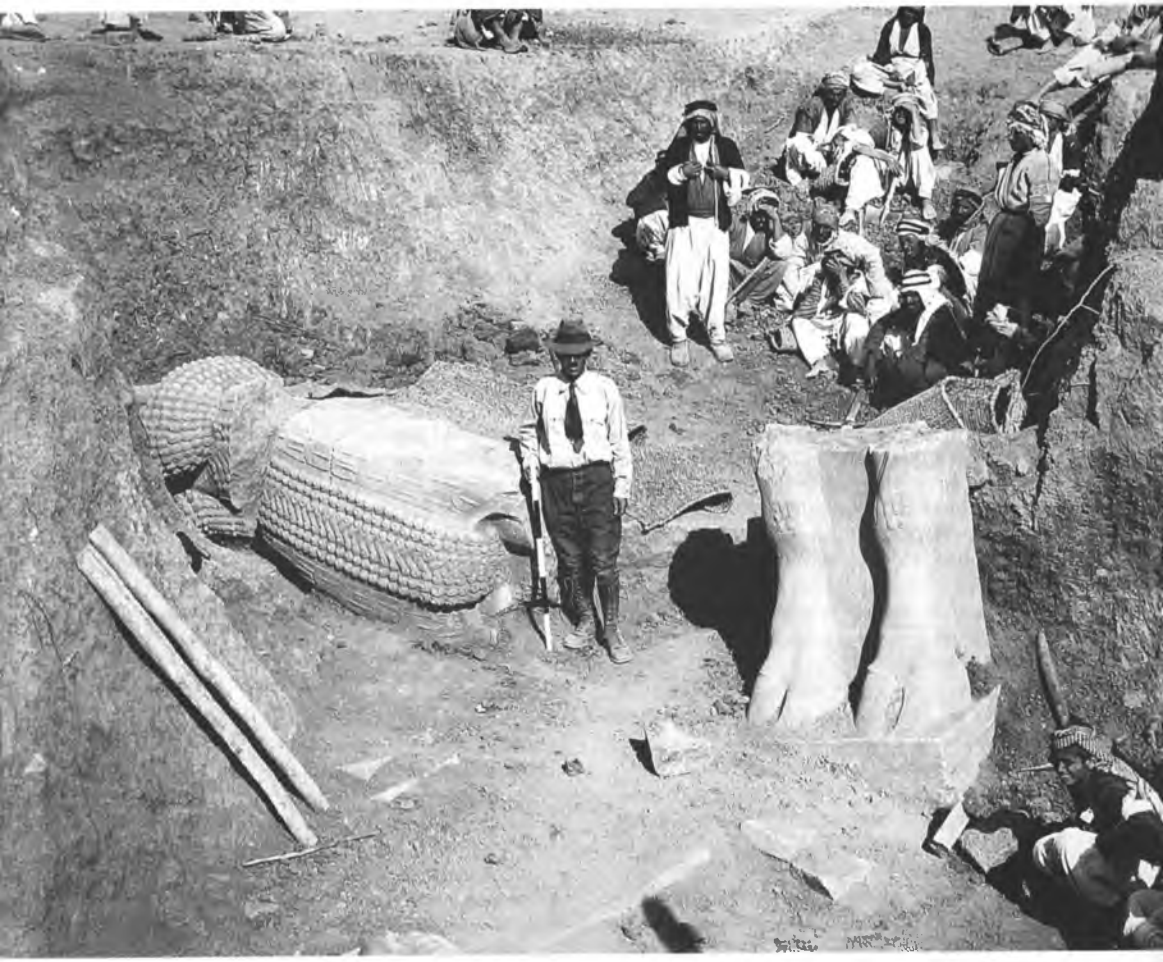
IV.Tabaka: Bir yanda baraj göllerinde boğulan, defineci dedektörlerine, greyder kepçelerine takılan uygarlıklar, öte yanda Anadolu'nun arkeolojik kayıtlarını internetle dünyaya sunan Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi, sayıları her geçen gün artan kurtarma kazıları, kaçırılan eserlerin geri getirilme serüvenleri. Dördüncü tabaka, arkeolojik mirasın korunması için verilen farklı mücadeleleri gözler önüne seriyor.

V.Tabaka: Kutsal kitapların doğruluğunu ispatlamak ve müzeleri hazinelerle doldurmak tutkusuyla başlayan arkeoloji, bugün hangi soruların cevabını arıyor, hangi yöntemlerle çalışıyor, hangi sınırları zorluyor? Roger Matthews, Colin Renfrew ve Ian Hodder, bugünün arkeolojisinden farklı kesitler ortaya koyuyorlar.

VI.Tabaka: Dünyada maden teknolojisinin başlangıcı, MÖ ikinci binde Ortadoğu'yu saran ticaret kolonileri ağının kazılmış tek örneği Kültepe ve Ege'de Troya'yı sıradanlaştırabilecek bir Bronz Çağı kenti Limantepe. İki arkeolog ve bir asurbilimci, cevabını yalnızca Anadolu'da bulduğumuz bilinmezleri makaleleriyle gün ışığına çıkarıyor.

Kazıyı bitirirken en çarpıcı sonuçlardan biri, tarih ve arkeolojinin birlikteliği ve dünyanın en önemli Osmanlı tarihçilerinden Halil İnalcık'ın Osmanlı tarihini anlayabilmek için arkeoloji yapılması gerektiğini ısrarla vurgulaması ve gerçekleştirdiği arkeoloji projeleri.

Arkeoloji kavramı, Cogito'da bu kez yalnızca bir metafor olarak kullanılmıyor, bizzat bir bilim dalı olarak ele alınıyor.

20 Önemli Arkeoloji Kavramı

Arkeoloji
Antik Yunanca kökenli *archaeo* ve *logos*, yani eski ve bilim kelimelerinin birleştirilmesi ile üretilen bir kavramdır. Arkeoloji nispeten yeni bir bilim dalıdır. 18. yüzyıl Avrupası'nda, aristokrasi ve kentli seçkinlerin antik dünyaya ait türlü buluntuları toplama ve biriktirme hevesini tatmin etmek için Pompei gibi antik yerleşimlerde gerçekleştirilen hafriyatlar, arkeoloji biliminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu hafriyatlar, zamanla sistematik hale dönüşmüş, hafriyatların amacı sadece gömülü malzemeyi gün ışığına çıkartmaktan ziyade, bu malzemeyi incelemek, hatta bu eşyaları ve binaları üreten insan topluluklarını anlamak yolunda evrilmiştir.
Arkeoloji, insanlık tarihini materyal kalıntıları inceleyerek araştırma ve anlamlandırma bilimidir. Afrika'daki ilk insansı yaratıkların ürettikleri taş aletlerden tutun da, 1800'lerde üretim yapan bir tekstil atölyesine kadar, insanlık tarihinin dört milyon yıllık serüveninin tamamıyla ilgilenir. Tarih bilimi gibi arkeoloji de yazılı kaynaklardan faydalanır. Ancak, arkeoloji sadece yazılı kaynakların bize sunduğu bilgilerle yetinmez, geçmiş zaman insanlarından arta kalan tüm kalıntıları inceler. Kazı için seçilen yerleşim, yerine göre görkemli bir tapınak, önemli bir başkent, ya da küçük kerpiç bir köy evi, hatta göçebe bir ailenin birkaç günlüğüne konakladığı bir yayla çadır yeri veya kaya sığınağı bile olabilir. Bunların yanında, batmış bir ticaret gemisi ya da bir depremde suyun altında kalmış bir şehir de arkeolojik olarak incelenebilir.
Müzelerde sergilenen estetik anlamda hoş görüntülü eserlerin yanı sıra, arkeologlar kazılarında eski insanlara ilişkin pek çok farklı türde veri toplarlar. Küplerin içinde depolanmış tahıl taneleri, beslenilen ya da avlanılan hayvan kemikleri, günlük yaşamlarında kullandıkları kapkacak da arkeologlar için bilimsel açıdan en az müzede sergilenen bir altın heykelcik kadar kıymetlidir. Bunlara benzer farklı verileri inceleyerek, eskiçağ insanlarının günlük beslenme alışkanlıkları, teknolojik gelişmeleri, sosyokültürel yapılanmaları hakkında son derece aydınlatıcı bilgiler elde edebiliriz.

Açma
Arkeolojik kazı çalışmalarının en küçük birimidir. Açma, en genel anlamıyla, bir arkeolojik yerleşimde açılan bir kontrollü kazı çukurdur. Bu çukurlar genelde 10 x10m.'lik kareler halinde açılırlar ve kazı alanının tümünü kapsayan bir karelaja göre isimlendirilirler. Kazının özel ihtiyaçlarına göre açmaların boyutları ve şekilleri değişebilir. Örneğin, sualtı kazılarında açmalar genellikle 2x2m'lik kareler halinde düzenlenir, ya da özellikle açılıp incelenmesi gereken bir bölgede istenilen herhangi bir şekil ve boyutta bir çukur açılabilir.

Akropol / Sitadel
Genellikle sur duvarlarıyla çevrili, bir saldırı anında korunma amaçlı kullanılabilen yukarı şehir. Akropol kelimesi genellikle antik Yunan yerleşimleri için kullanılır, ancak bu nitelikleri taşıyan diğer yerleşimler de bu terimle adlandırılabilirler. Kentin dinî ve idarî binaları genellikle bu bölümde yer alır.

Arkeometri
Arkeoloji sosyal bir bilimdir. Ancak, arkeolojik araştırmalarda kullanılan bazı verilerin elde edilmesi ve incelenmesi için çeşitli fenni bilimlere başvurulmaktadır. Arkeometri fizik, kimya, biyoloji, botanik, zooloji, jeoloji ve jeofizik gibi bilimlerin arkeolojik alanda gerçekleştirilen uygulamalarına verilen genel isimdir. Örneğin, metal buluntulardan alınan örneklerin elektron mikroskobuyla incelenerek yapım tekniklerinin araştırılması, seramiklerin kesitlerinin alınıp kullanılan kilin yatağının belirlenmesi, seramik kaplardaki mikroskobik miktardaki yemek artıklarının analiz edilip tanımlanması arkeometri biliminin işidir. Organik buluntuların tarihlendirilmesi için başvurulan Karbon 14 tarihleme yöntemi de arkeometrinin en önemli uygulamalarından birisidir.

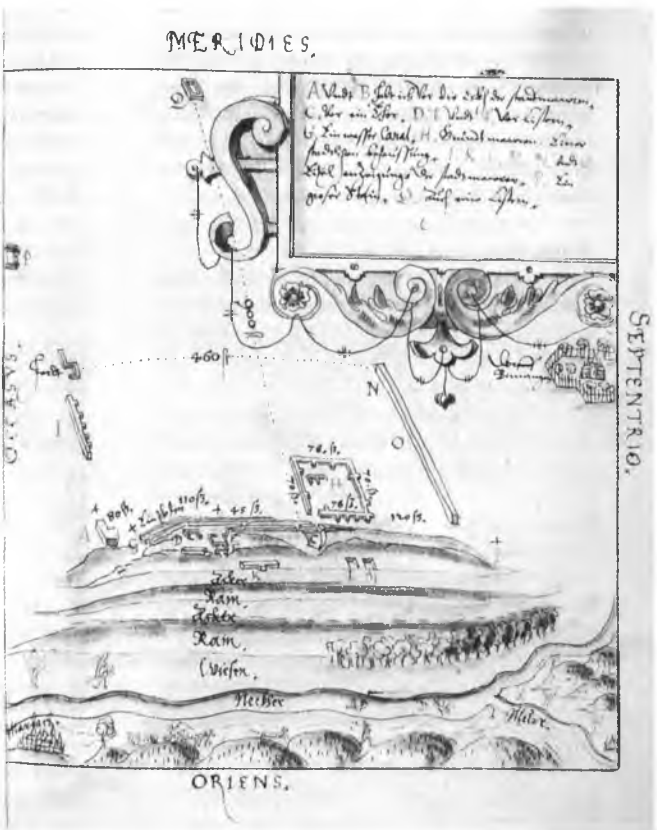
Buluntu
Arkeolojik kazılardan elde edilen insan elinden çıkma taşınabilir eşyalara verilen genel isimdir. Seramik parçaları, heykeller, metal eşyalar buluntulara örnektirler. Kazılarda ele geçen buluntuların titiz kayıtları tutulur, fotoğrafları çekilir, çizimleri yapılır. Buluntulara ayrıca birer kazı envanter numarası da verilir. Bu numaraların kaydedildiği envanter defterleri sayesinde buluntular müze depolarına kaldırılsalar da, buluntular üzerinde çalışmak isteyen araştırmacılar tarafından incelenebilirler.

Define Avcılığı
Arkeoloji bilimine en çok zarar veren etkinliktir. Hukuk dilinde kaçak kazı olarak da bilinir. Kanunen yasak olan tarihi eser pazarının beslenmesi ve büyümesinde önemli rol oynar. Kaçak kazılardan elde edilen arkeolojik eserler sonradan arkeologlar tarafından incelenseler de, kontekstleri (bkz. *kontekst*) yokedildiğinden ve böylelikle bilimsel değerlerini yitirmiş olduklarından, insanlık tarihinin aydınlatılmasına pek bir katkıda bulunamazlar.

Höyük
Höyükler genellikle düzlük ovalar ya da platolarda doğal bir tepe görünümündedirler, ancak insan elinden çıkma kültürel katmanlardan (bkz. *stratigrafi*) oluşurlar. Orta Anadolu, Yakındoğu gibi kerpiç mimarinin kullanıldığı coğrafyalarda sıkça görülür.
İnsanların aynı yörede yüzyıllar hatta binyıllar boyunca yerleşmeleri ve yaşamaları sonucunda höyükler coğrafyada kolayca farkedilebilecek yüksekliklere ulaşırlar. Anadolu'da sıkça rastlanılan Gâvurtepe, Asartepe, Hisartepe gibi yöre isimleri genellikle höyük türü bir yapılanmanın varlığına işaret ederler. Çatalhöyük, Kültepe, Troya arkeolojik olarak incelenen birer höyüktürler.

İn Situ
Birincil kontekst (bkz. *kontekst*) bozulmaksızın günümüze gelebilmiş buluntular. Bir arkeolojik kazıda, bir buluntu 3000 yıl önce bırakıldığı yerde ele geçirilebilirse, bu buluntudan o zamanki yaşam ve yapılanma hakkında çok önemli bilgiler elde edebiliriz.

Kazı
Arkeoloji biliminin en temel veri toplama yöntemlerinden birisidir. Eski uygarlıkların kalıntılarının çoğu tümüyle ya da kısmen toprağa gömülü şekilde günümüze ulaşırlar. Bu kalıntılar, bilimsel kazı teknikleriyle gün ışığına çıkartılırlar. Arkeolojik kazıların en önemli özelliği kontrollü bir şekilde gerçekleştirilmeleri ve kazı işleminin her aşamasının büyük bir titizlikle kaydedilmesidir. Arkeolojik buluntuların anlamlandırılabilmeleri için bu kayıtlar son derece önemlidir. Kontrollü bir kazı dışında ele geçen arkeolojik buluntular ne kadar güzel ve görkemli görünürlerse görünsünler, bilimsel açıdan tüm değerlerini kaybetmişlerdir (bkz. *define avcılığı*).

Kesit
Arkeolojik kazılarda açılan açmaların dört bir yanında oluşan çukur duvarlarına verilen isim. Kesitler özellikle stratigrafinin (bkz. *stratigrafi*) okunması ve anlamlandırılmasında kullanılırlar. Bu açıdan kazının farklı yerlerinde açılan açmaların kronolojilerinin ilişkilendirilmesinde kesitlerin doğru ve eksiksiz kaydedilmesi, ayrıntılı çizimlerinin hazırlanması gerekir.

Klasik Arkeoloji
Arkeolojinin, Batı dünyasında "Klasik Çalışmaları" adı altında yeralan bilimle kesiştiği daldır. "Klasik Çalışmaları" özellikle Avrupa kültürlerinin tarihsel kimlik arayışında çok önemli bir rol oynadığından, 18. yüzyıldan itibaren akademide köklü bir disiplin haline gelmiştir.
Bu uzmanlık dalı, en genel anlatımla, Eski Yunanca ve Latince dillerinde yazılı kayıtlar bırakan insan topluluklarının ürettikleri materyal kültürle ilgilenir. Yunan ve Roma uygarlıklarından günümüze kalan eserleri inceler, uygarlıkların şemsiyesi altında yaşamış olan insanların hayatlarıyla ilgili bilgi edinmeyi amaçlar. Anadolu'da Efes, Afrodisyas, Priene, Milet gibi Yunan ve Roma şehirlerinde yapılan kazılar, klasik arkeoloji kazılarına örnek oluşturur.

Kontekst
Arkeolojik buluntuların, kontrollü kazı sırasında içinde keşfedildikleri üç boyutlu ortam. Herhangi bir arkeolojik buluntunun anlamlandırılabilmesi için kontekstinin son derece dikkatli bir şekilde kaydedilmesi gerekmektedir. Kontekst, kontrollü kazılarda elde edilen buluntuların nasıl ve ne için kullanıldıklarını inceleyebilmemiz ve anlayabilmemiz için önemlidir. Örneğin, mutfak olduğu tahmin edilen bir odada ele geçen bir metal tas ile, bir mezarda ya da tapınakta bulunan aynı tür bir metal tasın anlamlandırılması tamamen farklı olacaktır.

Nekropol
Mezarlık. Eski Yunanca *nekros* ve *polis*, yani ölü ve şehir kelimelerinden oluşturulmuş bir kelimedir. Yerleşimlerin dışında yer alan toplu gömütlerin bulunduğu alanlara verilen isimdir.

Prehistorya
Tarihöncesi çağlara verilen genel isim. Eğer tarih kitaplarında yazıldığı gibi, 'tarih sonrası' çağların başlangıcını yazının icadı olarak kabul edersek, prehistorya en genel anlamıyla yazı-öncesi çağlarla özdeşleştirilir. Bu noktada unutulmaması gereken en önemli unsur, yazı teknolojisinin dünyanın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda ortaya çıkmış olduğudur. Mezopotamya'da MÖ 3000 civarlarında kullanılmaya başlayan yazı, Çin'de yaklaşık olarak MÖ 1000'de, Mezoamerika'da MÖ 700'de ortaya çıkar. Bunun yanı sıra, tarihin akışı içinde yazılı kültürün ortadan kaybolduğu 'karanlık çağlar' bu ayrımı karmaşıklaştırır. Prehistoryanın arkeoloji içinde bir akademik disiplin olarak ayrılması, yöntembilimsel bir farklılıktan ziyade, varolan akademik yapılanmanın ve eğitim sisteminin bir sonucu olarak görülebilir. Arkeologlar, eğitimleri gereği belli bir zaman ya da coğrafya üzerinde uzmanlaşırlar. Akademik eğitim sürecinde bu uzmanlık alanları, prehistorya, protohistorya ya da klasik arkeoloji altında gerçekleşmektedir. Anadolu coğrafyasında prehistorya yaklaşık olarak Yontma, ve Cilalı Taş Devirlerini, Kalkolitik Çağı ve Eski Tunç Çağı'nı kapsar.

Sondaj
Bir yerleşimde gerçekleştirilen kazılarda kronolojiyi düzenlemek için açılan, yerleşimin en erken kültürel katmanına (bkz. *stratigrafi*) kadar inmeyi amaçlayan, derin açma (bkz. *açma*). Sondajlarda, seçilen inceleme alanının tarihçesini belirlemek, kültürel katmanlaşması hakkında sağlam bir fikir sahibi olabilmek açısından önemlidir.

Stratigrafi
Arkeolojik yerleşimlerde oluşan katmanlaşma. İnsanların inşa ettikleri binalar, üzerinde yaşadıkları yerleşim tabanları zaman içinde terkedilir, harabeye döner ve yıkılır. Yıkılan yapıların kalıntılarının üzerine yenilerinin inşa edilmesi, yeni nesillerin gelip yaşamlarını sürdürmeleriyle yeni katmanlar oluşur.
Stratigrafi, yani katmanlaşmanın oluşumu, jeolojik oluşumlarla paralellik gösterir. Genel bir kural olarak en alttaki tabaka, eğer deprem gibi çok güçlü bir doğal afetin etkisiyle yer değiştirmediyse, en eski olanıdır. Katmanlaşmanın titizlikle incelenmesi sonucunda herhangi bir yerleşimde çağlar boyunca yaşamış olan arkeolojik kültürlerin kronolojik gelişimi incelenebilir. Bu gelişimin sağlıklı bir incelemesinin yapılabilmesi için kesitlerin titizlikle çalışılması gerekmektedir.

Tümülüs
Tümülüs de höyük gibi doğal olmayan, insan yapımı bir tepeciktir. Ancak höyükten farklı olarak tümülüs, kültürel yaşam katmanlarından oluşmaz. Tümülüs, genellikle ahşap ya da taştan inşa edilmiş bir mezar odasının üzerine büyük miktarda çakıl ve toprak yığılmasıyla hazırlanan bir mezar anıtıdır. Tümülüsler yapımlarında gerekli olan muazzam insan gücü nedeniyle oldukça pahalı oluşumlardır. Bu nedenle de, toplumun üst kademelerinden, kraliyet ailesi ya da aristokrasiden insanlar için inşa edildikleri düşünülmektedir. Anadolu'daki en ünlü tümülüs, kontrollü arkeolojik kazılarla incelenmiş olan Gordion'daki Frig Kralı Midas'ın Mezarı'dır.

Unsur
Taşınabilir eşyalardan büyük, mimari yapıdan küçük arkeolojik oluşumlara verilen isim. Bir kamp ya da tandır ateşinin kalıntıları, bir gömüt, çöplük çukuru ya da bir duvar için açılan temel birer unsur örneği olabilir.

Yerleşme Tabanı
Yaşama tabanı ismi de verilebilir. Herhangi bir dönemde insanların üzerinde etkinliklerini sürdürdükleri taban seviyedir. Bozulmamış bir kontekstte (bkz. *kontekst*) ele geçen tabanların üzerindeki buluntuların incelenmesinden, o tabanın son kullanıldığı devre ait zengin bilgiler ortaya çıkarılabilir.

Yüzey Araştırması
Arkeolojik veri toplamanın temel yöntemlerinden birisidir. Belli bir yerleşimin yoğun olarak incelenmesini gerektiren kazı işleminin aksine, yüzey araştırmalarında geniş bölgeler taranabilir. Yüzey araştırması, bir grup arkeoloğun seçilen bir alanda sistematik bir şekilde yürüyerek toprağın üstündeki kalıntıları gözlemlemesi ve kaydetmesi ile gerçekleşir. Bu kalıntılar sürülmüş tarlalarda göze çarpan seramik parçaları, halen ayakta duran mimari kalıntılar, ya da bir mağaradaki duvar resimleri olabilir.
Yüzey araştırması için seçilen bölge genellikle arkeoloğun kafasında oluşturduğu bir soruya cevap verebilecek niteliktedir. Özellikle belli bir coğrafyada çağlar boyunca yerleşim dağılımındaki değişim, ya da yerleşimler arasındaki hiyerarşinin niteliğiyle ilgili sorularda yüzey araştırması verimli cevaplar sunabilir. İnsanların yaşadıkları coğrafyada yaptıkları türlü değişiklikler de (baraj, sulama kanalları ya da tarım amaçlı teraslamalar gibi) yüzey araştırması yoluyla incelenebilir.
Sadece gözlem yapmaya ve kayıt tutmaya yönelik bir yöntem olduğundan, yüzey araştırması zarar vermeyen bir inceleme türüdür. Günümüzde yürütülen arkeolojik kazıların çoğu, gerek kazı işlemi başlamadan önce en verimli sonuçların hangi bölgelerden alınabileceğinin incelenmesi, gerek, kazılan yerleşimin doğal ve kültürel coğrafyası içindeki konumunun daha iyi anlaşılabilmesi için, bir yüzey araştırması ekibiyle işbirliği yapmaktadır.
TUĞBA TANYERİ-ERDEMİR

Nippur Kazısı ve Osman Hamdi Bey

Uçsuz bucaksız bir çölün ortasında yükselen tuhaf mimari şekillerin görkemli ve gerçeküstü bir manzara oluşturduğu Nippur'un resmi, 1903 yılında ünlü Türk ressamı Osman Hamdi (1842-1910) tarafından yapılmıştır. Paris'te eğitim görmüş olan Hamdi, aynı zamanda Müze-i Hümayun'un (şimdiki İstanbul Arkeoloji Müzesi) yöneticisi, Güzel Sanatlar Akademisi'nin kurucu ve yöneticisi, Osmanlı İmparatorluğu antikalarının genel yöneticisi ve bununla beraber kıdemli bir arkeologdu. Müzenin Babil bölümünün ilk küratörü ve Nippur keşif gezisinin bilimsel sorumlusu olan Herman Hilprecht ile de yakın bir arkadaşlık kuran Hamdi, bu resmi de onun için yapmıştır. Hatta, Hilprecht'in kedisi de sağ orta köşeye resim tamamlandıktan sonra eklenmiştir.

Telgraf Adresi: "Edison, New York"
Thomas A. Edison
Labortuvarı'ndan.

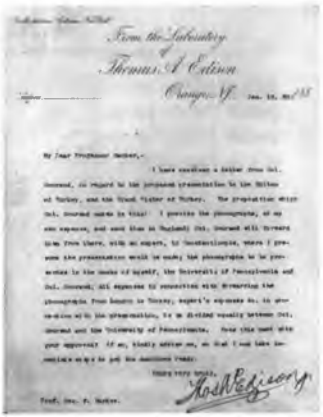
Konu:..... Orange, N.Y., 30 Kasım 1888

Çok Sevgili Profesör Barker,

21 günlük acil mektubunuza ilişkin olarak, söz ettiğiniz meseleyi ele aldım ve on gün içinde, Türkiye Sultanı'na makineleri takdim etmek hususunda neler yapılabileceğini kesin olarak bildirebileceğim. Makineleri sağlamaktan gerçekten de büyük hoşnutluk duyacağım ama onların sunulabileceğini kesinleştirmeden önce Avrupa'daki temsilcim Albay Gournaud ile bazı düzenlemeler yapmam gerekiyor.

İçten saygılarımla,
T.A. Edison

Prof. Jeo. F. Barker
3903 Locust St.
Philadelphia, Pa.

(2. Mektup)

13 Aralık 1888

Çok Sevgili Profesör Barker,
Albay Gournaud 12'sinde acilen bana telgraf çekerek, Türkiye Sultanı ve Baş Veziri'ne birer fonograf armağan edilmesine ilişkin mektubu postaladığını bildirdi. Bu mektubu alır almaz size yapılması gereken şeyler konusunda bilgi vereceğim.

İçten saygılarımla,
T.A. Edison

(3. Mektup)

16 Ocak 1889

Çok Sevgili Profesör Barker,
Albay Gournaud'dan Türkiye Sultanı ve Baş Veziri'ne sunulacaklarla ilgili mektubu aldım. Albay Gournaud'nun önerisi şudur: Fonografları, giderleri tarafımdan karşılanmak üzere, ben sağlayacağım ve onları İngiltere'ye yollayacağım; Albay Gournaud, bir uzmanla birlikte onları oradan aldırtıp sanırım sunumun yapılacağı yer olan, Konstantinopolis'e iletecek ve fonograflar orada benim adıma, Pennsylvania Üniversitesi ve Albay Gournaud adına sunulacak; fonografların Londra'dan Türkiye'ye iletilmesiyle ilgili bütün giderler ve uzmanın ve sunumun giderleri vs, Albay Gournaud ve Pennsylavania Üniversitesi tarafından eşit olarak bölüşülecek. Bütün bunları onaylıyor musunuz? Eğer onaylıyorsanız, lütfen beni bilgilendirin ve böylece makineleri hazır etmek üzere gerekli adımları hemen atayım.

İçten saygılarımla,
Thomas A. Edison

İngilizceden çeviren: Güven Turan

Knidos Aslanı Açık Görüşte

Londra'da bir pazar günü, yapacak başka işiniz yoksa eğer, zamanı iyi değerlendirmenin yollarından biri de British Museum'a gitmektir. Girişi parasızdır; çok kalabalık değildir, Louvre'un kapısında olduğu gibi kuyruklarda beklemezsiniz; müzede her zaman yeni, ilginç sergiler vardır. Kahvesi, lokantası hoş ve çok kalabalık olmayan yerlerdir. Daha da önemlisi, Türkiye'den, Anadolu'dan gelmiş birinin görmek isteyeceği –daha önce görmüş olsa bile zaman zaman yeniden görmek isteyeceği, özleyeceği– sayısız yapıt vardır bu müzede: Halikarnassos Mausoleion'unun görkemli kalıntıları, Mausollos'la Artemisia'nın yontuları (gerçekte onların olmasa da); Lykia'dan bir iki çarpıcı yapıt, Ksanthos'un Nereidler Anıtı, Harpyalı Mezar; Ephesos'taki Artemision'un parçaları, üstünde Kroisos'un adı okunan sütun taşları; Priene'de Büyük İskender'in evi olduğu söylenen evden gelme yazıt: *Kral Aleksandros, bu evi...* Ve daha neler neler!

İşte bu nedenlerle, bu yılın Mayıs ayı ortalarında bir pazar sabahı, British Museum'un kapısından giriyorum ben de (dönüş uçağım öğleden sonra ve eskiden oldukça geç olan açılış saatini sabah 10'a almışlar; en az bir iki saatlik bir zamanım var demek ki). Giriyorum ve şaşırıyorum: müzede yıllardır süren yenileme çalışmaları sonuçlanmış ve hiç bilmediğim yeni bir mekân çıkmış ortaya: Büyük Avlu. Eskiden burada ne vardı, kestirmek zor. Ziyarete kapalı, geniş bir avluydu büyük olasılıkla. Ortasındaki geniş ve yüksek, kubbeli değirmi yapı, müzenin kitaplığını, yeni bazı sergi mekânlarını (bir Kleopatra sergisi var şu aralar) ve hizmet birimlerini barındırıyor. Müzenin içine dağılımı, eskisine göre çok daha kolay sağlayan avlunun üstü, onu dev bir seraya çeviren bir camekânla örtülmüş. Avluda iki açık kahve, oturma yerleri ve müzeden çıkartılmış bir iki yapıt var. Ve daha içeriye adımımı atar atmaz bir tanıdık karşılıyor beni. Bizim buralardan, Datça yarımadasının ucundaki Knidos örenlerinden gitme dev bir yontu: Knidos Aslanı, içine tıkıldığı salonlardan buraya, yarı açık bir avluya, sanki 'görüşe' çıkmış, uzak memleketinden gelmiş yolcuya merhaba diyor, sessizce kükreyerek.

Önce girişte, içeride bir iki saat kadar dolaşıp yorulduktan sonra da çıkışta gelip oturuyorum Knidos Aslanı'nın karşısında. Ülkemden gelmiş koyu sarı taşına, kırık ağzına, savruk ve güçlü yelesine, oyuk gözlerine (içlerinde ışık yansıtan camlar varmış büyük olasılıkla) uzanmış dingin ayaklarına bakıyorum uzun uzun. Ve çoğunlukla açık havada, mavi göğe karşı durmak üzere tasarlanmış bu yapıtları, bu yontuları, kapalı salonlarda sergilemenin ne kadar yazık olduğunu düşünüyorum. Halikarnas Balıkçısı'na yakıştırılan, belki de asılsız o öyküyü anımsıyorum (Berlin Müzesi'ne yazmış derler: "O sunak –Bergama Zeus Sunağı– Anadolu'nun mavi göğüne yaraşır. Geri gönderin bize!" Ve yanıtlanmış: "Geri göndermemiz olanaksız. Ama merak etmeyin, salonun tavanını maviye boyadık.") Knidos Aslanı için biraz daha iyisi yapılmış burada. Aslan, yarı-açık bir mekâna çıkartılmış, özgün konumuna yakın bir yükseklige ve boşluğa yerleştirilmiş; eski durumunu kestirmek, çevresini, üstündeki göğü düşlemek/görmek çok daha kolaylaşmış (bir mezarın tepesinden denize bakarmış altındaki açıklamaya bakılırsa; ne 'muhteşem' bir deniz olduğunu Knidos'u gören bilir). Doğru çözüme bir ölçüde yaklaşılmış demek ki: müzelerin bugünkü konumlarını uzunca bir süre daha koruyacaklarını varsaysak bile ellerindeki yapı parçalarını, açık hava yontularını, burada olduğu gibi korunaklı açık mekânlarda sergilemeleri, onların gerçek boyutları, konumları, göğe karşı duruşları konusunda doğru bilgiler vermeleri, gerçek etkilerini duyumsatmaları, sanırım çok önemli. Ben Knidos Aslanı'nı daha önce çok gördüm bu müzede. Ama inanın, kükrediğini ilk kez duydum.

Darısı ötekilerin, Parthenon mermerlerinin, Halikarnassos atlarının, Brankhidae'lerin başına!..

Londra, 13 Mayıs 2001

SAMİH RİFAT

Sümer Müziği ve Boğa Başlı Lir

Uygarlık sözcüğünün, yazı sistemleri, doğrudan veya dolaylı iletişim ve bu bağlamda da sanatla olan ilişkisi yadsınamaz niteliktedir. Eski çağlarda sanat, tıpkı din ve töre gibi gerçeküstü bir boyutta değil, günlük hayatın tümsel kapsamında doğal bir dışa vurum biçiminde varolmuştur. Yazı sistemleri kadar müziksel notalama düzeni de, eski çağ insanının sanatsal iletişime gösterdiği ilgiyi ve sanatın ne dereceye kadar doğal bir etkileşim aracı olduğunu simgelemesi bakımından önem taşıyor. İlk müziksel simge dizisine, MÖ 3000 civarında uygarlaşma sürecinde olan Mezopotamya'nın Asur şehrinde bulunan bir tablet üzerinde rastlanmıştır. Kazı esnasında çıkarılan müzik aletleri ve tabletlerden, halkın müziği sihirsel etkilerle özdeşleştirdiği, devlet ve din hükümdarlarının da bu inancı destekleyip pekiştirdiği düşünülmektedir. Tanrılar adına düzenlenen ayinler ve dini törenlerin yanı sıra müzik, "şarap, kadın ve şarkı"dan meydana gelen zevk âlemlerinin vazgeçilmez bir öğesi olarak günlük hayatla da bağlantısını korumuştur. Ur bölgesindeki Kral Mezarları'nda yapılan kazılarda bulunan Boğa Başlı Lir gerek Sümer müzik kültürünü aydınlatması gerek üzerindeki değerli taşlar ve ses kutusundaki işlemeli hayvan figürlerinin insansı işlevlerde bulunurken resmedilişi nedeniyle akademik çevrelerde büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Buluntular, Mezopotamya'nın farklı yerlerinde süre gelen arkeolojik araştırmalarla birleştirildiğinde, müzik aletlerinin sadece eski çağ hayatını yeniden somutlaştıran gereçler olmadıkları, aynı zamanda eski müziğin içeriği ve hatta melodisini yeniden yaratmak için kullanılabilecekleri anlaşılmıştır.

Bulunan en eski müzik enstrümanlarından biri olan Boğa Başlı Lir, mezar çukurunun kuzeybatı duvarına dayanan bölgede, üzerlerindeki takılardan kadın oldukları saptanan üç iskeletin kafatasları arasına dayalı bir biçimde bulunmuştur. Bu kadınların, çukurdaki diğer cesetler arasında en ihtişamlı taçlara ve en değerli takılara sahip olmaları, ölüm ayini kutlamalarına katılan lir sanatçıları veya şarkıcılar olduklarını; lirin bilinçli yerleştirilişi de ayin sırasında rastlantısal bir ölüme kurban gitmediklerini, bu şekilde gömülmelerinin sembolik bir anlam taşıdığını ortaya koyuyor.

Tahta bir ayak üzerine yerleştirilmiş, değerli taşlarla bezeli boğa başı, tahtanın çürümesi sebebiyle fena halde parçalanmış, ancak kazı başkanı Woolley ve ekibi, parçaların birbirlerine olan ilişkileri ve çevrede bulunmuş diğer boğa başı figürlerinden yararlanarak, bu sanat eserini yeniden inşa etmeyi başarmışlar. Ses kutusunun boyutu, lirin uzunluğunun en fazla 1.4 metre, sağ arka kolun ölçüsü de, eninin 1.17 metre olduğuna işaret ediyor. Lirin önüne eklenmiş, altın ve lapis lazuli taşlarıyla bezeli boğa başı ve ses kutusunun ön yüzündeki sedef işlemeli pano dışında müzik kutusu ve kolların tamamı tahtadan yapılmış.

Ur Kral Mezarları'nda harp ve lirlerin yanı sıra kavallar, davullar ve ziller dahil olmak üzere başka müzik aletlerinin de ölülerle birlikte gömüldükleri ortaya çıkmıştır. Müzikal enstrümanların Sümer dilindeki isimleri kesin olarak bilinmemektedir. 'Balag' telli çalgılara verilmiş genel bir ad olabilir, ancak birçok akademisyen, 'balag' sözcüğünün harp, övgü anlamına gelen 'za-mi'nin ise liri nitelediğini öne sürmektedirler. Kral

Mezarları'ndaki kazılar çerçevesinde bulunan lirlerin çoğu, her biri farklı ses çıkardığı tahmin edilen on bir telden oluşuyor. Bu bilgilerin ışığında, Sümer lir müziğinin, lirleri sadece dört telden oluşan çağdaş Mısır müziğinden çok daha karmaşık olduğu sonucuna varabiliriz.

Eskiçağ müziklerinde ahenk teması ise Suriye çevresinden çıkarılmış buluntular üzerinde çalışan ayrı bir grubun araştırma alanına giriyor. Ugarit şehrinde Fransız arkeologlar tarafından yapılan kazılarda elde edilen 3400 yaşındaki kil tabletlerin müziksel alfabeye uyarlılıkları, on beş yıl boyunca Profesör Anne Draffkorn Kilmer tarafından incelenmiştir. Kilmer 1972 yılında, tabletler üzerindeki çivi yazılarını do-re-mi ölçeğine denk gelen bir biçimde yorumlamış. Bu yöntem tek notalardan oluşan melodiler dizisi yerine ahenkli bir bütün oluşturmuş ancak hece sayılarının nota numaralarına şans eseri denk düşme olasılığı yüksek olduğundan, bu mantığın bilimselliği henüz kesinleşmemiştir.

7 ölçekli nota düzeni ve ahengin varlığına dair elde edilen yargılar, ölçeğin 3400 yerine 2000 yıl evvel bulunduğunu savunan müzik bilimcileri şaşırtmış, Batı müziğinin kökeninin daha derin bir tarih ve daha uzak bir coğrafyadan geldiğini kanıtlamışlardır. Eski vazolar ve taş kabartmalar üzerindeki resimlere bakıldığında, iki elin lir üzerinde farklı tellere -böylece farklı notalar- dokundukları görülebilir, bu da dolaylı olarak ahengin varlığına işaret ediyor.

Eskiçağ müziğinin yeniden yaratılma olasılığı, Mezopotamya insanının sanatsal zevkleri ve bu tercihlerin gelişen doğal ve toplumsal koşullar ile uğradığı farklılıkların saptanması bakımından büyük önem taşıyor. Elde edilen sonuçlardan belki de müziğin, tamamen çevresel etkilerden yalıtılmış, evrimsel niteliği olmayan bir duyusal imge olduğu bile öne sürülebilir.

Derleyen: Zeynep Kayhan

Karadeniz Projesi ve Nuh'un Gemisi Efsanesi

Uzaktan kumanda edilen robot, eski çağlardan kalma geminin enkazını araştırırken Karadeniz'in mürekkebi andıran sularında dolaşmış ve derinlere dalmıştı. Bir noktada robotun ışıkları güverteden 10.6 metre yükselen ve hâlâ ilk yapıldığı günkü görünümünü korumuş olan el yapımı gemi direğini aydınlattı. "Küçük Herkül" adlı aygıt, bu sahneyi görüntüleyip kalıntıların 200 metre yukarısında dalgalarla boğuşan ana gemiye yolladı. Bilim insanları ekranlarda 1500 yıllık geminin batmadan hemen önce yelkenlerini vuran okları gördüklerinde hem şaşırmışlar hem de hayran kalmışlardı.

Dünya üzerinde varolmuş neredeyse tüm kültürlerde çok eski zamanlara dayanan bir sel felaketi öyküsü vardır. Ayrıntıları farklıdır ancak öykünün olay örgüsü değişmez: Sel birkaç şanslı kişi dışında herkesi öldürür. Bu efsanelerden en bilindik olanı kutsal kitaplarda sözü geçen Nuh Tufanı'dır. Tanrı insanları yozlaşmalarından dolayı büyük bir sel felaketiyle cezalandırır, sadece erdem sahibi Nuh ve ailesi, beraberlerinde taşıdıkları hayvanlarla birlikte gemiye binerek kurtulurlar ve yeniden dünya üzerinde üreyerek yayılırlar. Daha eskilerde geçen *Gılgamış Destanı* da benzer bir sel ve çok küçük bir azınlığın kurtuluş öyküsünü anlatır. Eski Yunan ve Roma'da, İrlanda'nın bazı bölgelerinde ve Kızılderililer arasında da böyle efsaneler dilden dile dolaşmıştır.

Günümüzde de bu efsaneye olan ilgi azalmamış, tam tersine yakın zamanda yapılan arkeolojik buluşlar Nuh zamanındaki selin açıklığa kavuşacağı heyecanını yaratmıştır. Özellikle Karadeniz'de Sinop çevresinde 1999 yılında Amerikalı bilim insanları tarafından başlatılan denizaltı çalışmaları hem arkeolojik hem de teknolojik olarak büyük yeniliklere ortam sağlayacak gibi görünmektedir.

Araştırmalarda ortaya çıkarılan 1500 yıllık tüccar gemisi sayesinde, eski çağlardaki denizcilerin ticaret yapmak üzere kıyıdan açıldıklarına, derin sularda yol aldıklarına yönelik sav tanıtlanmıştı. Karadeniz'in dünya üzerinde başka yerde rastlanmayan, oksijensiz derinlikleri, bu denizci tüccarlar arasında şanssız olup da öbür limanlara ulaşamayan ve batan gemileri mükemmel bir şekilde korumuştur. Su altı dalışları ya-

pabilen, aynı zamanda kameralar ve alıcılar taşıyan robotlar da arkeoloji alanında çok büyük önem teşekkül edecek kalıntıları keşfetmekte ve üzerlerinde incelemeler yapabilmektedir.

Karadeniz Projesi'nin öncülüğünü yapan derin-deniz arkeoloğu ve araştırmacı Robert Ballard'ın –ki kendisi 1985 yılında Titanik'in enkazını da bulan kişidir– ortaya çıkardığı bu eşsiz zaman kapsülü ve önünü açacağı daha hiç ulaşılmamış zamanlara ilişkin buluşlar adına 2000 yılının Arkeolojik Buluşu ödülünü almıştır. Araştırma Enstitüsü'nün de başkanı olan Ballard'a göre bundan sonraki adım, daha derinlerin sakladığı keşifleri hedeflemek; ancak bu süreçteki zor kısım enkazları saptadıktan sonra onları bir arkeolog yaklaşımıyla –teknolojiyi kullanarak- "ele alabilmektir". Bu aşamada arkeologlar doğal olarak anahtar bir rol oynuyorlar, çünkü daha derinlerdeki kalıntılar üzerinde adeta bir cerrah dikkatiyle çalışacak olan robotların izleyeceği örnekler arkeologlardır.

Karadeniz'in öyküsü 7500 yıl önce yaşanan büyük bir selle başlar. Akdeniz, buzulların erimesi sonucunda müthiş bir kuvvetle hareket ederek karayı yarar, Boğazları oluşturur ve oradaki bir tatlı su gölünün içine hücum eder. Gölün kıyısı, çevresindeki tarlalar ve köylerle birlikte sular altında kalır; o zamanın gölü de çok daha büyük ve tuzlu bir deniz halini alır: Karadeniz.

Columbia Üniversitesi'nden jeolog William Ryan ve Walter Pitman'in 1997 yılında yayımladıkları *Nuh'un Seli* adlı kitap bu senaryoya yer veriyor ve Karadeniz'in oluşumuna sebep olan büyük selin Nuh Efsanesi'yle bağlantılı olabileceğine işaret ediyor. Ancak, Robert Ballard böyle bir ilişkilendirmeden kaçınarak, bilimsel buluntular ile Nuh'un Gemisi efsanesinin "iki ayrı dünyada" var olduklarını iddia ediyor. Edinilen bilgilerden çıkarılabilecek tek sonuç, bir sel olmuş olduğu ve bu sel sırasında orada insanların yaşamış olduğudur; bu bilgiyi Nuh'un Gemisi efsanesi olarak yorumlamak şu durumda bilimin destekleyemeyeceği bir çıkarım olur.

Ne var ki bu benzersiz sel, neredeyse tamamen karayla kuşatılmış bu yeni denizde kendisi gibi benzersiz bir ortam yaratmıştır. 200 metreden derin bölümlerinde oksijen olmayan deniz, yeryüzünün tek büyük oksijensiz su kütlesidir. Bu koşullarda da çok ilgi çekici bir doğa olayı gerçekleşir: Tahta, kumaş, yemek ve benzeri diğer organik maddeler zarar görmez ya da yok olmazlar; binlerce yıl önce dibe çökmüş olan gemiler hâlâ denizin tabanında, denize açıldıkları ilk günkü şekilleriyle dururlar. Arkeologların tüm uğraşı ise onları, denizin diplerinde arayıp bulabilmek yönündedir.

Genelde rastlanan batıklarda yelken, yük gibi tüm organik maddelerin yokolmuş olduğu görülür. Ender olarak Orta Çağ'dan kalma enkazlar dünyanın başka denizlerinde de bulunmuşlar ve korunmuşlardır ancak Karadeniz'i onların arasında ayrı kılan, Antik Yunan kolonileşme dönemine ve Tunç Çağı'na ait kalıntıların bile hiç zarar görmeden bugüne kalabilme olasılığıdır. Bu da bilim insanlarına o günün üretilen malları, kültürlerinin doğası ve ticaretin tüm özellikleri hakkında çok değerli bilgiler sunacaktır. Ballard'ın da söylediği gibi, bu deniz, binlerce yıl boyunca ticari ve başka sebeplerle birçok etkinliğe hem kıyılarında hem de açıklarında ev sahipliği yapmıştır. Öyle ki, insanoğlunun bütün denizcilik etkinlikleri Karadeniz'in tabanında yatmaktadır. Bu sebeple Karadeniz, arkeoloji çevrelerinde "denizciliğin İpek Yolu" olarak da ünlenmektedir.

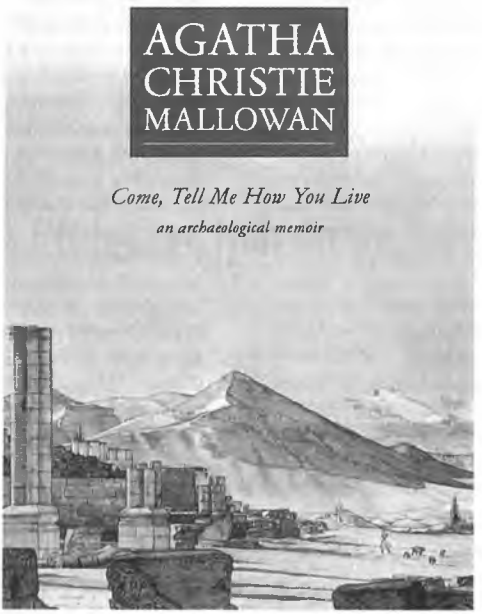
Deniz üzerindeki yaşamın yanı sıra deniz kenarındaki yaşamın da suların derinliklerine çökmüş olması, arkeologlara 7000 yıl öncesinin yeryüzü şekillerine bakma olanağı sunuyor. Karadeniz Projesi'nin baş arkeologu, Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi'nden Fredrik Hiebert bu şekiller arasında seçebildiği, doğal olmayacak kadar düzgün ve kesin hatlara sahip bir dikdörtgenin karada da gördüklerine çok benzer bir şekil olduğunu fark etmiştir. Hiebert'in suyun 30 metre altında gördüğü bu şey, 7000 yıl öncesinden kalma bir evdi.

Bu alandan (Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin izniyle) yeryüzüne çıkartılan birkaç tahta eşyanın sadece 200 yıllık bir geçmişe sahip olduğu saptanmış olsa da, Ballard arkeolojik her kazının önce yüzeyde çalıştığını ve adım adım geçmişe doğru ilerlediğini öne sürmüştür. Ballard'a göre, Karadeniz, arkeolojide ayak basılmamış bir keşif alanı, yepyeni bir kültürel çevre oluşturmaktadır. Ballard'ın artık her yaz Karadeniz'e gelip araştırmalarına devam edeceğine ilişkin sözleri de bu çalışmadan gelecekte de heyecan verici haberler alacağımız müjdesini veriyor.

Derleyen: Seher Erdoğan

Esrarengiz Orta Doğu ve Agatha Christie

Londra'yı ziyaret eden Agatha Christie hayranları, büyük olasılıkla yazarın ünlü oyunu *Fare Kapanı*'nın gösterimine katılacak, ancak British Museum'da sergilenen Nimrod buluntularında Christie'nin parmağı olduğunu fark etmeyecekler. 1928 yılında eski Sümer kenti Ur'dan yola çıkan Christie, 1950'lere kadar Suriye, Türkiye, Lübnan, Ürdün, Mısır ve İran'daki kazı alanlarında ya yaşamış, ya da kısa süre konaklamıştır. 103 dile çevrilen 94 romanı ve 20'yi aşkın oyunu ile oldukça üretken bir yazar olan Christie, en popüler polisiye romanlarının büyük bölümünü Ortadoğu'da katıldığı kazılar süresince kaleme almış. *Mezopotamya'da Cinayet*'te Hercule Poirot Irak'ta bir kazı esnasında işlenen cinayetler dizisini çözmeye çalışırken, *Nil'de Ölüm*'de nehir gezisi sırasında gemide bir katili yakalıyor; *Ölümle Randevu*'da ise Petra'da bir cinayetin ardındaki esrar perdesini aralıyor. Bu kitaplar sırayla 1937, 1938 ve 1939'da yayımlanmıştır.

Romanlarına ek olarak, Christie öykülerinin önemli bir bölümünü de Ortadoğu atmosferinde kurgulamış; 1934'te yayımlanan *Parker Pyne Soruşturuyor*'da, başka bir dedektif, Nil, Şiraz ve Petra'da esrarengiz olayları açıklığa kavuşturuyor.

1910-1911 kışında 20 yaşındayken "sosyeteye kabul" partisi Kahire'de düzenlenen Agatha Christie, altın bir fırsatı kaçırıp piknik ve dansları Mısır'ın tarihsel zenginliklerini araştırmaya tercih etmiş, ancak İngiltere'ye döndükten kısa süre sonra başladığı ilk romanı için Kahire'nin egzotik kurgusundan yararlanmış.

1928'de Ortadoğu'ya döndüğünde, Agatha Christie, 9 kitabı yayımlanmış, annesini ve evliliğini yitirmiş, ünlü ancak yalnız bir kadındı. Sümer Uygarlığı'na ilişkin buluntuları araştıran ünlü arkeolog Leonard Woolley ve eşi Katherine ile Ur'da bir süre yaşayan Christie, burada *Mezopotamya'da Cinayet* romanını kurgulamaya başladı, ancak bu gezinin yazar için asıl önemi İngiltere'ye dönüş yolunda tanıştığı kazı asistanı Max Mallowan'la yaşadığı aşktan kaynaklanıyordu. Kısa süre içinde evlenen çift, Mallowan'ın başka bir İngiliz kazısında görev almasıyla yeniden yola koyulurlar. Agatha Christie, 1946'da yayımlanan kitabı *Gel Bana Nasıl Yaşadığını Anlat*'ta Kuzey Irak'taki Ninova kazısını, daha sonra ise Kuzeydoğu Suriye'deki zorlu gezilerini konu almış, izlenimlerini güncesel bir anlatıyla derlemiştir. Kitabın önsözünde ise *Alice Harikalar Diyarında*'nın yazarı Lewis Carroll'ın bir şiirini "Bir Höyük Tekerlemesi" şeklinde uyarlayarak eşine esprili bir atıfta bulunmuştur. Profesyonel nedenlerden ötürü Christie soyadını kullanmaya devam eden yazar, yeni eşiyle yaşadığı Ortadoğu maceralarını, arkeoloji ve eski çağ kültürlerine olan ilgi ve merakını detaylarıyla açıkladığı bu seyahat güncesini "Agatha Christie Mallowan" adıyla yayımlamayı da ihmal etmemiştir.

Derleyen: Zeynep Kayhan

Ulus, Etiler, Akatlar

Önlerinden, anlamları üzerine bir an bile düşünmeksizin geçip gittiğimiz bu göstergebilimsel "levha"ları, yalnızca, nesnellikten uzak, gülünç, bilinçsiz, tuhaf birer jest olarak okumakla yetiniyoruz (?). Oysa burada, ısrarlı bir köken arayışının, yok olup giden milliyetçi kuramların, ulus-devlet mitolojilerinin, bağnazlığın, anakronizmin, tarihle, arkeolojiyle kurduğumuz saçmasapan ilişkinin korkunç bir acıalaya dönüştüğünü (de) görebiliriz; bu kavşakta konaklayabilir, karşımızdaki hüzünlü, ironik, arkeolojik buluntunun, insanların dikkatini çekeceği günün gelmesini bekleyebiliriz.

C.İ.

Odysseus'un Sarayında

Schliemann'ın bilimsel düşünceler, dikkatli kişisel "itiraflar" ve küçük öykülerden oluşan kapsamlı gezi günlüklerinin ve kazı tutanaklarının kendine özgü bir tadı vardır. Aşağıdaki yazı, bir kazı bölgesindeki günlük yaşamı anlatıyor.

Schliemann 1869'da İthake, Peloponnesos ve Troya'*yı bir gezi günlüğü biçiminde yayımladı. Kitap daha işin başında bir kazıcının ilk heyecanını ve coşkusunu ortaya koyuyor (bu kitap Rostock Üniversitesi'nden bir doktora unvanı kazandırdı ona). Schliemann, İthake'de Odysseus'un Sarayını aramaktadır burada.*

10 Temmuz, denizde yüzdükten ve bir bardak sütsüz kahve içtikten sonra, işçilerimle birlikte sabahın beşinde yola koyuldum. Saat yedide, ter içinde, Aetos dağının zirvesine ulaştık.

Önce dört adama ağaç altlarındaki çalıları, otları temizlettim, daha sonra da bir zamanlar ünlü zeytin ağacının bulunduğunu tahmin ettiğim kuzeydoğu köşesini kazmaya başladım: Odysseus'un zifaf yatağı yaptığı ve çevresine yatak odasını inşa ettiği ağaç. *Odysseia*, XXIII. Bölüm:

"Sık yapraklı bir zeytin ağacı vardı avlunun ortasında,
kocaman, gür, gövdesi bir direk gibi kalın.
Onun çevresinde yapmıştım ben yatak odamı,
ördüm duvarlarını ağır taşlarla, örttüm çatısını,
iyice kenetlenen kapılar yaptım, sağlam kanatlı,
sonra gür yapraklı dallarını kestim ağacın,
gövdesini tunç bıçakla rendeledim köküne kadar,
sonra güzelce bir çırpı çekip düzlettim,
içini oyup sedirini tamamladım yatağın,
ve sonra burguyla deldim her yanını,
süsledim altınla, gümüşle, fildişiyle,
ve parlak kırmızı kayışlar gerdim üstüne sığır derisinden."

Fakat tuğla parçalarından ve çanak çömlekten başka bir şey bulamadık, altmış yetmiş santimetre inince çıplak kayayla karşılaştık. Söylendiği gibi, [zeytin] ağacının köklerinin yapmış olabileceği birçok çatlak ve yarık vardı bu kayanın üzerinde; burada arkeolojik şeyler bulma umutlarım kayboldu diyebilirim.

Daha sonra yakınındaki bir yeri kazmalarını emrettim, çünkü orada oldukça büyük iki kaya bulmuştum, bir zamanlar bir duvarın bir parçası olmalıydı bunlar; üç saatlik çalışmadan sonra adamlarım üç buçuk metre eninde ve altı metre boyunda küçük bir yapının iki alt katmanını ortaya çıkardılar; kapı aralığı bir metre genişliğindeydi. Taşlar düzgün kesilmişti, otuz santimetrelik kareler şeklindeydi; birbirine bol miktarda sürülmüş, kar beyazı bir yapıştırıcıyla tutturulmuştu, aralarından birkaç parçayı yanıma aldım . Taşların oturduğu yerde de kalın bir tabaka vardı. Bu yapıştırıcının varlığı, yapının Troya Savaşı'ndan en az yedi yüzyıl önce yapılmış olduğuna inandırıyor beni, çünkü bugüne kadar destansı dönemlerin yapılarında yapıştırıcı maddeye hiç rastlamadım...

İşçilerim bu kazıyla uğraşırken Odysseus'un saray alanının tamamını büyük bir dikkatle gözden geçirdim. Büyük bir taş buldum, bir ucu yumuşak bir kavis çiziyordu –belki de bir çemberin yüzüncü parçasıydı bu–, bir çakıyla çevresindeki toprağı kazıdım, taşın [tamamının] bir yarım daire oluşturduğunu gördüm. Çakıyla kazımayı sürdürürken birden fark ettim ki; daire öbür uçta birbiri üzerine yerleştirilmiş taşlarla tamamlanıyor ve bir tür minyatür duvar oluşturuyordu. Bu daireyi önce çakımla yerinden ayırmaya çalıştım, ama boşuna; yanmış kemik külü sandığım beyaz bir maddeyle karışmış olan toprak neredeyse taş kadar sertti. Bunun için de bir kazmayla kazmak zorunda kaldım, fakat daha on santim ilerlemeden insan külüyle dolu zarif fakat çok büyük bir vazoyu parçaladım. Bundan sonra daha dikkatli kazmaya başladım ve her biri birbirinden farklı, garip şekilli yirmi kadar vazo ortaya çıkardım. Bazıları yana yatmış, diğerleri dik duruyordu. Ama ne yazık ki, toprağın sertliğinden ve uygun alet edevatımın olmayışından dolayı çoğunu çıkarırken kırmıştım, ancak beşini eski haline getirebildim. Onlardan en büyüğünün ancak on santim yüksekliğinde, bir-bir buçuk santim çapında bir ağzı var; bir başkasınınki ise beş santim. Bu vazolardan ikisinin üzerinde, topraktan çıkardığım güzel

insan resimleri vardı. Bunları güneşe tutar tutmaz resimler kayboldu, ama alkol ve suyla ovunca yeniden ortaya çıkacaklarını umuyorum.
Bütün bu vazolar yakılmış insan bedenlerinin külleriyle doluydu.
Bu küçük ev mezarlığında, on iki-on üç santim uzunluğunda, paslanmış ama yine de iyi korunmuş kavisli bir kurban bıçağı; dudaklarında iki flüt tutan, pişmiş topraktan bir tanrıça idolü; demirden bir kılıç kalıntısı, bir domuz dişi, küçük birçok hayvan kemiği, ve nihayet örme bronz tellerden yapılma bir tutamak buldum.Üzerlerinde bir yazı bulabilmek için hayatımın beş yılını rahatça verirdim ama ne yazık ki, hiçbir şey bulamadım.
Bu el yapması şeylerin yaşını saptamak güç güç olsa da, en azından, vazoların Napoli Müzesindeki Cumae buluntularından çok daha eski olduklarına eminim; benim beş küçük vazomun içinde Ulysses ile Penelope'nin ya da onların çocuklarının vücutlarının bulunması da çok olası bir şey.
Daire şeklindeki çukuru daha derine doğru kazarken boyutlarını ölçtüm: güney kanadı yetmiş beş santim, kuzey kanadı ise doksan santim derinliğindeydi, çapı ise yüz otuz santim.
Güneşin altında 45-46 derece sıcakta yapılan ağır kazı işinden daha çok ne susatabilir insanı! Yanımızda üç büyük testi su ve içinde dört litre şarap olan koca bir şişe getirmiştik. Şarap [ihtiyacımıza] yetecek miktardaydı, çünkü İthake üzümlerinden yapılan şarap, daha önce de söylediğim gibi, Bordeaux şarabından dört misli daha serttir; fakat suyumuz kısa sürede tükendi, testilerimizi doldurmamız iki misli zorunlu hale geldi.
Ben tam küçük mezarlığımı kazıp ortaya çıkardığımda dört adamım da Homeros sonrası oturma alanının kazısını tamamlamıştı. Onlardan daha başarılı olmuştum ben; fakat onlara kızamazdım, çünkü çok sıkı çalışmışlardı, oranın yeniden toprakla örtülebilmesi için bin yıl daha gerekirdi şimdi.
Artık öğle olmuştu, sabahın beşinden beri hiçbir şey yememiştik; zirvenin on beş metre aşağısında, çevreyi kuşatan iki duvar arasında bir zeytin ağacının altına oturduk yemek yemek için. Yemeğimiz kuru ekmek, şarap ve 30 derece sıcaklıkta sudan oluşuyordu. Fakat İthake toprağının meyvasını yiyordum ben, hem de Odysseus'un sarayının avlusunda, belki de kralın, efendisinin yirmi yıl yokluktan sonra geri döndüğünü görünce sevinçten ölen en sevdiği köpeği Argos için gözyaşı döktüğü noktada.

Agamemnon'un Yüzü adlı bu altın cenaze maskesi, Schliemann'ın Mlken'de yaptığı kazılardan çıkan buluntuların en önemlilerindendir.

İthake, Peloponnesos ve Troya, 1869
HEINRICH SCHLIEMANN

İngilizceden çeviren: Mehmet H. Doğan

Kutsal Kitabın İzinde

Kutsal Kitabın yazılışı ve tarihsel güvenilirliği hakkındaki tartışmalarda arkeolojinin her zaman çok önemli bir rolü olmuştur. Başlangıçta, arkeoloji radikal kuşkucuların, Kutsal Kitabın aslında sonradan yazılmış olduğu ve tarihi açıdan güvenilir olmadığı tartışmalarını çürütmüştür. Ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren, Kutsal Kitapta geçen yerlerin keşiflerinin başlamasıyla, bir seri şaşırtıcı buluş, onyıllar boyu süren arkeolojik kazılar ve yorumlar göstermiştir ki Kutsal Kitabın beyanları, eski İsrail tarihinin genel çizgisi göz önünde bulundurulduğunda temel olarak güvenilirdir. Böylece Kutsal Kitap, anlattığı olaylardan çok sonra yazılmaya başlamışsa da, temelinde korunmuş anılar üzerine kurulmuş olmalıdır. Bu sonuç birçok yeni arkeolojik ve tarihi çalışmanın bulgularına dayanmaktadır.

Coğrafi Tanımlar

Bizans döneminden beri Batılı hacılar ve kâşifler Kutsal Kitap topraklarına sayısız seyahatler yapmış olsalar da, Kutsal Kitap ve diğer antik kaynaklar hakkında derin bilgi sahibi âlimler, ancak onsekizinci yüzyılın sonları ve ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki modern tarih ve coğrafya çalışmalarının doğuşuyla eski İsrail'in topografyasını, birçok farklı kutsal bölgenin kiliseye ait geleneklerine değil de, topografiye, Kutsal Kitap kaynaklı belgelere ve arkeolojik kalıntılara dayanarak yeniden çizmeye başlamışlardır.

Bu konudaki öncü isim, tarihsel olarak varlığı kanıtlanmış kutsal yerleri bularak ve tanımlayarak, Kutsal Kitap eleştirmenlerinin teorilerini çürütme amacıyla 1838 ve 1852'de Osmanlı yönetimindeki Filistin'e iki uzun keşif seyahati yapan Amerikalı (cemaatçi) rahip Edward Robinson'du.

Kudüs, Hebron, Yafa, Bet-şan ve Gazza gibi birçok kutsal ve tarihi bölge hiç unutulmadığı halde, Kutsal Kitap'ta adı geçen yüzlerce mekânın yerleri bilinmiyordu. Robinson, Kutsal Kitap'ta anlatılan coğrafi bilgileri kullanarak ve ülkedeki modern Arapça yerleşim isimlerini dikkatlice inceleyerek, unutulmuş kutsal yerlerin, düzinelerce eski harabe arasından tanımlanabileceğini tespit etmiştir.

Robinson ve takipçileri, hepsi de Kudüs'ün kuzeyinde olan El-Jib, Beytin ve Seylunu harabelerini, Kutsal Kitap'ta adı geçen Gibeon, Bethel ve Şiloh yerleşmeleri olarak tanımlayabilmişlerdir. Bu yöntem, özellikle yüzyıllarca sürekli yerleşilen bölgeler ve adları değiştirilmemiş şehirlerde etkili olmuştu. Buna rağmen sonraki nesillerdeki araştırmacılar, modern isimlerinin Kutsal Kitap'taki isimlerle ilişkisi olan diğer yerleşmelerin de büyüklük ve tarihlenebilir çanak-çömlekler gibi diğer kriterlerin yardımıyla tanımlanabileceğini farketmişlerdir. Megiddo, Hazor, Laşiş ve düzinelerce başka kutsal mekân, yavaş yavaş, Kutsal coğrafyanın yeniden oluşumuna katılmışlardır. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, Filistin Keşif Fonu'nun İngiliz Kraliyet Mühendisleri bu çalışmayı çok sistemli bir şekilde ele almışlardır. Kuzeyde Ürdün ırmağı ve güneyde Berşeba Necef'teki kaynaklarını kullanarak bütün ülkenin detaylı topografik haritalarını derlemişlerdir. Kesin tanımlardan da daha önemli olan ise Kutsal Kitap coğrafyasına aşinalığın hızla artmasıydı: geniş ve verimli Akdeniz sahil bölgesi, Şephelan'ın güneyindeki merkez tepelere yükselen alçak tepeler, kurak Necef, Lût Gölü bölgesi ve Ürdün vadisi, Kuzey tepeleri ve kuzeydeki geniş vadiler. Kutsal Kitap'taki İsrail toprakları, iklimi ve çevresi açısından olağandışı zıtlıklar içeren bir bölgeydi. Aynı zamanda da iki büyük uygarlık arasında doğal bir köprü oluşturuyordu. İsrail topraklarının karakteristik topografyası ve koşullarının Kutsal Kitap'ta, neredeyse her örnekte, aslına oldukça yakın bir şekilde tarif edilmiş olduğu görülmüştür.

Mısır ve Mezopotamya'daki Arşivler

Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinde, Kutsal Kitap'ta anlatılan olayların standart bir kronolojisinin kurulması için sürekli girişimlerde bulunulmuştu. Bunların çoğu görevine sadık bir şekilde birebirdi. Kutsal Kitap'ın içindeki kronolojiyi tasdik etmek için bazı dış kaynaklar gerekliydi ve bunlar sonunda eski dünyanın en önemli – ve en okur yazar– iki uygarlığının arkeolojik kalıntılarında bulunmuştu.

Onsekizinci yüzyılın sonlarında, Mısır, muhteşem anıtları ve zengin hiyeroglifik yazıt hazinesiyle, Avrupalı âlimler tarafından yoğun bir şekilde incelenmeye başlandı. Fakat Mısır kalıntılarının tarihsel değerleri, hem tarihlendirme hem de Kutsal Kitap'taki tarihi olayları doğrulamak açısından, ancak 1820'li yıllarda Fransız bilgin Jean-François Champollion'un Mısır hiyeroglif yazılarını çözmesiyle anlaşılmıştı. Yusuf ve Çıkış hikâyelerinde adı geçen belli başlı firavunların kimlikleri belirsiz kaldıysa da, diğer ilişkiler açıklık kazanmışlardı. Firavun Merneptah'ın MÖ 1207'de diktirdiği bir zafer anıtı, İsrail adlı bir topluma karşı kazanılmış büyük bir zaferden söz ediyordu. Kısa bir dönem sonrasında Firavun Şişak, MÖ 945'ten 924'e kadar hükümdarlık yapan yirmibirinci hanedan 1. Şeşok olarak tanımlanmıştı. Şeşok'un, Kral Solomon'un oğlundan haraç istemek için Kudüs'e gitmesi de Kutsal Kitap'ta anlatılıyordu. Şişak'ın seferi, yukarı Mısır'da, Karnak'taki Amun tapınağının duvarında yazılı olarak anlatılmıştır. Kronoloji ve tarihi tanımlamalar ve buluşlar için bir başka zengin kaynak da Dicle ve Fırat ırmakları arasındaki geniş ovalardı; eski Mezapotamya bölgesi. 1840'lardan başlayarak önce İngiltere, Fransa ve sonra da Amerika ile Almanya'dan gelen âlimler ve kâşifler, Asur ve Babil krallıklarının üstünden bütün örtüleri kaldırdılar.

Daha önceleri Kutsal Kitap'tan bilinen, Ninova ve Babil gibi yerler, artık sanatçıları, kâtipleri, askeri seferleri ve politik olayları ayrıntılı bir şekilde belgeleyen, güçlü ve saldırgan krallıkların başkentleri olarak görülüyordu. Böylece Kutsal Kitap'ta adı geçen önemli krala ilişkin referansları Mezopotamya çivi yazısı arşivlerinde tanımlayabiliyorlardı – İsrail kralları Omri, Ahab ve Jehu, ve Yahudiye kralları Hezekiah ve Manasseh ve diğerleri. Bu dış referanslar, âlimlerin Kutsal Kitap tarihine daha geniş bir açıdan bakmalarını ve Kutsal Kitap'ta

adı geçen kralların hükümdarlıklarını eski Yakındoğunun daha kesin kronolojisiyle eş zamanlı kılmalarını sağladılar. Yavaş yavaş ilişkiler kuruldu ve İsrail ve Yahudiye krallarının saltanatlık tarihleri, Asur ve Babil hükümdarları ve Mısır firavunları, kesin tarihler verilerek, ilk kez sıraya konuldu.

Buna ilaveten, Orta ve Geç Bronz çağlarından (MÖ 2000-1150) Mari, Tell el-Amara ve Mari gibi eski yerleşmelerdeki daha da eski Mezopotamya ve Mısır arşivleri, eski Yakındoğu dünyasına ve Kutsal Kitap'ın yaratıldığı kültürel çevreye, son derece önemli derecede bir ışık tutmuştur. İsrail topraklarına daha yakın olan bölgelerde çok belirgin bağlantılar sunan yazıtlar da bulunabiliyordu. Ondokuzuncu yüzyılda Mavera-i Ürdün'de keşfedilen, Moab kralı Mesa'nın bir zafer tasviri, İsrail ordularına karşı kazanılmış bir zaferden bahsetmiş veTevrat'ta anlatılan İsrail ve Moab arasındaki savaşa dışarıdan bir kanıt sağlamıştır. Tarihi geçerlilik açısından en önemli yazıt, 1993'te kuzey İsrail'deki Tel Dan bölgesinde keşfedilmişti. Moab yazıtı gibi, bu yazıt da eski İsrail tarihi için, Kutsal Kitaplara ek bir destek sağlamıştı.

Kutsal Yerleşmelerdeki Kazılar

Kutsal Kitap hakkında tartışmasız en önemli delil kaynağı İsrail, Ürdün ve çevre bölgelerde yüzyılı aşkın bir süredir yapılan modern arkeolojik kazılardır. Arkeoloji tekniklerindeki gelişmelere yakından bağlı olarak, Kutsal Kitap arkeolojisi, tarihlenebilen mimari türlerini, çanak ve çömlek çeşitlerini ve diğer buluntuları kullanarak arkeologların eski yerleşmelerin tabakalarını ve mezarları son derece doğru tarihlerle tanımlayabilmelerini sağlamıştır. Öncülüğünü 20. yüzyılın başında, Amerikalı arkeolog William F. Albright'ın yaptığı bu arkeoloji dalı çoğunlukla, geniş kent harabelerinde yapılan kazılara yoğunlaşmıştı. Bu höyükler o toplumun ve kültürün gelişimini binyıllarca geriye doğru takip edebileceğimiz üstüste kent katmanlarından oluşmaktadır.

Onyıllarca süren kazı çalışmalarından sonra araştırmacılar, Kutsal Kitap tarihinin içine oturtulabileceği geniş bir arkeolojik çerçeve oluşturabildiler. Arkeologlar, Taş Devri'nin sonlarında bölgedeki tarım ve yerleşik toplumun ilk izlerinden başlayarak, Bronz Çağı'ndaki (MÖ 3500-1150) kent uygarlıklarını ve bu uygarlıkların Kutsal Kitap'ta anlatılan birçok tarihi olayın tahminen olduğu Demir Çağında (MÖ 1150-586) toprak bütünlüğü olan devletlere dönüşmelerini bilimsel olarak izleyebilmişler; daha bölgesel evrelere dönüşmelerini tasvir etmeye çalışmışlardır.

20. yüzyılın sonlarında arkeoloji, İsrail ve bütün Yakın Doğu'daki buluntular ile Kutsal Kitap'ın anlattığı dünya arasında çok fazla somut bağlantı olduğunu ve bu yüzden Kutsal Kitap'ın geç, süslü ve ruhban bir dille, hiçbir tarihi temele dayandırılmadan yazılmış olamayacağını göstermiştir. Ancak arkeolojinin bulguları ile anlatılanlar arasındaki çelişkiler, Kutsal Kitap'ta yazılan olayların tam da gerçeği yansıtmadığını göstermektedir.

Kutsal Kitap Anlatılarından Eski İsrail Antropolojisine

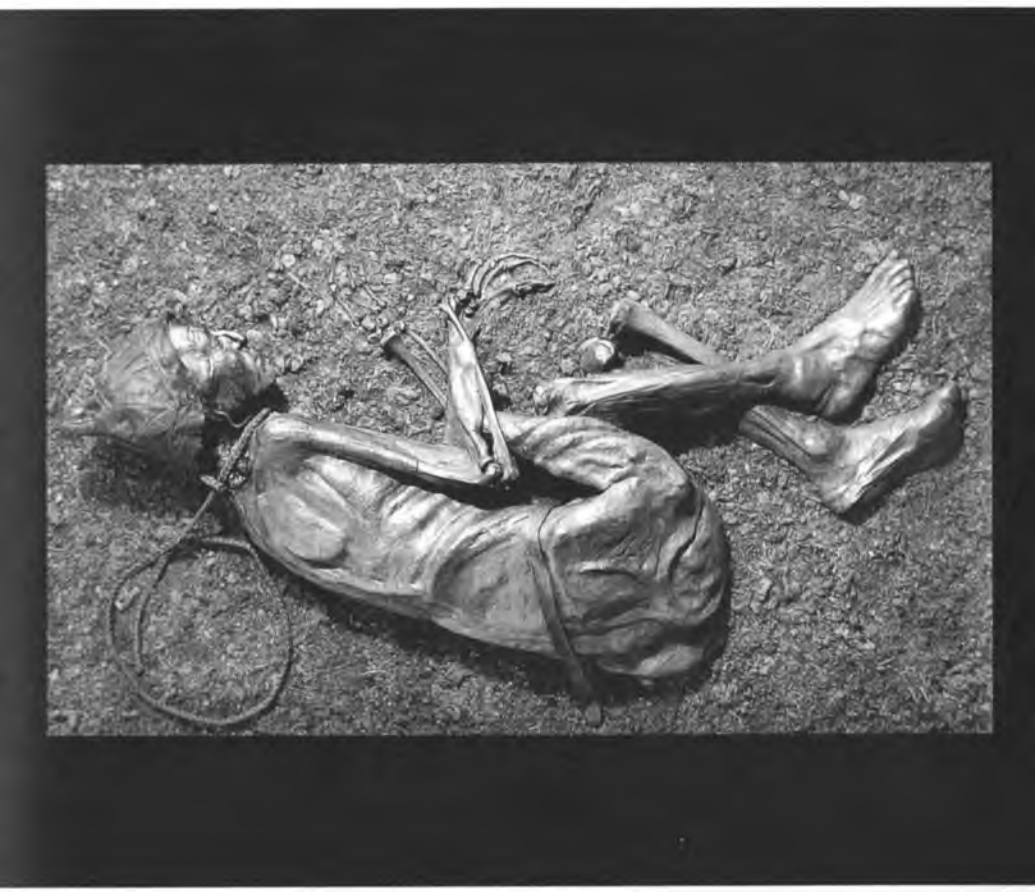
Kutsal Kitap uzmanları ile arkeologlar, Kutsal Kitap'ın tarihsel güvenilirliği hakkında birbirleriyle çelişen tavırlarını sürdürerek, iki ayrı entelektüel dünyada yaşamaya devam etmişlerdir.

Kutsal Kitabı bir metin olarak inceleyen uzmanlar, onu küçük parçalara ayrılabilen bir nesne olarak görmüşler ve birbirinden küçük kaynaklara bölerek, bahsedilen dini ve siyasi olayları açıklayabileceklerine inanmışlardır. Aynı zamanda, arkeologlar genellikle Kutsal Kitap'ın tarihi anlatımlarını görünen değerlerine göre değerlendirmişlerdi. Arkeolojik bilgileri din tarihinin yeniden yapılandırılması için bağımsız bir kaynak olarak kullanmaktansa, buluntularını yorumlamak için, Kutsal Kitap anlatımlarına – özellikle de İsrail'in doğuşunun geleneklerine – güvenmeye devam etmişlerdi. Doğal olarak kazılar ve araştırmalar devam ettikçe İsrail'in kuruluşu ve gelişimi hakkında ortaya yeni anlayışlar çıktı. Piskoposların tarihi varlığı ve Çıkış'ın boyutu, tarihi konusunda yeni sorular doğdu. Yeşu kitabının da ısrarla belirttiği gibi, Kenan ülkesinin fethinin birleşik askeri bir girişim olmadığını öne sürmek için yeni teoriler geliştirildi. Fakat Kutsal Kitap'ın Davud zamanında başlayan (MÖ 1000 civarında) olaylar hakkındaki ortak arkeolojik düşünce –en azından 1990'lara kadar– , Kutsal Kitap'ın tarihsel olarak güvenilir bir belge olduğuydu.

Buna rağmen 1970'lere gelindiğinde yeni eğilimler, Kutsal Kitap arkeolojisinin tavrını etkilemeye ve sonuçta da temel olarak değiştirerek eski eserlerle Kutsal Kitap arasındaki geleneksel ilişkiyi tamamen tersine çevirmeye başladı. Kutsal Kitap topraklarında çalışan arkeologlar ilk defa, anlatıların doğruluğunu ispat etmek için kazı buluntuları kullanmadılar; sosyal bilim yöntemlerine dramatik bir geçişle yazılı belgelerin *ötesinde* yatan insani gerçekleri aramaya ve incelemeye başladılar. Kazılarda artık Kutsal Kitap'a ait çağrışımlara önem verilmiyordu. Kazılarda ortaya çıkarılan mimari ve yerleşim düzenleri, hayvan kemikleri, tohumlar, toprak örnekleri üzerindeki kimyasal incelemeler ve birçok kültürden damıtılmış uzun vadeli antropolojik modeller, ekonomi, siyaset tarihi, dini ibadetler, toplumun kaderi ve eski İsrail toplumunun yapısındaki değişimleri anlamak için anahtar oldular. Sayıları giderek artan uzmanlar, başka bölgelerde çalışılan arkeolog ve antropologların kullandığı yöntemleri benimseyerek, İsrail topraklarının karmaşık ve parçalanmış doğasıyla, insanın arasındaki ilişkiyi ve bunun, İsrail'in kendine özgü sosyal sistemini, dinini ve ruhani mirasının gelişimini nasıl etkilediğini anlamaya çalışmaktalar.

I. FINKELSTEIN - N. SILBERMAN

İngilizceden Çeviren: Gül Pulhan

ARKEOLOJİNİN ARKEOLOJİSİ

Küçük Arkeoloji Antolojisi

Platon'dan Rabelais'ye, Rubens'ten Raffaello'ya, Bacon'dan Voltaire'e uzanan bir grup sanatçı, düşünür, yazar arkeoloji üzerine konuşuyor, tartışıyor, söylev çekiyor; düşüncenin katmanları, kabukları yavaş yavaş aralanıyor.

Platon'a göre "archaiologia"

SOKRATES: Şu halde Spartalılar, karşılığında ücretini ödeyip oğullarını sana emanet etmeyi reddederek yasayı çiğnemiş oluyorlar?

HİPPİAS: Ben de öyle düşünüyorum; benim davamı savunduğuna göre ne diye karşı çıkayım.

Bartholomeus Rosinus'un *Roma* adlı kitabından bir çizim.

S: Eğer öyleyse, dostum, Yunanlılar arasında yasaya itaatkârlıklarıyla bilinen Spartalılar, hem de hayati bir konuda yasaya itaatsizlik ediyorlar. Oysa sen, Hippias, onların seni alkışladıklarını ve söylevlerini zevkle dinlediklerini söylüyorsun; tanrı aşkına, hangi söylevler bunlar? Kuşkusuz bunlar, senin yıldızlar ve gök olayları hakkındaki bilgilerinin en güzel kısımlarına ait söylevler olmalı.

H: Hiç de değil; bunlara tahammül edemez onlar.

S: Peki, geometriden söz etmenden hoşlanıyorlar mı?

H: Pek değil, hatta tabiri caizse pek çoğu aritmetiğin a'sından dahi anlamıyor.

S: Şu halde, senin hesaplamalar hakkındaki güzel söylevlerin onları pek büyülemiyor olmalı. Peki ya senin şu herkesten ziyade üstesinden geldiğin harfler, heceler, ritimler ve kipler üzerine kılı kırk yaran çözümlemelerin?

H: Ritim ve kiplerle ilgilenmelerini nasıl beklersin ki?

S: O halde, ben bilemediğime göre bari sen söyle, onların seni zevkle dinleyip alkışladıkları şu konular hangileri?

H: Şecereler, Sokrates, kahramanların ve insanların şecereleri; kentlerin kadim temellerine dair anlatılar; ve genel olarak da kadim olanla/antikiteyle ilgili her şey; tüm bu sorunları araştırmak ve çözümlemeye çalışmak zorunda kalmam bu yüzünden.

S: Şansın var Hippias, Spartalılar Solon'dan bu yana yöneticilerin listesini bilmeye meraklı değiller; bunu kafanda tutmak için kendini zorlamak durumunda kalacaktın zira.

H: Niye Sokrates? Elli isimlik bir diziyi akılda tutmam için bir kere dinlemek yeter bana.

S: Doğru ya, bellek sanatındaki ustalığını unutmuşum. Lakedaimonluların seni her şeyi bilen bir adam olarak görüp hayranlık duymalarının nedenini; çocuklara yaşlı kadınlar neyi ifade ediyorsa, senin de güzel hikâyeler anlatan bir kimse olarak, Lakedaimonlulara onu ifade ettiğini şimdi anlayabiliyorum.

H: Gerçekten de öyle. Daha geçenlerde onlara genç insanların başvurmasında yarar bulunan güzel alıştırmaları etraflıca açıklayarak bir hayli takdir gördüm. Diğer meziyetleri yanı sıra kelime seçimiyle sivrilen muhteşem bir söylev verdim. Bunun konusu ve başlangıcı şöyleydi: Troya'nın alınışından sonra, Neoptolemos, şeçkinlik ve itibar kazanma arzusundaki genç bir adamın yapması gereken şeyler üzerine Nestor'a bazı sorular sorar. Nestor bunları yanıtlayarak ona en doğru ve en güzel tavsiyeleri sıralar. Bu konuşmayı Lakedaimon'da yaptım; dahası yarından sonra, burada, Phidostratus Okulu'nda, yine aynı konuda halka açık bir söylev vermeyi düşünüyorum; bu söylevlerde bilinmeye değer daha pek çok konudan da söz edeceğim. Bunu benden rica eden Apemontos'un oğlu Eudikos'tur.

Umarım bu toplantıya sen de gelirsin ve konuşulanları değerlendirebilecek kabiliyette başka dinleyiciler de getirirsin.

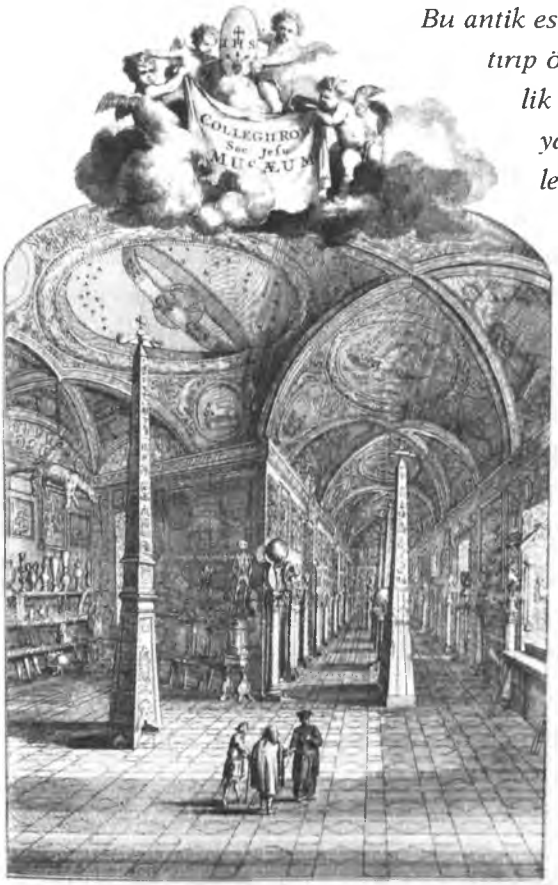
Platon, *Büyük Hippias*

Bu, *archaiologia* kelimesinin geçmişe dair bir bilgi ve söylem anlamında ilk defa göründüğü metindir. Metin MÖ 5. yüzyılın sonuyla 4. yüzyılın başında tarihi türlerin Yunanistan'da nasıl benzersiz bir yer edindiklerini açığa vurur.

Raffaello'dan Papa 10. Leon'a Mektup

Papa 10. Leon'a,

Pek çokları var ki, Pek Aziz Peder, Romalıların silahları ve Roma şehrindeki hayranlık verici yapı sanatı, süslemelerin zenginliği ve binaların azameti üzerine yazılmış çok önemli şeyleri zayıf muhakemelerinin ölçüsüne vurarak birer hakikatten ziyade kıssadan çıkarılacak hisse kabilinden sayıyorlar. Ama benim gözümde öyle değil ve hiçbir zaman da öyle olmadı. Eğer, Roma harabeleri arasında hâlâ görülebilir haldeki kalıntıları gezerek bu antik dimağların ihtişamını inceleseydim, bize olanaksız görünen şeylerin çoğunun onlar için çok kolay olduğuna [ince bir kalemle düzeltilmiştir: *onlara* (çok kolay) *göründüğüne*] *inanmanın delice bir şey olmadığına kanaat getirirdim. Bu antik eserleri epey etüt ederek ve dikkatle araştırıp ölçülerini almak için had safhada titizlik ve özen göstererek; dahası sürekli iyi yazarları okuyup eserleri onların tasvirleriyle karşılaştırarak, bu antik mimari üzerine bir miktar bilgi sahibi olduğumu düşünüyorum. Bu bana bir yandan çok büyük bir hazzı, pek soylu bir şeyi tanımanın hazzını tattırırken, diğer yandan, çok büyük bir ıstırap da verdi; zira bir zamanlar dünyanın incisi olmuş, şimdiyse acınası bir biçimde perişan olmuş halde gördüğümüz bu yüce ve soylu şehrin sanki kadavrasıydı bu.*

Athanasius Kirchner'in, Eski Mısır'a olan hayranlığının izlerini açıkça yansıtan çalışma odası, 1678.

Kim bilir kaç papa, Aziz Peder, zat-ı aliniz gibi bu görevi ifa eden ama aynı bilgiye, aynı ruh değer ve yüceliğine sahip olmayan kim bilir kaç papa kurucularına ihtişam [*kazandırmış*] *antik tapınakların, heykellerin, kemerlerin ve diğer yapıların yıkılıp gitmesine ve harap olmasına müsaade etmiştir? Sırf toprak kazan-*

mak için yapıların yıkımına yol açacak tarzda kim bilir kaç kez temeller kazılmıştır?Heykellerden ve diğer antik süslemelerden kim bilir ne kadar kireç üretilmiştir?Hatta diyebilirim ki bugün gördüğümüz o denli büyük, o denli güzel; saray, kilise ve diğer yapılarla bezeli şu yeni Roma tamamen antik mermerlerden elde edilen kireçle yapılmıştır. Roma'ya gelişimden, henüz on iki yaşıma varmadığım zamandan bu yana, — kırılan ve ikiye ayrılan pek çok sütunlar, baştabanlar, kırılan güzel frizler bir yana Alexandrine yolu üzerindeki piramit, Diocletianus kaplıcalarının girişinde bulunan kemer ve Kutsal yol üzerindeki Ceres tapınağı, birkaç gün önce yanarak harap olan ve mermerlerinden kireç yapılan geçici çarşının (forum transitorium) bir kısmı, çarşı bazilikasının büyük kısmı gibi pek çok güzel şeyin yıkıldığını içimde büyük bir acıma duygusuyla hatırlıyorum; bu yıkımları cesaretlendirmiş olmak zamanımızın gerçek bir yüzkarasıdır ve şu pekâlâ öne sürülebilir ki Hannibal ve diğerleri bundan daha kötüsünü yapamazlardı .

V. Golzio, *Raffaello nei Documenti, nelle testimonianze dei contemporanei e nella letteratura del suo secolo*, Vatikan, 1936.

Yayımladığımız metin versiyon B'nin temel varyantlarıyla birlikte Munich A'nın metnidir. Bazı değiştirmeler için V. Wanscher tarafından düzenlenen metne başvurduk. Papa 10. Leon'a sunulan 1519 tarihli bu mektubun yalnızca ilk kısmı burada yeniden yayımlanmıştır. İkinci kısım L. B. Alberti'nin yöntemlerine yakın tekniklere göre ölçüleme yöntemlerini ele alır. Raffaello'nun gerçekleştirdiği ölçülemelerden hiçbiri bize ulaşmamıştır.

Rabelais'nin Antikite Merakı

Roma antik eserleriyle ilgilenen Rabelais, Marliano'nun 1534'te Lyon'da yayınlanan *La Topographie de la ville de Rome*'una (Roma Şehrinin Topografyası) önsöz yazar ve kitapta "düzeltmeler yapar".

Hekim François Rabelais, Paris piskoposu ve Kralın müşaviri pek şöhretli ve pek bilge Jean du Bellay hazretlerini selamlar.

[...] Edebiyat alanında belli bir bilgi düzeyine eriştiğimde, bana en sevimli gelen arzu, İtalya'yı boydan boya dolaşabilmek ve dünyanın başkenti Roma'yı ziyaret edebilmekti; olağanüstü iyiliğinle, bu arzuyu gerçekleştirdin ve yalnızca İtalya'yı ziyaret etmemi değil (ki bu başlı başına büyük bir şeydi) ama dahası orayı seninle, gelmiş geçmiş en okumuş ve en kültürlü insanla birlikte ziyaret etmemi (ki bunun ne büyük bir değere sahip olduğunu henüz ölçemiyorum) sağlayarak bu arzuyu yerine getirdin.

Roma'ya gitmeden önce İtalya'da arzunun beni kendilerine doğru cezbettiği şeyler hakkında kafamda belli bir fikir oluşmuştu. İlkin, güzergâhımızın geçeceği yerlerde münazaralara girişen okumuşlarla karşılaşmayı ve beni uzun süredir rahatsız eden çetrefil sorunları onlarla birlikte samimi bir şekilde müzakere etmeyi tasarladım kafamda. Sonra Fransa ve civarında oldukça nadir ama bu yörelerde yaygın oldukları söylenen bazı bitki, hayvan ve ilaçları incelemeyi (değil mi ki bu sanatım açısından esaslı bir işti) tasarladım. Nihayet, ülkeme vatandaşlarımın arasına döndüğümde, notlarımın içinde bulamayacağım hiçbir şey olmasın diye, kalemim ve yanı sıra resim fırçamla, şehrin tablosunu yapmayı tasarladım. Bu maksatla, iki dildeki değişik yazarlardan derleme gözlemleri içeren bir kitabı yanıma almıştım. Bu tasarılardan ilki, arzu ettiğim düzeyi tutmasa da, öyle çok da kötü bir biçimde sonuçlanmadı. Bitkilere ve hayvanlara gelince, bunlar arasında daha önce gözlem ve tasvir etmediklerimiz bulunmuyor İtalya'da. Diana Aricine gölünde yalnızca tek bir çınar gördük. Büyük bir başarıyla gerçekleştirdiğim sonuncu tasarıya gelince, öyle sanıyorum ki Roma'yı ve onun tüm sokaklarını, bir kimsenin kendi evini tanıdığından daha iyi tanıyorumdur. Öte yandan, sen, şu tutup bırakmayan ve meşguliyetler çıkarıp duran büyükelçilik sana boş zaman bıraktığında, bu zamanı seve seve şehrin anıtlarını dolaşmaya ayırıyordun. Gün yüzüne çıkarılmış anıtları görmekle yetinmiyor, toprağın altından çıkarılması gerekenler için de kaygılanıyordun ki bu maksatla oldukça güzel bir bağı satın almıştın. Bunu gerçekleştirmek için orada senin düşündüğünden daha uzun süre kalmamız gerekirken, dahası incelemelerimden bazı eserler çıkarmak için Nicolas Leroy ve Claude Chappuis ile, pek yüz ağartıcı ve antik eserlere pek tutkun şu iki genç insanla birlikte şehrin topografik bir tasvirine teşebbüs etmişken işte o vakit senin için Marliano kitabını yazmaya başlamıştı. Kuşkusuz bu kitabın redaksiyonu, doğum sancıları çeken kadınları, Junon Lucine'in teselli edişine benzer biçimde benim için bir teselli oldu. Marliano ile birlikte aynı çocuğa gebe kalmıştım, ne var ki bu çocuğun dünyaya gelişi zihnime ve kalbime azap veriyordu. Konu, zorlu bir araştırmayı gerektirmese de sıkışık ve düzensiz bir yığını açık, düzenli ve düzgünce yerleştirilmiş bir plana göre sunmak yine de kolay görünmüyordu. Miletli Tales'ten esinlenerek bir güneş saati yardımıyla, doğudan batıya, sonra güneyden kuzeye kısımlara ayrılmış bir çembere göre şehri mahallelere bölüyor ve onu böyle tasvir ediyordum. Marliano ise, o planına en yüksek noktalarla başlamayı seçti. Bu temsil yönteminden dolayı onu kınamak şöyle dursun, bilakis yapmaya çalıştığım ilk şeyi gerçekleştirdiği için

onu kutluyorum. Ne kadar bilgin olurlarsa olsunlar tüm çağdaşlarımızdan beklenebilecek olandan fazlası aramızdan yalnızca ona verilmiştir. Bence sorunu o kadar iyi çözmüş, konuyu o kadar iyi ele almıştır ki liberal sanatlar okuyanların ona pek çok şey borçlu olmaları bir yana, şahsen kendi borcumu inkâr edemem. Yalnız şu var ki hükümdarının ve ülkenin gür sesini Roma'dan işitip henüz kitabını bitirmeden ayrılmak zorunda kalman kötü oldu. Yine de ben (araştırmalarımın merkezinin bulunduğu) Lyon'a yollananlara yayımlanma aşamalarında titizlikle göz kulak oldum. Bu iş, pek mahir bir kişi olan Jean Servin'in çaba ve özeni sayesinde gerçekleşti; ancak ithafname olmadan kitabın nasıl gönderildiğini bilmiyorum. Tamamlanmamış ve başlıksız olarak gün ışığına çıkmasın diye, kitap, senin meşhur adının himayesinde yayımlandı. Hudutsuz yüce gönüllülüğünle herkese lütufkârlık gösterir, bizi de (evvelce olduğu gibi) muhabbetinle sararsın sen. Selamlar. Lyon, 1 Eylül arifesi, 1534.

B. Mariliano, *Topographia antiquae Romae libri septem*, Lyon, 1534

Rabelais'nin Roma eserlerine gösterdiği ilgi çok iyi bilinir: dahası R. Cooper, papanın 1534'te iki ay süreli ikameti esnasında Bellay kardinaline verdiği ihraç iznini ortaya çıkarmıştır. Bu merak, bu yüzyılın ilk on yıllarında

Francesco Bianchini, *Sel*, 1697.

Roma antik eserlerine dair İtalyan bilginlerine ait pek çok incelemeyi yayımlayan Lyonlu matbaacıların ilgisiyle buluşur. Marliano'nun kitabının aynı yıl hem Lyon'da hem de Bladus yayımlarınca Roma'da yayımlanması tuhaftır. Bu ikincisinde, yazarının izninin olup olmadığı bilinmiyor. Rabelais'nin müdahalesi sayısız düzeltmeyle, matbaacı Gryphe'ninki ise İtalyan orijinalinden daha özenli bir basımla kendini gösterir. Rabelais'nin, Alberti ve Raphael'in kadran yönteminden çok daha az kesinlik arz eden Marliano'nun ölçüleme yöntemine yönelik iması, hafiften bir eleştiri olarak anlaşılmalıdır. Rabelais'nin Roma'nın antik eserlerine yönelik merakı, kardinal ve –1575'te Paris'te yayımlanan *Cosmographie universelle*'inde (Evrensel Kozmografya) buna göndermede bulunan– coğrafyacı André Thevet ile birlikte 1548'de yaptığı bir başka seyahatle de doğrulanır. Rabelais, Poitiers civarındaki "dikili taşın" inşâsını Pantagruel'e izafe ettiğine göre, taş-anıtlarla da ilgileniyordu.

Rubens bir arkeolojik nesneyi betimliyor

Rubens'in bir "üç-ayak"a ait açıklamaları ve desenleri yorumlaması.

Üç-ayağa ait pek özlü desenleri ve diğer pek çok ilginç eşyayı içeren, yolunu gözlediğim paketinizi nihayet aldım; bunun için çok çok teşekkür ederim. Jupiter Pluvius'a değin deseni, M. Gevaerts'e verdim ve ona diğerlerini de gösterdim. Yolladıklarınızı tesadüfen Anvers'te bulunan ve M. Gevaerts ile birlikte beni ziyarete gelen pek bilge kişi M. Wendelinus'a da gösterdim. Konusu itibariyle insan anlayışı ile ilgili her şeye kuşkusuz değinen üç-ayak üzerine incelemenizi okumaya ne dün ne de bugün fırsatım oldu. Yine de, her zamanki cüretkarlığımla konuya dair kendi görüşlerimi açıklamaktan geri durmayacağım; ki eminim siz de her zamanki hoşgörünüzle buna muvafakat gösterirsiniz.

İlk olarak, Eskiler, işlevi ne olursa olsun masa, tabure, sokak lambası veya tencere gibi üç ayak üstünde duran her nesneyi "üç-ayak" olarak adlandırırlardı. Başka şeylerin yanı sıra içinde et pişirilen ve Avrupa'nın sayısız yöresinde rastlanan lebes*'i ateşin üstünde tutmaya yarayan bir mesnete başvuruyorlardı. Daha sonra* lebes *ile üç-ayak, sizin demirden ve tunçtan üç ayaklı tencerelerinize çok benzeyen bir nesnede birleşti. Ama Eskiler, bu nesneyi en güzel nispetlerle şekillendirdiler; kanaatimce Homeros'un ve diğer Yunan şair ve tarihçilerinin andığı, et pişirmek için benimsenen otantik üç-ayak budur. Ancak Delphos'unkinin bu türden olduğunu sanmıyorum; söz konusu olan daha ziyade Avrupa'nın her ta-*

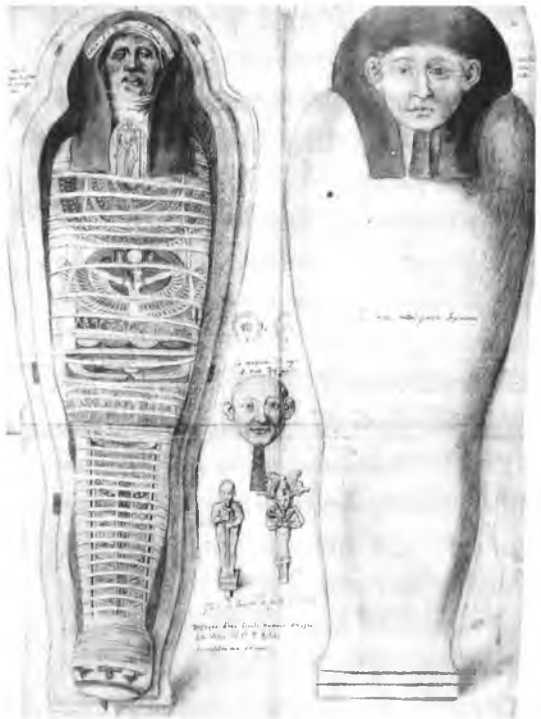
rafında hâlâ kullanılan bir tür üç ayaklı oturaktı ("Sella Jovis" gibi kimi antik anıtlarda dört ayaklı oturaklar bulunur, ama bizim taburelerimize benzer kimi üç ayaklı tabure veya oturaklara da rastlanır). Bu oturakta, toparlayıcı bir içbükeylik bulunmuyordu; pitonun derisini üzerine sermek üzere böyle bir içbükeylik bulunuyorsa da bu durumda oturak, üstüne pitonun oturabildiği delikli bir kapakla donanmış bulunuyordu. Pitonun kaba etlerini doğrudan doğruya oturağın çukuruna yerleştirerek oturduğuna pek ihtimal vermiyorum, obruk kısmın derinliği ve kenarlar rahatsızlık verecek bir biçimde yapılmış çünkü.

Pitonun derisi bu çukur kısma bir tambur gibi gerilerek yerleştirilmiş de olabilir ki bu onun kortina olarak adlandırılmasını ve içbükey kısımla aynı şekilde delinmiş olmasını açıklar. Roma'da, çukur kısımdan yoksun mermerden yapılma kimi üç-ayakların bulunduğu doğrudur. Keza biraz sonra gelecek alıntılarda da göreceğiniz gibi çeşitli tanrılara adanmış heykellerin aynı üç-ayak üzerine yerleştirilmesi sıkça rastlanan bir âdetti; eğer mesnetleri sağlam ve düz olmasaydı bu gerçekleştirilemezdi. Delphos'un üç-ayağının diğer tanrılar için de kopyalanıp kullanıldığından ve üç-ayak teriminin, Marcus Lepidus'un onu hâlâ pantomimlerinde kullanmasında görüldüğü gibi, her türden mümkün kutsal esin ve gizem biçimini belirttiğinden kuşku duyulamaz.

Ancak, konumuzla ilgili olarak şimdi daha büyük bir özen göstererek en önemli noktayı arz edeceğim ki o da şudur: Eskiler bir tür tek tavalık tabla şeklinde fırın veya ateşe dirençli çift katmanlı tunçtan ocak kullanıyorlardı (Paris'te bu türden bakırdan yapılma iki "ocak" mevcut). Bu üç-ayak biçimindeydi ve sunak törenlerinde ve bunun yanı sıra belki de şölenlerde kullanılıyordu. Konu hakkında söyleyebileceğim her şey şimdilik bundan ibaret; size tam bir eleştiri özgürlüğü tanıyorum. Ne olursa olsun, ne M. Wendelinus ne de M. Gevaerts beni yalanlamak üzere yeterli delil öne sürmemekteler. Bu yüzden, onların yavaş yavaş benim görüşümü paylaşmaya başlayacaklarını düşünme eğilimindeyim.

David Jaffé, *Rubens' Self-portrait in Focus.*

"Rubens, burada kendisine yollanan Peiresc'in üç-ayağa değin inceleme ve desenlerine yanıt veriyor. Gevaerts Marcus Aurelius hakkında bir eser hazırlıyordu ve 1628'de, Peiresc ona, Roma'da Antoninus Sütununu süsleyen yağmur tanrısının bir desenini sağlamayı vaat etti. Peiresc antikiteye ilişkin belgelerin kullanımına yeni bir titizlik getirirken Rubens, bilinçli biçimde, üç-ayağa değin desenlerin gerçekçiliğine dikkat çeker. Rubens üç-ayaklardan söz ettiğinde, her ne kadar bu konudaki fikirleri Peiresc'inkilerden çok uzağa düş-

Rubens tarafından 1626'da çizilen ve Fabri de Peiresc'e gönderilen Eski Mısır mumyaları.

mese de diğerine nazaran son derece pragmatik bir yaklaşım benimser. Peiresc, nesnenin ağzını, koru körüklemeye yarayan bir vantilatör olarak değil de, daha ziyade gizemli rüzgârlar kaynağı olarak kupa temelinde değerlendirmeye eğilimlidir! Rubens ile Peiresc'in yakınlıkları çok açıktır: her ikisi de aynı tecessüse sahiptir. Rubens, Peiresc'te bilgi ve yatkınlığı takdir ederken, Peiresc, Rubens'te gözlemleme meziyetine ve betimleme ustalığına hayrandır."

David Jaffé'ye ait bu yorum, bu iki adamı birleştiren ve onları klasik çağda arkeolojinin en itibarlı sembolü haline getiren entelektüel ilişkiyi derin bir biçimde yeniden kurmuştur.

Antikacılıktan arkeolojiye

İnsanlığın çocukluğu üzerine

Francis Bacon ve Pascal'e göre antik dünyanın gençliği ve modernlerin eskiliği.

İnsanların antikite hakkındaki görüşü son derece yanlış ve kelimenin aslıyla tamamen ilişkisizdir. Dünyanın büyük çağı ve yaşlılığının eskilerin çağı olan o gençlik çağlarına değil de zamanımıza atfedilmesi durumunda gerçek antikiteden söz edilebilir ancak. O çağ, bizimkine göre eski ve daha yaşlıydı ama dünyanın kendisine göre yeni ve daha gençti. Bunun gibi, nasıl ki gördüğü, işittiği ve hakkında kafa yorduğu şeylerin niceliği, çeşitliliği ve deneyimi bakımından yaşlı bir insanın genç bir insana göre beşeri işler hakkında daha iyi bir bilgiye ve daha sağlam bir yargıya sahip olmasını bekliyorsak, aynı şe-

Giovanni Belzoni ve işçi ordusu –şu anda İngiltere'de bulunan– *Ramses'in Başı*'nı Nil nehrine taşıyorlar.

kilde (eğer o kendi güçlerini tanımak, tecrübe etmek ve anlamak istiyorsa) çağımızdan da eski çağlara göre daha çok şey beklemek meşru bir şeydir; bu çağ sonsuz deneyim ve gözlemlerle güçlenmiş ve zenginleşmiş dünyanın yaşının önemli bir uğrağını oluşturuyor çünkü.

F. Bacon, *Novum Organum*

İnsan, yaşamının ilk çağında bilgisizlik içersindedir; ancak gelişimi içersinde sürekli bilgilenir: çünkü o, daima, kendi kazandığı ve Eskilerin geriye bıraktığı kitaplarla ona sunduğu bilgileri belleğinde muhafaza ettiği için yalnızca kendi deneyiminden değil, dahası seleflerininkinden de fayda sağlar. Bu bilgileri muhafaza ettiğinden, kolayca arttırabilir de; öyle ki bugün insanlar bu eski filozoflarla bir bakıma aynı durumdalar; eğer onlar günümüze kadar yaşayıp yaşlanabilselerdi sahip oldukları bilgilere geçen onca asırda yaptıkları incelemelerle kazandıklarını ilave etmiş olacaklardı zira. Demek ki söz konusu olan ayrı ayrı her bir insanın bilimlerde günbegün ilerleme kaydetmesi değil sadece; şu da var ki bir bütün olarak tüm insanlık, evren yaşlandıkça, bilimler de sürekli bir ilerleme gösterir; biri diğerinden farklı çağlar söz konusu olduğunda vuku bulan şey insanların birbiri ardı sıra gelişinde de aynen vuku bulur. Öyle ki insanların onca asrın akışında devamlılığı varlığını daima sürdüren ve sürekli bir şeyler öğrenen aynı bir adam olarak düşünülmelidir: böylece filozofları itibariyle antikiteye nasıl bir haksızlıkla saygı duyduğumuz görülür; zira yaşlılık, çocukluktan en uzak çağ olduğuna göre, bu evrensel insandaki yaşlılığı, onun doğumu-

na yakın zamanlarda değil de oradan en uzak zamanlarda aramak gerekmez mi? Bizim eskiler diye adlandırdıklarımız, gerçekte, her bakımdan yeniydiler ve doğrusu şu ki insanlığın çocukluğunu oluşturuyorlardı; imdi, madem ki onların bilgilerine sonraki asırların deneyimini ilave etmişiz o halde başkalarında saygı duyduğumuz şu antikiteyi/eskiliği kendimizde bulabiliriz.

Blaise Pascal, *Boşluk Üzerine İnceleme*'ye Önsöz

Bacon tarafından başlatılan ve Pascal tarafından yeniden ele alınan zaman/dönem eleştirisi Antikite'nin ilk vakanüvislerinden bu yana kabul görmüş kuramların bir ters yüz edilişi olarak ortaya çıkar. Bu eleştiri, belli bir anlamda beşeri ilerlemenin tarihi olan bir insanlık tarihini mümkün kılar ve insanı doğayla bütünleştiren evrensel bir tarihin yolunu açar.

Voltaire'in "kabukların" kaynağı üzerine mektubu

Beyefendi,

Size, Paris üzerinden, Doğa'nın Eşsizlikleri üzerine şu risaleyi yollamaktan kıvanç duyuyorum; bu küçük eserde sizin şatonuzda cereyan eden şeylere oldukça benzer şeyler yer alıyor: Ben daima Doğa'ya başvurur ve tüm sistemlere kuşkuyla bakarım. Her yerde patavatsızca kendini Tanrı'nın yerine koyan, lafla dünyalar yaratmaya kalkan insanlara rastlıyorum.

Kıtayı kaplayan kabukların sözümona yatakları, böcekler tarafından oluşturulan mercanlar, deniz tarafından yükseltilen dağlar, tüm bunlar bana *Binbir Gece*'ye nispet ortaya atılmış şeyler gibi görünüyor.

Yalnızca gördüğünüz şeye inanmakla, Beyefendi, zannımca gayet bilgece davranmış oluyorsunuz; diğerleri gördüklerinin zıddına inanıyorlar ya da daha ziyade görmediklerini de görüyorlar; her zaman insanların yarısı diğerlerini aldatmak istemiştir; sizinkiler kadar iyi gözlere ve sağlam bir dimağa sahip olana ne mutlu.

Pek hakir ve pek itaatkâr bir hizmetkârınız olmaktan duyduğum kıvançla, Beyefendi, size en içten saygılarımı sunuyorum.

Voltaire'in M. F. de La Sauvagère'in *Tarihsel ve Eleştirel İnceleme ve Araştırmalar*'ına yazdığı Sonsöz, Paris, 1776

Voltaire'in eleştirel yanı, onu, belli bir kuşkuculuğun güvenliğine bırakmaz. 1746'da *Mercure de France*'ta yayımlanan isimsiz bir makalede, dağlarda bulunan kabuklar ve balık taşıllarının, nevalelerini oralara atan gezginlerin eseri olduğunu savunuyordu. Buna, "kabukları yüksek dağların tepesine ve insanların yerleşemeyeceği her yere taşıyanlar maymunlardır" diyen Buffon'dan ironik bir yanıt gelmiştir. Voltaire, İnşaat Mühendisleri Odası eski yöneticisinin çalışmalarını destekleyerek, Breton taş-anıtlarında Sezar'm ordugâhlarını fark eden bir yazarı prestijiyle kanatları altına almıştır.

Diderot'nun Önsözü
Yeryüzünün Katmanları Arasındaki Saklı Düzen Üzerine

Tavırlarında dehanın gerçek özellikleri seçilen bir insan varsa bu odur. Hayatla başlayıp ancak ölümle sonlanan bir azabın ortasında; biteviye sökün eden oyalanmaların ve en zahmetli meşgalelerin ortasında muazzam bir ömrü görüp geçirdi o. Eserlerine şöyle bir göz atıldığında insanın onun bir asırdan fazla yaşadığına inanası gelir; ne ki o, bir anlığına gördü, okudu, baktı, düşündü, tefekkür etti, yazdı, yaşadı: bu yüzden, Homeros'un tanrıların atları hakkında söylediği, onun hakkında da söylenebilir pekâlâ: göz, alabildiğine keşfedursun göklerin enginliğini, o semavi atlar gözün bir adım ötesindedir daima.

Kamu okullarında gördüğü kötü eğitimin ardından büyük işlere atıldı: böylece zamanım, sağlığını ve yaşamını ırmakların mecrasını değiştirmek, dağları delip geçmek ve Fransa'yı tek bir krallık haline getiren, 15. Louis'nin hükümranlığı dönemine damgasını vuran büyük yolları meydana getirmekle uğraşarak harcadı.

Onda saklı bulunan o değerli nüve, işte bu surette gelişip serpildi: yeryüzünün bağrında sakladığı, onun kadimliğine ve ışığını aldığı yıldızların altında görüp geçirdiği sayısız devrimler dizisine tanıklık eden çeşitli ve sayısız cevherleri görmüş; yine, iklimlerin değiştiğini, bir vakitler dikine güneş ışınlarının yakıp kavurduğu yörelerin artık eğik ve cılız ışınlarla okşanıp ebediyen buzlarla kaplandığını görmüştü o. Keza odun, taş ve kabukları toplamış; taş ocaklarımızda Hint kıyılarında biten bitkilerin izini; pulluğunun toprağın altını üstüne getirmesiyle benzerleri denizin diplerinde yatan şeyleri; kuzeyde filin kemikleri üstünde yatan buralardaysa balinaların barınakları üzerinde gezinen insanı;

artık mazi olmuş yüzlerce dünyanın üstünde doğmakta olan halihazır bir dünyanın besin kaynaklarını görmüştü. Yeryüzünün katmanları arasındaki saklı düzen üzerine kafa yormuştu: kâh düzenli kâh karışık görünen, yerine göre büyük bir ustanın ellerinden çıkma yepyeni bir yerküreye, yerine göreyse düzene girme uğraşısında eski bir kaosa benzeyen; art arda yaşadığı onca sarsıntıların ilkine tahayyül gücümüzün dahi erişemeyeceği yerle bir olmuş muazzam bir yapının kalıntılarından başka bir yerde, yeniden inşa edip yeniden yıkan bir düzendi bu.

İlk düşünceleri işte bu şekilde doğdu. Yeryüzünün bahtsızlığının izleri hakkında enine boyuna kafa yorduktan sonra, bunların yeryüzünün eski sakinleri

Kudüs'ün altında Charles Wilson tarafından keşfedilen Roma Kemeri.

üzerindeki etkilerini araştırdı; toplumlar, hükümetler ve dinler hakkındaki öngörüleri bu şekilde oluştu. Ancak bu öngörülerin, gelenek ve tarihçilere müracaatla doğrulanması söz konusuydu; bu durum karşısında söylediği şuydu: "Gördüm, tahmin etmeye çalıştım; şimdi ise söylenmiş olan şeye ve olan neyse ona bakmak gerek". Böylece Latin yazarlara el attı; gelgelelim Latince bilmediğini fark etti ve bu yüzden Latince öğrendi: ne var ki bu, onu ihtiyaç duyduğu aydınlatıcı bilgilere ulaştırma hususunda hayli yetersiz kaldı: Latinleri pek cahil ve pek de genç bulmuştu o.

Yunanlıları araştırmaya niyetlendi. Dillerini öğrendi ve şair, filozof ve tarihçilerini bir bir hatmetti; ne ki, Yunanlılarda bulduğu kurmaca şeylerle, yalan ve kuruntularla uğraşan, her şeyi sahiplenmeye yeltenip her şeyi tahrif eden bir halktı enikonu; önemsiz bir tarihsel olayın, bir damlacık hakikatin her yanı bürüyen kesif karanlıklarda yitip gittiği; şaire, ressama, yontucuya esin kaynağı olan, filozofu ise karamsarlığa sevk eden kimi olağanüstü hikâyeleri evire çevire anlatmaktan bıkmayan çocuklardı bunlar. Daha eski ve daha yalın anlatılar vardı kuşkusuz; böylece o, modern oldukları kadar kadim de olan İbrani, Keldani, Arap ve Suriye dillerini cesurca tetkike girişti. Ne büyük bir çaba! Ne yaman bir inatçılık! İşte, onun mitolojiyi açıklama uğrunda kendini adayarak kazandığı bilgiler bunlar.

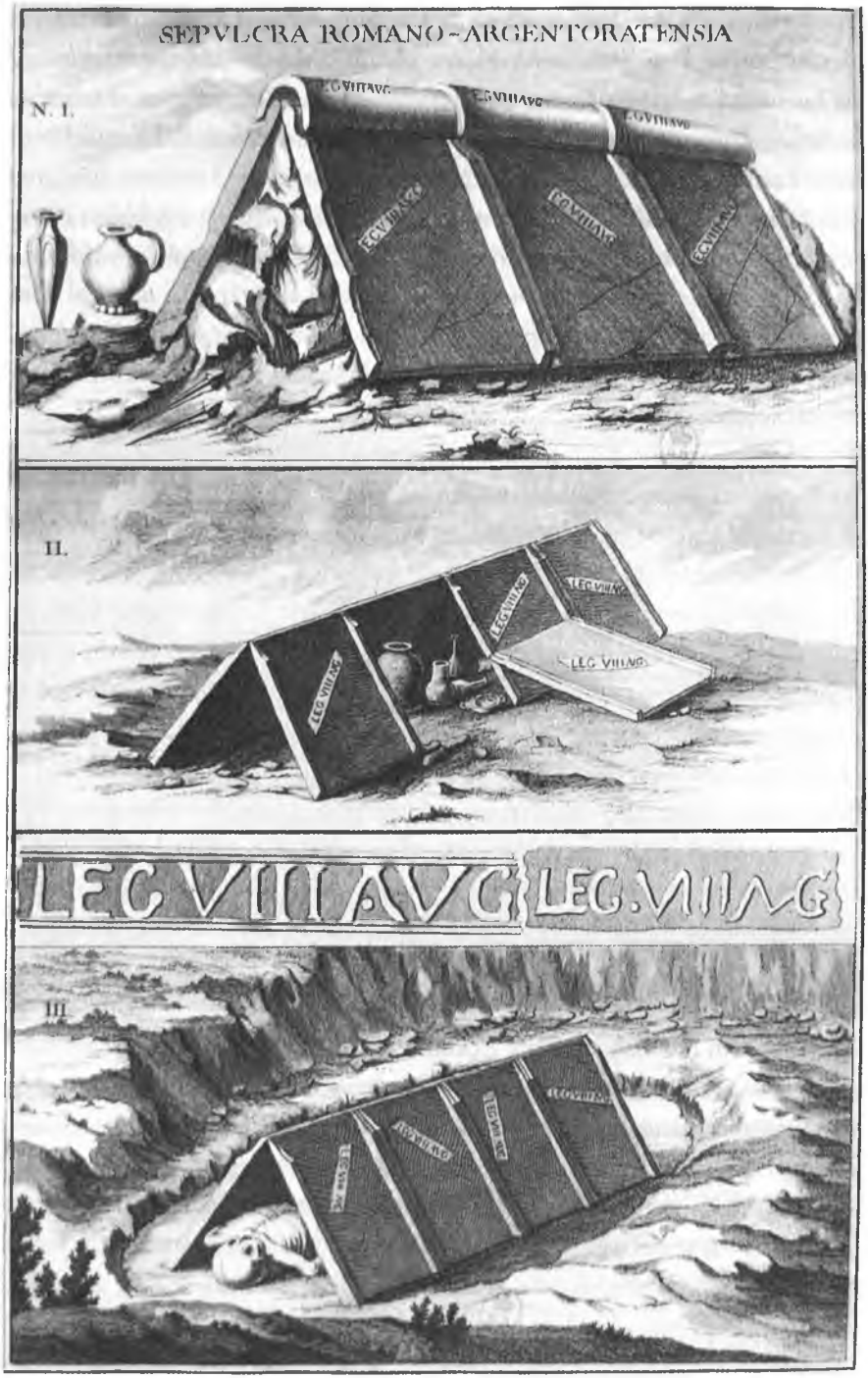
Pek çok kere onun, bizim bilginlerimizin sistemlerinin hepsinin doğru olduğunu, onlarla hemfikir olduğumuzu görmek için gereken şeyin daha fazla inceleme ve dikkatten ibaret olduğunu söylediğini işittim.

Ruhani ve teokratik hükümeti en eski hükümet olarak görüyordu: vahşilerin ilk olayların yarattığı yıldırının ormanlara kapattığı göçebe ailelerden geldiğini düşünme eğilimindeydi – keza ona göre, nasıl ki bir parça ıssızlığın insanı vahşiye çevirmeye yeteceği bizim Cenobites'te disiplin ve düzen düşüncesinin zayıfladığını görmekteysek bunlar da ormanlarda disiplin ve düzen düşüncesini unutmuşlardı.

Ona göre, felsefe eğer bizden kaynaklanan onca engele takılmışsa bunun nedeni işe sondan başlanmasıydı; işe sondan yani, acayiplik ve acelecilikleriyle öne fırlayan ve eğer olguların tarihi onlardan önce gelmiş olaydı, kolayca benimsenmiş olacak olan soyut özdeyiş, genel akıl yürütme ve incelikli düşünümlerden başlanmıştı.

Diderot'nun Nicolas-Antoine Boulanger'nin *Keşfedilen Antikite ve Adetleri veya Yeryüzünde yaşayan Çeşitli Halkların Başlıca Görüş, Ayin ve Dinsel-Siyasal Kurumları Üzerine Eleştirel Bir İnceleme*'sine yazdığı önsöz.

Fransızcadan çeviren: Özkan Gözel

Romalı lejyonerlerin mezarları, Jean-Daniel Schoepflin'in çizimi, 1751.

Arkeolojinin Keşfi

ALAN SCHNAPP

İlkçağ yapıtları koleksiyoncusu

Bu çöküş çağında ilkçağ yapıtları sevilir ve bile bile aldatılma tehlikesi ile karşı karşıya kalınır. Güzel yazılar ve resimler satın almak için binlikler, onları toparlamak için yüzlükler harcanır. Yeşim taşından köşeleri kırılmış eski madalyalar, kaplumbağa ve ejderha bezekli bronz mühürler, lake tezgâhlarda üstünde bronz kuşlar bulunan mürekkep taşına dönüşmüş kule kiremitleri, fildişinden oturtmalıkların üzerinde aslan biçiminde altın buhurdanlıklar, bir ayaklı bardak, bir maşrapa, herhangi bir ilkçağ vazosu. bunların üzerindeki yazıları doğrulamak için eski metinlere başvurulur. Uzaklarda, her yerde, yaşlanıncaya dek, saplantılı gibi araştırılır, peşine düşülür. Kan bağı ile hısım akraba olanlar mahkemelerde birbirleri hakkında kovuşturmalar açtırırlar, yakın dostlar birbirlerinden kuşkulanırlar. Bu nesneler zenginlere binliklere mal olur ama fakirler bunlara bir yudum sake bile vermez.

Cheng-Hsieh; (1693-1765)

Suç kimin işine yarar? Şunu demek istiyorum: arkeolojinin varoluşunu haklı kılan ya da doğrulayan nedir? Arkeolojinin konusunu oluşturan nesneler nelerdir? Eski kentler, anıtlar, yontular, mücevherler, çeşitli zanaat ürünleri mi, ve bunlarla birlikte, bize söylendiği, dayatıldığı gibi, küçücük izler, çakmaktaşı kıymıkları, ve hatta, yalnızca laboratuvarda görülebilecek topraktaki fosfat konsantrasyonu mu?

Filozof ve tarihçi Krzysztof Pomian (1986), kışkırtıcı bir kitabında, arkeolojinin yalnızca koleksiyonculuğun kendini beğenmiş bir dalı olduğunu ve

koleksiyonculuğun da, tarihinin ortaya çıkarılabildiği kadarıyla insanlık kadar eski olduğunu anımsattı geçenlerde: öyle görünüyor ki insanlar, kültürel ve biyolojik özellikleriyle insan olarak tanımlanabilmelerinden bu yana, az çok uzak bir geçmişin izlerini taşımaktan öte bir yararı olmayan nesneleri, şu ya da bu biçimde, toplamış, korumuş ve biriktirmişlerdir. Ne ki, arkeolojiyi koleksiyonculuğa bağlayan, nesnenin gerçek ya da düşünülen eskiliği değildir, çağdaş nesneler de biriktirilebilir ve hatta bu biriktirme edimi bile değildir. Betimleyici arkeolojiler vardır ve bunlar için, o tamamıyla özel çalışmaya –nesnenin toprağın altından çıkarılmasına– gerek yoktur. Hayır, arkeolojiyi koleksiyonculuğa yaklaştıran şey, biriktirilen ya da analiz edilen, uzak bir yere konan, saklanan, sergilenen ya da analizler sonucunda ortaya çıkan özellikleri göz önüne alınarak kimi öteki nesnelerle yakınlığı ya da uzaklığı belirlenen nesnenin statüsüdür. Nesne, bir gösterge olarak ele alındığında –Pomian buna *sémiophore* (gösterge taşıyan) diyor– o nesne, bir koleksiyon nesnesi ve dolayısıyla, arkeolojik araştırmanın yalnızca bir yönünü oluşturduğu çeşitli değerlendirmelerin bir nesnesi olabilir. Ben arkeolojiyi koleksiyonculuğun ne olduğu belirsiz küçük kız kardeşi gibi görüyorum. Küçük, çünkü olanakları, tasarıları, uygulamaları açısından sınırlıdır; ne olduğu belirsiz, çünkü (en azından 19. yüzyıldan bu yana) şu yadsıma üzerine kurulmuştur: arkeolog, herkesin bildiği gibi, bir koleksiyoncu değildir ya da en azından koleksiyoncu olmak istemediğini açıkça ve yüksek sesle açıklamaktadır. Bu konuyu çok iyi bilen Dombrovski (Dombrovski 1979), arkeoloğun koleksiyoncu olarak bilinmek yerine polis olarak bilinmeyi yeğlediğini söylüyordu; gelgelelim, 30'lu yıllarda Alma-Ata'da polislerin pek de iyi bir ünü yoktu! Arkeolog kendisini, Mısırlı mezar soyguncularının, ortaçağdaki kutsal kalıt kaçakçılarının ya da Rönesans'ın *Wunderkammer**'lerinin mirasçısı olarak görseydi, vicdanı sızlardı. Ama dikkatle incelendiğinde benzerlik hemen ortaya çıkar: NKVD** nöbet tutarken, Dombrovski'nin arkeoloğu Orta Asya'nın karanlık bir kolhozundaki mezarları soyanların peşine düşer; kim bilir, belki de mezarları soymak ya da mezar soyguncularının peşine düşmek göründüğünden daha az masumca bir şeydir. Chadi Abdessalam *Yılların Sayıldığı Gece* adlı filminde (Abdessalam 1970) arkeoloğu yasal yarışmacı gibi ama yine de ilkçağ yapıtlarını kaçıranların karşısındaki bir yarışmacı gibi betimlerken çok yanılmıyordu. Arkeolog, özel bir koleksiyoncu-

* Harikalar Evi: Modern müzelerin öncüsü.
** Sonradan KGB'nin bir parçası olan Sovyet Gizli Polisi.

dur, diğer koleksiyonculardan daha titiz ve kurumlara, devlete ve halka verilecek hesabı olan bir koleksiyoncudur.

Belleğin toprağa gereksinimi vardır
Larsa kumları, Xian tepeciği, Retoka eski kenti

Pierre Nora (Nora 1984), Lascaux'dan Beaubourg'a tarihin salgısı olan ve zamanın izlerini taşıyan alanlar, bellek alanları olduğu gerçekliğini anımsattı bize. İngiltere'nin ve Brötanya'nın eski taş anıtları, binlerce yıldır uzama damgalarını vurmuşlardır ve binlerce yıldır fundalıkların ortasında canlı bir soru oluşturmaktadırlar.

İşte bir 14. yüzyıl elyazmasında Stonehenge'yi kuran Merlin (Michell 1982), işte devasa yatakları (Michell 1982) inşa eden Picardt devleri ve tahta merdivenli ve pencereli toprak tepeciklere rahatça yerleşmiş, yığınları kutsayan büyücüler... Burada tuhaflığın, fevkaladelikten aşağı aşağı kalır yanı yoktur ve bu durum, Stukeley'in bilgece yazılmış yapıtında da söz konusudur. Ama meraklı olmaktan çok antikacı olan başka kişiler eski taş anıtları gözlemlemeye ve onları özenle betimlemeye girişeceklerdir: Bir 16. yüzyıl gravüründe, bir gezi sırasında tüm bilginlerin, Poitiers yakınlarındaki "dikili taş" üzerine adlarını kazıdıklarını görürüz. 1600 yılında,William Camden'in *Britannia*'sındaki levhalardan birinde, bilinen en eski kazı çalışması resimlerinden biri yer alır: Stonehenge çemberinin karşısında iki kişi toprağı kazımaktadırlar ve önlerinde bir kafatası ve uyluk kemikleri görünür.

Tarihin en eski dönemlerinde bile, anıt, hem usa hem imgeleme hitap eden, merak uyandıran bir nesne olmuştur. Arkeolojinin tarihi, bir biçimde onu oluşturan bu kutupsallıktan ayrılamaz. Ama Batı'da meraklıları, önce antikacı sonra arkeolog olmaya götüren uzun yolu izlemeden önce, bir arkeoloji uygulamasının bir biçimde ilk tarihsel tanıklığı olan noktaya değinmemiz gerekiyor: Söz konusu olan, Irak'ta Larsa kentinde bulunmuş, MÖ altıncı yüzyıla ait, üstünde çiviyazısı olan bir tablettir. Bu zor bir belgedir; bir tarih geleneğine, bizimkinden çok uzak bir dünyaya sürekli anıştırmalar yapmaktadır. Ama tableti okumaya başlarsak, ilk tedirginlik geçtikten sonra tablette Babillilerin tarihsel doğruluk kaygısı taşıdıklarını ve hanedanlarının sürekliliğini istediklerini açıkça ortaya koyduklarını görürüz.

Johan Picardt'ın ilkel yaşamdan sahneleri betimlediği çizimleri, 1660.

Ben Babil kralı Nabunaid'im, Marduk'un (Babil Tanrısı) çağırdığı rahip, Esagil ve Ezida'ya herşeylerini veren, bağışları katbekat artıran, yüce Tanrıların büyük şehirlerini yenileyen, elleriyle varlık dağıtan, tüm tapınaklara görkemli bir biçimde bakan, tapınaklara herşeylerini veren, armağanları ulu kılan, yılmaz görevli, yüksek dağlar fatihi, bilge çoban, Tanrıların Tanrısı Marduk'un, büyük şehirlere bakması ve tapınakları onarması için adını büyük bir güvenle dile getirdiği halkın önderi (...)

Yerin ve göğün yüce Tanrısı Şamaş, Kara Kafalar'ın rahibi, insanlığın Tanrısı -onun oturduğu kent Larsa, sevdiği konutu Ebabbar, uzun zamandır bomboş kalmış ve yeniden ören haline gelmiş, üzerlerinde o kadar çok toz, moloz, büyük toprak yığınları birikmiş ki yerleşim yerleri artık tanınmaz, planı görülmez olmuş– öncelimin, Nabopolassar'ın oğlu kral Nabukadnezar'ın hükümdarlığı sırasında, kentin ve tapınağın üstünde birikmiş toprak yığınları, tozlar kaldırıldı ve eski kral Burnaburyaş'ın, bir öncelin Ebabbar temenosu ortaya çıktı, daha eski bir İlkçağ kralının temenosu araştırıldı ama bulunamadı. Nabukadnezar, Ebabbar'ı Burnaburyaş'ın temenosu üstüne yeniden yaptı ve oraya büyük Tanrı Şamaş oturtuldu. İşte o zaman, 10 yılında, saltanatımın uygun bir gününde, Şamaş'ın sevdiği ebedi krallığım sırasında, Şamaş eski konutunu anımsadı. Küçük zigguratının çatısını iyice yükseltmeye karar verdi neşeyle ve Ebabbar'ın onarım işini ve en sevdiği konutunun yeniden inşa etme işini, bana, her ihtiyacını karşılayan kral Nabunaid'e verdi.

Büyük Tanrı Marduk'un emriyle dört bir yana doğru rüzgârlar esti, büyük fırtınalar koptu: kenti ve tapınağı örten tozlar yok oldu; akıl almaz tapınak Ebabbar görülebildi (...). Şamaş ve Aya'nın oturduğu yerden, yükseltilmiş Ziggurattan, kutsal ebedi yerden, ebedi odadan temenos göründü; planı ortaya çıktı. Ve ben orada Şamaş için Burnaburyaş'tan yedi yüz yıl önce ilkçağ temenosunun üzerine Ebbabbar'ı yaptıran ilkçağ kralı Hammurabi'nin yazıtını okudum ve ne dediğini anladım. Bir yandan titredim bir yandan hayran oldum; tasalandım, düşündüm: "Bilge kral Burnaburyaş tapınağı yeniden yaptı ve oraya büyük Tanrı Şamaş'ı oturttu. Benim için, (...) bu tapınak ve onu onarmak" (...). Ben en büyük Tanrım Marduk'un sözüne, evrenin Tanrıları Şamaş ve Adad'ın sözüne inandım; içim sevinçle doldu; yüzüm aydınlandı ve Şamaş ve Marduk için, kazma tutarak, kürek sallayarak, küfe taşıyarak, işçileri işe koştum. Onları hep birlikte inanılmaz tapınağı, benim coşkun tapınağımı yeniden yapmaya gönderdim. Uzmanlar süslemeleri görmek için temenosun bulunduğu yeri denetlediler.

Elverişli geçen bir ayda, uygun bir günde Şamaş ve Aya'nın en sevdiği tapınağı, kutağı, onların kutsal konutlarını, zevk odalarını, Hammurabi'nin eski süslemelerine bakarak, ilkçağ kralı Hammurabi'nin temenosu üzerine Ebabbar'ın tuğla duvarını ördüm. Bu tapınağı ilkçağdakine benzer biçimde yeniden yaptım ve yapıyı süsledim. Yerin ve göğün bağı, en sevdiği konutunun çatısını yükselttim. Şamaş ve Aya için Ebabbar'ın inşaatını bitirdim, giriş yolunu da yaptım (...).*

O zamana dek hiçbir krala verilmeyen şeyi büyük Tanrım Şamaş bana verdi, inancını verdi bana, onu bana emanet etti. Tanrılarım Şamaş ve Aya için Ebabbar'ı ilkçağdakine benzer biçimde yeniden yaptım ve onardım. Kaymaktaşından bir tabletin üzerine İlkçağ kralı Hammurabi'nin daha önce okumuş olduğum yazıtını da koydum ve sonsuza kadar duracağı yerine yerleştirdim.

Larsa kumlarından, bir arkeoloji uygulamasının ve bilincinin yazılı ilk tanıklığı gibi düşünülebilecek şaşırtıcı bir belge ortaya çıktı. Kuşkusuz Nabunaid (MÖ 556-539) uzak bir öncelin izlerini bulmak için kazılar yaptıran ilk kişi değildi –kendisinin de söylediği gibi II. Nabukadnezar (MÖ 605-562), Burnaburyaş'ın (MÖ 1359-1333) tapınağını bulmuştu– ama bu anlatıda olağanüstü olan, anlatının bilinçli ve planlı olmasıdır. Kral hem son derece simgesellik yüklü bir yer hem de erkinin sürekliliğini tanıtlayan bir anıt bulmak için araştırmalar yaptırıyor; uzun bir zaman diliminde yer almağa çalışıyor açıkça ve burada zaman sözcüğü maddesel bir boyut kazanıyor. Kazı, yalnızca bellekteki bir yeri bulgulamak için değil aynı zamanda ve özellikle bunu çalıştırmak için gereklidir. Arkeologlar, her kazının bir yok etme olduğunu, toprağın kitabının, sayfaları çevrildikçe yok olduğunu ve yalnızca korumanın, zamanın karşı konulmaz aşındırmasını yavaşlatabileceğini bilirler ve Nabunaid bunu belki onlardan daha iyi biliyordu; zira Nabunaid, işçileri, yazıcıları ve mimarları da farklı bir şey söylemiyorlar. Girişimin başarıya ulaşması için simgesel olarak saygınlığı olan bir yeri, erkin semioforunu ortaya çıkarmak ve kendini buna adamak yetmez, onun ne olduğunu anlamak ve onarıp ilk durumuna getirmek gerekir. Burada yazının rolü kuşkusuz belirleyicidir: Hammurabi'nin (MÖ 1792-1750) yazıtını çözen yazıcı yerleşim yerinin gerçeğe uygunluğunu gösterir, monarşinin süresini doğrular (Nabunaid Nabukadnezar gibi Burnaburyaş'ın yazıtını bulmakla yetinmez Burnaburyaş'tan yedi yüz yıl önce –aslında dört yüz yıl önce– Hammurabi'nin yazıtını bulur ve çözer), kısacası Nabunaid'in hükümdarlığını uzak öncelinin-

* Larsa'daki Zigguratın adı.

Ateşin Keşfi, Cesare Cesariano'nun bir gravürü, 1521.

kinden daha uzun bir yaşam umuduyla zenginleştirir. Ve insanların yanılgıya düşmemeleri için eski yazıta, zamanın sonsuzluğunda, Nabunaid'in yeni bir Hammurabi olduğuna tanıklık edecek yeni bir yazıt ekler. Kazı ve (eski ve yeni) yazıtlar yetmez. Mimarlar tapmağı onarırken fazladan bir şeyler eklerler, görünüme eski zamanlardan kalma, yaşayan bir geçmiş, yeniden görülen bir geçmiş gibi algılanma ve tanınma işlevi gören elle tutulur bir simge yerleştirirler; bugün olsaydı, yaptıkları, bir müzecilik yaklaşımı olarak değerlendirilirdi.

Uygulama şaşırtıcı görünebilir ama göreceğimiz gibi, arkeoloji dediğimiz şeyden çok da uzak değildir. Özellikle bu tablet, uzamın insanlar için yalnızca düzenlenecek ve yaşamaya elverişli kılınacak bir yer olmadığını, ama aynı zamanda simgesel olarak yatırım yapılacak ve iz bırakılacak bir alan olduğunu açıkça doğruluyor. Ne kadar dayanıksız ve geçici olursa olsun toprağın böyle damgalanmasında arkeolojinin gücü yatar: Başka insanların –yarın ya da birkaç saat sonra ya da birkaç yıl ya da birkaç yüzyıl sonra– bıraktığımız izleri görecekleri düşüncesini kabul etmek gerekir. Böyle düşünüldüğünde arkeoloji bilinci geçmişten çok gelecekle yüzleşmekten doğar; arkalarında bıraktıkları izleri birbirine karıştıran avcı-toplayıcılar olabildiğince az iz bırakılması gerektiğini bilirler ve geçtiklerini gösteren izleri silerken başka insanlar tarafından yerlerinin belirlenme ve tanınma olasılığının bilincinde olduklarını doğrulamış olurlar. Burada minimalist arkeoloji adını verebileceğimiz, zaman ve uzamla bir ilişki bilincinin ilk çizgilerini seziyoruz.

Paleolitik zamanın avcı-toplayıcılarından doğu imparatorluklarının görkemli anıtlarına kadar tehlikeye atılmadan aşılamayacak önemli bir bölüm vardır. Kuma, kile ya da tahtaya kaydedilen her işaret, ne kadar belirsiz ya da ne kadar küçük olursa olsun bir izin varlığını ve bilincini gerektirir. Mısır, Çin ya da birçok Müslüman ülke hükümdarları bunu çok iyi anlamışlardır: anıt ve gömüt sanatları zamanla yarışmaya çalışır. Toprağa, mevsimlerin tahmin edilebilir zararlarına, doğal felaketlere, gizil yıkıcılara karşı koyan değişmez bir iz bırakmak gerekir. Firavunların erkini ünlü kılan ve ölenin yanındaki zenginlikleri insanların (ve hırsızların) gözlerinden saklayan piramitlerin yapılmasındaki düşünce budur. Gömütte anıt, gözleri kendi üzerine çeker, eşyalar saklanır ama var oldukları kesindir. Hatta bu eşyalar betimlenebilir bile; o zaman gömüt, ülke çapında yapılmış bir harita gibi olur. Görünmezdir tabii ki ama o denli kusursuzdur ki onun tanıklığını ya-

pan anlatılar hiç eksik olmaz. Elimizde MÖ ikinci yüzyılın sonuna ait, Çin tarihi ile ilgili, Sima Qian'ın yazdığı üçüncü yüzyılın ikinci yarısında birleşik Çin'in ilk İmparatoru olan Qin Shihuang'ın gömütünü betimleyen bir metin var:

Shihuang dokuzuncu ayda Li Dağı'na gömüldü. Hükümdar olur olmaz Li Dağını kazdırmış ve düzenletmişti. Sonra tüm İmparatorluğu avucunun içine alınca oraya gönderilmiş olan görevlilerin sayısı yedi yüz binin üzerine çıkarıldı, toprak su çıkıncaya dek kazıldı, içine bronz akıtıldı ve lahit oraya getirildi; saraylar, tüm yönetim [binaları], olağanüstü kap kacaklar, mücevherler ve değerli eşyalar buraya taşındı ve gömüldü ve gömüt dolduruldu. Zanaatkârlara otomatik ok ve yay üretme emri verildi; eğer biri bir çukur kazmak ve [gömütün] içine girmek isterse oklar hemen onun üstüne fırlayacaktı. Cıva ile yüz akarsular, Jiang, Ho ve büyük deniz yapıldı; makineler akarsuyu akıtıyor, sular birbirine karışıyordu. Göğün tüm simgeleri yukarıda, tüm coğrafya şekilleri aşağıdaydı. Renyu yağıyla (fok yağı) uzun süre sönmeyeceği hesaplanan meşaleler yapıldı. Erzhi şöyle dedi: "Ölmüş İmparatorun karılarından, erkek çocuk doğurmamış olanları serbest bırakılmasın." Öldüğünde tüm karılarının peşinden gelmelerini emretti; öldürülen kişilerin sayısı çok fazlaydı. Tabut indirildiğinde birisi, makineleri yapan ve hazineleri saklayan işçilerin ve zanaatkârların mezarda bulunan her şeyi bildiklerini ve bu nedenle gömülenlerin ne denli değerli olduklarının ortaya çıkacağını söyledi; cenaze töreni bittiğinde ve gömüte giden ana yol gizlenip kapatıldığında bu yolun dış girişinin kapısı indirildi ve [hazineleri] saklama işinde işçi ve zanaatkâr olarak çalışanlar oraya hapsedildi: hiçbiri bir daha dışarı çıkamadı. Gömütün bir dağa benzemesi için üstüne otlar ve bitkiler dikildi.

Sima Qian'ın tarih anıları

Bugün Xi'an'ı ziyaret edenler, Çin'in ilk İmparatorunun üstünü örten ve günümüze kadar hiç açılmamış tepeciği hâlâ görebilirler. Ama çağdaş Çinli arkeologların yaptığı kazılarda (Cheng Young ve Li Tong 1983) yerin altından şimdiye dek keşfedilmemiş, pişmiş topraktan yapılmış ok ve kundaklı yaylarla donanmış, en inanılmaz ordu ortaya çıkarıldı. Gömütün çevresine yerleştirilmiş yanlarında subayların da bulunduğu sıra sıra atlılar ve piyadeler, Sima Qian'ın metninde betimlenen küçültülmüş bir dünya simgesine tam olarak uymaktadır. Çinli arkeologlar her ne kadar imparatora ait tepe-

Paracelsus'un *Prognosticatio*'sundan bir çizim, 1536 basımı. Bu, aşınmanın görüntüsüdür: insanın yaşamı gibi yapıtları da sürekli bir yıkıma uğrar.

ciği kazmaya başlamadılarsa da, gerçekleştirdikleri araştırmalarda tepeciğin bulunduğu bölgede önemli miktarda cıva olduğunu ortaya çıkardılar.

İmparator ve danışmanları, Nabunaid kadar açık bir biçimde, ülkelerinde hükümdarlıklarının silinmez bir simgesini bırakmak isterler ve bunu yaparken iki bin yıl sonra Borges tarafından önerilecek bir yolu araştırarak daha da ileri giderler: hemen hemen İmparatorluğun büyüklüğünde ve onu kaplayabilecek bir imparatorluk haritası hazırlarlar (Borges 1964). Eğer harita ülkeyi kaplarsa o zaman ölülerin dünyası yaşayanların dünyasını fosilleştirir. Bu çelişkiyle suç işleyecek kadar kafayı bozmuş hükümdarlar görmek bizi şaşırtmamalı. Dikkatleri gömüte çekmek için en değerli başyapıtları derlemek, en karmaşık mimarlık örneklerine başvurmak, aynı zamanda hırsızlara karşı (bunlar kralın ardılları bile olabilir) kendini güvence altına almak gerekmektedir. İşçilerin ve mimarların ölümü, çukurların derinliği ya da duvarların sağlamlığı kadar gereklidir.

Babil hükümdarı ve Çin İmparatoru zaman konusunda tam olarak aynı görüşte değillerdir, çünkü erklerinin niteliği farklıdır; Nabunaid, en uzak atalarının en saygınıyla yüzyıllar boyu gidecek bir süreklilik ister; Shihuang, ilk ve kurucu olmak, dolayısıyla da öncülleri olmayan yalnızca ardılları olan kral olmak ister: *"Ölümsüz bir hanedan kurmayı düşledi; kendinden sonra gelenlerin, İkinci İmparator, Üçüncü İmparator gibi sonsuza kadar böyle sıralandırılarak adlandırılmalarını emretti* (Borges 1986). Farklılıkları ne olursa olsun Babil kralı ve Çin hükümdarı toprağa hükümdarlıklarının silinmez damgasını basmak isterler.

Ama tuğla, taş ya da mermer belleğin en iyi kaleleri midir? Yunanistan'da MÖ beşinci yüzyılda anıtların cansızlığına ve dayanaksızlığına karşı insanların canlı belleğini savunan bir ses yükseldi. Pindaros, ünlü bir şiirde mermere karşı sözü savundu: (Svenbro 1976) *Dinleyin: ışıl ışıl gözlü Afrodit'in tarlasını sürüyoruz; içinde boğuk boğuk gürüldeyen toprağın merkezi bulunan tapınağa doğru yürürken üç Lütuf Tanrıçanın da tarlasını sürüyoruz; burada şanslı Emmenide'ler için, nehrin yakınında bulunan Agrigente için ve Ksenokrates için zengin Apollon vadisinde Delfi oyunlarındaki zaferleriyle hak ettikleri övgülerin hazinesi yükseliyor.*

Boğuk gürüldeyen bulutların acımasız ordusu olan kış yağmurları bu hazinenin üzerine hışımla yağabilir ve rüzgârlar, taşıdıkları karışık tüm döküntülerle ve kış yağmurlarıyla dövebilirler bu hazineyi denizin derinliklerine sürüklemeden. Saf bir ışıkla aydınlanan cephesi insanlara haykırır ve şöyle dedirtir, ey Thrasibule, bu parlak zafer babanın ve ırkınındır, Crisa koyaklarında dört atlı savaş arabasıyla yarışlarda kazanılmıştır. (Pindaros, 5.Pythique, Svenbro 1976, s.189)

Pindaros'un Delfi'deki araba yarışlarının galibi Agrigente'li Ksenokratos'a adadığı anıt maddi bir yapı, kare taşlardan yapılmış bir bina değil bir şiirdir ve maddi olmayan bu şiir narinliğine rağmen taştan ya da bronzdan daha dayanıklıdır. Elle tutulamayan, kavranamayan, el uzatılamayan, yazıdan daha sağlam olan şiir, insanların belleğine emanet edilmiş özgün bir yaratıdır. Büyük İmparatorlukların toplumsal örgütleri, hiyerarşileri ve zenginlikleri karşısında Pindaros, belleğin özerk olduğu gerçeğini ilan eder. Yunan kültürü bir plastik biçimler kültürü de olduğu için Pindaros, plastik sanatların en yetkin yaratılarının karşısına şiirin bozulmaz niteliğini çıkarır. Bu, küçüklerin büyüklerden, fakirlerin zenginlerden öç alması mıdır? Şiir ya da şarkı anıtlara karşı bir seçenek mi oluşturur? Yüzyıllar boyunca insan-

ların tanıklığım yapabilirler mi? Kimi durumlarda Pindaros haklıdır ve José Garanger buna en azından bir kanıt göstermiştir. Melanezya'da, Yeni Hebrides'te onu izleyelim. Bu bölgelerde arkeolog, kalıntıları, bugünkü halkların yazılı olmayan tarihleriyle ilişkilendirmek içini budunbilimci olmalıdır. Bir kronolojinin temellerini atmak için karbon 14'le tarihlendirme yöntemini ve katmanbilim tekniklerini kullanmalıdır.

José Garanger Yeni-Hebrides'te insan yerleşimi konusunu incelerken (Garanger 1980) yerli geleneğinin sözlü olarak aktardığı ana kuruluş anlatısından yararlanmıştır. Bu anlatıya göre Yeni-Hebrides'in efsanevi sömürgecisi Roy Mata en büyük ada olan Efate'da, daha sonra adaların hepsine yayılacak olan bir yönetim bölgesi kurdu. Öldüğünde Efate'ın kuzey-batısında küçük bir mercan adası olan Retoka'da çok görkemli bir cenaze töreni düzenlendi ve belli başlı kabilelerin temsilcileri onun yanına diri diri gömüldüler. Retoka yerleşimi açıkça bir arkeoloji bölgesi gibi görünüyordu ve kazılarda, özellikleri Roy Mata efsanesine tam olarak uyan, önemli bir gömüt kompleksi ortaya çıkarıldı. Burada kuşkusuz Garanger'nin yapmaya çalıştığı kazıların ve anlatının karşılaştırmalı analizine başvurmak gerek: *Tarihöncesi arkeolojisinin yöntemleriyle elde edilmiş sonuçlar geleneğin verilerini doğrular ya da onları kesinler:*

- "Roy Mata, Ti Tongoa Liseiriki'den çok uzun zaman önce yaşamıştır": kemik dokularının analizi sonucunda elde edilmiş bir tarihlendirme MÖ 1265 + ya da – 140 yılı doğrular, yani iki ya da üç yüz yıllık bir fark.

- "O çok önemli bir başkandı": gömütü, gerek toplu olarak gömülmüş insanların çokluğu bakımından gerek barındırdığı eşyaların zenginliği bakımından, Güney Pasifik'te araştırılmış gömütlerin en önemlisidir.

-"Retoka'da dik konmuş iki taşın altına gömülmüştü": bunun doğru olduğu ortaya çıktı.

-"Ona bağlı kabilelerin temsilcileri canlı olarak gömülmüşlerdi": Kazılar sonucunda, Roy Mata'nın ayakucuna gömülmüş genç bir kadının akıbetinin bu yönde olduğu anlaşılmış olmakla birlikte, diğerlerinin canlı gömüldüklerini doğrulayan bir bulguya rastlanmamıştır. Erkekler, gömülmeden önce kawayla mı uyuşturuldular yoksa zehirlendiler mi? Kadınlar, gömülmeden önce, bayıltıldılar mı, yoksa boğuldular mı? Kesin olan tek şey insanların canlı gömülmeleri, ilk misyonerler oraya gittiklerinde hâlâ süren bir uygulamaydı (...). Roy Mata ölüler diyarına giderken de bu âdete uyulmuş olması onun önemini yeterince açıklıyor (...).

-"Başka insanlar kurban edildi": mezarın ortasına yerleştirilmiş armağan için bu kesin, bir yandan bu armağanı oluşturan ve üst üste konmak için kıvrılmış organlar nerdeyse anatomik benzerlik gösterirler, öte yandan bazıları hâlâ dans takıları taşımaktadırlar. Organları kesilmiş ya da kesilmemiş olsa da bu kurbanlar eski kentin kuzey bölgesine düzensiz olarak yerleştirilmiş bireyler olabilir.

-"Roy Mata'nın emrindekilerin bir bölümü onun yanına gömülmüştür": burada derin gömütteki genç kadın, adam ve çift söz konusudur (Garanger 1980)

José Garanger, tanıtlamasının geri kalan bölümünde coşku dolu bir ilgiyle izlenebilir ama bulunduğumuz noktada (ve kazılar sonucunda elde edilen olağanüstü belgelerden birkaç tanesini gözden geçirdikten sonra) her zaman yapılan cenaze törenlerinden birinin betimlenmesinin, yedi yüzyıllık bir uzaklıktan, yalnızca toprak içinden değil tarihsel işlerini bir an bile aksatmamış yerli anlatıcıların belleğinden günümüze fosilleşmiş gibi ulaşabilmiş olduğunu düşünmek bile bize yeter... İşte Pindaros'un, belleğin mermerden daha dayanıklı olduğunu, sözün maddeye karşı zafer kazandığını ileri süren iddialı sözlerinin doğrulanması: Roy Mata'nın yakınları Nabunaid gibi anılarını sarayların tuğlalarına, tabletlerin köşelerine bırakmıyorlardı, Çin İmparatoru gibi yaşanan dünyanın boyutlarında bir gömüt inşa etmiyorlardı ama onlar, gelecek kuşaklara insan kurban etme uygulamasıyla, daha çok anımsanacak olağandışı bir şenlik anısı bırakıyorlardı. Bu nedenle anıtsal bir dekor gerekmiyordu: küçük Retoka adasında dikilmiş yalnızca iki taş bu anlatının doğruluğunun topraktaki kanıtıdır.

Belleğin yerleşik ve sürekli olması için toprağa gereksinimi vardır. Anlatı ister taşa tuğlaya ya da parşömene yazılmış olsun, ister ozanların ve halk ozanlarının sanatıyla belleklere akmış olsun kuruluş anlatısı topraktan destek almalı, toprakta mühürlenmiş bir gerçeği yansıtmalıdır. Bu mührün hiçbir zaman parçalanmaması hiç önemli değildir, yeter ki varlığı bir yerlerde, toprağın bir köşesinde doğrulanmış olsun. Burada kuşkusuz arkeolojiyi koleksiyonculuktan ayıran ince sınırı kavrıyoruz: arkeolog için nesnelerin bir anlamı olması yeterli değildir, onları özel, ayrı, yorumlanabilir yapacak bir yere, bir uzama, uygulamalara götürmek gerekir: Boucher de Perthes aletin arkasında işçiyi görmek istemiştir. (Boucher de Perthes 1847).

Mısırlılardan Babillilere sonra da Çinlilere ve Pasifik denizcilerine kadar uzanan kısa bir araştırma, çok farklı toplumlarda, zamanın aşındırmasına

karşı gücün ne olduğunu anlatabilecek bir "uzamın anıtsallaştırılmasının", yani kendi kendine doğmuş bir arkeolojinin varlığını kanıtlar. Biraz da Batı'da Yunanlıların geçmişi nasıl, hanedanların ya da kahramanların sürekliliği içinde değil de nesnelerin keşfiyle tanımlamaya çalışan ilk insanlar olduklarına bakalım.

Bir nesne bilimi

Geçmişin yorumu

Platon'dan aldığımız Yunan antropolojisinden küçük bir örneği burada anımsatmak gerekiyor: *İnsan, Tanrıların yazgısı ile benzer yanları olduğu için, önce (Tanrılarla akrabalığı nedeniyle), Tanrılara saygı gösteren, tapınaklar kuran, Tanrıların resimlerini yapan tek hayvandı, kısa bir süre sonra ses çıkarma ve sözcük söyleme sanatını geliştirdi, konutlar, giysiler, ayakkabılar, örtüler icat etti, topraktan ürün çıkardı. İşte başlangıçta insanlar, birbirlerinden uzakta böyle yaşadılar çünkü henüz hiçbir kent yoktu* (Platon, Protagoras).

Temel atma ya da temel atmaya yönelik ölü gömme alışkanlığına bir biçimde yabancı olan gelişme düşüncesi, bir meydan okuma, bir tehdit, savaşılması gereken bir bozulma gibi değil bir gereklilik gibi zamana karşı koyar. Platon'un *Yasalar*'da bize söylediği gibi, ilk uygarlıkları yutan büyük doğa felaketinden sonra, *büyük ve ürkütücü bir yalnızlık, birçok geniş zengin topraklar ve, tüm başka hayvanlar yok olmuşlardı ama felaketten kurtulabilmiş, çok az sayıda, birkaç baş hayvan, belki de bir keçi türü bu başlangıçta çobanlarının yaşamını güven altına alacak bir keçi türü de ortaya çıkar.*

Gelişmemiş yaşam biçiminin sürdüğü çoban toplumunda tufandan kurtulmuş olan insanlar düşman bir dünyada yaşamlarını sürdürmek zorunda kaldılar: *Bu nedenle, onların birbirleriyle kaynaşmalarının pek olanaklı olmadığını düşünüyorum, demir, bakır ve tüm mineraller karmakarışık bir halde yok olmuşlardı, onları yeniden çıkarmak çok zordu, insanların bir çatısı, bir ağacı yoktu. Çünkü aletler dağlarda bir yerlerde kalmış olsalar bile, çok geçmeden yıpranarak yok olmuşlardır ve insan, maden sanatı insanların arasına dönünceye dek kendine başka aletler yapamayacaktır.*

Gelişme düşüncesi, bu anlamda, arkeoloji düşüncesini de içine alır: toprağın, çok uzun zaman önce yapılmış nesneleri ortaya çıkarabileceğini bilmek. Kuşkusuz bu beylik bir düşüncedir ama ilkçağ metinlerinde, birkaç ayrıksılık dışında, ender olarak bu denli açık bir biçimde dile getirilmiştir.

Eğer bizden önce insanlar yaşamışsa ve eğer bu insanlar isteyerek ya da istemeyerek yaptıkları nesnelerden birkaçını toprakta bırakmışlarsa biz bunları keşfedebiliriz. Üstelik bu nesnelere dikkatle baktığımızda onları başkaları ile karşılaştırarak tarihlendirebilir ve geçmişte hangi insanlara ait olduklarını bulabiliriz. Thukydides arkeolojinin temelini oluşturan bu kuralı ilk dile getirenlerden biridir: *(Arkaik zamanlarda) korsanlık Karyanda ve Fenike adalarında oturanların yaptığı bir işti; adaların birçoğunun halkı böyleydi, işte bunun kanıtı: bizi uğraştıran savaşta Delos'un Atinalılar tarafından temizlenmesi sırasında (MÖ 426) adada bulunan tüm gömütler yok edildiğinde, ölülerin yanına konmuş silah takımları ve bugünkü Karyandalılarınkine benzer gömüt biçimleri sayesinde bu gömütlerin yarısından fazlasının Karyanda gömütleri olduğu görüldü* (Thukydides, I, VIII).

Bugün, Atinalılar tarafından Delos'ta ortaya çıkarılan gömütlerin geometrik gömütler olduğunu biliyoruz (MÖ 9.-8. yüzyıllar), Thukydides'in çağdaşları bunların kökenini ve ilkçağa ait olduklarını kesin olarak ortaya koyamamışlardı. Ama burada tarihçinin tam olarak arkeolojiye dayanan dü-

Troya'nın kalıntıları. Cristoforo Buondelmonti'nin çizimleri ve elyazısı.

şünme biçimi açısından bunun bizim için pek de önemi yoktur çünkü bu gömütleri çözümlemek için bir tipleme ve karşılaştırma işlemi yapmak gerekir: bu gömütlerde şimdi bulunan gereçlerin beşinci yüzyılda kullanılanlardan farklı olduğu biliniyor, ölü gömme biçimleri, o dönem Yunanlılarının iyi bildiği bir halkın –eski kaynakların Kiklad bölgesinde varlıklarına işaret ettiği Karyandalıların– ölü gömme biçimine yakındır. Nesnenin (ya da anıtın) yalnızca erkin bir simgesi gibi değil bir tarih öğesi gibi yorumlandığı andan itibaren, açıkça arkeoloji adını vermemiz gereken alana giriyoruz. Yunanistan'da tarihin yöntemli bir biçimde oluştuğu sırada arkeolojinin, yüzyıllar boyunca tarihin yapılmasına durmadan eşlik eden küçük bir müzik gibi ortaya çıktığını belirtmenin de yararı vardır.

Ama bugün arkeoloji adını verdiğimiz şeyin tüm donanımıyla Yunan tarihinden çıktığını düşündürmek istemem, nesnelerin görünümünü değiştiren, onları yalnızca bir tarih öğesi gibi değil bir tarih kaynağı gibi tanımlayan yer değiştirmeyi belirtmek istiyorum. MÖ birinci yüzyıldan (yani hemen hemen Sima Quan'ın çağdaşı olan) bir başka metin Yunanlı tarihçilerde ortak olan, nesnelerden olaylara geçme kaygısını belirtiyor. Strabon, Sezar'ın Roma'dan getirilen göçmenleri eski Korinthos kentine yerleştirmesini anlatıyor: *Korinthos uzun süre bomboş kaldı, kentin doğal elverişliliğine karşı hassas olan Tanrı Sezar buraya büyük bir bölümü azatlılardan oluşan göçmenleri yerleştirdi. Bu yeni gelenler, örenleri karıştırırken, gömütleri alt üst ederken üstü kabartmalı birçok seramik nesne ve bronz buldular. Bunlara hayran olan göçmenler araştırılmadık tek bir gömüt bile bırakmadılar ve böylece çok sayıda nesne elde ettiler ve bunları çok pahalıya sattılar, Roma'yı Nekrokorinthialarla [Korinthos'un yeraltı gömütlüklerinden çıkarılan ürünlerle] doldurdular. Gömütlerden çıkarılan nesnelere, özellikle seramiklere bu adı vermişlerdi. Başlangıçta bunlara, Korinthos bronzları kadar çok değer verildi, daha sonra modası geçti, vazolar bulunmamaya başladı, bulunanların çoğu da kötü yapılmıştı* (Strabon VIII).

Sezar'ın askerleri modern arkeologlardan çok, Pomian'ın betimlediği çok eski koleksiyonculara benzerler ama geçmişin beğenisinin, ilkçağ nesnelerinin ölü gömme geleneği kadar eski pazarının tanığıdırlar. Askerlerin gömütlere olan ilgisi eski kentin saygınlığına, aynı zamanda nesnelerin az bulunurluğuna ve egzotizmine bağlıdır: Korinthos'un yedinci ve altıncı yüzyıl tarihli arkaik vazoları birinci yüzyıl Romalıları tarafından aynı kentten gelen bronz vazolar ve ünlü heykelcikler kadar beğenilmişe

benzer; kaybolmuş bir tekniğin yeniden bulunması onlara ek bir ayrıcalık verir.

Böylece nesnelerin ve anıtların değişik kaynaklara göre birçok kullanımı ayırt edilebilir: erke damgasını vuranlar (Nabonide, Qin Shihuang, Roy Mata), oluşturulacak bir tarihin belgeleri (Thukydides), koleksiyonu yapılabilecek ve takas edilebilecek ilkçağ yapıtları (Strabon). Arkeolojinin çeşitli kullanılışları, toprağın içine özenle konmuş katmanlar gibi, herkesin kendine uyan bir anlam bulabileceği karmaşık bir bütünlük oluşturur. İşte Nabunaid'den Yunanlılara kadar her zaman geçmişin egemenliği ile yol almış bir bilgi: Nesneler bir çağdan ötekine kalır.

Ama arkeoloji projesi, en azından Batıda, bir nesne bilimi, nesnelerin yorumlanması kadar keşfedilmesi bilimini oluşturmaktır. Borges, çağdaş arkeologların tam oluşmamış bilgileri karşısında, Nabunaid'in ve öncellerinin yöntemini anımsatan bir yöntem ileri sürüyor. İşte *Tlön uqbar orbis tertius*, nesnelerin kullanıldığı ve düşlendiği kadar varoldukları bir dünya. Düşüncenin biçim değiştirmesinin maddenin biçim değiştirmesi kadar etkili olabileceğini kanıtlama çabasında olan, bilginlerin el ele vermesinden doğmuş düşsel bir dünya Tlön üzerinde, gezegende oturanların her birinin bireysel olarak düşünmediği hiçbir şey varolmaz; dilin kendisi bile ad kabul etmez, Tlön felsefesinin zaman düşüncesini hoş karşılamadığı gibi: *Tlön okullarından biri zamanı yadsımayı başarır; şöyle akıl yürütür: şimdiki zaman belirsizdir, gelecek zaman ancak umut oldukça gerçektir, geçmiş zaman anılar oldukça gerçektir* (Borges 1957). İşte Asur krallarının Çin İmparatorları ile hatta kuşkusuz, Pasifik'in gözüpek denizcileri gibi, cenaze sanatının (şiir bunun bir dalıdır) erkin büyüklüğünün ve gizeminin tanığı olması gerektiğini düşünen herkesle paylaştıkları bir zaman tanımlaması. Ama Tlön yalnızca nesneleri düşünceye dönüştüren büyüleyici bir dünya değildir, o bize arkeolojiyi bir doğruluk sınavından geçirme fırsatı sunar. Eğer nesneler yalnızca onları isteyen, onları kullanan ya da onlara maruz kalan insanların bilincinde var ise arkeoloji nasıl var olabilir ki? Borges bize, Tlön bilimlerinin bizimkilere hiç benzemediğini, olsa olsa aynadaki görüntü gibi benzediğini söylüyor kuşkusuz. Aynanın arkasında Tlön arkeologlarını gözlemlerken modern arkeologların bizden (kuşkusuz kendilerinden de) sakladıkları şeyi keşfediyoruz: *Tlön'ün en eski bölgelerinde, kaybolmuş nesnelerin çiftlenmesine çok rastlanır. İki kişi bir kalem arar; birincisi bulur ve hiçbir şey söylemez, ikincisi daha az gerçek olmayan ama beklentisine daha fazla uyan bir kalem bulur. Bu*

ikincil nesnelere hrönir *adı verilir ve bunlar biçimleri kaba da olsa biraz daha uzundurlar. Son zamanlara kadar* hrönirler *dalgınlık ve unutuşun rastlantısal ürünleriydi. Düzenli üretimlerinin yaklaşık yüz yıldan fazla bir zamandır yapıldığı inanılmaz gibi görünüyor ama 11. ciltte yapılan açıklamalar bunu gösteriyor (Pomian, Tlön Ansiklopedisi). İlk denemeler hiçbir sonuç vermedi.* Modus operandi *yine de anımsanmalı. Devlet hapishanelerinden birinin müdürü tutuklulara nehrin eski yatağında bazı gömütlerin olduğunu ve ona en önemli bulguyu getirenlerin özgür olacaklarını bildirdi. Kazılardan önceki aylarda bulacakları şeyin fotoğrafları gösterildi. Bu ilk deneme umudun ve açgözlülüğün işleri engelleyebileceğini ortaya koydu; kazma kürekle bir haftalık çalışma sonucunda, deneye başlanan tarihten sonrasına ait paslı bir tekerlekten başka* hrörir *bulunamadı. Bu deney gizli tutuldu ve dört kolejde daha yinelendi. Üçünde hemen hemen tam bir başarısızlık görüldü; dördüncüsünde (bu kolejin müdürü ilk kazılar sırasında beklenmedik bir biçimde öldü), öğrenciler bir altın maske, ilk çağa ait bir kılıç, iki-üç toprak amfora, bir kralın, göğsünde - bugüne kadar çözülemeyen- bir yazıt bulunan yeşilimsi ve organları kopuk bedenini topraktan çıkardılar – ya da kendileri ürettiler. Araştırmanın deneysel niteliğini bilen tanıkların beceriksizliği böyle ortaya çıktı.*

Nesneleri istemenin keşfe zarar verebileceğini, aşırı kesinlikle öngörülen şeyin gözden kaçacağını ve özellikle tüm *gömütten çıkarma* işlerinin birer *üretim* olduğunu, nesne ya da anıtın ancak belli gözlemleme ve yorumlama kurallarına uyularak arandığında ortaya çıkacağını bize anımsatan ciddi bir arkeoloji dersi: arkeoloji çoğu zaman *kaşif* olarak nitelendirilmez mi? Kaşif geçmişin gerçeğini zorlamamalıdır, onu hayal etmelidir: Hrönir*lerin düzenli hazırlanması (...) arkeolojiye olağanüstü hizmet etmiş, şimdi gelecekten daha sert ve esnekliği olmayan geçmişi sorgulamayı hatta geçmişe ilişkin kimi küçük değişiklikler yapılmasını olanaklı kılmıştır.* Genel düşünce biçimini en son mantıksal sonuçlara taşıyan Borges Mezopotamyalılara çok yakın bir arkeoloji düşüncesine varır. MÖ dokuzuncu yüzyılın ortasında Babil kralı Nabuapaliddina, Sippar kentinde Şamaş Tapınağını onarmak ister: *Sûtiler, bu zarar verici düşmanlar, Akad ülkesindeki karışıklıklar ve çalkantılar sırasında harap ettikleri Sippar kentinde kurulmuş Ebabbar'da oturan Tanrı Şamaş'ın resimlerini parçalamışlardı, ayinler unutulmuştu, Tanrının görünüşü ve simgeler artık kullanılmıyordu ve kimse onları artık hayal edemiyordu [...]. Ondan sonra Babil kralı Nabuapaliddina, kötü düşmanlar olan Sûtileri kovdu [...] hükümdarlığı sırasında uzun zamandır Akad'a kızgın olan ve ondan yüz*

çevirmiş olan Tanrı Şamaş bu tutumundan vazgeçti, yeniden dost oldu ve yüzünü [Akad'a] çevirdi. Fırat'ın batı kıyısında fırında pişirilmiş kilden bir kabartma bulundu, üzerinde Tanrının resmi ve simgeleri vardı. [Bu kabartmayı bulan] rahip Sippar onu krala gösterdi [...] kutsal bir emirle bu resmi yeniden yapma görevi [böylece] krala verilmiş oldu (Labat 1970).

Tanrılar Babil hükümdarına eski tapınakların olduğu eski kenti göstermekle yetinmediler, ona toprak altında bulunan ve uzak öncelleri tarafından biçim verilmiş, onlara benzeyen resimler de gösterdiler. Babilliler için geçmişin keşfedilmesi bir tapıncı yerleştirmeye ya da bir tapınağı onarmaya yönelik dini bir gerekliliktir. Toprağı kazmak, nesnelerin keşfedilmesini olanaklı kılar ve bunların gün ışığına çıkarılması yaşanan ana gereklidir. Geçmişin bu büyüsü garip bir zaman kavramıyla at başı gider. Sümerliler ve Babilliler zamanı sanki gözlerini geçmişe çevirerek düşünmüş gibidirler: *Geleceği belirtmek için kullanılan terim olan* "warkâtu" *aslında arkamızda bulunan şey anlamına gelir. Oysa "geçmişte" "eskiden" anlamına gelen terim olan* "panânu" *"karşısında", "önünde" anlamına gelen bir kökten türemiştir. Gelecek arkamızda olandır oysa geçmiş gözlerimizin önünde olandır* (Cassin 1969; Glassner 1993).

Bize göre şaşırtıcı bir kavram ama "zamanı kavramak için, yazıcıların tabletlerin üzerine büyük bir titizlikle kaydetmiş oldukları olayları ve hükümdarlıkların sıralanışlarını bilmek gerekir" diyen bir kavram. Eğer geçmişi anlamak onu görmekse bu tutum anlaşılabilir çünkü gelecek oluşmamıştır, geçmiş ise icatların, hükümdarların ve zaferlerin uzun bir zinciri gibi göz önüne getirilebilir. Geleceğe bakmak için başka yöne dönmek, geleceği keşfetmek için tarihe uzun uzun bakmaktan vazgeçmek gerekir. Francis Bacon, Aydınlanma Çağından hemen önce yetke ilkesini kırmak için bu imgeyi kullanacaktır. Uzun insan zincirine dikkatle bakarsak günümüz insanlarının geçmişin insanlarından daha yaşlı (dolayısıyla daha deneyimli) olduklarını kabul etmek durumunda kalırız; böyle bir yaklaşım, geçmişin sürekliliğinde hatta yinelenmesinde şimdiki zamanın durağanlığının güvencesini gören Mezopotamyalıları çılgına çevirirdi kuşkusuz. Yazının bu kadar önemli bir rol oynadığı bir dünyada yazıcıların en eski tabletlerle ve yazıtlarla ilgilenmeleri çok mantıklıdır. Nabunaid'in hükümdarlığı sırasında Nabu-zer-lişir adlı bir yazıcı Akad'da II. Kurigalzu (MÖ 1332-1308) zamanına ait bir yazıtı kopya eder. Aynı yazıcı Akad Kralı Şar-kali-şari'nin (MÖ 2140-2124) gömüt taşının üstündeki bir yazıtı ortaya çıkarır: metni kopya ettiği gibi nerede

bulduğunu da belirtir. Bu antikacı merakı, yalnızca Yeni Babilli yazıcılara özgü değildir. Adı bilinmeyen bir yazıcı, bugün British Museum'da korunan bir tabletin üzerine, Sargonik dönemi öncesinde (MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısı) bir Mari'li tüccarın Tanrı Şamaş'a adadığı bir yontunun altlığındaki sunu yazısını kopya etmiştir. Orijinal yazıya kusursuz bir biçimde uyulmuş ve tablet, yontunun Ebbabar'da (Sippar'da) bulunduğunu bildiren bir açıklamayla tamamlanmıştır (Sollberger 1967). Philadelphia'da korunan aynı türden başka bir belgede bir Sümer yazıtı ile altıncı yüzyıldaki bir yazıcının açıklaması bir aradadır.

Koleksiyonların tutkusuna kültür nesnelerine karşı duyulan derin saygı da eklenir: Mezopotamya'da şöyle bir gelenek vardır: kazanan kişi yenilenin Tanrılarının yontularını kendi tapınaklarında korumak için beraberinde getirirdi. İnşa edenin mimarlık harikalarından biri olarak gördüğü Nabukadnezar'ın Babil'deki sarayında Alman arkeologlar "Müze" adını verdikleri bir yer keşfettiler. Burada söz konusu olan, MÖ üçüncü binyılın ilk yarısından MÖ yedinci yüzyılın sonuna uzanan, birbirine uymayan tabletler ve yontular dizisidir: E.Unger bu koleksiyonda İlkçağın ilk müzesini bulduğuna

Ancient Temple at Euyuk.

inanmıştır (Unger 1931). Bu yorumu kuşkusuz biraz ayrıntılı incelemek gerek çünkü ziyaretçilere açık bir müze düşüncesi Mezopotamyalıların dünyasına son derece aykırı gibi görünüyor. Buna karşılık çeşitli kaynaklardan gelen tabletlerin ve tapınç nesnelerinin böylesine yığılmış biçimde korunmuş olması gerçeğe yakın görünüyor; çünkü dini nedenlerden, bunları yok etmek zordu. Yazıtlar gibi tapınç yontularının da kendine özgü güçleri vardır; bu nedenle onları tehlikeli olamayacakları bir yerde korumak gerekir. Nippur'da aynı dönemde, eski çağlara ait bir su küpü ortaya çıkarıldı: içinde bir dizi nesneler bulunuyordu: kentin planının yer aldığı bir tablet, Sümerliler zamanından kalma tuğlalar ve tabletler, MÖ üçüncü binyılın sonuna ait sözleşmeler. Burada yazıtlarla ilgili belgelerden oluşmuş bir koleksiyon söz konusudur, belgelerin seçimi bilinçli yapılmıştır ve bizi yazıcıların antika merakı konusunda aydınlatmaktadır.

Mezopotamyalılar hiçbir şeyin zamanın aşındırmasına karşı koyamayacağını, bu aşındırmaya yalnızca toprağa gömülen şeylerin direnebileceğini keşfeden ilk insanlardı. O halde, belleğin aşınmasına karşı savaşmak için yapılacak en iyi şey de gelecekteki insanlara seslenen bir kuruluş metnini, tapınağın ya da sarayın temelleri altına koymak ve hatta kabartmaların arkasına kaydetmektir: Bu metni bulmak, çözmek ve sonra ona belleğin kesintisiz zincirinin bir halkası olacak yeni bir yazı ekleyerek gömmek (Lackenbacher 1990) geleceğin insanlarının işidir. Borges'in dediği gibi toprak, çok uzak geçmişten söz etmeye hazırdır ve ister bir kral tarafından ister bir arkeolog tarafından sorgulansın sonuçta bunun çok da önemi yoktur. Norfolk'lu İngiliz antikacı Sir Thomas Browne'ın ulaşacağı sonuç budur ve Borges'in anlatısının son satırında, konusu ölü küllürini saklama kavanozları olan Browne'un kitabını çevirmekte olduğunu söylemesi çok şaşırtıcı değildir (Soucek 1974).

Ortaçağ'da Perslerde görkem, aşk ve anı

Tarih dokusu bozulmaya mahkûmdur ama arkeoloji her zaman ondan birkaç ilmiği korumayı başarır. Belleğin sonsuza dek sürmesi için gözlemleyecek, yorumlayacak ve nesnelerden başlayarak anlatıyı yaratacak insanların olması gerekir. Bir anıtın belleğinin en güzel geleneklerinden biri bize İran ovasından gelir (Soucek 1974). Bugünkü Kirmanşah kentinden birkaç kilometre uzakta Sasani hükümdarı Hüsrev altıncı yüzyılın başında Tak-ı Bostan mağaralarında, Kuzey Mezopotamya'dan İran ovasına giden yolun

üzerinde bir yerde, manzaraya hakim olağanüstü kabartmalar yaptırmıştır. Mağaranın ön yüzünde bir kemeri destekleyen, zengin çiçek bezemeleriyle süslü sütunlar vardır; ortada kanatlı iki kişi ve bir hükümdar tacı yer alır. Kemerin iç bölümünde üst üste konmuş iki grup yontu yer almaktadır: alt tarafta atının üstünde zırhlı bir süvari vardır, bunun 590'dan 628'e kadar Pers hükümdarı olan II. Hüsrev olduğu sanılmaktadır; üst tarafta iki erkek ve bir kadından oluşan bir grup vardır, bunların, krallık tacını hükümdara veren Tanrı Ahuramazda ve solda elinde bir taç ve bir vazo tutan Tanrıça Anahita olduğu düşünülmektedir.

Sasani geleneğinin en bilinen örneklerinden biri olan bu kabartma, onuncu yüzyıldan itibaren Müslüman yazarların sayısız betimlemelerine konu olmuştur. Bu yazarlar önce kabartmanın üst kısmındaki iki erkek figürünü kral Hüsrev ve onun hem generali hem de mimarı olan Ferhat olarak yorumladılar. Kadın da kralın Hıristiyan karısı Şirin oldu. Onbirinci yüzyılda şair Nizamî, konusu bu kabartma olan ve büyük ün kazanan bir şiir yazdı. *Hüsrev ve Şirin,* mimar Ferhad'ın hükümdarın karısına olan aşkını anlatan bir tür yuvarlak masa romanı gibi görünmektedir. Şirin'in aşkıyla çılgına dönen Ferhad dillere destan yontucu ve mimar yetenekleriyle onu büyüler. Kral ve Şirin için, olağanüstü sanat yapıtları ve anıtlar yapar. Tak-ı-Bostan anıtını da Doğunun Merlin'i olan bu mimar yapmıştır. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllara ait süslemeli bir dizi Pers elyazması mimar ile kraliçenin aşk serüvenlerini resimleyen çok önemli yapıtlardır. Bu kabartmaları yaptıranların ve yapanların, onların, hükümdarın görkemini göstereceğine inanmış olmaları; oysa bunların, hükümdarın yüzyıllar boyu süren mutsuzluğunu göstermeleri de bu taşların garip yazgısıdır.

Arkeolojinin keşfi

Şiddetli dalgalarla çırpınan bir deniz

Arkeolojinin olabilmesi için bir anıt ya da bir dizi nesne aracılığıyla toprak altında zamanın kayıtlarının ortaya çıkarılması yeterli değildir. Keşfin tümüyle rastlantıya bağlı olmaması, nesnelerin ve anıtların, saptanabilir ve tanıtlanabilir süreçlerin sonucunda manzara içinde yer alması gerektiğini kabul etmek gerekir. Nabunaid'den Strabon'a ve daha sonraları birçokları bunu bilmiyor değillerdi. Ne ki ilkçağ ve orta çağ insanları, çakmaktaşında insan elinden çıkmış nesneler yerine, yıldırım taşları ve

ceraunie'ler* görüyorlardı. Geçmişi öğrenmenin tarihi, tümüyle bir çelişkinin içinden geçmiştir. Bazıları nesnelerin ve anıtların kökenini kesin olarak ortaya koyarlarken çağdaşlarının çoğu aynı nesnelerin ve anıtların gizemli varlıkların gücüne ya da garip doğa olaylarına bağlı olarak meydana geldiklerini düşünürler. Katmanbiliminin –yerkürenin yüzeysel çökeltilerini tarih sırasıyla incelenmesinin– keşfi genel olarak ondokuzuncu yüzyılda tarihöncesinin ortaya çıkarılmasına bağlanır oysaki onyedinci yüzyıldan itibaren bazı İskandinav arkeologlar tepeciklere, katmanbilim açısından bir yorum geliştirmişlerdi. (Klindt-Jansen 1975).

İlkçağdan günümüze arkeolojinin tarihi, bilgi gelişiminin sınırsız tarihi değildir, daha çok şiddetli dalgalarla çalkalanan bir denizin tarihidir; bu dalgalar kumsala kabuklu deniz hayvanları bırakır, başka dalgalar gelir onları geri atar.

İlk dalga, yazılı geleneğin ağırlığına karşı (Momigliano 1983) yükselerek tarihi kanıt konusunda nesnelerin metinlerden üstün olduğunu ortaya koyan dalgadır. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıl antikacılarına göre nesne doğrudan, elle tutulabilen, tartışılmaz bir kaynaktır ve biraz çözümlenince zamanın derinliklerine uzanan bir makine olur. 1638'de Danimarka-Norveç'in krallık antikacısı Ole Worm, Stavanger piskoposuna aşağıdaki mektubu gönderir: *Papazları ve başpapazları görmeye giderken sizin tarafınızdan yazılmış bir tavsiye mektubu taşıyan bir genç (olabilirse resim yeteneği olan bir öğrenci) bulmak sizin için kolay olacaktır (...). Bu kişi şunları saptayacaktır: 1- yerleşim yeri, içinde bulunduğu kontluk, o çevrenin kilisesi; 2- konum; 3- anıtın boyutları; 4- anıtın yapısını ve görünümünü açıklayan bir resim yapacak; 5- buna kendi yorumunu da katacak; 6- düşsel de olsa anıtla ilgili yerel anlatılar;7- yörenin önemli olayları ve araştırmalarımıza yararlı olacak tüm ayrıntılar* (Klindt-Jensen 1975).

Ole Worm'un izlencesi modern arkeolojinin tüm haritacılık çalışmalarının izlencesidir. Her anıtın kesin bir dökümünü yapmayı, ona daha geniş bir bütün içinde belirli ve saptanabilir bir yer vermeyi amaçlar. Betimleme doğrudan doğruya toprak üzerinde gerçekleştirilmiş görsel bir denetlemeye, anatomik bir resme, ölçülere, bir görüş araştırmasına dayanır: tüm bir bilirkişi incelemesinin belgelerine. İkinci dalga Caylus'un ilk olmasa da en açık tanımını verdiği arkeolojinin gelişmesi kuramının doğrulanmasıdır: *Göz boyamaya çalışmaktan çok bilgilenilsin isterim, gözlem ve deney bir fizikçi için*

* Bir taş türü. İlkel zamanlarda baltalar bu taştan yapılırdı.

neyse kıyaslama yöntemi de bir antikacı için odur, bu yöntem çoğu zaman İlkçağ insanlarının tanıklığıyla ilişki kursun isterim. Özenle yaklaşılmış bir çok anıtın incelenmesi bunun nasıl yapıldığını ortaya çıkarır; tıpkı bir düzen içindeki doğanın birçok etkisinin incelenmesinin doğanın ilkesini açıklaması gibi: antikacıyı ve fizikçiyi inandırmanın en iyi yolu birincinin karşısına yeni belgelerle ikincinin karşısına yeni deneylerle çıkmaktır, yöntemin iyi yanı budur. Ama fizikçinin emrinde doğa, elinde araçları vardır ve her an deneylerini doğrulayabilir ve çoğaltabilir oysa antikacı çoğu zaman gereksinimi olan kıyaslama parçalarını bulmak için uzaklara gitmek zorundadır (Caylus 1752).

Aydınlanma Çağı insanları, ilk avcı-toplayıcılarla başlamış olan şeyi belirgin ve kesin izlerin bilimini oluşturmayı açık açık önererek sona erdirirler. Arkeolojiyi antikacı döküntülerinden kurtarmak için üçüncü bir dalga gereklidir bu da daha bir yüzyıl beklenmesi gereken katmanbilim dalgasıdır. Boucher de Perthes bunu benimsetebilmek için zamanının belli başlı bilginleriyle savaşmak zorunda kalmıştır.

Bu da arkeolojinin yerinin, konusunun ortaya çıkarılmasını değil onu kuran tipbilim, uygulayımbilim ve katmanbilim ilişkileri üçgeninin üstünde oluşturulan yöntemin ortaya çıkarılmasını olanaklı kılan yavaş bir gelişmedir.

Fransızcadan çeviren: Aysel Altınel
Redaksiyon: Ersel Topraktepe

Tutku ve Oyun Olarak Geçmiş: Çoğul Geçmişlerin Kurulmasında Bir İhtilaflar Yerleşmesi Olarak Çatalhöyük

IAN HODDER

Giriş

Bu yazıda Çatalhöyük'ün değişik bakış açılarından nasıl değerlendirildiği irdelenecektir. Yerleşmede yapılan yakın tarihli çalışmalar birbiriyle çelişen bir dizi yorumun belirmesine yol açmıştır. "Geçmiş önemlidir", ama farklı insanlar açısından farklı yollardan önemlidir. Geçmiş silinebilir ya da unutulabilir, sonradan ele alınıp yeni anlamlarla yeniden kullanılabilir. Yakındoğu'daki akımların çeşitliliği bunu son derece karmaşık ve son derece anlamla yüklü bir sürece dönüştürmektedir. Ne var ki, mesafeli bir tutum takınmak kolaycılık olur; çünkü böyle bir tutum da geçmişin entelektüel çıkar uğruna sahiplenilmesinin bir parçasıdır. Doğu Akdeniz'in geçmişine ilişkin her tür toplumsal-siyasal çözümleme de sonuçta bir kurgu, bir akıl yürütme, bir sahiplenmedir. Bu yazıda, belirli bir ören yerinin pratik bir mücadele alanına dönüşmesine yol açan süreçleri, genel çizgileriyle betimlemeye çalışarak, söz konusu sürece karşı çıkılmaya çalışılmaktadır.

Yazının dayandığı savlardan biri şudur: Çatalhöyük'te buluşan çıkarlar mozaiği iki genel kategori altında bir araya getirilebilir; bu kategoriler de, kültürel farklılığı oyun ve pastiş olarak gören küresel, çokuluslu bir ticari anlayış ve tekbiçimleştirme ile birbirleriyle yarış halindeki kimliklerin, etnik kimliklerin ve milliyetçiliklerin oluşturduğu giderek daha geniş ölçüde par-

çalanmış bir dünya arasındaki –bu dünyada geçmişin çok doğrudan *önemi vardır*– gerilimin ürünüdür. "Hotel Çatalhöyük" ile "Hotel Auschwitz" birbirine çok uzak kavramlar olabilir; ama Çatalhöyük de, bir yandan geçmişin bir oyun, postmodern bir görünüm, meta ve kaynak olarak görülmesi, öte yandan da tutku, derinlik, tarih ve mülkiyet olarak geçmiş arasındaki çatışmaya ilişkin bazı temel soruların sorulmasına yol açmaktadır. Yazıda şu tezi savunacağız: Yakındoğu'da geçmişin yaşanmasının bu iki boyutu karmaşık biçimlerde etkileşim içindedir ve meta olarak bir Şark lunaparkı anlayışıyla geçmiş kavrayışı, Çatalhöyük'te olduğu gibi yerel cemaatler kendi tarihleriyle yeniden ilişkiye girdiklerinde geçmişin siyasal amaçlarla kullanımını zedelemez.

Arkeoloji Söylemi

Arkeologların Yakındoğu'da, o bölgenin tarihini ve tarihöncesini aydınlatmak için kazı yaptıklarını söylemek kolaycılık olur; hiç değilse belli ölçüde yanlıştır da bu. Yakındoğu'nun arkeolojik yorumu aynı zamanda Doğu ya da Şark'ı "öteki" olarak karşısına alan bir Batı kurgusu çerçevesinde gerçekleşmiştir. Yakındoğu'nun tarihöncesi, akademik söylemde, bir "farklılık oyunu" çerçevesinde kurulmuştur.

Said'in (1978) daha genel olarak gösterdiği gibi Şark, Avrupa'nın Öteki'si olarak kurulmuştur. Özellikle on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Şark, Avrupa'nın demokratik dinamizmini tanımlamak amacıyla durağan ve despotik olarak görülmeye başlanmıştır. Avrupa'nın ve Yakındoğu'nun tarihöncesinin yazılmasında bunlar soyut fikirler değildir. Son derece somut bir biçimde, bunlar Avrupa tarihöncesinin baskın söylemini –sözgelimi, bu tutumun en önemli uygulayıcısı V.G. Childe'ın çalışmalarında olduğu gibi– belirler hale gelmiştir. Childe, *Dawn of European Civilization* (1925; Avrupa Uygarlığının Başlangıcı) adlı kitabının ilk basımının önsözünde ele aldığı konunun "insan ruhunun kendine özgü ve tekil bir belirimi olarak Avrupa uygarlığının kuruluşu" olduğunu söylüyordu. Avrupa'da "Batı dünyasını Mısır, Hindistan ve Çin'den ayıran bu enerji, bağımsızlık ve yaratıcılık niteliklerini başlangıç aşamasında bile görebiliriz." Childe'a göre, Avrupa ile Şark arasındaki karşıtlık özellikle Bronz Çağı'nda belirgindi, çünkü Şark'ın tersine "Avrupalı maden işçileri özgürdü; herhangi bir koruyucuya, hatta tek bir aşiret topluluğuna bağlı değillerdi. Uluslararası değilse de, aşiretlerarası bir pazar için üretim yapıyorlardı."

Childe, Bronz Çağı'ndaki karşıtlığa açıklık getirmek için Girit ile Mısır'ı ve despotik Mezopotamya'yı karşılaştırıyordu. Childe'a göre, yeni bir doğacılık, yaşama ve doğaya yönelik gerçek anlamıyla Batılı bir duyuş, Minos vazo resimlerinin ve fresklerinin ayırt edici özelliğidir. Bu büyüleyici av ve tören, hayvan ve balık, çiçek ve ağaç sahnelerine baktığımızda, şimdiden Avrupalı bir havayı soluruz. Benzer biçimde, toplu üretim için bir despotun elinde sınırsız emek gücünün olmayışı, alet ve silahların icat edilip geliştirilmesi üzerinde yoğunlaşılmasını gerektirmiştir, bu da Avrupa uygarlığının en belirgin özelliklerinden birinin habercisidir.

Böylece, Yakındoğu başlangıçta tarım ve uygarlığın geliştiği yer olarak görülüyordu. Ne var ki dinamik ve en sonunda kapitalist bir toplumun temellerini oluşturan ana gelişmeler Bronz Çağı boyunca Avrupa'da meydana gelmişti. Yakındoğu "doğuş"un gerçekleştiği "beşik" olmuş olabilir, ama Şark hiçbir zaman "büyümemiştir". Childe'a göre, Şark durağan ve despotik hale gelmiş; Avrupa'nın "Öteki"si, onun tersi olmuştur.

Childe'ın Şarkiyatçılığından etkilenen araştırma geleneklerinde Anadolu zor bir konuma yerleştirilmiştir. Anadolu ne beşiğin içindedir, ne de Avrupa merkezli gelişmenin. Özdoğan'ın (1995: 27) belirttiği gibi, "Toros dağlarının kuzeyindeki alanlar, Anadolu platosu hâlâ 'çekirdek bölge'nin dışında gibi görülür." Bunun net sonuçlarından biri, Anadolu'daki neolitik toplumların gelişimi hakkında kuramsal değerlendirmelerin eksikliği olmuştur. Aynı şekilde, Anadolu'daki höyükleri araştırma yönünde ciddi bir girişimde bulunulmamıştır ve bilinen sit yoğunlukları birçok bölge ve dönem açısından düşük kalmaktadır. Üstelik, "İlginçtir: İç Anadolu'da Hacılar, Çatalhöyük ve Aşıklı'nın bulunmasından sonra bile, bu yerleşmeler belli bir süre, Anadolu platosu üzerinde gelişme gösteren Neolitik bir kültürün göstergeleri olarak değil, obsidyen ve tuz ticareti yapılan ticaret merkezleri olarak görülmüştür" (aynı yer: 28). Bu Anadolu "körlüğü"nün, Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'nın kronolojileri açısından da benzer izdüşümleri olmuştur. Her iki bölgede MÖ üçüncü bin, yerleşik yaşamın başlangıcı olarak belirlenmiştir. Ama Avrupa'da C14 tarihlerinin geniş çaplı olarak kullanılmasıyla birlikte, Güneydoğu Avrupa erken Neolitik yerleşmelerinin tarihleri 2000-3000 yıl geriye itilmiştir. "Ne var ki, hiç kimse tarihlerdeki değişimin İç Anadolu kültürlerinin kronolojisi üzerindeki etkisini göz önünde bulundurmamıştır (aynı yer)". Renfrew'un (1973) C14 tarihlerine ilişkin değerlendirmesi Avrupa ile Asya

arasında bir "fay hattı" yaratmıştır. Bunun etkisi, Anadolu'daki gelişmelerin göz ardı edilmesi ve Avrupa'daki gelişmeler üzerinde yoğunlaşılması olmuştur. Anadolu, Güneydoğu Avrupa'daki başlangıç aşamasındaki gelişmeler ile Yakındoğu'daki uzun kültürel gelişmeler süreci arasında bir yerde sıkışıp kalmıştır.

Daha yakın bir tarihte, Özdoğan (1995) İç Anadolu'da farklı bir Neolitik sürecin söz konusu olduğunu ve Kalkolitik dönemde İç Anadolu'yla Avrupa arasında güçlü bağlar bulunduğunu öne sürmüştür. Aşıklı Höyük'te Ufuk Esin (1991) ve Burdur bölgesinde Refik Duru (1992) gibi Türk arkeologlarının çalışmalarıyla, basit bir Doğu/Batı karşıtlığının yanlışlığını ortaya koyan net bir İç Anadolu kronolojisi resmi elde etmekteyiz. "İç Anadolu, aşağı Yakındoğu toprakları açısından ne bir çekirdek ne de bir kenar bölge olarak değerlendirilmeli; Yakındoğu'dan farklı çizgide gelişen ayrı bir kültürel oluşum bölgesi olarak görülmelidir" (Özdoğan 1995: 54).

Küresellik ile Yerellik

Çatalhöyük'teki araştırmalar ve İç Anadolu'daki başka çalışmalar, Avrupa'yla Şark arasında olduğu söylenen farklılıklar bütününe karşı çıkılmasına yardımcı olabilir. Ama bu arkeolojik örnekler, artık bu karşıtlığa karşı çıkan daha kapsamlı bir hareketin bir parçasıdırlar. Yeni söylem küreselleşmedir. "Küreselleşme, Şarkiyatçılıktaki Doğu/Batı tartışmalarının önemli bir bölümünü gereksiz hale getirmiştir" (Turner 1994: 183). Şark "öteki" olarak kurgulanmıştı. Küreselleşmeyle birlikte "ötekiler" daha az yabancı hale geldiler, ülkelerarası hareket, göç ve turizmin bir sonucu olarak bütün toplumlara ithal edildiler. "Ötekilik evcilleştirildi" (aynı yer). Komünizmin ve İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki soğuk savaş politikasının geleneksel karşıtlıklarının çökmesiyle birlikte, İslam komünizmin tehlikelerinin bir ikamesi işlevini görebilir. Ama İslam giderek Batı dünyasının "içi"nin bir parçası haline gelmektedir. Sözgelimi, İngiltere'deki Salman Rüşdi olayı, İngiltere'nin artık çokkültürlü bir toplum olduğunun tanınması tartışmasını gündeme getirdi. Almanya'da Türk göçmenler artık önemli bir toplumsal gündem maddesi durumundalar. Küreselleşme belli bir toplum içinde çeşitli geleneklerin ortaya çıkmasını sağladı.

Turner, İslam köktenciliği ile geç kapitalist aşamanın ticari süreçleri arasında çok net bir karşıtlık kurar. Turner'a göre, İslam köktenciliği modernist laikliği tutarlı değerleri olmadığı, refah ve iktidar açısından büyük

adaletsizlikler içerdiği için reddetmektedir (1994: 88). Köktencilik, klasik İslam öğretisine dayalı tüketim karşıtı bir ahlaki saflık etiği yaratmışıtır (aynı yer: 92). Eski inancın yozlaşmasının sorumluları Tina Turner, Coca Cola ve Ford'dur (aynı yer: 10). İnançtaki bu yozlaşma "tüketim mallarının çeşitliliğinin ve bu malların küresel niteliğinin örtük ve dolaylı bir biçimde nasıl toplumun günlük inançlarını dönüştürdüğü açısından anlaşılmalıdır" (aynı yer: 17).

Elbette, eski eser kaçakçılığı Çatalhöyük'e bir tehdit oluşturduğu ölçüde, ticari etkinlik ile köktenci ve milliyetçi kaygılar arasında bir karşıtlığın oluşması doğaldır. 1960'lı yılların başlarındaki kazılar çeşitli nedenler yüzünden Türk devleti tarafından durdurulmuştu; bu nedenler arasında duvar resimleri ve kabartmaların korunmasına ilişkin sorunlar da yer alıyordu. Ama durdurulmanın nedenlerinden hiç olmazsa biri de arkeolojik buluntuların höyükten yok oluşu ve James Mellaart'ın "Dorak Olayı"na karışmasıydı. Dorak Olayı, Kuzeybatı Anadolu'da bulunan Bronz Çağı'na ait bir "hazine"nin yok olmasıyla ilgiliydi. Yakın bir zamanda Türk devleti Lidya hazinesinin New York Metropolitan Müzesi'nden geri alınmasını sağlamada başarılı oldu. Schliemann hazinesinin Troya'ya döndürülmesine yönelik girişimlerde bulunuluyor. Bütün bu örnekler, sömürgeci zihniyetle hesaplaşmada ve Türkiye'nin son derece zengin ve çeşitlilik gösteren arkeolojik kalıntılarının yağmalanmasına karşı tepkide ulusal miras duygusunu ve Türk kimliğinin vurgulanmasını besleyen unsurlardır.

Ticari etkinliğin İslamcı köktencilikle karşı karşıya gelmesinin ve onu yozlaştırmasının başka yolları da düşünülebilir. Çatalhöyük'teki yerleşme geleneksel olarak tutucu, geniş ölçüde kırsal kökenli ve teknolojik gelişmenin asgari düzeyde olduğu bir bölgededir. Yakın zamanda, uluslararası kuruluşların mali destek verdiği dev sulama projeleri geniş kapsamlı tarım sanayiinin hızla gelişmesi sonucunu getirdi. Gene de, höyüğün çevresindeki yerel nüfus geleneksel, tutucu ve dini inançlarına son derece bağlıdır. Höyükte çalışmaların yeniden başlatılması ve projenin geleceğe yönelik planları bu yerel dünyanın yeni ticari çıkarlara açılması olarak görülebilir. Höyüğün bekçisi Saadettin, sayıları artan turistlerin isteklerine karşılık verebilmek amacıyla Çatalhöyük'te bir dükkân açma izni için resmi yetkililere başvurmuştur. Tişörtler ve bir dizi başka ürün üretilmesi yönünde planlar vardır. Çeşitli sanatçılar, yerleşmedeki arkeolojik buluntuları örnek alan, ama onların birebir kopyası olmayan, "belli bir beğeniyi yansıtan" ürünleri üre-

tip Türkiye ve ABD'de satma hakkının kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. İstanbul, İngiltere ve ABD'deki seyahat acentaları özel turlar düzenlemek için birbirleriyle yarışmaktadır. Çatalhöyük'te bir müzenin ve bir ziyaretçi merkezinin kurulması ve uluslararası gezici sanat sergileri düzenlenmesi için planlar geliştirilmektedir. Konya'daki halıcılar satışlarını artırmak için Çatalhöyük'ten desenler kullanmakta ya da ürünlerinin Çatalhöyük'le ilgili kitaplarda tanıtılmasından (sözgelimi Mellaart ve diğerleri 1989) yararlanmaktadırlar. İstanbul'da Türk tasarımcı Rıfat Özbek, Çatalhöyük "Ana Tanrıça" imgesini kullandığı kumaşları manken Linda Evangelista aracılığıyla sergilemektedir. Bu kumaşlar *Hello* dergisinde (Ocak 1991) yayımlanmakta ve neolitik bir yerleşmenin nasıl küresel bir ticari pazarın parçası haline gelebileceğini ortaya koymaktadır. Bu ticari fırsatlar elbette Türkiye'de yerel ve ulusal düzeylerde değerlendirilmektedir ve İslami köktenci inancı değiştirme potansiyeli taşımaktadırlar.

Ama başka deneyimler, küresel ticari etkinlik ile İslami köktencilik arasındaki bu tür bir karşıtlığın aşırı derecede basite indirgeyici bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. Çatalhöyük projesi ile Çumra belediye başkanı arasındaki ilişkiler, özellikle 1996 yılındaki yerel tarım festivaliyle ilişkili olarak, bu karmaşık yönleri çok iyi ortaya koymaktadır.

Çumra'nın halihazırdaki belediye başkanı (1995'ten bu yana) MHP'lidir. Partinin söylemi yer yer Avrupa karşıtı, yabancı karşıtı ve laiklik karşıtıdır. Zaman zaman, MHP ya da dinci Refah Partisi (1997'de yasaklanmıştır) üyesi yerel yetkililerle çalışmak zordu. Bazıları özellikle Cuma günleri kesin bir tutumla ekipteki kadın üyelerle el sıkışmıyordu, çünkü böyle bir temas namaz için yeniden abdest almaları anlamına geliyordu. İstanbul'daki İngilizce konuşan batılı arkadaşlarımız belediye başkanıyla aramızın bu kadar iyi olmasına şaşırıyorlardı. Çatalhöyük'teki ilk yıllarımız boyunca belediye başkanı Çumra'da yer, araç-gereç ve malzeme bulmamıza yardım etmişti.

Belediye başkanı beni her zaman kucaklar ve büyük bir saygı gösterirdi. 1995'te bizden Çumra'daki ve komşu bölgelerdeki bütün otellerin lobilerine koymak üzere bazı fotoğraflar, özellikle çıplak "Ana Tanrıça" fotoğrafları istedi. Belediyenin Çumra'da kendi oteli vardı. Otelin içi baştan aşağı İslami motifler ve göndermelerle süslenmişti. Konuklar kapıdan girmeden ayakkabılarını çıkarmak zorundaydı. Böyle bir ortamda büyük "Ana Tanrıça" resimleri uygunsuz görünüyordu, özellikle kadınların halk arasında hep kapalı olduğu bir kasabada. Belediye başkanı bunu niçin yapmak istiyordu?

Çelişkiler zamanla daha da arttı. 1996'da belediye başkanı, Çatalhöyük müzesini Çumra'da kurmak için Ankara'daki yetkililere resmen başvuruda bulundu. Aynı yıl bize her yıl düzenlenen tarım festivaline Çumra Çatalhöyük Festivali adını vermek istediğini söyledi. Biz kalabalık ve dikkatli bir seyirci kitlesine bir film ve slayt gösterisi sunacaktık, sunduk da. Slayt gösterisinden sonra belediye başkanı en iyi domates ve kavunları ödüllendirmeye başladı. Beni birden sahneye çağırıp saygılarını sunup kucakladıklarında ve bir plaket sunduklarında şaşırıp kaldım.

Bu kamusal destek niçindi? Kamusal yarar neydi? Sonuçta, burada yabancı bir kazı ekibi, hem imge kullanımı, hem de kadınları temsil ediş biçimleriyle İslam'ın anlayışına ters düşen İslam öncesi dönemden bir yerleşmeyi kazıyordu. Hiç kuşku yok ki, çıplak imgeler İslam dışı bağlamları nedeniyle kabul edilebilir nitelikteler. Ama proje açık olarak ticari etkinlik ile Batılı tutumları gündeme getirmektedir. Bu projenin aşırı sağ bir siyasi partiye mensup İslamcı bir milliyetçi tarafından böyle açıkça benimsenmesinin gerekçesi neydi? Bu sorunun kısmi yanıtı şudur: Çalışmamız bölgeye para getirmekte, istihdam olanaklarını artırmakta ve turizmi teşvik etmektedir; ekonomik gelişmeye katkıda bulunmakta ve halkın siyasi desteğini kazanmaya yardımcı olmaktadır. Bu nedenlerle belediye başkanı Çumra'da bir müze kurmak istiyordu: turistler on iki kilometre ötedeki kasabaya ve höyüğe geleceklerdi. Aynı zamanda da, daha kişisel olarak, belediye başkanı proje sayesinde medyanın odak noktası haline gelmekte, Çatalhöyük'ü Konya ve Ankara'dan ziyaret eden siyasilere ev sahipliği yapmaktadır. Proje onun daha kapsamlı siyasi tutkularına hizmet etmektedir.

Belediye başkanının höyükle ilgili kamusal etkinliklerdeki konuşmaları çelişkileri ustaca çözmeye çalışır. Çatalhöyük, belediye başkanına göre, son derece önemli ulusal bir sittir. Anadolu uygarlığının kaynağıdır. Gene de dünyaya aittir. Höyüğe ilişkin bilgi, sınırlar olmaksızın herkes içindir. Onu dünyaya tanıtmak istiyoruz. Uluslararası bilimsel ilgi Anadolu uygarlığının önemini gösterir.

Belediye başkanı sözlerini sürdürür: "Çatalhöyük bütün insanlık içindir." İstanbul'daki Türk dostlarıma bunu söylediğimde, ağızları açık "Gerçekten böyle mi dedi?" diye soruyorlar. Birçok açıdan belediye başkanının stratejisi riskli de. Bize güvenmemesi için birçok neden var. Çumra bölgesinde 1960'lı yıllarda neler olduğunu hatırlayan, arkeologları suçlayan ve yabancılarla temasın yeniden başlamasına kuşkuyla bakan çok sayıda insan

var. Höyük ve höyükteki imgeler İslamcı gelenekçilere karşı gibi görülebilir. Gene de, sonuçta, belediye başkanı hiç olmazsa şimdilik projeyi desteklemenin, benimsemenin, hatta tanıtmanın kendi çıkarlarına uygun olduğuna karar vermiştir.

Yukarıdaki örnekte, İslami gruplar ve İslam dini ile projenin uluslararası ve ticari unsurları arasında basit bir karşıtlıktan çok, belirli amaçları –sözgelimi, istihdamın artırılması ve siyasi statü– gerçekleştirmek amacıyla ince ayarlamaların yapıldığını görüyoruz. En azından Türkiye'de küresellik ile İslam arasında belirli bir uzlaşma açıkça mümkündür. Aynı şey aşağıdaki örnek açısından da geçerlidir.

Başları örtülü, tarlada gün boyu süren çalışmanın ağırlığıyla omuzları çökmüş kadınlar, erkek akrabalarının sürdüğü kamyonların arkasında hızla höyüğün yanından geçip gidiyorlar. Bazılarının oğulları ve kocaları yeni kazılarda işçi olarak çalışıyor. Bazı kadınların kazıda çalışmalarını talep ettim, ama erkek akrabaları izin vermediler. Genç kızlara, okulda, Çatalhöyük'ün Anadolu uygarlığının kökeni olduğu, Toprak Ana Kibele'nin kökeni olduğu öğretilmiş. Göğsü açık Ana Tanrıça posterleri çok yabancı geliyor. "Höyükte bir sürü resim var, diyor erkeklerimiz. İslam öncesi devirlerden olmalı."

Köylü kadınlar, aralarındaki yabancı kazı ekibinden bazı kadınlara açılıyorlar. Aslında kadınlar arasında olağanüstü ve dolaysız bir ilişki var: yalnızca kadın oldukları için birbirini benimseme ve bütünleşme söz konusu. Ekipteki kadınlara erkeklerinin çok sert olduklarını, kadınlara pek az özgürlük tanıdıklarını, çok az para verdiklerini söylüyorlar. Ama sonunda, iki saatlik bir müzakereden sonra, erkekler karılarının ve kızlarının kazıda çalışabileceklerini söylüyorlar. Belki de yabancılara güvenmeye başladılar. Ama, çok daha büyük bir olasılıkla, erkekler, aileler parayı istiyorlar. Ödeme günlerinde, kadınlardan bazıları imza atmakta bile güçlük çekiyor, parayı almayı kabul etmiyorlar – kocaları alıyor parayı onlar adına.

Bu yerel örnekte, erkekler yavaş yavaş kadınların toplumdaki davranışlarının ve erkeklerin onlara yönelik tutumlarının değişmesine izin vermeleri gerektiğini kabul ediyorlar. Kadınlarla erkekler çıplak "Ana Tanrıça"yı görmezlikten geliyorlar. Çıplak Tanrıça turist ve iş getiriyorsa, ne âlâ (diyor bazı erkekler); para kazanmamazı sağlıyorsa, ne âlâ (diyor kadınlar). Aslına bakılırsa, yerel tutumlar birkaç yönden değişiyor gibi.

David Shankland (1996) Çatalhöyük bölgesinde geçmişe yönelik yerel tutumları inceliyor. Halk, höyükleri eşik bölgeleri olarak görmektedir. Bunlar, cemaatler arasındaki sınırları belirleyen nirengi noktalarıdır. Aynı zamanda ölülerin ruhlarının yaşadığı yerlerdir. Geceleyin ruhların ışıkları bazen bir höyükten ötekine seyahat ederken görülebilir. Çatalhöyük'ün Helenistik dönemden başlayarak mezarlık olarak kullanıldığına ilişkin arkeolojik veriler var. Doğu höyükteki Bizans mezarlarını kazdık. Ne var ki, höyükler ile ölüler arasında bağlantı kuran bu gelenek yerel cemaatlerin inşaat malzemesi elde etmek için höyüklerden toprak ve kil almalarını engellemiyor. Gerçekten de, yöredeki köylerin binalarının duvarları höyüklerden alınmış çömlek parçalarıyla kaplı. Belki de bu pratik, kullanım ve kazı geleneği, bizim höyüklerdeki arkeolojik çalışmamızın kabul edilmesini açıklamaya yardımcı olabilir.

Shankland, bu yerel halk bilgisine, yerleşmeye ilişkin derin bir tarihsel bilincin eşlik etmediğini belirtiyor. Her ne kadar ilkokullarda Çatalhöyük'ten Anadolu uygarlığının başlangıcıyla bağlantılı olarak söz edilmekteyse de, basit bir İslam öncesi-İslam karşıtlığı ötesinde, tarihsel sürece ilişkin bilgi son derece sınırlı. Shankland, bu nedenle, kazı mevsimleri boyunca yerel cemaatler için düzenlenen Açık Günler'e pek az ilgi olduğunu belirtiyor.

Öte yandan, işçilerimiz için kazıda turlar düzenlediğimde, hayranlık ve ilgileri beni şaşırttı. Gözleri tasvirlerde, sorular soruyor, yorumlarda bulunuyor, kendi hayatları, evleri ve eşyalarıyla koşutluklar kuruyor, höyük hakkındaki yorumlara ilişkin fikirleri coşkuyla dinliyorlardı. Evrensel bilimsel bilgiye dayalı küresel düzene katılmaları onları, kendi geçmişlerinden uzaklaştırmak bir yana, yerel kimlik ve cemaat duygularını canlandırmış, güçlendirmiş gibi.

Çatalhöyük'te hem Doğu, hem de Batı höyüklerinde derin yarıklar vardır, Konya Ovası'nda bir köyden ötekine giden ayakların yüzyıllarca aşındırdığı yollardır bunlar. Doğu höyüğünde bir de tek bir İslami mezartaşı vardır; yörede söylenenlere bakılırsa burası düşkün bir kadının mezarıdır. Bu höyüklerin yerel bir anlamı vardı, insanların her gün geçtikleri yollarda birer "çatal"dı onlar. Ama artık bu yollar ve mezarlar bir çitle, kilitli bir kapıyla ve bekçilerle dışa kapatılmış durumda. Sit, devletin yönetiminde ve kazı çalışmalarını lazerli, bilgisayarlı yabancı ekipler yürütüyor. Kaliforniya'dan gelen otobüsler dolusu "Tanrıça turisti", yabancı arkeologlarla anaerkil kültürler hakkında tartışmalara giriyorlar.

Peki ama o kadar da çelişkili bir şey mi bu? Türk yaşamının her düzeyindeki toplumsal ve kültürel yönelimlerin karmaşıklığı, yerel bilgi ile küresel bilgi arasındaki basit karşıtlık görüşünü zayıflatıyor. Bu karmaşıklıklardan biri, Türk politikasının Avrupa'yla yakın bağlarını destekleyenler ve yakınlarda kabul edilen Gümrük Birliği'ni benimseyenler ile bu tür bağlardan kuşku duyanlar arasındaki bölünmeden kaynaklanıyor. Kuşkulu grubun görüşleri, köktenci ve milliyetçi düşünce akımlarıyla bağlantılı. Buna karşılık, Çatalhöyük projesiyle çok yakından ilgilenen Türk grupları son derece Avrupamerkezci kimseler. Projeye katkıda bulunan bu kimseler, genellikle İstanbul'da yaşıyorlar, çoğunlukla seçkin bir kolej eğitimi görmüşler ve yaşamlarının bir kısmını Avrupa ya da ABD'de geçirmişler. Proje için mali destek bulmayı başaran İstanbul'daki "Çatalhöyük Dostları" örgütü, büyük ölçüde bu gruptan kimselerden oluşuyor. İstanbul'dan höyüğe gelen insanlar arasında düşüncelerini büyük bir rahatlıkla dile getirebilen, profesyonel ve zengin Türkler var; yaptığımız çalışmalar ve bu çalışmaların uzantıları konusunda büyük bir hayranlık duyuyorlar. Tarihöncesinde Anadolu ile Avrupa arasında birçok kültürel bağ olması fikrinden hoşlanıyorlar. Projede yeni bilimsel tekniklerin ve Web'in kullanılmasından büyük bir coşku duyuyorlar. Bazıları "Tanrıça Turları" düzenliyor ya da bu tür turlara katılıyorlar. Küresel bir topluluğun parçası bu insanlar.

İlk kez başımıza geldiğinde hepimiz çok şaşırmıştık. Ne olduğunu bilmiyorduk. Kazı evine bir mesaj gelmişti: İstanbullu Dostların lideri, bir Türkiye turunun parçası olarak bir grup insanı Çatalhöyük'e getirecekti. Onlarla o akşam Çumra'daki yerel lokantada buluşmamız mümkün müydü?

Ekibin birçoğu lokantaya gitti – o dönemde yaklaşık yirmi kişi. Uzun bir masanın bulunduğu bir odaya alındık; masanın çevresinde otuz kadar ortayaşlı kadın ve birkaç erkek oturuyordu. Aralarına oturduk. Çumra'da halka açık yerlerde alkollü içki içilmesi yasaktır. Ama içinde votka bulunan vişne suyu kokteyli verdiler bize. Sorular başladı. Höyüğü niçin kazıyorduk? Erkeklerin Çatalhöyük'e girmesine izin verildiği kanısında mıydık? Tanrıça'ya ilişkin veriler bulmuş muyduk? Boğa başlarının Tanrıça'nın üreme organlarını temsil ettiğini fark etmemiş miydik? Ekipteki kadınlar benim erkek merkezli yorumlarım hakkında ne düşünüyorlardı? Kadınların sesi nasıl işitiliyordu?

Ertesi gün kazıya geldiler. Çalışmamızla ilgileniyorlardı, ama aynı zamanda bir halka oluşturup ellerini kaldırıp dua ettiler. Daha sonra gerçekten duygulanmış göründüler. Tanrıça'nın varlığının çok güçlü olduğunu söylediler. Onun topraktan yukarıya yükseldiğini hissedebiliyordunuz.

Tanrıça Turları o zamandan beri düzenli olarak yapılır oldu, her ne kadar bizim kazıda bulunmadığımız zamanlarda düzenleniyor olsalar da. Katılımcılar çoğunlukla ABD'den gelen meslek sahibi kadınlar, ama aralarında Avrupa'dan gelen kadınlar da var. İstanbullu Dostlardan bazıları bu dünyaya kolaylıkla uyum sağlıyorlar. Aslına bakılırsa, İstanbullu Dostlardan bazılarının Birleşmiş Milletler'in Pekin'de düzenlediği Kadın Konferansı'nda Çatalhöyük'ün Türkiye ve dünyadaki Tanrıça Hareketi'nin ruhsal merkezi olarak kabul edilmesi girişimini önermede büyük etkileri oldu.

Bu Yeni Çağ Ana Tanrıça, Eko-feminist ve Gaia Hareketleri'nin küresel niteliği İslam'ın kadınlara yönelik geleneksel tutumlarına karşı hareketler olarak görülebilir, ama hiç kuşkusuz, elit İstanbul sosyetesinde Türkiye dışındaki bu tür bağlantıları coşkuyla karşılayan ve bunları kendi amaçları için kullanan önemli kesimler var. Atatürk'ten beri laikliğe bağlanım, her ne kadar son zamanlarda belli bir düşüş gösterse de, Türkiye'deki siyasi yaşamın odak noktalarından biri olmuştur. Özellikle İstanbul son derece büyük ve son derece çeşitlilik içeren bir toplumsal ve kültürel metropoldür. Laiklik yanlılığı ile köktencilik arasında birçok ara tona yer vardır. Eski entelektüel seçkinler grubu küresel bir bakış açısına sahiptir ve karmaşık, çok boyutlu bir siyasi tartışmaya katkıda bulunmaktadır.

İstanbullu Dostlar Derneği'nden bir grup ören yerine gelmişti; kibarlıklarına ve desteklerine rağmen, öfkeli olduklarını görebiliyordum. Yeni kazı evinden hoşlanmamışlardı. Düş gücünden yoksun, yavan, işlevsel bir yerdi burası; böylesine önemli bir arkeolojik kazıya uygun değildi. Daha da kötüsü, açık yeşile boyanmıştı! Kazı evinin yapımına mali destek sağlamamaya karar verdiler. Düş kırıklığına uğramıştım. Yardımlarına ihtiyacım vardı.

Yakındoğu'daki birçok yerleşmede bulunan mimari türün tutkulu bir örneği olan kazı evinin tasarımını Konya'daki yerel müzede çalışan bir mimar yapmıştı. Bu mimarın daha önceki çalışmalarından büyük bir bölümü, Konya ve çevresindeki olağanüstü Selçuklu mimarisinin restorasyonuyla ilgiliydi. Kazıevinin tasarımı, bölgenin anıtlar kurulunca onaylanmıştı. Yerel müzenin tavsiye ettiği Konyalı bir üstleniciyle anlaşmıştım. Onunla çalışmak büyük bir zevkti. Ona büyük bir saygı ve sevgi duyuyor, çok güveniyordum. İslamla özdeşliği nedeniyle yeşili seçmişti. O ve ailesi, Konya'daki birçok kimse gibi son derece dindardı.

İstanbullu ziyaretçilerden bazıları için kazı evinin yeşile boyanması kabul edilecek gibi değildi. Yersiz görünüyordu. Ama binayı yeniden boyamamız konusunda onların taleplerine boyun eğmemeye karar verdim. Bu durumda yerel İslami duyarlığa saygı göstermek önemli geliyordu bana.

Başka örneklerle de, İstanbullu Türklerin, uluslararası ticari etkinliğin ya da Yeni Çağ hareketlerinin küresel çıkarlarına karşı yerel direnç gösterildiğini ortaya koymak mümkündür. Sözgelimi, İstanbullu Dostlar zekice ve son derece başarılı bir "Çatalhöyük'e Yardım Elini Uzat" kampanyası başlatmışlardı; bu kampanyada, bağışta bulunanlara, Çatalhöyük'teki bir duvar resminden yola çıkılarak hazırlanmış el izli sertifikalar veriliyordu. Önerilerden biri, ören yerinde uzun bir duvar inşa edilmesi ve bağışta bulunanların buraya kendi el izlerini yapabilmeleriydi. Şimdilik, sitin korunmasına ilişkin yerel kaygılar nedeniyle bu harekete karşı çıkıldı. Belki de höyükteki bu farklı çıkar hareketleri arasındaki etkileşimin en net örneği aşağıdakidir:

Projenin ticari sponsorlarından biri, uluslararası bir kredi kartı şirketidir. Halkla ilişkiler merkezi İstanbul'da bulunan bu şirket samimi olarak projeyi desteklemek, aynı zamanda da höyüğün ticari potansiyelinden yararlanmak istemektedir. Örneğin, toplantıları sırasında hepimiz şirketin logosunun bulunduğu şapkalar giyeriz; İstanbul'daki davetlerde de üzerinde şirketin adının yer aldığı bir "Ana Tanrıça" heykelciği kopyası davetlilere dağıtılır. Ben obsidyenin ilk "kredi kartı" olarak görülebileceğini öne sürdüğüm için, şirket Çatalhöyük'le arasında özel bir bağ görmektedir. Bunu arkeoloji ekibinin üyelerine söylediğimde güldüler, obsidyen uzmanı ise tedirgin oldu. Ben de biraz tedirgindim, ama bu tavizimi, obsidyenin alışverişlerde yaygın olarak kullanılmış olması (kredi kartları gibi) ve obsidyen gibi nesnelerin etnografik olarak alışveriş araçları haline gelebileceği, alışverişin de satanla satın alan arasında bir borç (yani kredi) ilişkisini gerektirdiği savıyla gerekçelendirdim.

Sonunda bu küresel ticari sürecin yerel bir etkisi olacaktı. Şirket, ilk obsidyenden, mikroçipli en son kredi kartlarına kadar "kredi kartları"nın gelişimini gösteren bir sergi açmak istiyordu müzede. Bunun büyük bir olasılıkla önceden düşünülmemiş sonucunu görebiliyordum. Türkiye'de kredi kartları pazarı hızla büyümektedir, ama ana hareket şehir merkezlerindedir. Kredi kartlarının kırsal alandaki etkisi daha sınırlıdır. Sergi ve tarihöncesi kredi kartları hakkındaki mesaj, modern şirketin yalnızca Türk kültürüne olan ilgisini meşrulaştırmakla kalmayıp, yerel ilgi ve kullanımı da teşvik edebilirdi.

Bununla birlikte, şirketin desteği samimiydi ve projenin sürdürülebilmesi ve yerel kimliğe, turizme, istihdama ve toplumsal değişime uzun vadeli yarar sağlayabilmesi için son derece gerekliydi.

Kazı evini açmak için ören yerinde bir tören düzenlemek istedim. Kültür bakanını, yerel ve ulusal politikacıları davet ettim. Kültür Bakanı yakın-

larda değişmiş, Refah Partisi'nden bir politikacı bakan olmuştu. Sponsorlarımızın törene gelip politikacılara teşekkür etmesini istiyordum. Aslına bakılırsa, Kültür Bakanı onların desteğini gösteren ve adlarının yer aldığı bir levhanın açılışını yapabilirdi. Kredi kartı şirketi bu "fırsatı" değerlendirmeyi reddetti; Refah Partisi'yle bu şekilde bir bağlantıyı istemediğine karar vermişti. Burada, ticaret ile İslam karşı karşıya gelmiş ve ticaret aradan çekilmişti.

Sonuçta bakan törene katılmayıp Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürü'nü gönderdi. Avrupa elçisi de geldi. Belediye başkanının Türk bayrağıyla donattığı bir kürsüde Doğu'yla Batı, laiklik ile dinsellik buluşup konuştu. Konuşmalarda projenin öneminden söz edildi; ben de binaları Türk yetkililerine tanıttım. Ama farklı anlam, strateji ve yorumların oluşturduğu akımlar boy göstermişti.

Bütün siyasi manevralarda, ören yeri ve yerel kaygılar pek bir rol oynamıyor gibiydi. Bunlar sanki küresel süreçlerin ve karşıtlıkların ağırlığı altında ezilmişti. Öte yandan, belediye başkanıyla öteki yerel yetkililer de törende konuştular ve törene yerel basında geniş yer verildi. Siyah Mercedes'ler, büyük bir hızla dalgalanan bayraklar, ortalığı toz bulutlarıyla kapladı. Silahlı korumalar ören yerini çevrelediler ve ulusal politikacılar arabadan indiler. Kendi stratejileriyle meşgul, gelip gittiler. Kalabalık oluşturmak için yerel halk otobüslerle tören yerine getirildi – gerçek bir "kiralık kalabalık"tı bu. Yerel halk, gösterinin ardındaki nedenleri anlamış görünüyordu. Çalışmaya, para kazanmaya ve kendi stratejilerinin izinden gitmeye devam edebildikleri sürece etkinliğe hoşgörüyle yaklaşıyorlardı. Kendi yaşamları farklı bakış açılarından istedikleri şekillerde değişmeyi sürdürecekse, tören ve törenin içinde yer aldığı ulusal, köktenci ve küresel stratejiler gerekliydi.

Böylece, küresel bilgi ve çıkarlar ile yerel ve köktenci İslam arasında basit bir karşıtlık söz konusu değildir. Yeni Çağ Kadın Hareketleri Türkiye'de farklı ulusal ve yerel cemaatlerde farklı şekillerde alımlanmaktadır. Çatalhöyük'ün çevresindeki köylerde ve Çumra'da insanlar farklı yollardan ve bilinçli olarak katılımda bulunmaktadır. "Küreselleşme"ye kandırılarak sokulmaları söz konusu değildir. İnsanların açılış törenine otobüslerle götürülmesi gerekiyor. Höyükteki ziyaretçi merkezinde Çıplak Tanrıça Heykeli görmezlikten geliniyor. Yerel olarak, kadınlar para kazanabiliyor ve belediye başkanı siyasi tutkularını gerçekleştiriyor. Küresel bir sürecin içine çekilmiş olabilirler, ama bu süreçten yerel olarak karmaşık şekillerde yararlanmakta, bazı yönleri reddedip bazılarını vurgulamaktadırlar. Değişim olmaktadır, ama karmaşık

ve farklılıklar içeren bir biçimde. Artık tekparçalı bloklar meselesi ortadan kalkmıştır: Doğu'ya karşı Batı, laiklikliğe karşı köktenci din gibi. Daha çok, küresel ve yerel deneyimlerin çeşitliliğinden ve Çatalhöyük'ün de bir parçasını oluşturduğu tepkilerden söz edilebilir.

Bir An Durup Düşünmek Gerekirse

Şu ana kadar Doğu-Batı karşıtlığından küresellik-yerellik karşıtlığına doğru değişimi konu alan genel bir sav çerçevesinde yazdım ve küresel süreçlerin yerel çıkarları bütünüyle ikame etmediğini belirttim. Bütün bunlar, genel nitelikli betimlemelerim bile, anlattığım olaylardan çok uzak görünebilecek bir akademik söylem içinde yer almaktadır. Kendi ilgi alanlarım nedeniyle olayları belli bir biçimde kurdum. Aslına bakılırsa, Doğu Akdeniz'deki mirasa ilişkin herhangi bir çözümleme gerçeklikten "belli bir uzaklıkta"dır; entelektüel kazanım için sahiplenilmiş bir geçmiştir. Bu süreçle ilgili iki noktaya değineceğim. İlki denetimli ve belli bir yapısı olan betimleme ya da metin ile olumsal süreç arasındaki kopuklukla ilgili. İkincisi ise, arkeoloğun yansız bir gözlemci değil, sürecin bir parçası olduğunun tanınması gereksinmesi ile ilgili.

Arkeoloji "disiplini" içinde "söylem"e ağırlık vermemiz benim burada sunduğum değerlendirmenin de dayanağını oluşturmaktadır. Betimlediğim süreçler sanki gözlemlenebilir, yönlendirilebilir, denetlenebilirmiş gibi yazdım. Çatalhöyük geçmişinin nasıl kullanıldığını yazmaya yönelik her girişim, Doğu Akdeniz'de geçmiş meseleler hakkında yazmaya yönelik her girişim gibi tarihsel süreçleri düzenli bir şemaya ya da akışa indirgemek zorundadır. Aşağıdaki değerlendirmede bu görüşün sınırlarını ortaya koymaya çalışacağım.

Hayatımdaki en kötü günlerden biriydi. Sonunda projenin devam edip edemeyeceği konusunda kararsız, kırgın, öfkeli ve son derece kaygılı hale gelmiştim.

Gün çok iyi başlamıştı. Kredi kartı şirketi ören yerine kapsamlı ve pahalı bir basın gezisi düzenlemişti. Sabah elli-altmış gazete ve televizyon muhabiri ören yerine geldi. Gün boyunca turların hepsi son derece başarılı geçti. Ekibin üyeleri anlaşmaya bağlı kalarak promosyon şapkalarını giymişlerdi. Proje heyecan verici ve önemli bir nitelik kazanmıştı ve basında geniş bir yer buluyordu. Sponsorlar ve halkla ilişkiler şirketi memnundu. Sonuçta, bu basın günü bu yıl, yaptıkları yatırımın ana getirisi olacaktı. Basında olumlu haberler çıkmalıydı ve çıkacak gibi görünüyordu.

Birkaç muhabir ayrılmıştı ve ötekiler gitmeden önce biraz dinleniyordum; o sırada arkeoloji ekibinden birisi gelerek laboratuvarlarımızdan birindeki küçük bir

boncuğun kaybolduğunu söyledi. Sergilenen nesnelerden biriydi bu ve ekipten üç kişinin sürekli olarak hazır bulunmasına rağmen yok olmuştu. Kazı temsilcilerine durum anlatıldı. Onlar da polisi çağırdılar. Muhabirlerin üzerleri arandı ve yola çıkmalarına izin verilmeden önce üç saat ören yerinde tutuldular.

Söylentiler çıkmaya başladı, ama boncuğu birçok kişiden biri almış olabilirdi. O gün orada çok sayıda kişi bulunmuştu. Birden, yalnızca bu olay, bu an yüzünden bütün projenin başarısızlığa uğrayabileceğini gördüm. Bütün planlamalara rağmen, beş yıl süren bütün çabalar küçük bir olay nedeniyle mahvolabilirdi. Sonuçta, 1960'lı yıllarda ören yerinin kapatılmasının nedenlerinden biri de bazı buluntuların kaybolmasıydı. Bu olay, projenin uluslararası ya da yabancı niteliğine karşı çıkan yerel ya da ulusal grupların ekmeğine yağ sürecek miydi? Çalışmaları sürdürme izni verilse bile, çalışmalara sponsor bulunabilecek miydi? Gerçekten de, sonraki günlerde ulusal basında "Yüzyılın Kazısında Skandal" türünden manşetlerle haberler yayımlandı. Bir daha nasıl sponsor bulacaktık? Şu ya da bu nedenden ötürü projenin sürdürülmesinin güç olacağını hissetmeye başladım.

Oysa etkinlik sırasında ve sonrasında basında çıkan yazılar son derece destekleyiciydi. Gazeteler projenin olumlu yönlerini öne çıkarmaya başladılar, bu yazılarda boncuğun çalınmasından söz edilmiyordu. Sponsorlar desteklerini sürdürdüler ve merkezi hükümet yetkilileri boncuğu ele geçirmek için ellerinden geleni yaptılar. Bu yazının yazıldığı sırada, olay görece az bir zararla kapanmış görünüyor. Ama o anda ve ondan sonraki günlerde en kötüsünün olabileceğinden korkmuş ve Çatalhöyük projesindeki bütün oyuncuların ince dengelere bağlı konumlarının ne kadar hassas olduğunu görmüştüm. Her şey o kadar çabuk ve o kadar farklı yönlerde gerçekleşti ki, sonucu kestirmek olanaksızdı. Yapıyla konjonktür buluşmuştu (Sahlins 1981) ve Doğu/Batı, küresel/yerel, hatta yapı/konjonktür konusundaki hiçbir söylemsel kavrayış, olayların gidişini belirleyemez ya da denetleyemezdi.

Doğu Akdeniz arkeolojisi ve mirası bağlamında akademik söylemin bu tür bir eleştirisi, arkeoloğun içinde yer aldığı süreçlere belli bir mesafeden bakması gerektiği anlamına gelmez. Aslına bakılırsa, Doğu Akdeniz'de geçmişin rolüne bakarken ve bu rolü kuramsal söylem içinde ele alırken durup düşünmemiz gerektiği konusunda değinmek istediğim ikinci nokta da bu. Yazı ve söylemin belli etkileri olduğu için, olumlu bir ilişki gereksinmesi var. Anlattığım olaylarda, mektuplar yazdım, telefon görüşmelerinde, ziyaretlerde bulundum, depo ve laboratuvarlarda güvenliği artırdım, vb. Bu tür

etkinlikler her ne kadar olayların seyrini denetleyemediyse de, belli bir bakış açısından belki de farklı ve değişen çıkarlar arasındaki süren müzakerenin geçmişte ve şimdi ne olduğunu anlamaya katkıda bulundu.

Edilgen bakıştan olumlu katılıma geçme gereksinmesine ilişkin diğer örneklere gelince: kazı evindeki yeşil boyayı kaldırıp kaldırmama konusunda kararlar alınması, seçimler yapılması gerekmişti. Aynı şekilde, meseleler ne kadar karmaşık olursa olsun, kadınların ören yerinde istihdam edilmesi için çaba göstermenin önemli olduğunu sezmiştim. Bu örneklerde "taraf olmak" gerekiyordu. Aynı şey en "açık" ve çoksesli söylemler için de söylenebilir. Projenin sonuçları Web'e veriliyor ve kaynaklar çeşitli interaktif ortamlarda ve sunum biçimleriyle kamuya sunuluyor. Bunlar arasında üstmetinler de var (Thomas 1996; Tringham 1996). Buradaki amaç, ören yerinden elde edilen verileri çok sayıda alıcı kitlesine açmak, ören yerindeki farklı deneyimlere, farklı kanallardan keşiflere zemin hazırlamaktır. Ama açık çokseslilik diye bir şey olmadığı da ortadadır. Üstmetin sunumlarına katılmak için belli bir bilgi düzeyi gereklidir. Elbette, üstmetindeki bağlantı (*link*) ve düğüm (*node*) gibi unsurlar da üstmetni hazırlayan kişi tarafından oluşturulmaktadır. Hangi kitlelerin hedeflendiği ve hangi mesajların verilmesi gerektiği konularında karar alma zorunluluğu vardır. Web ve üstmetin, iletişimde daha büyük bir çeşitlilik ve açıklık sağlamakla birlikte, "metnin" dünyadaki etkisi konusunda düşünme sorumluluğu üreticiye ve yazara düşmektedir.

Aynı noktayı, bu yazıyı içerecek şekilde genişletebilir ve şunu öne sürebiliriz: Burada yazdıklarımdan hiç olmazsa bir kısmı süregiden bir arkeoloji ve miras projesinde yer almış grupları incitebilir. Bazı şeyleri burada söylemeye karar verirken şöyle bir inançtan yola çıktım: Meseleler önemlidir ve Çatalhöyük'teki deneyimimiz, küreselleşme süreçleri içindeki bir Yakındoğu'da arkeolojinin rolüne ilişkin tartışma gereksinmesine dikkati çekmeye yardımcı olabilir. Projeye katılan gruplardan ve bireylerden bazılarının bakış açılarına saygı gereği burada, bazı başka şeylerden söz etmedim. Yukarıda da belirtildiği gibi, karmaşık bir süreç niteliği gösteren bir süreçte bu müdahalenin sonucunun ne olacağını önceden kestirmem olanaksız. Ama söylenenlerin sonuçlarını gözden geçirmenin ve belirli bir bakış açısından bu sürece aktif olarak katılmanın gereğini vurgulamak istiyorum.

Sonuç

Gerek Anadolu ve Çatalhöyük'ün tarihöncesi hakkındaki akademik tartışmada, gerek ören yeriyle ilgili kamusal katılım pratiklerinde, Avrupa ile Doğu ya da laiklik ile dinsel köktencilik arasındaki eski karşıtlıklar, küreselleşme ve parçalanma süreçleriyle aşılmaktadır. Çatalhöyük, bakış açıları ve özel çıkarlar akımına kapılmış durumdadır. Bunlar küresel ölçekli hareketlerdir. Ama aynı zamanda da, Konya ve New York'taki halıcılardan San Francisco'daki ekofeministlere, Çatalhöyük yakınındaki köyde yaşayan kadınlara uzanan bir yelpazede son derece çeşitli ve parçalı bir nitelik sergilemektedir. Bu bağlanımlardan bazıları, son derece ticari ve mesafelidir: oyun olarak geçmiş, lunapark olarak Şark. Bazılarını harekete geçiren şey ise belirli, son derece yüklü bir içeriği olan ilgilerdir. Ama tutku ile oyun basit bir karşıtlık içinde birbirine karşıt değildir. Küresel süreçte bunlar etkileşim içindedir ve sayısız yoldan birbirini beslemekte, ötekini hem güçlendirip, hem zayıf düşürmektedir.

Bu yazıda Çatalhöyük'te çalışan "arkeoloji ekibi"nden söz ettim. Ekibin ne anlama geldiğinden artık emin olamadığımı söylersem şaşırmayın. Projede çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki sınırı belirlemek çok zor. Elbette belli adları olan ve ören yerinde kazı yapma izni bulunan kişiler var. Ama projedeki bazı uzmanlar ören yerine gelmiyorlar. Ve dünyanın dört bir yanından, sözgelimi sanatı yorumlamak amacıyla katkısını istediğim birçok kişinin çekirdek "ekip"le doğrudan bağlantısı yok. Ayrıca, sanat konusunda belli bir bakış açısı olan ve *New Scientist*'te ören yeri üzerine bir yazısı yayımlanan Kaliforniyalı psikanalisti nereye koymalıyım? Ya da kadın heykellerine model almak için ören yerine gelip çalışmak isteyen Güney Afrikalı yerli sanatçıyı? Bu kadın sanatçı çalışmamıza katkıda bulunmak da istiyor. Ören yerine ilişkin veriler Web'de olduğu için de, bütün yazanları ve önerilerde bulunanları ya da bizim verilerimize dayanarak höyük hakkında kendi yazılarını yazanları ve höyüğe ilişkin "bizim" kavrayışımıza katkıda bulunanları nereye koymalı? Peki, insanlar bizim verilerimizi Web'ten alıp bunları değiştirir ve yeni, alternatif bir veri tabanı yaratırlarsa ne yapmalıyım? Bu tür şeyler en azından potansiyel olarak mümkün. Proje üzerinde çalışan kapsamı belli bir "ekip" yerine, Çatalhöyük küresel bir yorum sürecine katılmış durumdadır. "Ekip" küreseldir. Ve farklı özel çıkarlara höyüğe ulaşabilme imkânı verilecekse, bunun böyle olması gerektiği kanısındayım. Çağdaş enformasyon teknolojilerinin büyük bir enformasyon akışı sağladığını, bu

yolla sayısız özel ilgi grubunun belli angajmanlarla kendilerine biçim verip kendilerini tanımlayabildiklerini yadsımak olanaksız. Ama aynı zamanda, teknolojilere ya da bu teknolojileri kullanmak için gerekli bilgiye erişemeyen birçok grup da var. Küreselleşme süreçleri içindeki ve bu süreçler yoluyla oluşan parçalanma üzerinde düşünmek gerek.

Projeye katılanlar çoğulluğu ve çoksesliliği ne kadar beslemeye çalışırlarsa çalışsınlar, iletişim herkesin eşit koşullarda olduğu bir oyun sahasında gerçekleşmemektedir. Kazıda kullanılan teknikler –sanal gerçeklikten mikro kalıntıların elenmesine– bakış açıları mozaiği içinde belirli bir görüşü öne çıkarmaktadır. Çelişkilerin çözümü yoktur. "Oyun" ile "tutku" arasındaki karşıtlık da dahil olmak üzere "her şeyi anlamlandırma"ya yönelik her girişimin kendisi de bir kurgudur. Bu yüzden bu yazıda bunca çok farklı anlatıyı bir araya getirdim. Çatalhöyük'ün sosyopolitik çehresi olsa olsa somut ilişki anlarında biçim kazanmaktadır.

İngilizceden çeviren: Kemal Atakay

Kaynakça

Childe, V. G. (1925) *The Dawn of European Civilization*, Londra: Kegan Paul.

Duru, R. (1992) "Höyücek Kazıları 1989", *Belleten* 61: 551-66.

Esin, U. (1991) "Salvage Excavations at the Pre-pottery Site of Asıklı Höyük in Central Anatolia", *Anatolica* 17: 123-74.

Hello Dergisi, Ocak 1991.

Mellaart, J., Hirsch, U. ve Balpınar, B. (1989) *The Goddess from Anatolia*, Roma: Eskanazi.

Özdoğan, M. (1995) "Neolithic in Turkey: The Status of Research", *Readings in Prehistory Studies Presented to Halet Çambel* içinde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, s. 44-60.

Renfrew, A. C. (1973) *Before Civilization*, Londra: Jonathan Cape.

Sahlins, M. (1981) *Historical Metaphor and Mythical Reality*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Said, E. W. (1978) *Orientalism*, Londra: Routledge and Kegan Paul.

Shankland, D. (1996) "Çatalhöyük: The Anthropology of an Archeological Presence", *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde, yay. haz. I. Hodder, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research and British Institute of Archaeology at Ankara, s. 349-58.

Thomas, S. (1996) "On-line Hypertext in Site Interpretation", 1996 yılında Liverpool'da düzenlenen TAG Konferansı'nda sunulan bildiri.

Tringham, S. (1996) "The Use of Hypertext in Site Interpretation", 1996 yılında Liverpool'da düzenlenen TAG Konferansı'nda sunulan bildiri.

Turner, B. S. (1994) *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, Londra: Routledge.

Danimarka'da, Tullond bataklığında keşfedilen *Tullondlu Adam*. Yaklaşık 2000 yıl kadar önce kendisini asmak için kullandıkları ip hâlâ boynunda duruyor.

Freud: Arkeolog

LYDIA FLEM

Çalışma masasının üzerinde, kullandığı alanın etrafında bir yarım daire oluşturan Eski Yunan, Roma, Mısır ve Hint Tanrıları, yapıtının yazılışına, dostlarıyla mektuplaşmalarına tanıklık ediyorlar. Freud, küçücük odasında masaların üzerini, duvarları, vitrinleri ve hatta yeri bile kaplayan yüzlerce antik hazineden yirmi kadarını diğerlerinden ayırarak hemen yakınına yerleştirmiş. Cinsellik ve ölüm üzerine geliştirdiği aykırı düşüncelerini kuvvetlendirmek, bilinçaltını ve geçmişin gücünü yaşama geçirmek, insan duyarlığının ölümsüzlüğünü düşlemek için.

Çalışma masası-kutsal mekânında, kütüphanesindeki kitapların oluşturduğu dekorun önünde oturup uzun süre düşüncelere dalabilir ya da heykelcikleriyle duygu yüklü saatler geçirebilir: Ortada, Hintli öğrencilerinin hediye ettiği çok güzel bir nesne, yılan başlarıyla taçlandırılmış, harika bir fildişi Vişnu. Yanlarında, ellerin ve gözlerin keyfine göre düzenlenmiş, mitolojik ve tarihsel çağrışımlarına göre seçilmiş heykelcikler; ölülerin ve dirilmenin tanrısı Osiris, karısı Isis, süt veren Horus, kanatlı bir Tanrıça, aslan başlı başka bir tanrıça daha, Ptah ve Lotus başlıklı oğlu, Mısır'dan bir atmaca başı, eski mezarlardan çıkarılmış, kilden bir Çin heykelciği, fırınlanmış Yunan toprağı, iki küçük Roma bronzu (belki Jüpiter ve Merkür), Tanrıça Afrodit ve masanın ucunda küçük bir Athena.

"Benim favorim bu," diyor günlerden bir gün, hastalarından şair H.D.'ye ve eline tutuşturuyor heykelciği. Bronzdan yapılmış, üzerinde tek bir sıyrığı çiziği olmayan, zırhlı başlık taşıyan, ayaklarına kadar uzanan işlemeli bir elbise giyinmiş, gövdesi bir tunikle örtülmüş, ellerinden biri sanki bir değnek

ya da sopa tutarmışçasına ileri uzanmış bir heykelcik. "Kusursuz, diye ekliyor, ne yazık ki mızrağını kaybetti."

H.D. yanıtlamıyor, Atina Akropolünün girişine uzanan merdivenleri çıkarken sağ tarafta kalan küçük tapmağı hatırlıyor. Freud'un da, bakışlarıyla Yunanistan'ın zaferini kucaklamak için bu merdivenleri çıktığını ve burada, tapınağa ve müzeye dönüştürülmüş masasında, güzelliğe şiddetle düşkün bir adam gibi, heykelleştirilmiş bir imgenin kusursuzluğu karşısında büyük bir zevk aldığını düşünüyordu. [1]

Freud, seçtiği nesneleri her zaman büyük bir özenle inceler, sanatsal değerlerini belirler, özgünlüklerine çok önem verir. İyi bir koleksiyoncu olarak tüm ayrıntılara dikkat eder, zamanın etkilerini, onarılmış yerleri titizlikle inceler, yüzeydeki herhangi bir pürüzün, metaldeki herhangi bir lekenin, giysilerin kıvrımlarındaki eskimelerin parçalarının güzelliğini bozup bozmadığını gözden geçirir. Şüpheye düştüğünde Viyana'daki Kunsthistorisches Museum'un uzmanlarına gösterir, buna rağmen kimi kusurları ya da yanılgıları engelleyemediği de olur.

Yüzyılın sonlarından ölümüne dek geçen süre içinde define avcılığını, güzellik arayışını sürdürüyor. Yazar Stefan Zweig'a antika koleksiyonu için çok özveride bulunduğunu, psikoloji üzerine okuduklarından çok arkeoloji üzerine okuduğunu ve neredeyse her yıl Roma'ya ya da hiç olmazsa İtalya'ya gitmesi gerektiğini itiraf ediyor. [2]

Bundan yıllarca önce, dostu Wilhelm Fliess'e, evlenmemiş yaşlı bir hanımın bir köpek sahibi olması ya da yaşlı bir bekâr beyin tütün kutuları koleksiyonu yapması durumunda, hanımın evlilik yaşamı ihtiyacını karşıladığını, beyin de zafer kazanma duygusunu tatmin ettiğini açıklamıştı. Vardığı sonuç şüpheye yer bırakmıyor: "Her koleksiyoncu, bir Don Juan Tenorio taklidi dir." [3] Aynısını kendisi için de söyleyebilir miyiz?

Bu yapıtın başına yaşamöyküm ü eklemem, kendimi beğenmişlikten değil; sadece yaşamım boyunca tüm yaptıklarımın, çocukluğumda edindiğim izlenimlere bağlı olduğunu, bunların mantıklı bir sonucu olarak kendiliğinden oluştuğunu göstermek isterim. Troya yıkıntılarını ve Miken kral mezarlarını yeraltından çıkaran kazma ve kürek, yaşamımın ilk sekiz yılının geçtiği bu Alman köyünde biçimlenmeye, keskinleşmeye başlamışlardı bile. Bu nedenle, bu küçük çocuğun tasarladığı projeleri yaşama geçirmeme olanak veren araçları nasıl yavaş yavaş edindiğimi anlatmayı gereksiz bulmuyorum. [4]

Heinrich Schliemann, *Yaşamım*

Freud 1899 Mayısı'nda Schliemann'ın özyaşamöyküsünün bu ilk satırlarını okumadan kısa bir süre önce, hep özlem duyduğu Freiberg'deki çocukluğunun silik anılarını kaleme aldığı "Anılar Üzerine" başlıklı makalesini basıma göndermişti.

Bu okumadan cesaret alarak Wilhelm Fliess'e, kendi-analizini açıklama ve bir yıldan beri yayımlanmayı bekleyen *Traumdeutung*'u tamamlama kararı aldığını yazıyor. "Schliemann'ın *Ilios*'uyla ilgilendim ve çocukluğu çok dikkatimi çekti. Bu adam Priam definesini bularak mutluluğa ulaşmış; yani ancak çocukluktaki bir isteğin gerçekleştirilmesiyle kavuşuluyor mutluluğa."[5]

1899 ilkbaharında Freud kendini iyi hissediyor. Bu döneme ait iki düş, "Kendi basenimin teşrihi" ve "Etrüsklerin ölü külü saklama şişesi" [6], yapıtıyla ölümsüzleşme [7] arzusunu dile getiriyorlar. Aynı mektupta Fliess'e açıkça şunları söylüyor: "Büyük ihtimalle benden sonra da yaşayacak olan, tek ve en güzel keşfimi kendime saklayacak kadar zengin değilim."

Babasının 23 Ekim 1896'daki vefatına tepki olarak, geçmişini sıkı sıkıya bir tarama çalışmasına giriyor, çocukluğundaki bastırılmış duygularını bilincin ışığına çıkarmaya çabalıyor. Eski nesneler toplamaya başlaması da tam bu döneme denk geliyor. Babasının ölümünün üzerinden henüz altı hafta geçmemişken dostu Fliess'e şöyle yazıyor: "Çalışma masamı Floransa heykelcikleriyle süsledim. Bu iş beni çok dinledirdi." [8]

Sadece düşlerini ve kendi-analizini kullanarak bilinçaltında kalmış alanları keşfe çıkıyor. Bu görünmez kıtanın varlığının tek şahidi, arkeolojik kalıntılar ve kendisinden önce buraya ayak basan şairlerin dizeleri.

İnsan imgeleminin fatihi Freud'u derinden etkileyen tek kişi, tüm bilginlerin görüşlerine karşı gelerek, bugüne kadar sadece Homeros'un imgeleminde varolduğu düşünülen yerlerin gerçekten varolduğunu gösteren Schliemann'dır. Bir başına görünmez bir psişik uzamı fethetme yolunda harekete geçen Freud için arkeoloji, görünen ve biçimsel olan konusunda, eğretileme konusunda bir tutunma noktası oluşturuyor.

Her zaman şiddetle gözün ve bakışın üzerinde durduğu halde şimdi gözlerini kapaması ve bilinçaltını dinlemesi gerekiyor. Yine de görme arzusundan hiçbir zaman vazgeçmiyor. Etrafını antik nesnelerle, uygarlıkların geçmişinin sessiz ama gözle görülür izleriyle donatıyor. Sanki bu donuk gülümsemeli heykelcikler, ona, bireysel geçmişin kalıntılarına, somut bir yaşam verme olanağı sunacaklar. Bu isteği yaşamı boyunca yatışmıyor; 1930'da Ar-

nold Zweig'a yazdığı bir mektupta hatta biraz abartıyor: "Retinanın gözeneklerinden bilinçaltını açıkça görmek mümkündür." [9]

Psikanalizle o dönemin arkeolojisi arasındaki başka bir yakınlık da, arkeolojinin henüz şiirsel sezgiyle bilimsel teknikleri birbirinden ayıran kapıdan geçmemiş olmasıdır. Kazıları sadece bir define avı olarak gören 19. yüzyıl arkeolojisi için Schliemann, bir kahraman niteliği taşıyordu. O dönemde önemli olan toprağı kazmak, derin çukurlar açmak ve olabildiğince çok sayıda değerli kalıntıyı gün ışığına çıkarmaktı. Arkeoloji alanının, sadece bir defa okunabilecek bir kitaba benzediği düşünülmüyordu.

Bilinçaltı alaycıdır, Schliemann tekrar yaşam vermek istediği kahramanların geçmişlerine ait pek çok zedelenebilir izi, coşkusuyla yok etti. "Sonunda hayatımın düşünü gerçekleştirme olanağını elde etmiştim; sonunda hayran olduğum oyunları sahnede izleme olanağı bulacak ve gençliğimden beri maceralarıyla beni heyecanlandıran ve avutan kahramanların ülkesine gidebilecektim." [10]

Schliemann bir metnin üzerinde oynuyor. Miken ve Anadolu'daki kazıları, *İlyada*'nın ve *Odysseia*'nın canlı birer resmidir. Tarihi doğruluyor; Agamemnon'un maskesini, Homeros'un Troya'sını, Ulysses'in sarayını gün ışığına çıkarıyor. [11]

Arkeolog Schliemann, eski bir anlatının gerçekliğini kanıtlıyor. Freud, yazılmakta olan bir anlatının gerçekliğini doğrulamak için arkeolojiden faydalanıyor. Arkeoloji eğretilemesi, kuramsal metinlerinde sık sık alıntıladığı masallar, tiyatro oyunları, romanlar ya da şiirler gibi, bu ayrıcalıklı keşfine evrensel boyutta bir kültürel güvence sağlıyor. Freud kendi metinlerinde antikalar üzerine yapılan çalışmalara gönderme yapmayı seviyor ve antika koleksiyonundan çok zevk alıyor, bu toprak ya da bronzdan yapılmış heykelcikleri kuramlarına dayanak olarak kullanıyor. Böylece insanlara, çalışma odasında bulunan heykelcikleri göstererek bilinçle bilinçaltı arasındaki psikolojik farklılıkları, bilinç düzeyi değişime uğrarken, bilinçaltının daha sabit kaldığını anlatıyor. [12]

Ve özellikle de Fliess'e yazdığı şu satırlarda sanki zaferini ilan ediyor: "Bütünüyle düşler altında saklı kalmış, en eski dönemlere kadar inen ve ihtiyaç duyduğumuz her şeyi veren, çözemediğimiz tüm soruların cevabını barındıran bir olay yakaladık; hem cinsel, hem önemsiz görünen hem de doğal bir olay... Neredeyse gerçekten inanacağım. Sanki Schliemann düş ürünü olduğu sanılan bu Troya kentini bir kez daha gün ışığına çıkarıyor." [13]

"Asur ve Mısır salonlarına ancak şöyle bir göz atma fırsatım oldu, buraları tekrar görmem gerekecek. Kolları altındaki aslanları tıpkı birer fino köpeği gibi taşıyan, ağaç büyüklüğünde krallar, insan yüzlü, özenle kıvrılmış saçları olan kanatlı boğalar, dün yazılmış gibi belirgin çiviyazıları, canlı renklerle bezenmiş Mısır alçak kabartmaları, dev gibi krallar, gerçek sfenksler, bütün bir düş dünyası gördüm." [14]

Martha'ya mektup, 19 Ekim 1885.

Arkeoloji, Freud'un tüm düşüncelerini, yolculuklarını, duvarlarını tüm yaşamı boyunca bir tutku gibi kaplıyor. Çocuksu isteklerle beslenen bu "düş dünyası", ona "yaşamın içindeki savaşlar karşısında benzeri bulunmaz bir avuntu" [15] sağlıyor. Arkeoloji eğretilemesi, 1896'dan *Musa ve Tektanrı Dini* başlıklı yapıtın yayımlandığı 1939 yılına dek Freud kitaplığında önemli bir yer tutuyor.

Daha 1895 yılında yayınlanan *Histeri Üzerine Çalışmalar*'da bile psişik konulardaki düzeylerden ve katmanlaşmalardan bahsediyor ama bunları arkeolojik kazılardan çok arşiv tarama işlemine benzetiyor. Daha sonra *Nedenbilim ve Histeri* üzerine verdiği konferansta arkeoloji benzetmesini kullanıyor: "Bir araştırmacının, büyük yıkıntılara, duvar kalıntılarına, silinmiş ve okunamayan harflerle bezenmiş tablet ve sütun parçalarına duyduğu ilgi sonucu pek bilinmeyen bir bölgeye geldiğini düşünelim. Bu keşfedilmiş güzellikleri incelemekle yetinebilir, daha sonra, belki de biraz barbar çevre halkıyla konuşur, gelenek sayesinde onlara aktarılanları ve bu anıtsal kalıntıların anlamını öğrenir. Edindiği bilgileri kağıda döker ve yolculuğuna devam eder. Ama farklı da olabilir; yanında kazma, kürek ve bel getirmiştir, burada oturanları bu araçlarla çalışmaya ikna eder, onlarla beraber yıkıntıların içine girer, yıkıntı parçalarını çıkarır ve görünen kalıntılara bakarak gömülü kalanları keşfeder. Çalışması başarıya ulaşırsa, keşfettikleri kendilerini anlatmaya başlar; duvarlar bir saray salonundan kalmadır, sütun kalıntıları bir tapınak oluşturur, keşfedilen onca yazıt, bir alfabe oluşturur ve çözümlenip çevrilmeleriyle geçmiş üzerine hiç umulmadık bilgiler edinilir, bu anıtlar onların bellekleri üzerine kurulmuştur. *Saxa loquuntur!* [16]

Freud bu benzetmeyi kullanarak meslektaşlarına, histerinin nedenlerine ulaşamayan, tıptaki geleneksel amnezinin yerine, histerik belirtilerin kendilerini ifade etmelerini sağlayacak yeni bir yöntem öneriyor. Kendi geliştirdi-

ği bu yeni yöntemi açık açık anlatması beklenirken kendisini başarıya ulaşmış bir arkeoloğa benzettiği eğretileme yüklü bölüm karşımıza çıkıyor. Neden sonra bu yöntemle Breuer arasında bir yakınlık kuruyor ve şöyle açıklıyor: "Bu terapi yönteminin kusursuz tekniğini bugün anlatmak niyetinde değilim." [17] Ağır ilerleyen gelişme bölümünü hipotez takip ediyor: Histerinin cinsel nedenbilimi. Burada bir *"caput Nili"*ni, nöropatolojinin Nili'nin kaynağını keşfediyor. [18]

Arkeoloji eğretilemesi, bilimsel ispatında eksik de kalabilecek bir öğe olarak kendini gösteriyor. Üstü örtülmüş olanı açığa çıkarmaya olanak veren yeni yöntemini canlı biçimde anlatmasına yardımcı oluyor, bu benzetmeyle dinleyicilerin katılımını sağladığını düşünüyor ve bu estetik kanıtın kendisine açtığı yeni yolları takip ediyor.

Freud'un sanatsal imgelemi ve yazın dağarcığı, kendisi hakkındaki sezgilerini bir biçime sokmasında yardımcı oldular.[19] Peki ya arkeoloji eğretilemesi tersine işleseydi ve psikanaliz de şiirsel bir kesinliğin bilimsel karşılığı olsaydı?

Ne olursa olsun Freud, sanatın ve bilimin içinde ölümsüzlüğü bulan insanlara hayranlık duyuyor. İçlerinden ikisi için benzer başlıklı iki metin kaleme alıyor: 1910'da *Leonardo da Vinci'nin bir çocukluk anısı* ve 1917'de *Goethe'nin bir çocukluk anısı.* Bu denemelerden ilki, geçmiş uygarlıklara ve kalıntılarına yapılan göndermelerle yüklü.

Freud, *Bir Histeri Analizinden Parçalar*'ı yazarken "aktarıma hakim olamadığını" [20] anlayınca Dora'nın yarıda bıraktığı, eksik kalan bu tedavinin sıkıntısını atlatabilmek için, çalışmasını, üstü örtülmüş geçmişi tekrar yapılandırmaya çalışırken en küçük bir kırıntının, ufacık bir çömlek ya da duvar parçasının bile bir hazine kadar değerli olduğu arkeolojik çalışmayla özdeşleştiriyor.

Bu çok çalışan araştırmacıyı ilk defa açık açık anlatıyor: "Analitik sonuçlarımın yetersizliği nedeniyle, Antik Çağın uzun süre gömülü kalan yıkıntılarını gün ışığına çıkaran bu araştırmacıları örnek almam gerekti. Başka analizlerde kullanılan en iyi yöntemleri temel alarak, eksik kalan noktaları tamamladım, ama tıpkı bilinçli bir arkeolog gibi özgün parçalara eklediklerimi her defasında belirtmeyi ihmal etmedim." [21]

Arkeolojinin ve psikolojinin ortak yöntemleri olan yeniden yapılandırma çalışmasından ilk defa burada söz ediyor, bu benzerliği 1937'de *Analizde Ya-*

pı'da daha ayrıntılı olarak ele alıyor. Ama ilk metinde, 1937'dekinin aksine psikanalist başarısızlığa uğrarken arkeolog sonuca ulaşıyor.

Arkeoloji de tıpkı psikanaliz gibi geçmişi gömülü olduğu yerden çıkarır; düzenlenip yeniden yapılandırıldığında daha sağlıklı daha özgün bir bugüne ulaşmayı sağlayan gizli geçmişi aydınlatır. Arkeoloğa göre saklı olduğu düşünülen bir gerçeklik, sürekli daha derine inerek şimdinin oluşturduğu yüzeyin aşağısında sürekli daha da uzaklara giderek açığa çıkarılabilir. Arkeolog gün ışığına çıkarılabilecek bir şeylerin bulunduğunu varsayar. Kaynağı, belleğe, geçici olarak yitirilmiş ama geçmişte somut olarak yaşanmış gerçekliğe, şimdinin oluşumunu sağlayan itkisel gücü oluşturan nedenlere dayanır. Bu kaynak ayrıca, kurulacak anlatının, sahnelemenin ve oluşturduğu anlamın da özelliklerini taşır. Freud bu çift taraflı okumadan hiçbir zaman vazgeçmiyor; kaynağı, Janus'un bir yandan düşlere diğer yandan gerçekliğe bakan yüzüne benzetiyor.

Telkin kuramına inancını yitirdiğinde ve düşlerin önemini fark ettiğinde, psişik gerçekliği aşabilecek, kanıtlanabilir, gerçek bir arkaik olayı araştırmaya başlıyor. Temelleri arayışı, onu, bireysel psişizmin içine yerleşmiş bulunan, soyların oluşumuyla bağlantılı sahnelerin varolduğunu düşünmeye itiyor. [22]

Arkeoloji eğretilemesi, Freud'un çalışmalarındaki gelişmeleri, epistemolojik bir baraj gibi yönlendiriyor ya da bilinçaltının katmanlarını zaman içinde sürekli daha geriye giderek kazmak ve böylece çekirdeği, geçmişe ait "kayayı", ilk ve özgün versiyonunu bulmak yönündeki hiçbir zaman vazgeçmediği isteğini gösteriyor.

Bilinçaltı kendini durmaksızın açığa çıkaran bir nesne ama yine de Freud, mecaz taşımayan bir biçim bulma umudunu hiçbir zaman kaybetmiyor. Arkeolojik çalışmalarla kurduğu benzerlik, ona kaynakların nesnel olduğunu düşündürüyor. En önemli unsuru bulma eğilimindeki geçmişe yönelik bir eylemde "daha da ileri" giderek nevrozların, sahnelerin ardındaki gerçekliğe ulaşabileceğini düşünüyor.

"Gerçeklik" arayışı, eksiksiz bir zamandizinsel yeniden yapılandırma, boşluk avı *Beş Psikanaliz*'de doruk noktasına ulaşıyor. Freud zaten bu gerçek bilgi isteğini hastasına da bulaştırıyor: "Tedavi süresince, sahafları gezerek, çocukluğundaki resimli masal kitabını aradı ve *Kurt ve Yedi Oğlak* masalının resimlerinden birinde "içini daraltan imgeyi" tanıdı." [23]

Freud bu insanın psişik özelliğini imgelere aktarmak için eski Mısır diniyle benzerlik kurmaktan çekinmiyor: "[...] (arkaik olarak nitelendirdiği bir yapının üçüncü özelliği) olabildiğince farklı ve olabildiğinde karşıt oldukları halde yan yana bulunabilecek libidoya bağlı eğilimleri bir arada saklama yeteneği [...] Ayrıca psişik yaşamı, eski Mısır dininin, evrim aşamalarını son ürünleriyle, en eski tanrılarını en yenileriyle bir arada koruduğu için, başka gelişim biçimlerinde ancak derinliklerde saklananları yüzeyde sergilediği için anlaşılmaz saydığımız bu dinin uyandırdığına benzer bir duygu uyandırıyordu." [24]

*

"Bu sadece Hindistan değil baylar, dünyanın kökenlerinden, beraberce çözümlemeye çalıştığımız insan türünün ilkel tarihinden bir sayfa." [25]

Eugène Burnouf, Collège de France'taki açılış konuşmasından.

Freud'un geçmişe ve kökenlere duyduğu hayranlık aslında yaşadığı dönemin bir eğilimi. Daha 1749'da Rousseau, insanın gerçek gelişiminin ileri doğru değil geriye doğru olduğunu açıklıyor. Bundan sonra toprağa gömülü kentler açığa çıkarıldıkça ya da kayıp yazılar çözümlendikçe insanlığın beşiğinin bulunduğu haykırılacak.

Ve kazılar büyük bir hızla ilerliyor. Antik çağın izleri toprak altından yeryüzüne çıkarılıyor. 1748'de Pompei gün ışığı görüyor, 1753'te *Palmyre Yıkıntıları* yeniden yayımlanıyor. 1754'te Anquetil-Duperron Hindistan'a gidiyor, İngiliz Stuart ve Fransız Leroy Yunanistan'ı keşfediyor ve Winckelmann, Roma'da sanat tarihinin temellerini atıyor. 1757'de *Antiquités d'Herculanum* yayımlanıyor.

Batı ilk defa Sanskritçeden çevrilmiş bir metin okuma fırsatı buluyor, *Bhagavad-Gitâ;* dilbilimsel keşifler birbirini takip ediyor. Paleontoloji ve jeoloji doğuyor. Bonaparte'ın Mısır seferi, firavunların dünyasını meraklı batılıların gözleri önüne seriyor; bilginler buraya akın ediyor, resimlerini çiziyorlar, getirebildiklerini getiriyorlar. *Mısır'ın Tasviri* yayınlanıyor ve Rosellini *Monumenti storici*'yi sergiliyor.

Schlegel 1808'de yayımlanan *Hindukların Dili ve Bilgeliği Üzerine* başlıklı çalışmasında ilkel dil hipotezini çürütüyor ve başlangıcın, en basit özellikleri değil ama aksine karmaşık özellikleri taşıdığını ileri sürüyor.

1816'da klasik Yunan sanatı ortaya çıkıyor; önce Hadrianus döneminden Roma yutturmacası olarak mimlenen Parthenon mermerleri, Lord Elgin sayesinde British Museum'da sergileniyor. Hemen ardından *Milo Venüs'ü* Louvre'a giriyor. 14 Eylül 1822 sabahı, Mazarine Caddesinde oturan Champollion, caddeyi koşarak geçiyor, Enstitü kütüphanesine giriyor, kardeşini buluyor ve "işimi yapıyorum" diye haykırdıktan sonra bayılıyor.

19. yüzyılın ortalarında Kolomb öncesi Amerika ve tarihöncesi ortaya çıkıyor. Max Müller *Karşılaştırmalı Mitoloji Denemeleri*'ni (1856), Darwin de *Türlerin Kökeni*'ni (1856) yayımlıyor.

Schliemann Troya'nın (1871) ardından Miken yıkıntılarını da bulunca (1875) Almanya büyük gurur duyuyor. Büyük Britanya'da ve Fransa'da sadece bir tane arkeoloji kürsüsü varken Almanya'da on kürsü bulunuyor. Arkeoloji yavaş yavaş pozitif bilim konumu kazanıyor. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği Yunan arkeolojisinin altın çağı oluyor: Almanlar Olympia ve Bergama kazılarını, Avusturyalılar Efes kazılarını sürdürüyor. Yakın doğuda katmanbilimsel kazı yöntemleri uygulanmaya başlıyor. Filistin, Babil, Hititler... arkeoloji tarihine katılıyor. Yüzyıl dönümünde Sir Arthur Evans Kıbrıs'ı ve Ari uygarlığını keşfediyor.

Klasik dönemin sonunda "arkaik", "gotik", "oryantal" ya da "barbar" terimlerine olumsuz bir önyargıyla yaklaşılırdı. Kökenler, yasakların ya da acı alayın altında eziliyordu. Ama bundan sonra bir arkaiğin kendinden daha arkaik olan başka bir arkaiği sakladığı düşünülmeye başlandı; kökendeki karanlıkların üzerine daha fazla gidildi. Raymond Schwab şöyle yazıyor: "Uygarlıkların doğumu, ilişilmemiş zamanlar, ulaşılamayan sıfır noktası üzerine çalışıyoruz. [...] Güzel olan, bir varış noktası değil bir çıkış noktasıdır." Küçümseyen önyargı ansızın değişiyor, öyle ki "Arkaiğin Rönesansından bahsetmek bile mümkün." [26]

Roma'ya gitme tasarıları yaparken kim bilir kim daha fazla heyecanlanıp evinin içinde mekik dokumuştu; savaşçı Hannibal mı yoksa Winckelmann mı? [27]

Düşlerin Yorumu

Freud, dönemini yönlendiren bu başlangıçlardan etkileniyor. Arkeolojiye ve geçmiş üzerine çalışan diğer alanlara duyduğu, hiçbir zaman eksilmeyen hayranlık, *Traumdeutung*'da anlattığı düşlerden de anlaşıldığı gibi, hiç şüphesiz, bu çocukluk isteklerinin kaynaklarıyla bağlantılı.

Bu dört Roma düşünün içinde çocukluk kahramanı Hannibal ve tıp çalışmalarına ara verdikten sonra sanat tarihinin babası olan ve Batılı estetik anlayışını derinden etkileyen Johann Joachim Winckelmann da var. Freud'un babasının öcünü alması da Kartacalı kahramanla bağlantılıdır.[28] Çocukluğunun Roma'sı politik anlam taşıyordu ama yetişkinlik döneminin Roma'sına bu barışçı arkeoloji ve antik sanat uzmanı Winckelmann hâkim.

Bahtsız savaşçıyla özdeşleşen Freud, İtalya müzelerini ve kiliselerini 1895 ve 1899 arasında beş defa geziyor ama özlemini duyduğu tek yer olan arkeoloji cenneti Roma'ya gitmiyor. Ama "Kont Thun" (Ağustos 1898) ve "Babam Garibaldi Gibi Ölüm Döşeğinde" (Şubat- Mart 1899) düşlerini gördüğünde politik misyonunu üstünden atmayı başarıyor, [29] babasına olan borcundan kurtuluyor. Politik alanda zafer kazanmak yerine politikaya karşı zafer kazanıyor. Hukuk kariyeri yapmak yerine insan ruhunun evrensel yasalarını keşfederek yasaları kendisi koyuyor.

Hannibal andının laneti böylece çözülüyor ve 1901'de Roma düşü gerçekleşiyor, katolik kent yine içini karartıyor ama antik kentin tadını çıkarmasını engellemiyor: "Minerva Tapınağının yıkıntıları önünde yerlere kadar eğilebilirdim." [30] Athena Parthenos gibi babasının başından çıkarak dünyaya gelen, düşünce ve sanatın koruyucusu, bakire tanrı Minerva, Sigmund'un koruyucusu bakire savaşçı Brünnhilde'yi hatırlatıyor. [31]

Traumdeutung'un sonlarında, "Sevgili Anne ve Gagalı İnsanlar" düşünü anlatırken belki de arkeolojik imgelerle kurduğu en derin bağları dile getiriyor.

Öykü şöyle: "Onlarca yıldır hiç iç karartıcı rüya görmedim. Yedi sekiz yaşlarımda gördüğüm bir tanesini hatırlıyorum, hemen hemen otuz yıl kadar sonra yorumlamaya çalışmıştım. Çok etkileyiciydi: sevgili annem yatak odasında oldukça huzurlu ve uykulu bir yüz ifadesiyle yatıyordu ve etrafında gagaları olan iki ya da üç kişi vardı. Ağlaya haykıra uyandım ve anne babamın da uykusunu böldüm. Bu son derece büyük ve kumaşlarla örtülmüş gagalı suratları, Philippson'un resimli İncil'inden hatırlıyordum; sanırım bir Mısır mezarının alçak kabartmalarında görülen atmaca başlı tanrılardandı." [32]

Bu iç karartıcı rüyanın arka planını, dedesi Jacob Nathansohn'un 1865'teki ölümü oluşturuyor. Freud bu dönemde yedi sekiz yaşlarında değil dokuz buçuk yaşındaydı. Zaten dedesi Jacob Freud ona *Israelitische Bibel* tarafından, haham Philippson'un yorumu ve resimleriyle birlikte, *Den heiligen*

Urtext, "Temel kutsal kitap" altbaşlığıyla yayımlanan İncil tarihinin iki dilli baskısını verdiğinde yedi yaşındaydı.

Bu ciltlerdeki yorumlar, Yahudi mesajının evrensel nitelikte olduğunu savunan ve ayrıca bu mesajın özgünlüğünü de korumaya çalışan Moses Mendelssohn'un felsefesine dayanır. İncil'in her bölümü tarihsel bağlamda ele alınır; dilbilim, antropoloji, coğrafya ve özellikle arkeoloji, kutsal kitabın tarihsel gerçekliğinin kanıtlanmasına hizmet eder. Okurun, İncil'deki kişilerin davranışlarını ve yerleri gözünün önünde canlandırması istenir ve özellikle de metnin çokanlamlılığına dikkat çekilir. Philippson, insan doğasının anlaşılmazlığının üstünde durur: "[...] başlangıçta insan psikolojik olarak masumdu [...] dışarıdan gelen bir uyarıyla insanın bedensel ögesi, iştah duyma yeteneği kazandı [...] insan bilinci uyandı ve ahlak duygusuyla iştah duygusu karşı karşıya geldi, böylece insanın içinde iyiyle kötü arasında bir tür savaş başladı." [33]

Philippson pek çok defa düşlerin önemi üzerinde duruyor; "düş yaşamının derinliklerinde renkli bir ortam oluşturduğu için yabancı bir ülkede yüksek mevkide geçirdiği yaşamını doğrulayabilen" Joseph'ten bahsederken [34] ya da şu sözleriyle: "kimse hiçbir şekilde düşler âleminin gizemli ağlarından kurtulamaz [...] herkes yaşamının önemli dönemlerinde anlam yüklü düşler gördüğünü hisseder ama yolumuzu bulmamızı sağlayacak yol gösterici eksiktir." [35]

Freud çocukluğundaki bilgi açlığını, 3820 sayfa, 685 resim içeren, gerçek bir ansiklopedi olan bu İncil'le giderdi. Bu gravürlerin pek çoğu Akdeniz'in antik dönemlerini, tapınaklarını, yaşantılarını, mezarlarını, cenazelerini ve yıkıntılarını göstermekteydi. Her sayfada toprak altından yeni çıkan bir manzarayla karşılaşılıyordu: Arkeolojik anıtlar. Yayımcı, 1828'de İngiltere'de, bu dönemde ulaşılabilen en iyi gravürleri almıştı, British Museum'dan, *Mısır'ın Tasviri*'nden ya da Rosellini'den.

Freud, bu kitabın resimleri ve yazıları arasında dolaşırken, Mısır Tapınağındaki, Pompei ya da Thebe alçak kabartmalarındaki figürlere, Atina Akropolüne, Neron'un Roma'daki sarayına, Büyük İskender'in profiline, Efesli Diana'nın heykeline ve cildin başındaki Musa'ya bakarak düş kurabilmişti.

Otuz yaşındayken babası, bu kitabın imzalı bir örneğini hediye ediyor. Freud burada, "iç karartıcı" imgesini görmüş olabilir mi? "Sevgili anne ve gagalı insanlar" düşünde, iç sıkıntısı, Freud'un kendisinin de söylediği gibi

"bastırılmanın etkisiyle, açıkça cinsel özellik taşıyan ve kendini düşün görsel dünyasında açığa çıkaran karanlık bir isteğe dönüşebilir". [36] Ama düş aracılığıyla ifade edilen Oidipus heyecanının ötesinde, babasına duyduğu entelektüel hayranlık sayesinde, mahrem ilişkiden vazgeçiliyor. Babası ona Philippson'un İncili'ni hediye ederken "zekânın, bilginin ve kavrama gücünün kaynaklarını" vermiş olmuyor muydu? [37]

Böylece çocukluğundan yaşamının sonbaharına kadar Mısır tanrılarının ve Antik Çağa ait tüm tasvirlerin, duyguları üzerinde büyük etkisi olduğunu düşünüyor. Çocukluk isteklerinin "itkisel toprağına" [38] kök salan ve yüce bir gerçekleştirme olanağı sunan arkeoloji, Freud için bir mutluluk tablosu çiziyor.

*

Yolculuklarım sırasında geçtiğim kentlerin sokaklarında yürürken beni hem rahatsız eden hem de güldüren bir okuma hatası yaparım. Tüm dükkân tabelalarında "Antika" kelimesini okuyorum. Bu yanılgı, koleksiyoncunun maceracı tutkusunu kötüye kullanıyor. [39]

Gündelik Yaşamın Psikopatolojisi

Bu "maceracı tutku" 20. yüzyılın başlarına denk geliyor. Kütüphanesi, sanat, dilbilim, dinler tarihi ve arkeoloji kitaplarıyla dolup taşıyor. [40] Masaları, vitrinleri, antik yüzlerin altında kayboluyor: "bronz heykeller ve toprak figürler" [41], "mermerden yapılmış tatlı küçük Venüs" [42], "mineli, olağanüstü Mısır figürü" [43]... Dört bir yanında, baktığı her yerde, tek gördüğü geçmiş, ama yaşam kıpırtısıyla yüklü bir geçmiş. Burckhardt'ın *Cicero*'sunda Freud, şu anlamlı bölümün altını çiziyor: "Bu Yunan yapılarında göze görünen sadece sıradan taşlar değil, bu yapılarda canlı varlıklar görülüyor." [44]

Yolculukları sırasında arkeolojinin üç kutsal mekânına gidiyor: 1901'de ölümsüz Roma kucaklıyor Freud'u, 1902'de kardeşiyle birlikte Pompei'de "baş döndürücü anlar" [45] yaşıyor, 1904'te yine İskender'le birlikte "herhangi bir beklentisi ya da eğilimi olmadığı halde" [46] Atina Akropolü'nde buluyor kendini. Burada ölüm tarihiyle bağlantılı bir kaygıya benzer garip bir duyguya kapılıyor.

Gündelik Yaşamın Psikopatolojisi'nin ikinci baskısının bir kopyası üzerine şöyle bir not düşüyor: "Boşinancımın kaynağında bastırılmış bir istek var

(ölümsüzlük), ve bu istek bende yaşamın sıradan belirsizliğinden doğan ölüm sıkıntısının yerini tutuyor..." [47]

1906 yılının güneşli yaz günlerinde, Freud, "tek başına pek bir önemi olmayan küçük bir öyküden yola çıkarak" [48], yazınsal düş ve kendinden geçme imgelerinin analizini yapmayı amaçlayan ve kişisel kaygılarını açığa vuran "arkeolojik" bir deneme, bir "Pompei düşü" yazıyor.

Akademik olmaktan çok yazınsal özellik taşıyan bir tarz benimseyerek, denemesine ölümsüzlük ve hayaletler üzerine bazı notlar ekliyor. Freud kahramanın hortlaklara olan inancına yabancı değil. *Non vixit* [49] düşünün yorumunda dostlarını hortlaklara, Freiberg'deki oyun arkadaşı olan yeğeni John'un yarattığı "ilk yüzü" takip ederek birbiri ardısıra beliren yaratıklara benzetiyor. Ama John da, daha önce ölen ve ölümüyle Freud'u derinden etkileyen ve bir suçluluk duygusu yaşamasına neden olan kardeşi Julius'un yüzünü saklıyor olabilir. "Yaşlı tarihöncesi dadısının", kendisine gökyüzü ve cehennem düşüncelerini ve bunlarla beraber hiç şüphesiz ölülerin kurtuluşu ve dirilişi düşüncesini aşılayan katolik Nannie'sinin de yardımıyla Freud, ölüm arzusunun oluşturduğu suçluluk duygusunu onarım isteğine dönüştürebildi.

"Hanold'u anlamayı ve affetmeyi sağlayan en önemli etken, duygusallık havası taşıyan davranışların tatmin olmasıyla birlikte, zekâmızın, oldukça absürd bir içeriği kolaylıkla benimseyebilme özelliğidir." [50]

Bu görüşü, odasına aslında ölmüş olduğunu sandığı bir kızın girdiğini gördüğü günün anısına bağlıyor. O anda aklmdan geçen tek düşünce şu olmuş: "Demek ki ölülerin geri gelebilecekleri doğruymuş." [51] Gelen kişi, ölen hastasının kız kardeşiymiş.

Arkeolojik geziler yaptığı yolculuklarına genellikle kardeşi İskender'le birlikte çıkıyor; ölen kardeşi Julius'un ismi Roma'yı çağrıştırırken, birlikte yolculuk yapmayı tercih ettiği kardeşi İskender'in adı Yunan kökenli. Arkeolojinin hortlaklarla dolu olması nedensiz değil... Ama özellikle dişi bir hortlak söz konusu: Çocukken, gaz alevinin ışığında görür gibi olduğu, amber kokulu Akropol sütunlarına hayran olduğu ilk günden yirmi yıl kadar sonra, bu sütunların yaşamı boyunca gördüğü en güzel şey olduğunu açıklamaya iten bir anıda kalan *matrem nudam.* [52] Annesinin örtülerinden arınmış bedeni, Freiberg'e bağlı kalıyor. Çocukluğunun yitirilmiş cennetinden, genç ve güzel bir annenin en sevdiği çocuğu olma duygusundan geriye, Freud'un yakasını hiç bırakmayan ve geçmişe duyduğu ilgiyi besleyen bir özlem kalıyor. [53]

Jensen'in *Gradiva*'sında olay, tıpkı bir peri masalı gibi, gerçekleşen bir düşün yarattığı neşeyle çözüme ulaşıyor: Bir taşa duyduğu aşkın peşinden koşan genç arkeolog, capcanlı bir kadın kazanıyor; kendi uzak geçmişinden çıkıp gelen, anısını bastırdığı şefkatli bir çocukluk arkadaşı. Kahramanla kendini özdeşleştiren, tıpkı bir aynanın içindeki aksini tanımış gibi hisseden Freud, bir an için, *"rediviva"* olmayan tüm "Gradiva"lara duyduğu özlemi durdurmayı deniyor.

Freud da Jensen gibi, sonuçta Eros'un zafer kazanmasını umuyor. Gradiva'nın çocukluk arkadaşının kendini kaybetmelerini atlatabilmesi için uyguladığı yöntemi, bastırılmış aşkı açığa çıkarmayı amaçlayan bir girişim olan psikanalitik araştırmayla karşılaştırıyor. Maalesef ikisini birbirinden ayıran özellikleri kabul etmek gerek: "Gradiva bilinçaltından bilinç düzeyine yükselen aşka karşılık verebilir ama doktor bunu yapamaz." [54]

Pompei'nin el değmemiş yıkıntılarının oluşturduğu dekora, psikanalitik kazı sayesinde gömülü olduğu yerden bilinç düzeyine çıkana dek gizli kalan ölümsüz yapılara benzettiği bilinçaltı kavramını yerleştiriyor. "Pompei'nin gömülü kalışı ve daha sonra kazılar sayesinde kentin tekrar gün ışığına çıkması, duyguların baskı altında tutulmasını anlatmak için bulunabilecek –psişik bir öğeyi hem ulaşılmaz kılan hem de koruyan– en iyi benzetme. [55]

Bireyoluş ve soyoluş arasındaki benzerliği anlatmak için de bir olaydan faydalanıyor: "Genç arkeolog, imgeleminde, unuttuğu gençlik aşkını hatırlatan alçak kabartmanın orijinalini Pompei'ye getirmeliydi. Romancı, bir bireyin psişik yaşamının bir bölümüyle, insanlık tarihinin içinde unutulmuş bir olay arasındaki önemli benzerliğin üzerinde durmakta haklı. [56]

Bu arkeolojik kanıt, geçmişin önemini doğrulamasını kolaylaştırıyor. Kaybolduğu düşünülen ama yine de mükemmel biçimde korunan geçmişin önemi, yıkılmış olan şimdiyi onarma gücünden kaynaklanır. Kökenler, sadece romantik bir özlemin nesnesi değildir, bir tedavi aracıdır da.

Freud'un kendine övgüler getireceğini düşündüğü bu küçük çalışmada [57] psikanaliz ve arkeoloji birlikte yol alıyor, birbirlerine destek sağlıyorlar ve Freud bu birliktelikten büyük zevk alıyor. Gradiva'ya her zaman özel bir eğilim duyuyor ve 1907'de Roma'da onu tekrar buluyor: "Bugün Vatikan'da, bunca uzun süren bir yalnızlığın ardından çok sevdiğim bir varlığın tanıdık yüzünü görmekten duyduğum mutluluğu bir düşün; ama bu tanışıklık tek taraflıydı çünkü bir duvarın yukarısına asılmış *Gradiva*'ydı karşımda duran." [58]

Alçıdan kalıbını alıyor ve sedirinin ayakucunun üstüne asıyor, kurutulmuş bir papirüsle süslüyor. Koltuğunun üzerine, iki büyük Pompei freski yerleştiriyor, biri bir santoru diğeri de, Yunanlıların arkaik toprakları Arkadya'da hüküm süren tanrı Pan'ı tasvir ediyor.

Freud arkeolojisinin bir silueti olsaydı, hiç şüphesiz, yüzyıllar sonra bile hâlâ büyüleyen zarif yürüyüşüyle Gradiva'nınki olurdu.

*

Çocukluğuma ait hiç unutmadığım bir anım var; beşiğimde yatarken bir akbaba bana kadar alçaldı, kuyruğunu gösterdi ve dudaklarımın üzerine defalarca vurdu kuyruğuyla.

Leonardo da Vinci [59]

Freud metinlerinin arkeolojik dokusuna en parlak renkleri *Leonardo da Vinci'nin Bir Çocukluk Anısı* katıyor. Masalcının ve gezginin yaptığı gibi Freud, Leonardo'nun dişi figürlerinin dudaklarına yaşam veren "benzersiz, büyüleyici ve gizemli" gülümsemeyi başka bir gülümsemeyle birleştiriyor: "Sanat izleyicisi, arkaik Yunan sanatının plastik yapıtlarında karşılaşılan o olağandışı, donuk gülümsemeyi hatırlayacak." [60]

Bilgi açlığı ve çocukluğa ilişkin cinsel kuramlarını, Yunan ve Mısır mitolojisine ve eski dinler tarihine yaptığı göndermelere bağlıyor. Analizlerinde Champollion hiyerogliflerini, kutsal İsis'i ya da Hathor'u bir araya getiriyor. Fallik anne düşünü Neith [61] ile birleştiriyor. Yunan efsanesindeki eşcinsellik tercihini, genç Narkissos'la birlikte düşünüyor ve çocukluktaki psişik yaşamı aydınlatabilmek için insanlığın ilkel dönemlerine ve özellikle fallus kültlerine dönüp bakıyor.

Arkeoloji benzerliği burada en karmaşık biçimiyle beliriyor ve Freud'un psişik gerçekliğin arkasındaki gerçekleri durmaksızın arayışını ifade ediyor. Kaynaklara duyduğu tutku, bu arkeoloji eğretilemesinin güçlülüğünü gösteriyor.

Leonardo'nun anlattığı çocukluk öyküsünü, daha sonra oluşturulmuş ve çocukluk dönemine mal edilen bir düş olarak yorumluyor. Bu psişik işlemi, sonradan zenginleşip güçlenen bir halkın, kendi kaynaklarına yönelerek tarihlerini yazma çalışmalarına benzetiyor; buradaki motivasyon unsuru nes-

nel bir merak değil, çağdaşları üzerine etkili olarak onları yüceltme arzusudur. Düşler yine de değerlerini yitirmez. "Tüm bozulmalara ve anlam kaymalarına rağmen geçmişe ait gerçekliği temsil ederler." [62] Söylensel ya da düşsel malzemenin altında tarihsel gerçeklik bulunur.

Freud, bir ruh arkeoloğu olarak kazandığı başarılara dayanarak, psikanaliz tekniği "bu gizli gerçekliği gün ışığına çıkarmayı sağlayan" kusursuz yöntemlere sahip olduğu için, "Leonardo'nun yaşamöyküsündeki boşlukları, çocukluğundaki düşünden faydalanarak doldurmanın" yerinde olacağını ekliyor[63].

Arkeolojiyi, detektiflere ya da puzzle oyuncularına özgü inadının, belleği en küçük kıvrımlarına kadar tarama isteğinin bir imgesi olarak düşünürsek, arkeolojinin de bir ötesi olması gerekir; bireysel belleğin söndüğü noktada, insanlığın unutulmayan anıları canlanacaktır.

Leonardo da Vinci'nin çocukluk anısı, Freud'un anlattığı tek çocukluk düşünü hatırlatıyor: kuşun uçuşu –çaylak ya da akbaba– biri kuşlara cevap veriyor – atmaca ya da şahin – ötekinin geceleri. *Vögeln* ve *Ucello* cinsel arzuyu gösteriyor ve bununla bağlantılı olarak kuş da annenin varlığına denk düşüyor. "Eski Mısırlıların kutsal piktogramlarında "anne" yazmak için akbaba imgesi kullanılır."[64] Philippson'un İncili, Freud'u yönlendirmeye devam etmiş görünüyor.

Minerva, Athena, Brünnhilde ve Neith'le birlikte Freud'un ilgisini çeken bir tanrıça daha vardı: antik çağdan Hıristiyanlık dönemine gelene dek yüzyıllar boyunca yaşayan tapınakların ve kültlerin nesnesi Tanrıça Diana-Artemis. 1911'de yayımlanan "Efeslilerin Tanrısı Diana büyüktür" [65], Freud'un mitolojiye, din tarihine ve arkeolojiye duyduğu ilgiyi bir kez daha gösteriyor. Arkeolog F. Sartiaux'nun *Anadolu'nun Ölü Kentleri* başlıklı kitabındaki bir bölümden doğan bu cümle, tarihteki kalıcılığın ve o dönemdeki bir annenin düşünün ölümsüzlüğünün altını çiziyor.

"Saplantılı plastik bir tasvirin mitolojik koşutu", klinik bir saplantılı imgeler vakasını, tanrıça Baubo imgesiyle bir araya getiriyor. Freud, Salomon Reinach'ın bir yapıtını hatırlatarak Anadolu'daki Priene kazılarını çağrıştırıyor. "Fırınlanmış topraktan yapılma Baubo tasvirleri bulundu. Ne başı ne de göğsü olan, karnında bir yüz bulunan bir kadın gövdesi; kıvrılmış elbise, bu yüzün saçlarını oluşturuyor." [66]

Bu, 1922 tarihli, "Medusa'nın Başı" [67] başlıklı kısa metnin habercisi niteliğinde. Bu üç makalede, insanın arkaik düşlerini anlatmak için yine arkeolojik veriler kullanılıyor.

Psişik alanı açıkça ifade etme arayışı, bilinçaltını karanlıklardan kurtarma isteği her zaman devam etti, ancak 1930'da Roma'da intrapsişik geçmişin korunması biçimi üzerine sorular soruyor: "Bunun bir yerleşim yeri olmadığını buna karşın çok büyük ve zengin bir geçmişe sahip psişik bir varlık olduğunu düşünelim, burada bir defa üretilen hiçbir şey bir daha yok olmuyor ve gelişimindeki en yakın aşamalar, en eski aşamalarla bir arada bulunuyor. Roma'yı göz önüne aldığımızda bunun anlamı, Palatin'de kraliyet saraylarının ve Septimus Severus'un Septizonium'unun her zaman en yüksekliklerinde bulunması, Saint-Ange şatosunun mazgallarının, şimdi de, Goth kuşatmasının öncesinde olduğu gibi muhteşem heykellerle süslenmiş olmasıdır vs..." [68]

Freud, her zaman, bir arkeoloğun duyacağı istekleri duydu. Çünkü arkeolog da kendisi gibi bir koleksiyoncudur. İkisi de kaybolmuş olanı bulmaya, yıpranan ları onarıp korumaya, geçmişi araştırarak ölümü yenmeye ve bu geçmişi ölümsüzlüğe taşımaya çalışır.

Ama Freud sağduyuya başvurmak zorundadır. Arkeoloji, mantıksal işleyişin bir eğretilemesi olabilir ama bu sadece bir eğretileme olarak kalır; arkeolojiyle psikanaliz arasında bir denklik söz konusu değildir, sadece bir benzerlik vardır. Metinler ve kelimeler, arkeoloğun ilgisini, nesneler ya da kazı alanları kadar çekmez. Ve Freud ne denli istese de arkeoloğun sağırlığıyla yaşayamaz.

Bilinçaltı konuşur ve analistin görevi, söze dökülenlerin ve dökülemeyenlerin izlediği ince yolu bulmaktır. Freud sadece kör bir psikanalist olmayı kabul etmiyor. "Görsel imgeler aracılığıyla, usun yaşamının özelliklerini kavrayabilmek" [69], hiç azalmayan bir arzudur ama bu düşün nesnesi, sürekli olarak kendini daha fazla açığa çıkarır ama hiçbir zaman tam olarak görülemez. Bilinçaltı ne elle ne de gözle yakalanabilir.

Arkeoloji eğretilemesini kullandığı son metinlerinde, bu eğretilemenin sınırlarını belirliyor. Acaba Freud yaşamının sonlarına doğru, kendini Schliemann'la, Winckelmann'la ya da Hanold'la özdeşleştirmiş olmasına rağmen, bilinçaltının arkeoloğu olamadığını kabul ediyor olabilir mi? Yoksa arkeologla psikanalisti kendi bünyesinde birleştiremeyeceğini görmüş olmanın verdiği düş kırıklığını aşmak için kendisiyle oynadığı bir oyun mu bu? Yaşadığı düş kırıklığı, "Analizde Yapılandırma Çalışması" metninde ona şunları yazdırıyor: "Yapılandırma ya da yeniden yapılandırma çalışması, yıkılmış ve gömülü kalmış bir binayı ya da geçmişe ait bir anıtı toprak altından çıkaran

arkeoloğun çalışmasına çok benzer. Hatta temelde aynıdır, tek fark analistin çalışma ortamlarının daha iyi olmasıdır." [70]

Bu görüşünü savunmak için psikanalistin, yıkılmamış, hâlâ yaşamakta olan bir şey üzerinde çalıştığını ve özellikle de kazılarda dengi olmayan bir durumdan, aktarım sırasında açığa çıkan malzemeden de faydalanabildiğini ileri sürüyor. Psişik nesnenin özü –özneden saklansa ve ulaşılmaz olsa bile– korunmaktadır; bu, arkeolojideyse ancak bazı özel durumlarda mümkündür, Pompei ya da Tutankamon mezarı gibi.

Şunu çekinmeden ifade ediyor: "Saklı olanın bütünüyle açığa çıkarılıp çıkarılamayacağını belirlemek, basit bir teknik sorundur." [71] Vazgeçiyor: "Analiz çalışmasının ayrıcalığını bozan sadece iki olay vardır: psişik nesne, arkeolojik nesneyle kıyaslanamayacak ölçüde karmaşıktır ve bulacağımız şey konusunda yeterince bilgimiz yoktur çünkü nesnenin iç yapısı, pek çok sır barındırır." [72]

Şu sonuca varıyor: "İki çalışma yöntemi arasında yaptığımız karşılaştırma burada sona eriyor; çünkü yeniden yapılandırma arkeolog için bir amaçtır oysa psikanalist için yapılandırma sadece bir başlangıç çalışmasıdır." [73]

Bu girişten sonra arkeologla psikanalistin ayrılması gerekir ama Freud, geçmişin yaşayan yıkıntıları arasında, yaşamı boyunca duyduğu eşsiz avuntuları aramaya devam ediyor.

*

Freud, ölümünden çok kısa bir süre önce bile hiçbir şeyden vazgeçmiyor, hâlâ Thanatos'a karşı Eros'un tarafını tutuyor. Naziler onu, hem yaşama zevkini hem de entelektüel arayışını harekete geçiren arkeolojik hazinelerinden mahrum bıraksalar da bu haksızlığı unutmak ve antik düşlerinin dünyasını yeniden kurmak istiyor. Bu "mutsuz günlerde", Avusturya'dan ayrılma iznini beklerken, daha önceden Londra'ya gitmiş olan oğlu Ernst'e şunları yazıyor: "Zengin bir insan olarak gelseydim, kayın biraderinin yardımıyla (Hans M. Calmann, Londralı antikacı) koleksiyonuma yeniden başlardım. "Ama Prensesin ilk ziyaretinde getirmiş olduğu iki küçük parçayla ve Atina yolculuğunda benim için aldığı ve şu an Paris'te sakladığı küçük şeylerle yetinmek zorundayım. Kendi koleksiyonumdan neler getirebileceğim? Bu konuda hiç fikrim yok. Açıkçası yangından canını kurtarmak gibi bir durum bu." [74]

Freud, Viyana'dan ayrıldıktan sonra Paris'te, Marie Bonaparte'ın yardımıyla, koleksiyonunun en sevdiği parçalarından birini buluyor, çalışma masasının üzerinde duran bir Athena heykelciği: "Athena! Barış! Akıl! Delilerin cehenneminden kaçan herkese selam olsun!" 8 Haziran 1938'de Londra'ya geldiğinde Marie'ye içten teşekkürlerini sunuyor: "Paris'teki evinizde geçirdiğimiz gün, bizi çok memnun etti ve onurlandırdı; on iki saat boyunca sevgiyle kucaklandıktan sonra gururlu ve zengin ayrıldık, Athena'nın koruması altında." [75]

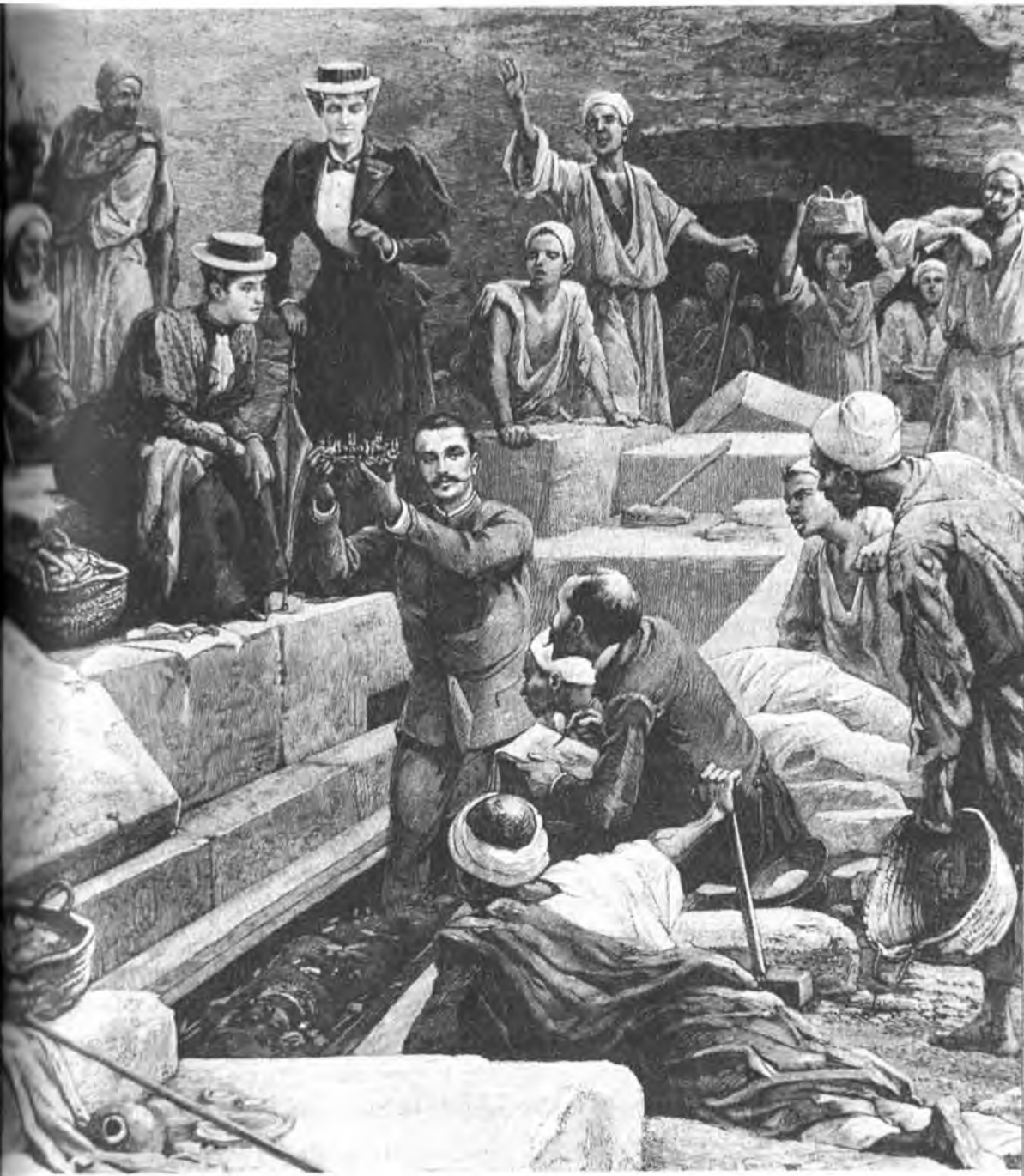
Fransızcadan çeviren: Şule Demirkol

Notlar

1 Bkz: *La Maison de Freud. Berggasse 19, Vienne,* E. Engelman'ın fotoğrafları, Editions du Seuil, 1979, ve H. D., *Visage de Freud,* Denoel, 1977. Bu bölümde, J.-B. Pontalis'in *Nouvelle Revue de Psychanalyse*'de, "Freud'da arkeoloji. Bir tutkunun ve eğretilemenin yazgısı" başlığıyla yayımladığı sayfalar bazı değişikliklerle tekrar ele alıyor.
2 Zweig'a 7 Şubat 1931 tarihli mektup, *Correspondance, 1873-1939,* Gallimard, 1966, s.440.
3 24 Ocak 1895 tarihli el yazması, *Naissance de la psychanalyse, op. cit.* s.100.
4 H. Schliemann, *Ma Vie,* Almanca'dan Fransızcaya çevirisi Cl. Pouzin, Buchet-Chastel, Paris, 1956, s. 13. Bu metin *Ilios, Stadt und Land der Trojaner*'in başında yayımlandı, Leipzig, Brockhaus, 1881.
5 Fliess'e 28 Mayıs 1899 tarihli mektup, *Naissance de la psychanalyse,* PUF, 1956, s.250.
6 Didier Anzieu, *L'Auto-Analyse de Freud et la découverte de la psychanalyse,* PUF, 1959, s.543-558.
7 "Le théme des trois coffrets"nin içinde (*L'Inquiétante Etrangeté et autres essais,*Gallimard, 1985, s.78) şöyle yazıyor: "İnsan düşüncesinde tanıdığı ölümü böylece aşıyor. İsteğin gerçekleşmesinden daha büyük bir zafer düşünülemez."
8 Fliess'e 6 Aralık 1896 tarihli mektup, *Naissance de la psychanalyse,* agy. s.160.
9 Zweig'ın göz sorunundan ve sağ gözünün önünde, sabah akşam, gözü açık ya da kapalıyken gördüğü yüzleri anlattığı mektubuna cevap olarak yazdığı 10 Eylül 1930 tarihli mektup, *Correspondance S. Freud-A. Zweig, 1927-1939,* Gallimard, 1973, s.48.
10 H. Schliemann, agy. s.47.
11 Alain Schnapp, "Archéologie et tradition académique en Europe aux 18. et 19. siècles", *Annales ESC, 6,* 1982.
12 *Cinq psychanalyses,* PUF, 1954, p.213.
13 Fliess'e 21 Aralık 1899 tarihli mektup, *Naissance de la psychanalyse,* agy., s.272.
14 De Paris, *Correspondance, 1873-1939,* agy. s.186.
15 "Sur la psychologie du lycéen", *Résultats, idées, problèmes,* I. PUF, 1984, s.228.
16 *Névrose, psychose et perversion* başlıklı yapıtın içinde, PUF. 1978. s.84.
17 Agy. s.85.
18 Agy. s.95
19 Ernest Wolf, "Saxa Loquuntur, Artistic Aspects of Freud's <The Aetiology of Hysteria>", *Psychological Issues,* 1976, IX, no:2/3, New York, International Universities Press, s.208-228.
20 *Cinq psychanalyses,* agy. s.88.

21 Agy. s.5-6
22 Laplanche ve J.-B. Pontalis, *Fantasme originaire, fantasmes des origines, origines du fantasme,* Hachette, 1985.
23 *Cinq psychanalyses,* agy. s.351.
24 Agy. s.418.
25 Collège de France'ın Sanskritçe öğretmeni Eugène Burnouf'un 1832'deki açılış dersi, Daymond Schwab tarafından alıntılanmış, *La Renaissance orientale,* Payot, 1950, s.32. Takip eden paragraflar bu güzel kitaptan etkilenerek yazıldı.
26 R. Schwab, agy. s.429.
27 *L'Interprétation des rêves,* PUF, 1967, s.174.
28 Agy. s.175.
29 Carl Schorske, "Politique et parricide dans *L'Interprétation des rêves* de Freud", *Vienne fin de siècle,* Editions du Seuil, 1983.
30 Wilhelm Fliess'e 19 Eylül 1901 tarihli mektup, *Naissance de la psychanalyse.* Agy. s.298.
31 Guy Rosolato, "Que contemplait Freud sur l'Acropole?" *La Relation d'inconnu,* Gallimard, 1978.
32 *L'Interprétation des rêves,* agy. s.495-496. D. Anzieu'nun analizine bakınız, *L'Auto-Analyse de Freud...* agy. s.389-407.
33 *Genèse,* 3, 24, ve sonrası, Théo Pfrimmer'in çevirisi, *Sigmund Freud, lecteur de la bible* içinde. Strasbourg Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde Ocak 1981 tarihinde savunulan tez, s.107. Philippson'un İncili için aynı yazarın *Freud, lecteur de la Bible* başlıklı yapıtına bakınız, PUF, 1982.
34 *Genèse,* 37, 1, ve sonrası, agy. s. 134.
35 *Genèse,* 37. 5, ve sonrası, agy. s.138.
36 *L'Interprétation des rêves,* agy. s.496.
37 *S. Freud. Lieux, visages, objets,* Gallimard/Complexe, 1979, s.134.
38 Christian David, "Pulsation, travail de pensée, pensée en travail", *Nouvelle Revue de psychanalyse,* 25. İlkbahar 1982, Gallimard, s.62.
39 *Psychopathologie de la vie quotidienne,* Payot, 1976, s.119.
40 H. Trosman ve R. Simmons, "The Freud Library", *Journal of the American Psyhoanalytic,* 1973, cilt 3.
41 *Psychopathologie de la vie quotidienne,* agy, s.179.
42 agy, s.180.
43 agy, s.181.
44 J.J. Spector, "Freud, collectionneur d'art", *Freud. Jugements et témoignages* başlıklı yapıtın içinde, (R. Jaccard., ed.) PUF, 1976, s.99.
45 E. Jones, *La Vie et l'œuvre de S. Freud,* II. PUF, 1979, s.24.
46 *Le Délire et les rêves dans la "Gradiva" de Jensen,* Gallimard, 1986.
47 Max Schur'un alıntısı, *La Mort dans la vie de Freud,* Gallimard, coll. "Tel", 1975, s.285.
48 *S. Freud présenté par lui-même,* Gallimard, 1984, s.111.
49 Max Schur'un analizine bakınız, agy. s.192-213.
50 *Le Délire et les rêves dans la "Gradiva" de Jensen,* agy. s.217
51 agy. s.218
52 E. Jones, *La Vie et l'œuvre de S. Freud,* II. Agy. 25
53 Lou Andreas-Salomé, doktoru psikanaliste dönüştürenin arkeolog olduğunu düşünüyor.
54 *Le Délire et les rêves dans la "Gradiva" de Jensen,* agy. s.241.
55 Agy. s.179. Laurence Kahn'ın analizine bakınız, "Une ruine en son absence", *L'Ecrit du temps,* no:11, 1986.
56 Agy., s.179.
57 Jung'a 26 Mayıs 1907 tarihli mektup, *S. Freud-C. G. Jung. Correspondance, I, 1906-1909,* Gallimard, 1975, s.101

58 Martha'ya 24 Eylül 1907 tarihli mektup, *Correspondance,1873-1939*, agy, s.287.
59 Freud'un alıntısı *Un Souvenir d'enfance de Léonard de Vinci*, Gallimard, 1987, s.89.
60 Agy. s.132., not.1.
61 Freud'da, her varlığın taşıdığı temel suyu tasvir eden bu Mısır tanrıçasının pek çok örneği vardı. Bu tanrıçanın Yunan karşılığı Athena'dır.
62 *Un Souvenir d'enfance de Léonard de Vinci*, agy. s.93.
63 Agy. s.94.
64 Agy. s.98.
65 *Résultats, idées, problèmes*, I., agy. s.171-173.
66 *L'Inquiétante Etrangeté et autres essais* içinde, Gallimard, 1985, s.133. Bu tuhaf figür hakkında bilgi edinmek için bakınız M. Olender, *Priape et Baubô*, Flammarion.
67 *Résultats, idées, problèmes*, II., agy. s.49-50.
68 *Malaise dans la civilisation*,PUF, 1971, s.13.
69 Agy. s.14.
70 *Résultats, idées, problèmes*, II., agy. s.271.
71 Agy. s.272.
72 Agy.
73 Agy.
74 Ernst Freud'a 12 Mayıs 1938 tarihli mektup, agy. s.484.
75 E. Jones, *La vie et l'œuvre de S. Freud.* III. agy. s.259. Prenses Marie Bonaparte Freud'un koleksiyonunun tamamını kendisine daha sonra ulaştırır. Koleksiyon Londra'daki eve yerleştirilir ve hep orada kalır. Yaşamının sonlarında, Viyana'da, Marie Bonaparte'tan çok güzel bir Yunan testisi hediye alır ve "Beraberinde mezara götürememek ne acı!" der. Dileği yerine geldi çünkü külleri Londra'daki Golder's Green mezarlığında bu testinin içinde duruyor.

Viktorya dönemi kazılarının en dramatik anı; M. De Morgan Kraliçe Khnemit'in Dashur'da bulunan mezarından altın bir taç çıkarıyor, 1896.

Turizmde Arkeolojinin Görünümleri: Hacılar, Hocalar ve Diğerleri

CEMİL BEZMEN

Arkeoloji ve turizm başlangıçlarından beri iç içe olmuşlardır. Aralarında hep iki yönlü bir ilişki vardır: arkeoloji turizme gezilip görülecek hedefler sunar, turizm de arkeolojiye sosyal ve mali destek sağlayan bir kilit etkinlik durumundadır. Profesyonel bir turist rehberi olarak benim bu ilişkilerden ilki açısından değinebileceğim noktalar var. Bu yazıda daha çok arkeolojinin turizm için oynadığı rollerden söz etmek istiyorum.

Turizm en genel anlamıyla 'haz almak için seyahat etmek' olarak tanımlanabilir. Tarihin en eski dönemlerinden beri insanlar ticari ve askeri nedenlerle seyahat etmişlerdir. Sadece gezmenin keyfi için bir yerden başka bir yere gitmek özellikle ekonomisi tamamen tarıma dayalı toplumlarda ancak çok küçük sayıda bir insan grubunun ayrıcalığı olmuştur. Turizm, endüstri uygarlığının getirdiği zenginlik, tatil kavramı ve alabildiğine geniş ulaşım olanaklarının sonucu olan modern bir olgudur. Bununla beraber, kökleri çok eskiye dayanan bir toplumsal etkinlik tarzı, bize bugünün turizmiyle bazı paralellikler sunar. Hac olgusundan bahsediyorum. Turizmin 19.yüzyılda bugün anladığımız anlamda başlamasından çok önce, pek çok kültürde insanlar hacca gitmek için uzun mesafelere gitmeyi göze alıyorlardı. İş veya askerlik için değil, zorunlu oldukları için de değil, kutsal yerlere ulaşmak için yolculuk ediyorlardı.

Hacca gitme fikri, İslamdan Hıristiyanlığa, Hinduizmden Roma paganizmine kadar her yerde, her sosyal örgütlenme seviyesindeki toplumda ve

her dönemde görülen bir alışkanlıktır. Hac etkinliklerinde ortak olan nokta, kültürün kozmolojisinde, köken söylencelerinde, dini metinlerde adı geçen yerlere ulaşmak için seyahat etmektir. Bu yerler, kültürüyle sarıp sarmalanmış birey için heyecan verici bir gerçeklik duygusuyla yüklüdürler. Hacı adayı çocukluğundan beri defalarca dinlemiş olduğu önemli olayların geçtiği o yerleri görmek, buraların kutsallığından pay almak peşindedir. Genellikle hac ziyareti sırasında belli ayinsel bir düzene uyulur.

Bilmem bilir misiniz? Fethiye sahillerinde Gemile adında küçücük bir ada vardır. Kendi su kaynağı bile olmayan bu kayalık ada yoğun biçimde Erken Bizans kalıntılarıyla doludur. Bu arkeolojik kalıntılar bize o dönemdeki bir hac âdetinin detaylarını takip etmemize olanak veriyorlar. 6. yüzyılda deniz yoluyla kutsal topraklara gitmek üzere Konstantinopolis'ten ayrılmış bir müstakbel hacı muhtemelen yolda da pek çok kutsal yeri belli bir sırayla ziyaret ediyordu. Gemile adası Akdeniz'in ünlü Aziz Nikola'larından biri ile ilgili gibi görünüyor. Hacı adayımız herhalde burada en az iki yüzyıl önce yaşamış azizlerden birinin mezarını ziyaret ediyor, yukarıdaki kiliseyi tavaf ediyor, ayine katılıyor, sonra gölge sağlamak için özel olarak örtülmüş bir yolu takip ederek başka bir kiliseye doğru ziyaretine devam ediyordu. Bu dönemde Azizlerin kemiklerine temas ettikten sonra şişelenen mür yağının şifa verici gücü olduğuna inanılırdı. Çok uzak olmayan Demre'deki Aya Nikola Kilisesi'nde lahitlerden birinin kapağına özel olarak açılmış delik, bu geleneğin burada da sürdüğünü gösteriyor. Hatırlıca bir teberru karşılığı bu kutsal yağdan da alan hacı, akşam diğer hacılarla yemek yer, güneş batımında Baba Dağı'nın haşmetine, Fethiye körfezinin dingin güzelliğine hayran olur, geceyi adadaki manastırlardan birinde geçirir, zamanı gelince de sıradaki diğer ziyaret yerlerinden birine doğru yola çıkardı büyük bir olasılıkla.

Eski Bizans döneminin hac yolcusuyla bugünün turistinin davranış biçimleri arasındaki paralellik hemen dikkat çekiveriyor. Teşbihte hata olmaz derler: bu iki etkinliğin benzerlikleri ikisi arasında temel farkların olduğunu unutturmamalıdır elbette. Ama ben burada, turizmle ilgili değişik bir bakış açısı kazandırdığı için, farklardan ziyade benzerlikler üzerinde durmak istiyorum.

Kültürün kozmolojisiyle ve orijin mitleriyle ilgili bu "aslını arama" çabası başından beri turizmin önemli bir parçası olmuştur. Bir sistematik disiplin olarak arkeolojinin başlaması, bugün anladığımız anlamdaki tu-

rizmin başlamasıyla aşağı yukarı aynı dönemlerdedir. Arkeoloji, başından beri turistlere kültürel efsanelerin arkasındaki gerçekliği ziyaret etme keyfini yaşatmıştır. Arkeolojinin kendisinin de ortaya çıkışında bu kökenleri arama güdüsünün rolü büyüktür. İlk kapsamlı arkeoloji kazılarının Rönesans aydını için önemli olan Eski Yunan ve Roma kentlerinde ve Eski Ahit metinlerinde adı geçen Ortadoğu şehirlerinde başlamış olması tesadüf değildir.

Ortaçağ'dan itibaren Hıristiyan Batı dünyasının kozmolojisi ve köken mitleri büyük ölçüde İncil tarafından şekillendirilmiştir. İncil'den alınma hikâyeler gerek doğrudan ayinler sırasında, gerekse de dolaylı olarak sanatta, edebiyatta ve günlük yaşamın diğer yönlerindeki yansımalarında bireyin kimliğini ve en temel ruhani kabullerini büyük ölçüde belirlemiştir.

İncil'in bu merkezi itibarı Rönesanstan sonra kilise otoritesine başkaldırı olarak başlayan Reform hareketiyle sarsılmış ve bilimsel düşüncenin kök salmaya başlamasıyla Aydınlanma Çağında biraz daha azalmıştır. İşte tam bu dönemde çok ilginç bir şekilde İncil'in kültürel kozmolojide bıraktığı boşluğun bir kısmını arkeoloji doldurmaya başlamıştır. İlk bakışta bu, insanın kökenini arayışında dinin yerini bilimin alması gibi gözükse de olup bitene biraz kuşbakışı bakıp, biraz da abartıya kaçınca, standart bir kitabın yerini kısmen başka bir standart kitabın almış olduğu görülür. Bu dönemde kalıplaşmış bir Batı Uygarlığı Tarihi şekillenmiştir. Pek çok değişik yazar tarafından yazılmış da olsa bu tarihi bir ciltte sunmaya çalışan ders kitaplarının içerikleri –ve dışladıkları– neredeyse hep aynıdır. Batı Uygarlığı'nın bu yeni algılanış biçiminde özellikle Eski Yunan, bir ölçüde Eski Mısır ve dolaylı biçimde de Eski Roma öne çıkmıştır.

İncil ve Batı Uygarlığı Tarihi metinleri bazen örtüşerek bazen çelişerek beraberce köken mitlerinin en önemlilerini oluşturmaya hâlâ devam ediyorlar. Bu noktaya gereğinden fazla önem atfetmek istemiyorum ama vurgulamaya çalıştığım şu: *ülkemizde arkeolojik kültür mirası tam bu çerçeveye güzel biçimde oturmuş bulunmaktadır.*

Bugün Türkiye'nin turizmdeki önemli avantajlarından birini teşkil etmekte olan arkeoloji, görebildiğim kadarıyla üç şekilde var olmaktadır. Birincisi, yukarıda değindiğim şekilde köken inanışlarıyla ilgili "otantik" ziyaret noktaları sunuyor. Anadolu Hıristiyanlığının ilk kez kurumlaştığı yerlerden biri olarak önemli sayıda ziyaret merkezine sahibiz. İncil yazarı Aziz Yahya'nın mezarı, Meryem Ana'nın evi, Aziz Pavlus'un yolculuk gü-

zergâhları, Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde zikredilen 7 kilisenin bulunduğu şehirler, Aziz Petrus'un Antakya'daki kilisesi ve diğerleri ülkemizin dört bir yanını dolduruyorlar. Dindar olmayanlar bile bu yerlerde bulunmuş olmanın romantizmini yaşıyorlar bir süre. Turist rehberi olarak Amerikalı ve İngilizlerle yaptığım turlarda gözlediğim kadarıyla, Haçlılarla ilgili romantik hikâyeler Batılının kolektif bilincinde hâlâ önemli bir yer işgal ediyor. Sohbetlerde Haçlılık fikrini kötüleseler de Akdeniz kıyılarında gördükleri her türlü kalenin karşısında o romatik şövalye öykülerinin hayaline dalıveriyorlar.

Anadolu'nun Helenistik dönemden kalmış ören yerleri ve bu dönem eserleriyle dolup taşan müzeler ikinci esin kaynağının, klasik arkeolojinin ziyaretgâhlarını oluşturuyor. İsimleri bildik Tanrı, Tanrıça ve İmparatorların tanıdık tasvirleri, Yunan taklidi Roma heykellerinin alışıldık zerafeti, 2.yüzyıl şehrinin kamu yapılarının görkemli konforu Avrupalı ziyaretçinin kendisini uygarlık tarihinin tam içinde hissetmesini sağlıyor. Troya –ziyaretten sonra biraz hayal kırıklığı yaratsa da– hâlâ önemli. Doğu Anadolu'da en iyi bilinen isim ise Ağrı Dağı.

Şunu belirtmeliyim ki bunlar daha çok Avrupalılar ve Amerikalılar için geçerli. Bir Japon'u veya bir Arap'ı aynı yerlerde gezdirirken iş tersine dönüyor. Onlara öncelikle o yerin niye önemli olduğunun vurgulanması gerekebiliyor. Aynı durum bizim insanlarımız için de söz konusu. Göreme'de yaşlı bir çiftçiyle yaptığım bir sohbeti hatırlıyorum. Bana uzun uzun Battal Gazi'yi, kahramanlıklarını, "gâvurları" nasıl o uzak vadilerdeki inlerde oturmaya mecbur bıraktığını anlatmıştı. Oysa yörede rehberlik yaparken benim her zaman anlattığım hikâyede yerel halk hep iyi adamı, 7. yüzyılın Arap akıncıları da kötü adamı oynamışlardır.

Türk ve İslam ağırlıklı kültürümüzün kökenle ve kozmolojiyle ilgili yaklaşımları doğal olarak Batılınınkinden çok farklı. Büyük bir kesim için turizmin hacla paralelliği entelektüel bir benzetmenin ötesine geçiyor. Mevlana "müze"sinin, Türkiye'nin en çok yerli ziyaretçi alan müzesi olmasını bu yönden anlamlı buluyorum. Kültür Bakanlığı'nm 1993 verilerine göre bundan sonra en fazla yerli ziyaretçi alan üç müze de sırasıyla Topkapı Sarayı Müzesi, Ayasofya Müzesi ve Kırşehir Hacı Bektaş Müzesi'dir. Ayasofya İstabul'un fethi temasıyla öne çıkmakta, Topkapı Sarayı da önemli ölçüde Osmanlı geçmişi ve bir ölçüde de kutsal emanetler dairesiyle önem kazanmaktadır. Turizmi bir cins hac gibi görmek bazen net olarak da telaffuz

edilebiliyor. Batılıların Göreme civarındaki kaya kiliselerine duydukları ilginin nedenini açıklamak için orta yaşın üzerindeki Göremelilerin sık sık kullandıkları bir sözü hatırlıyorum: "Buraya gelmek onlar için yarı hac sayılırmış!"

Köken efsanelerinin oluşmasında geleneklerin, raslantısal toplumsal değişimlerin olduğu kadar siyasi ve ideolojik manipülasyonların da rolü vardır. Ülkemizde de, Türk milliyetçiliğinin oluşturulması aşamasında arkeolojiye önemli bir rol düşmek üzereydi. Ama "Etiler"in Türk kökenli oldukları fikri yeteri kadar bilimsel kanıt bulamayınca bu yaklaşım terk edildi. Onun yerine Anadolu'daki bütün kültürlerin doğrudan mirasçısı olmamız gerektiğini savunan Anadoluculuk fikri geliştirildi. Cumhuriyet'in "kökeni ne olursa olsun çağdaş uygarlığı benimseyip, onun ötesine geçmek" ülküsüyle örtüşen bu yaklaşım dar ama etkili bir toplum kesiminde kabul gördü. Profesyonel arkeologların yanı sıra, gittikçe artan bir toplum kesiminde adı konulmamış bile olsa bu yaklaşım yayılıyor. Bugün özellikle turistik yerlerdeki müzelerimizde "kültür mirasımızı" görmek için değişik eğitim seviyelerinden gelmiş vatandaşlarımıza sık sık rastlıyorum.

Bu konuyla ilgili olarak son zamanlarda dikkat ettiğim bir şey var. Yurtdışına kaçırılmış ve sonra geri getirilmiş eserlerin sergileri, arkeolojiyle fazla ilgili olmayanlar arasında bile popüler oluyor. Bir üstünlük havasıyla ve kendi kurallarıyla bizi yargılayagelmiş Avrupalıyı yine aynı kurallarla yargılayıp mahkûm etmeyi hiçbirimiz ihmal etmiyoruz. Batı'ya kaçırıldıktan sonra geriye getirilmiş bir lahit parçasının bulunduğu salonda "Adamlar bunları o devirde nasıl yapmışlar?" sorusundan sonra sıklıkla "Güzelim tarihi eserlerimizi hep kaçırmışlar, bir de uygar geçinirler" gelmektedir (Maalesef, henüz yurtdışına kaçırılmamış eserler bu ilgiden mahrum durumdalar).

Bu arada belirtmem gerekir ki, turizm bir başka yanıyla daha kültür mirasını koruma güdüsünü geliştiriyor. Ülkemizde pek çok insan doğrudan turizmden geçinmeye ve "ekmek teknelerini" de son derece ciddiye almaya başladı. Bu konudaki en çarpıcı örneği Göreme'de, saha çalışmam sırasında yaşamıştım. Yaptığım mülakatlarda ortaya çıkan şuydu ki, kaya kiliselerindeki fresklerin bir kısmını, eğlence olsun diye taşlayan çocuklar bugünün pansiyon sahipleri olmuşlar ve o kiliselerin bir numaralı koruyucusu kesilmişlerdi.

Hep arkaplanda bir yerlerde olsa da, kökenleri arama eğilimi tek başına arkeolojik alanların ve nesnelerin turizm için olan önemini anlamakta yeterli değildir. Turizm etkinliği içinde arkeoloji entelektüel bir hobi olarak da karşımıza çıkıyor. Bu tabii ki iyi eğitim görmüş, vakti ve parası olan küçük bir kesim için geçerli. Bu kesimde iki yaklaşım sezebiliyorum. Bunlardan biri arkeolojik nesneleri daha ziyade estetik yönleriyle değerlendiren ve nesneleri başka nesnelerle karşılaştırmayı esas alan bir sanat tarihi yaklaşımı. Diğer yaklaşım, arkeolojik nesneleri, insanlık tarihini ve özellikle de toplumsal tarihi anlamaya ve zihinde canlandırmaya yönelik çabaların bir aracı olarak algılıyor. Bu iki yaklaşım genellikle birbirini tamamlıyor, ama müze sergilemeleri söz konusu olduğunda, profesyonel müzeciler bazen bir yanı ya da öbürünü seçmeye zorunlu kalabiliyorlar. Yaklaşımları ne olursa olsun arkeolojiyi bir hobi olarak benimseyen gezginler, okuyarak, dünyanın dört bir yanını gezerek, bazen yöresel bir müzede kısıtlı imkânlarla mücadele etmek zorunda kalmış profesyonel bir arkeoloğu veya sanat tarihçisini kıskandıracak birikime ve görüş genişliğine sahip olabiliyorlar.

Arkeoloji turizm içinde üçüncü olarak kitle turizmiyle ilgili olarak önem kazanıyor. Sayısal olarak bakıldığında arkeolojinin turizmdeki bu rolü belki de en önemlisi. Bugün ülkemizdeki kitle turizminde iki grup turistten bahsediliyor: tatilciler ve gezginler. Bu ikisi birbirini dışlayan kategoriler olmaktan ziyade bir spektrumun iki ucunu temsil eden tavırlar. Bu iki uç arasındaki dengenin nasıl sağlanacağı çok geniş bir kişisel çeşitlilik gösteriyor. Kimi, tüm zamanlarını bir otobüs turunda kültürel faaliyetlerle geçiriyor, kimi bir deniz kenarında tatil yapıyor. Bugün turistik bölgelerin ören yerlerine en fazla sayıda turist, tatilcilerin yaptığı günlük turlarla geliyor. Gemiyle seyahat edenlerin günübirlik –daha doğrusu çoğunlukla "günüyarımlık"– turlarıyla gelenler özellikle İstanbul'un ve Ege Bölgesi'nin tarihi ve arkeolojik alanlarını dolduruyorlar.

Ören yerlerinin ve müzelerin gezilmesi ülkemizdeki turistik gezilerin pek çoğunun odak noktasını oluşturan bir ritüel halini alıyor. Başka bir ülkeyi gezmenin, yüzeysel de olsa yeni bir kültürle temas etmenin pek çok değişik, küçük tadları var, fakat bunlar gezinin bütününe anlam vermeye, uzak yerlerden gelmek için sebep oluşturmaya yetmiyor genellikle. Bir hac ziyareti kesinliğiyle hazırlanmış standart gezi programları ve ziyaretler sırasında neredeyse bir ritüel haline gelmiş davranış kalıpları kişiye bütün seyahati

anlamlı kılan bir yapı kazandırıyor. Kitle turizminin standartlaşmış programları ve kalıplaşmış davranış biçimleri bana sık sık Bizanslı hacı adayımızın yolculuğunu çağrıştırıyor.

Kitle turizminde de ilk bakışta amaç, insanlık tarihi konusunda daha derin bilgi edinmek ve güzel sanat eserlerini izlemekten keyif almak gibi görünüyor. Ama otobüs dolusu turistin tıkabasa doldurduğu kalabalık ören yerlerinde, daha önceden hiçbir hazırlık yapmadan, 40 kişinin birden bir rehberi takip ederek geçirdiği bir saat bu iş için pek yeterli olmasa gerek. Özellikle yazın sıcağında, ören yerini çevreleyen dükkânlardaki alışverişlerin arasına sıkıştırılmış ziyaretler, bir zevkle sürdürülmesi gereken bir kültürel etkinlikten çok üstesinden gelinmesi gereken bir sorumluluğa dönüşüyor.

Kitle turizminin bugünkü davranış kalıpları ve algılama biçimlerinin kökeni bence 18. ve 19. yüzyıl Avrupasına kadar gidiyor. Avrupalının yeni kimlik arayışının yol açtığı "klasik kültür" çılgınlığı döneminde arkeologlar ve klasik metin araştırmacıları önemli bir bilgi birikimi sağlamışlardı. Avrupa başkentlerindeki müzeler klasik kültürün en kapsamlı koleksiyonlarını bünyelerinde toplayabilmek için yarış halindeydiler. 18. yüzyıl başlarında klasik kültürü bilmek, toplumun üst sınıflarında olanların paylaştığı bir ayrıcalıktı. Hatta bu nitelik, İngiltere'de, üst sınıfa ait olmanın bir şartı haline gelmişti. İngiltere'de II. Dünya Savaşı öncesine kadar Eski Yunanca bilgisinin bürokraside ilerleyebilmenin önemli şartlarından biri olduğunu öğrendiğimde çok şaşırmıştım. Bu ilk döneminde müzeler, yönetici ve toprak sahibi seçkinlerin klasik eğitimlerini kolaylaştırmak için oluşturulmuş enstitüler halindeydiler.

19.yüzyıldan itibaren endüstri toplumunun getirdiği eşitlikçilik atmosferi içinde "kitlelerin kültüre yükseltilmesi" hareketleri başladı. Müzeler halka açıldı, klasik kültür eğitimin önemli parçası haline geldi. Kültür kelimesi bugün başlıca iki anlamda kullanılıyor. Bunlardan biri antropologların kullandığı kültür kavramıdır: kabaca, bireyin toplumsal çevre içinde edindiği her türlü kavram, değer, davranış ve yaşayış biçimi olarak tanımlanabilir. Diğeri entelektüel bir bilgi birikimi karşılığı kullanılmaktadır. Sözünü ettiğim bu ikincisidir. Bu anlamda kültürün günlük yaşam mücadelesi içinde fazla işlevsel bir rolü yoktur. Buna rağmen orta sınıflar, eski seçkin sınıfın ayrıcalığını paylaşabilmek için müzeleri doldurdular, klasik eğitimi de bir hayli ciddiye aldılar.

Daha sonra Thomas Cook ortaya çıktı. 19. yüzyılda, İngiltere'de buharlı gemileri kullanarak orta sınıflar için Avrupa gezilerini daha sonra da treni kullanarak işçi sınıfı için iç turizmi mümkün kıldı. Bu, kitle turizminin önlenemeyen yükselişinin başlangıcıydı. Özellikle ucuz uçak yolculuğu mümkün olduktan sonra turizm dünyanın en büyük iş sektörlerindn biri haline geldi.

Arkeolojik kalıntıları gezerken 19. yüzyıl arkeolojisinin ve yukarıda anlattığım gelişmelerin kültürel mirasını sürekli olarak çevremde hissederim. Müzeleri, hâlâ, keşfetmenin heyecanı ve keyif almanın rahatlığından ziyade kültüre duyulan korkuyla karışık saygı duygusu kuşatır. Ören yerlerinde rehberler birkaç dakikada unutulacak teknik bilgilerle, uzun sürelerle hatırlanacak uydurma ama keyifli hikâyeler anlatarak ritüeldeki yerlerini alırlar. Bu bağlamda bazı teknik ayrıntılar kendi başlarına fazla anlamları olmasa bile birden bire önem kazanır. Ne zaman Amerikalı bir turist grubuna bir İyon sütun başlığı gösterseniz grup içinden biri hemen Dor ve Korint başlıklarını hatırlatır. Bu üç sütun başlığı, klasik arkeolojinin amentüsü gibidir. Ben de buna karşılık, onlara, özellikle seçilerek Selçuk Müzesi avlusuna yerleştirilmiş olan birbirinden farklı sütun başlığını tüm ayrıntılarıyla anlatırım. Kafaları biraz karışır ama benim istediğim de budur aslında.

Rehber hikâyelerinin bir kısmı o kadar yaygın ve o kadar standartlaşmıştır ki bütün masalsılıklarına rağmen derin bir gerçeklik havası kazanırlar. Akademik arkeologların bütün itirazlarına rağmen Efes'te Celsus Kütüphanesi karşısındaki villaya "aşk evi" demeden geçmek mümkün müdür? Kütüphane ile bu bina arasında olduğuna inanılan ama aslında kimsenin bulamadığı o meşhur tüneli anlatmadan geçerseniz mutlaka gruptan biri omzunuza dokunup o tüneli sorar! Hikâyelerin en popülerleri günlük yaşamın tabularına teğet geçenlerdir: ölüm, işkence, seks ve tuvaletler!

Şahsen, insanlığın kültür evriminin basamaklarını anlamaya çalışan entelektüel bir zihnin arkeolojik kalıntılara görsel referans noktaları olarak büyük bir önem vermesi gerektiğini düşünüyorum. Kökenlerimi aramamın bir biçimi de bu aslında. Arkeolojik kültür mirasının, profesyonel arkeologlarla toplumun diğer kesiminden olanlar arasında bir köprü oluşturması gerektiği inancındayım.

Bunun, hem turizmde arkeolojinin ritüel bir nesne olmaktan öteye geçmesine yardım edeceğine, hem de arkeolojinin toplumda daha fazla kabul edilmesinde rol oynayayacağına inanıyorum.

Bugün yurdumuzda, özellikle turizmin yoğun olduğu yerlerde dünya standardında sunuşlar yapabilen müzelerimiz olduğu halde, ziyaretçilere arkeolojik nesneleri yorumlamakta yardım eden uygulamaların çok sınırlı olduğunu görüyorum. Bodrum Müzesi başta olmak üzere bu konuda başarılı örnekler verenler yok değil. Ama potansiyel göz önüne alındığında şu andaki örneklerin sayısı çok yetersiz kalıyor. Bu projeleri ortaya çıkarmak maddi, bürokratik ve teknik nedenlerle kolay değil, bunun farkındayım. Ama uzaktan sezinlediğim kadarıyla bunda biraz da profesyonel arkeologların, turizmi ve arkeolojinin popüleştirilmesini hafife alma tavrının rolü var. Bu konunun bir diğer boyutu da arkeoloji yazını ile ilgili. Özel sohbetlerinde –ve herhalde derslerinde– kendi alanlarıyla ilgili çok ilginç şeyler anlatan, çok şaşırtıcı bağlantılar kuran akademisyenler bile iş, yayınlamaya gelince teknik bir katılığın içinde kısılıp kalıyorlar. Ben, gerek turist rehberliği yapan bir profesyonel, gerekse de hevesli bir amatör olarak, arkeoloji konusundaki teknik birikimlerin toplumsal tarihle bağlantılarını kuran yeni sentezlere ihtiyaç duyuyorum.

Arkeolojiye yönelik olarak hazırlanacak yorumlama projelerini turizmin yanı sıra eğitim için de vazgeçilmeyecek kadar önemli buluyorum. Bugün müzelerin ilginç müdavimlerinden biri sınıf gezileriyle müzelere gelen çocuklardır. Özellikle ilkbahar aylarında Topkapı Müzesi gibi bazı popüler müzelerde kendimi, neşeli "hello, hello" sesleriyle dalgalanan bir çocuk denizi içinde bulurum. İşimi bazen son derece zorlaştırmalarına rağmen çocuklar orada olmalılar diye düşünüyorum. İngiltere'de müze ziyaretçileri arasında yapılmış bir araştırmada ortaya çıkan bir olguyu hatırlıyorum: müzeye çocukken gitmeye başlayanlar büyük oranda müzelere gitmeye devam ediyorlar, çocukken hiç gitmemiş olanlar yetişkinken de gitmiyorlar. Ama, şimdi yaygın olan şekliyle bu okul gezilerini, bizim çocuklarımıza eğitim vermekten ziyade onları gelecekteki kitle turisti rolüne hazırlar nitelikte buluyorum. Önceden hiçbir hazırlık yapılmadan gelinen müzede, kalabalık bir kitle halinde ve yürüyüş hızında dolaştırılıp bir başkasına götürülüyorlar. Bence bu yüzeysel yaklaşımı aşmanın sorumluluğu öğretmenler kadar müzelere ve akademisyenlere de düşüyor. Öğretmenlerin de turist rehberleri gibi, müzelerde sunulacak yorumlama uygulamalarına ve işin içindeki profesyoneller tarafından yazılmış ve genel okuyucuyu hedef alan kitaplara gereksinimleri var.

Burada "işin içinde olmaya" özel bir önem veriyorum. Kanımca arkeolo-

jiyi sunarken, varılmış olan sonuçlar kadar o sonuçlara ulaşırken geçen süreç de önemli ve aslında çok da ilginçtir. Arkeoloji, ortalama bir insanın bilimsel süreçlerle tanışması için en önemli fırsatlardan biridir. Bugünlerde, gelenekten gelen ezberci ve dogmatik eğilimler, anlaşılması çok zor ve karmaşık bir teknolojinin üzerine katlanarak çoğumuz için bilimsel süreci devre dışı bıraktı. Bilgi edinme süreci içinden gelmiş arkeologlar, bu sürecin ayrıntılarını diğerleriyle paylaşarak arkeolojinin de ötesine geçen bir hayat görüşünü desteklemiş olacaklardır.

Bugün ülkemizde arkeoloji çok büyük bir maddi kaynak sıkıntısı içinde. Ama ülkemiz ekonomisinin şu andaki durumu göz önüne alındığında, yakın planda devlet kaynaklarından arkeolojiye daha fazla kaynak aktarılabileceğini sanmıyorum. Bu durumda bahsettiğim tarzda popülerleştirici bir yaklaşım arkeolojinin turizmden alabileceklerini arttırmak bakımından da önemli görünüyor bana. Turizmin çok önemli bir para kaynağı olma potansiyeli var. Müzelerimizin ve üniversitelerdeki arkeoloji bölümlerinin, popülerleştirme projelerine doğrudan katkıda bulunarak meşhur "turizm pastası"ndan bir pay alma fırsatına sahip olduklarını düşünüyorum.

TÜRKİYE'DE ARKEOLOJİ: EĞİTİM, ARAŞTIRMA, KURUMSALLAŞMA

Bütün Cepheleriyle Türkiye'de Arkeoloji

GÜVEN ARSEBÜK – AKSEL TİBET
ALİ DİNÇOL – GÜL PULHAN

Gül Pulhan: *Cogito*'nun Arkeoloji özel sayısında eğitim, kaynak sorunu, devlet-arkeoloji ilişkisi, yabancı enstitülerin rolü, Anadolu arkeolojisi gibi birçok konuya yer veriyoruz. Türkiye'deki kültür varlıklarının korunması meselesi de en önemli konulardan biri, çok da gündemde olan bir konu. Türkiye arkeolojik mirasının farkında gibi görünüyor ama bunun kaydı, koruması ne kadar yapılıyor, kültür envanteri gibi bir kavramın ne kadar farkındayız? Çeşitli kurumlar bu işi üstlendiklerini iddia ediyorlar. Ama aslında ne yapılıyor, ne yapılmaya çalışılıyor?

Ali Dinçol: Ben arkeolog olmamakla beraber, hasbelkader Eski Çağ Enstitüsü'nün başkanı olmam dolayısıyla bu konularla ilgileniyorum, çünkü biz de ilk ulusal ve özerk arkeoloji enstitüsü olma isteğindeyiz, o konumda olduğumuza inanıyoruz, üzerimize birtakım görevler düştüğüne inanıyoruz. Ben kültür envanteri konusunu başka

ülkelerde de inceleme fırsatını buldum. Arkeolojik zenginliği bakımından bize benzeyen yakın-doğu ülkeleri var, Yunanistan ve İtalya var, orta-doğu ülkeleri bize daha çok benziyorlar, onların içinden de örneğin İsrail, kültür envanteri meselesine son derece büyük bir özenle yaklaşıyor. Tabii bu işte ülkenin gücü, büyüklüğü de önemli, bir tüccarın işine benziyor aslında, işiniz büyüdükçe envanterini yapacağınız çeşit artar, iş yaklaşımınızın da dolayısıyla farklı olması gerekir. İsrail bu bakımdan, bizimkine göre çok daha küçük bir dükkân. Harita üzerinde ülkeyi önce karelere bölmüşler, her kareyi birine vermişler, tıpkı ihale gibi, o ekipleri de sürekli kontrol ediyorlar.

G.P: İsrail'de bu işi kim üstleniyor, bu koordinasyonu kim yapıyor, Kültür Bakanlığı mı?

A.D: Organizatörlüğü eski eserler bölümü üstlenmiş durumda. Devlet sadece yasal çerçevesini oluşturuyor, koordinasyonunu yapıyor. Bizde bir genel müdürlük var, işin yasal çerçevesini oluşturuyor, parayı temin ediyor, bilimsel kazıları yaptırıyor, bilimsel toplantılarda kazı sonuçlarım tartışıyor, bunları yayımlamaya çalışıyor, müzeyle uğraşıyor, kısacası her şeyi üstleniyor. Devlet çarkı gibi ağır işleyen bir mekanizma içinde bunu yapmak tabii ki çok zor. İsrail'de yapılan işlere baktım, cilt cilt, çok güzel bir dokümantasyon. Her buluntunun, höyüğün, ören yerinin, mezarın yerlerini çok kesin olarak belirtmişler harita üzerinde, yüzey buluntularını da olabildiğince değerlendirmişler, uzaydan algılama yöntemiyle çalışıyorlar galiba. O günkü güncel bilgi düzeyi neyse ona göre bir de değerlendirmesi yapılmış çalışmanın. Şimdi Türkiye'de bu yapılabilir mi, yapılırsa kim yapacak, nasıl bir şey yapılacak? Bu işlerde öncelikle kültür envanterini yapmak isteyen bir kurumun olması gerekiyor. Son zamanlarda bizde TÜKSEK (Türkiye Kültür Sektörü) bu tür bir çalışma için hazırlığa başladı.

G.P: Bir de galiba Tarih Vakfı?

A.D: Tarih Vakfı, TÜBA'nın toplantılarına katılıyor, orada görev alıyor; onların bir parçası olarak çalışıyor. Örneğin biz enstitü olarak TÜKSEK'e davet edilmedik, yalnızca bir kere beni çağırdılar. Kısacası çalışmalar şimdilik bundan ibaret.

G.P: Şimdi ne yapmak gerekiyor? Galiba çok nesnel bir şekilde, bütün bu kurumların temsilcilerini çağırıp arama konferansı gibi bir şey düzenlemeliyiz.

Güven Arsebük: Şimdi ben TÜBA–TÜKSEK'in (Türkiye Bilimler Akademisi-Kültür Sektörü) ne yaptığı konusunu biraz açmak istiyorum.

G.P: Siz TÜKSEK üyesi misiniz?

G.A: Danışman olarak bulunuyorum, fiili bir çalışma grubunu yönetmiyorum. Şimdi TÜKSEK Türkiye çapında bir kültür envanteri çıkarmaya çalışıyor; bunun kapsamı tarihöncesi çağlardan 1950'li yıllara kadar geliyor. İçinde şehircilik, kır yerleşmeleri, bütün arkeolojik dönemler, yazılı anıtlar ve etnoloji yer alıyor, yani etnologlar da bu çalışmada görev alıyorlar. Hatta yanılmıyorsam, bir sözlü tarih çalışmasına başlandı bile, çok geniş bir kapsamı var bu çalışmanın; Edirne'den Ardahan'a. Şimdilik iki bölge seçildi. Batıda Denizli'nin Buldan ilçesindeki kültür varlıklarının incelenmesine başlandı. Orada iki klasik kent varmış, Efes çapında büyük yerleşme bölgeleriymiş bunlar. İkinci bölge Güneydoğuda, Karkamış barajının suları altında kalacak olan bir yer. Batıdaki çalışmayı Mimar Sinan Üniversitesi'nden bizim eski öğrencimiz Neşe Atik yönetecek, doğudaki çalışmayı da o bölgede kazı yapmış olduğu için Mehmet Özdoğan yönetecek. Toplantılara şehirciler de katılıyor. Bunu en geniş anlamıyla bir kültür envanteri olarak görmek gerekir diye düşünüyorum.

G.P: Peki bu kaydedilecek bilgilerin sunumu ne şekilde yapılacak?

G.A: Özellikle bu işi yapacak olan mimarlar çeşitli formlar geliştirdiler. Arkeologlar da kendi çalışmalarını yapacaklar ve sanıyorum sonbaharda tekrar bir araya gelinecek, ortaya çıkan malzeme yayın olarak sunulacak.

Aksel Tibet: Bu kültür varlığı meselesinin çözümsüzlüğünün nedenlerinin çok daha derinlerde olduğunu düşünüyorum. Sanıyorum ki tarihimizden ötürü biz geçmişimizle barışık değiliz, üzerinde yaşadığımız bu topraklardaki kültürel varlıkları benimsemekte zorluk çekiyoruz. Eski Yunan'ı ya da Bizans'ı kastetmiyorum, Osmanlıyı bile yeterince benimsemiyoruz. Bu kültürel bir sorun. Bu envanter çalışmaları çok

önemli ve inanıyorum ki kaybedilen zaman kısa sürede kazanılacak ama yine de işimiz hiç kolay değil. Bu umursamazlığa bir örnek vermek istiyorum. Birkaç sene önce Kastamonu'da bir yüzey araştırması yaptık. Her taraf kurcalanmış, köylüler kaçak kazılar yapıyorlar, cami imamları bile bizi defineci sanıp işbirliği önerdiler, bu çok korkunç bir şey, böyle bir durumda istediği kadar envanter yapılsın, birtakım şeyleri ancak yitip gitmelerinden sonra tespit edebilirsiniz. Yine de bu envanter çalışmalarının hızla yapılması gerekiyor. Bu envanter yalnızca toprak altındaki kalıntıları değil, insanların geleneklerini de kapsıyor.

G.A: TÜKSEK bu iş için 10 yıllık bir süre öngörüyor.

A.T: TÜKSEK'in raporları elimize ulaştı ve gördük ki çok kapsamlı, kaç yılda nelerin yapılabileceğini belirten, çok güven verici bir çalışma.

G.P: En az on yıl süreceği öngörülen bir projenin düzenli bir finansmanı olduğu zaman arkeoloji, etnografi gibi bölümlerden mezun olan öğrenciler için de bir iş imkânı doğmuş oluyor.

G.A: Biz bunları tartışırken TAY projesine hiç değinmedik, çok içten ve samimi bir çalışmanın ürünüdür bu. İşe tarih öncesi çağlardan ilk çağın başına kadar arkeolojik yayınların bibliyografyasının oluşturulmasıyla başladılar, yalnız mevcudu saptıyor. TAY yani *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* adlı birim şimdi bu bilinen ören yerlerini saptayıp onların bugünkü durumunu ortaya çıkarmaya çalışıyor. Şu an için, yeni yerler bulmayı, en geniş anlamıyla bir arkeoloji envanteri yapmayı planlamıyor.

A.T: Türkiye'de istenirse neler yapılabileceğini çok iyi ortaya koyan bir proje. Çünkü TAY çok küçük imkânlarla, bir iki kişinin özverisiyle çalışmalarını sürdürüyor, koskocaman iki genel müdürlüğün yapamadığını çok kısa bir sürede yapıp internet ortamından bütün camiaya duyurabildi.

G.P: Buradan yeniden eğitime dönersek, iki hocamız da buradayken, üniversite ile ilgili de konuşalım. Türkiye'de arkeoloji eğitimi, tarihsel açıdan baktığımızda çok eskilere kadar giden dallardan biri. Dünyada arkeolojinin bir disiplin olarak ortaya çıkması da aslında çok eski değil. Her şey 19. yüzyılın sonuna doğru belirginleşiyor. Türkiye'ye gelen yabancı hocaların hem İstanbul Üniversitesi'nde, hem Ankara Üniversitesi'nde bu bölümlerin kurulmasında ya da şekillenmesinde çok önemli rolü var. Türkiye'de üniversite sayısının artmasıyla birlikte bu bölümlerin sayısı da arttı. Dolayısıyla arkeoloji okuyan öğrenci sayısı da arttı ve galiba üniversite içinde bölümler yeni bir yapılanmaya gittiler. Bu çoğalmayla birlikte her şey iyiye mi gitti,

kötüye mi, bu kadar farklı bölümün olmasına gerek var mı, öğrenciler iyi yetişiyorlar mı gibi sorulara eğilmek gerekiyor.

G.A: Kültür varlıklarına yönelik eğitim, üniversiteden çok daha önce başlar. Bu nedenle üniversitedeki arkeoloji eğitiminin Türkiye'deki kültür envanterlerine yönelik olumlu veya olumsuz etkisini tek örnek olarak ele alamayız. Üniversitedeki arkeoloji eğitimine gelince, ben İstanbul Üniversitesi'nin bir mensubu olarak elimden geldiği kadar taraf tutmadan değerlendirmek istiyorum. Ali hoca az önce "17 üniversitede arkeoloji bölümü var" dedi, bence bunların 10 tanesine hiç gerek yok. Türkiye'de yalnızca birkaç üniversitede doğru dürüst arkeoloji eğitimi yapılıyor, eski çağlar, filoloji ya da ölü dillerle ilişkiye giriliyor. İstanbul Üniversitesi'nde, Ankara Üniversitesi'nde, İzmir, Antalya, Erzurum, Mersin ve Konya'da doğru dürüst arkeoloji yapılıyor. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye gelen filologlar ve arkeologlar çok iyi bir kuşak oluşturdular. Ben kendimi Türkiye'de arkeolojinin ikinci kuşağının bir üyesi olarak görüyorum. Benden önceki kuşakta da Hâlet Hanım, Tahsin Bey ve diğerleri var. Dünyadaki arkeoloji eğitimine baktığım zaman İstanbul Üniversitesi'nde gerçekten birinci sınıf bir arkeoloji eğitiminin verildiğini düşünüyorum, ama asıl sorun, bu eğitimi kime veriyorsun? Öğrenci Prehistorya'ya bunun ne olduğunu bilerek gelmiyor, puanı düşük olduğu için orayı kazanabiliyor ancak. Şimdi siz bu durumda ne yapabilirsiniz? Yalnızca yabancı dilde değil, Türkçe'de bile bazı zorlukları var, siz bu çocuğu nereye getirebilirsiniz? Her iki-üç yılda bir, bu işin meraklısı bir iki kişi ancak geliyor. Bir de bu işe girip belirli yerlere geldikten sonra şu veya bu nedenle ayrılanlar var. Mart ayından bugüne kadar Edebiyat Fakültesi'nden ayrılan asistan sayısı 21. Genç, pırıl pırıl, lisan bilen insanlar. Benim asistanlarımdan bir tanesi doktorasına başlamıştı, 1,5 yıl Almanya'da kaldı, geldi, burada bunalıma girdi ve ayrıldı; birçok kişi de böyle gidiyor.

A.T: Bazı meslekler çok derin birtakım hislerle yapılır, arkeoloji de bunlardan biri. Ben üniversitede öyle bir sistem olsun isterdim ki oraya gelenler bu profile uygun olsunlar. Bizim öğrencilerimizin en büyük sorunu yabancı dil. Tabii bu, üniversite öncesi eğitimin eksikliği.

A.D: Ürdün'ün yeni bir üniversitesi var, ordan bir grup öğrenci geldi, hepsi mükemmel İngilizce biliyorlar. Niye biz bu eğitimi veremiyoruz. Bu yalnız Batıda olsa diyeceğim ki onların sistemleri, ekonomik durumları dolayısıyla daha iyi, dilleri zaten birbiriyle akraba, hepsi daha kolay öğreniyor. Ama düşünün; Arap ülkelerinden gelenler bile bunu başarmış.

G.A: Bize gelen öğrenci sadece yabancı dil yoksunu değil, Türkçeyi de bilmiyor. İnanın, sınavlarda noktadan sonra küçük harfle başlandığını gördüm.

A.D: Kendi ana dilini en az kelimeyle konuşan halkların içinde galiba biz ilk sıralardaymışız. Kelime dağarcığımız çok sınırlıymış. Bu tabii kendimizi ifade etmeyi güçleştirdiği gibi algılamamızı da sınırlıyor.

A.T: Çünkü düşünce dile bağlı, diliniz yeterince olgun değilse düşünceleriniz yeterince olgun olamaz. Diğer yabancı diller, dünyadaki diğer meslektaşlarla ilişkiye geçmek için önemli ama asıl kendi üretiminizi anadilinizde vereceksiniz. Ne kadar yazabiliyor ve konuşabiliyorsanız o kadar düşünebiliyorsunuz demektir.

G.P: Türkiye'nin dil sorununa aradığı çarelerden bir tanesi de yabancı dilde öğretim yapan üniversiteler. Şimdi ben bunun ne kadar yanlış bir şey olduğunu yabancı dilde hocalık yapmaya başlayınca hissettim. Çünkü, ben de kendi üniversite eğitimimi yabancı dilde yaptım ve bu bana o zaman hiç de tuhaf gelmemişti. Ama Bilkent Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde İngilizce ders verirken bu işin ne kadar yapay olduğunu farkettim. Ama bunun –yapaylığı dışında– çocukların konuşma, imtihan kâğıdı yazma, kendilerini açıklama kapasitelerinin ne kadar sınırladığını gördüm. Ama bir yandan da şöyle bir gerçek var ki yabancı dille eğitim yapmak da insanı kaynak konusunda müthiş rahatlatıyor.

A.T: Dünyanın en önde gelen uzmanını ders vermesi için çağırıyorsun. Uzman Türkçe bilmediğine göre kendi dilinde konuşacak doğal olarak. Görüyoruz ki 2. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye gelen Alman hocalar derslerini Almanca veriyorlardı ama, tercüme ediliyordu bunlar.

G.P: Bir iki sene içinde onların hepsi zaten Türkçe kitap yazacak kadar Türkçe öğrenmişler. Derslerini Türkçe yapabilecek ve Türkçe bilimsel eser verebilecek hale gelmişler.

A.T: Bence arkeoloji Türkiye'de her şeye rağmen, bilim adamlarımızın yabancı camia ile en iyi yarışabildiği bilim dalı. Fizikte veya herhangi bir sosyal bilimde arkeoloji kadar iyi değiliz.

A.D: Bunun temelinde yatan en önemli öğe bence laboratuvarın 'bizde' olması. Orijinal malzeme bizde ve biz bunu analiz edebilme imkânına sahibiz. Başkasının malzemesini incelemiyoruz. Bir fizikçi, bir kimyacı veya statikçi Avrupa'da yapılan işi incelemeye çalışıyor. Biz kendi malzememizi inceliyoruz. Sanıyorum yabancı meslektaşlarıyla atbaşı giden, yer yer onları aşan tek bilim dalı da en geniş kapsamıyla arkeoloji. Yalnız "gelecekte arke-

olojide ileri teknolojik araçlar kullanılmaya başlanırsa ne olur?" sorusu zaman zaman kafamda oluşuyor. Yakından biliyorum, bir Türk hematolog, ilk çalışmalarını 50'lerin ortasında yapmıştı. Ama yavaş yavaş hematolojide öyle teknolojik ilerlemeler olmuştur ki sonunda iş mikroskobik düzeyde inceleme seviyesine gelince, o hoca zorlanmaya başlamıştı ve bulgularını yurtdışındaki kan labaratuvarlarına göndererek, oradan doğrulattırarak bunları yayımlamak zorunda kalmıştı ve o aşamadan sonra geri kalmaya başladı. Örneğin, arazide yapılan manyetik rezonans görüntülemeyi kendi personelimiz ve kendi araç gerecimizle onlar kadar iyi yapmaya başlayamazsak ileride bu gibi şeylerde sorun çıkacaktır ve Türkiye geri kalacaktır. Zaten malzeme bizde diye, işbirliği ile bu sağlanıyor, ama bazı konularda dikkatli olmamız lazım. Özellikle ileri teknolojileri kullanma konusunda geri kalmamalıyız.

A.T: 50'li yıllardan beri kullanılagelen radyokarbonla tarihleme yöntemi Türkiye'de bugün kaç merkezde yapılıyor? Bunda bile yeterli ilerlemeyi sağlayamadık sanıyorum. Örnekler yurtdışına gönderiliyor. Vakit kaybı, para kaybı. Sizin demin değindiğiniz genetik konusuna gelince, ben bir araştırma programı biliyorum: Doğu Akdeniz'deki ülkelerde Akdeniz anemisinin ortaya çıkışı konusunda bir inceleme. Yurtdışında ve Türk üniversitelerinde araştırma yapılıyor ama Türkiye'de de yaygın bir şekilde uygulanabilmesi lazım.

G.A: Şimdi bir yabancı arkeolog da, örneğin toprak morfolojisi bilmiyor, bilen bir adamı alıp ekibine koyuyor. Bizde maalesef bu yan dallar henüz yaygın olmadığı için kendi bünyemizde böyle bir ekip oluşturamıyoruz. Bir de özellikle paleoantropoloji artık iskeletbilimi olmaktan çıktı, biyolojik bir olay halini aldı, genlerle falan uğraşıyor. Değişen dünyaya bizim de teknolojik olarak ayak uydurmaya çalışmamız lazım. Benim gördüğüm kadarıyla bunu yapmıyoruz. En azından benim kuşağım bunu yeteri kadar yapmıyor.

G.P: Şimdi arkeoloji disiplinlerarası bir bilim haline gelmeye başladı. Belki de o anlamda kendine bir kimlik arıyor. 60'lardan beri süregelen bir sürü teorik tartışma var. Kendini doğa bilimlerinin yanında görüp, her şeyi matematiksel olarak ispat etmeye çalıştığı bir devreden de geçti arkeoloji. Şimdi ise insan faktörünün bu modellerin içinde biraz ihmal edildiği, daha sübjektif konuların da aslında arkeolojide çok önemli rol oynadığı, tarihle işbirliğini artırma yoluna gidilmesi gerektiği görülüyor. Bir yandan da verilerin somut olarak incelenip anlaşılabilmesinde yakın zamana kadar aklımıza bile gelmeyecek bazı bilgilerin ortaya çıkmasında diğer disiplinlerle sıkı bir işbirliğinin ortaya çıktığı görülüyor. Aslında arkeoloji son derece ulusla-

rarası bir bilim dalı. Bir "Amerikan kazısı" yalnızca Amerikalılardan oluşmuyor; dünyanın dört bir yanından uzmanlar getirtebiliyorlar. Belki bunlarla ilgili bir kaynak problemi de var. Siz aslında bir anlamda böyle uluslararası bir kazı yaptınız ve çok da başarılı oldunuz.

G.A: Bizim ekibimizde bir rastlantı sonucu Türkler, Amerikalılar ve işin ilginç tarafı, Rum meslektaşlarımız vardı. Bu çeşitlilik, olayın yelpazesinin genişlemesine neden oluyor ve sonuçta kim iyi ise, hangi milletten olduğuna bakılmaksızın o ekibin bir parçası oluyor.

G.P: Galiba arkeoloji de gerçekten böyle çalışan bir disiplin, bir ekip işi ve o ekip de çok uluslararası nitelikte.

G.A: Eskiden, arkeoloji tek başına bir gösteriydi. *One man show*'du. 40'larda, 50'lerde tek tek arkeologlardan söz edilirdi. Bu sadece bizim için geçerli değil, dünyada da böyleydi. Bir Frankfort, bir Woolley. Ama 1950'lerden beri kendisine gerçekten saygı duyduğum Braidwood'un bu işe başlamasıyla arkeoloji farklı bilim dallarının bileşkesi olmaya başladı. Bu adamlar tek bir ülkenin adamları değil. Mesela Braidwood'un döneminde hepsi Amerikalıydı. Ama bugün bir kazıda veya bir araştırmada Alman, Fransız, Türk, Amerikalı bir arada çalışıyor.

A.T: Bir saptama yapacağım, geçen ay İstanbul Üniversitesi Prehistorya Laboratuvarı'nda bir ay boyunca bu Kastamonu malzemesi üzerine çalıştık. Aramızda hayvan kemikleri üzerinde çalışan bir Japon uzman, kemik aletlerin yüzeyindeki kullanım izleri üzerinde çalışan bir Yunanlı uzman ve taş aletlerin üzerindeki kullanım izleri üzerinde çalışan bir İtalyan vardı. Bu ortaklık çok mutluluk verici. Tabii bizim Türk öğrenciler de onlarla yakın işbirliği içinde bazı uzmanlık dallarında kendilerini yetiştiren öğrenciler, bu uzmanlarla çalışıyorlardı.

G.P: Filologlar da arkeologlar gibi hem kaynak bulma hem ekip kurma gibi sorunlarla mücadele etmek zorundalar. Genellikle de işin şikâyet kısmı daha ağır basıyor. Filoloji bugün hâlâ daha bireysel olan bir çalışma konumunda mıdır? Sizlerin izin mekanizmaları nasıl işliyor?

A.D: Filologlar çalışabilecekleri orijinal malzemeyi elde edebilme açısından daima arkeologlara muhtaçlar. Filolog ya da epigraf kazı yapmaz, arkeoloğun bulduğu yazılı belgeleri inceler ve değerlendirir. Bu bakımdan filologların arkeologlarla çok yakın bir işbirliği içinde olması gerekir. Örneğin bir kazıda filolojik bir malzeme, yazılı bir belge bulunduğunu düşünün; arkeolog hangi filologla çalışmak istiyorsa bunların değerlendirilmesi işini ona verir. O şanslı filolog da orijinal malzemeyle çalışma şansına sahip olur, ancak çok sayıda malzeme çıkarsa bir ekip çalışmasına gidilebilir. Ama öyle de olur ki bazen bir tek yazılı belge için bile birkaç uzmana ihtiyaç vardır; örneğin çift dilli bir yazı çıkmış olabilir, bizim başımızdan geçen bir olay var buna ilişkin olarak: İvriz'de bir yazıt bulduk, Hitit hiyeroglifi ve Fenike dilinde yazılmıştı. Tabii hiyeroglifi biz çözebiliyorduk, Hitit hiyeroglifleri bizim uzmanlık alanımız içinde ama Fenike yazısını çözebilmek için Almanya'dan profesör Röllig'e başvurduk, o geldi, oldukça silik bir malzemeydi, fakat sonuç olarak ne çıkarabildiyse çıkardı.

G.P: Peki müzelerle ilişkiler nasıl? Çünkü hem İstanbul Arkeoloji Müzesi hem Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi tablet koleksiyonları açısından dünya çapındalar ve herhalde tabletlerin çok büyük bir kısmı da hiç okunmamış durumda. Bu konuda hem Türk araştırmacılar hem de yabancı uzmanlar açısından bir değerlendirme yapabilir misiniz? İşin arkeoloji cephesini ben daha iyi biliyorum. İzin meselesi bazen çok caydırıcı olabiliyor, yabancı araştırmacıların filolojik malzemeyle çalışabilmeleri konusunda da yine böyle engellemeler oluyor mu?

A.D: Boğazköy'den çıkarılmış olan Hitit çiviyazısı tabletlerini ele alalım. Bunlar doğrudan doğruya kazıyı yapan kurumun ya da hafirin malzemesidir, o kurum veya hafir kendi filoloğunu seçer, onunla birlikte çalışır. Bunlar elbette Türk müzelerinde durur ama, bir Alman kazısı söz konusu olduğu için Alman hafirin malı sayılır, bilimsel sahibi odur, kullanım ve yayın hakkı onundur. Bunun dışında örneğin Türk kazılarından çıkmış Kültepe tabletleri, her ikisi de rahmetli oldu, Prof. Kemal Balkan'la Prof. Emin Bilgiç'e verilmişti. Kemal hoca bunları azar azar ve çok ağır bir tempoda yayımlıyordu; onun vefatından ve malzemenin çalışamaz hale gelişinden sonra Emin Bilgiç başkanlığında, çoğunluğunu Ankara Üniversitesi'ndeki meslektaşlarımızın oluşturduğu bir ekip kuruldu, o ekip bunları yayımlamaya başladı. Sonra uluslararası bir çalışmaya da girdiler, Kültepe metinleriyle ilgili yabancı meslektaşlarımız da bu ekibe dahil oldular, hâlâ aynı şekilde beraber çalışıyorlar. Bunun dışında müzelerde bulunan yazılı belgeleri çalışmak için, aynen arkeologların yaptığı gibi, gerekli mercilere müracaat edip, çalışma hakkını elde etmek zorundasınız. Bu konuda bazı sorunlar olduğunu ben de biliyorum, siz istediğiniz kadar bir konunun uzmanı olun, sizin muhatabınız doğrudan doğruya o müzenin müdürü. Eğer o müze müdürü "bunu benim arkadaşım filanca yapıyor" derse –ki bu bir sanat tarihi mezunu, hatta antropoloji mezunu bile olabilir–, bu durumda malzemeyi alamazsınız, sizin uzmanlık sahanızın içinde olup olmaması da hiç önemli değildir. Eğer müzeden biri onu çalışıyor derlerse, siz onu değerlendiremezsiniz. Ya da daha büyük, arşiv konumundaki müzelerde, arşiv şefiyle işbirliği yapmak zorundasınız; onun iki dudağı arasından çıkacak olur ya da olmaz lafına bağlıdır sizin o projeyi yürütebilmeniz. Böyle zorluklar var ki zaman zaman çok caydırıcı olabiliyor: Profesör Laroche'un önerisiyle, Güneydoğu'daki bir müzeye, mühürlerini görmek amacıyla tam üç kez gittik, üçünde de ya depo kapalıydı ya depodan sorumlu arkadaş başka bir kazıya temsilci olarak gitmişti ya da o gün müze müdürü izinliydi vs, biz üç bin kilometre yol yaptık, ama oraya ulaşamadık. Yani bu tarzda caydırıcı olabilecek şeyler olabiliyor. Yabancıların çalışmalarında özellikle görüyorum bunları. Örneğin yayımlanmış bir tableti görmek bile son derece zor bir iş haline gelebilir o yabancı için; eğer müze müdürü hoşgörülü davranmazsa, tutumu katıysa rahat rahat "sen önce ülkendeki Türkiye temsilciliğine başvur, o Ankara'ya yazsın, Ankara bana yazsın" diyebilir.

A.T: Yabancılara karşı "bunların elleri mahkûm, ne olursa olsun mecburlar, mesleklerini yapmak istiyorlarsa gelip bize başvuracaklar" şeklinde bir anlayış hüküm sürüyor. Birtakım uzmanlık alanlarında belki bir dereceye kadar doğru ama genel olarak baktığımızda, Yakın Doğu arkeolojisi üzerinde çalışan bir uzman Türkiye'de gelip kazı yapmaya, buradaki malzeme üzerinde çalışmaya mecbur değil ki. Son dönemdeki politik değişmelerle bölgemizde yeni ülkeler ve dolayısıyla yeni olanaklar ortaya çıktı. Kafkasya'daki Cumhuriyetler dışa açıldı, Irak örneğin yeni bir arkeoloji hamlesi yapıyor, bir iki ay önce Bağdat'ta, dünyadaki bütün arkeologlarla büyük bir toplantı yapıldı, kim nereyi kazmaya başlayacak diye, Mezopotamya'daki önemli merkezlerde yeniden çalışılmaya başlanıyor; Suriye çok zengin bir ülke vs, yani olasılıklar giderek çoğalıyor. Ben burada bir noktaya parmak basmak istiyorum: Türkiye üzerine çalışan arkeologların sayısı gün geçtikçe azalıyor, buna bağlı olarak da Anadolu arkeolojisinde uzmanlaşmış eğitim merkezlerinin sayısı da azalıyor. Bu gelişmeyi bir şekilde tersine çevirmek gerekir çünkü Anadolu çok zengin, herkese yetecek kadar malzemeye sahip ve bu malzeme çok hızlı bir şekilde yok olabilecek durumda, tahribat çok fazla, bunun da bir çaresini bulmak gerekiyor. Ben Anadolu yerine İran'da, yeniden arkeolojiye açılan Irak'ta, Suriye'de çalışmayı ciddi ciddi düşünmeye başlayan birçok yabancı uzman biliyorum.

G.P: Zaten Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ta çalışılamaması Suriye'ye çok insan çekti, Türkiye'ye de gelenler oldu. Ama orada çalıştığım için daha iyi biliyorum, gerçekten Suriye'de çok sayıda yabancı kazı var ve bunun sonuçlarını da almaya başladılar. Türkiye sınırının 7-8 kilometre yakınında öyle şeyler bulunmaya başladı ki, bunların devamının Türkiye sınırları içinde de olmamasına imkân yok. Ayrıca Suriye, Türkiye Eski Eserler Kanunu'nu örnek alarak birtakım yeni düzenlemeler yapmaya da başladı, ki çok yakın bir zamana kadar, *etütlük* olarak adlandırdığımız malzemelerin yurtdışına çıkmasına bile izin veren bir ülkeydi.

G.A: Etütlük malzemenin yurtdışına çıkması meselesi Suriye'nin Fransız işgalinde olduğu döneme ait bir şey. Fransız arkeolog orada kazı yaparsa gayet tabii götürür.

A.T: Kim karar verecek hangisi etütlük malzeme, hangisi değil diye? Bu işi karmaşıklaştırır bence, ama hiç denetim olmasın da demiyorum.

A.D: Bu, etütlük malzeme konusunda bazı kısıntılar hissediyorum.

G.P: Sizde etütlük malzeme diye bir kavram var mı?

A.D: Var tabii, çok fazla kırık dökük malzeme torbalar halinde geliyor, envantere dahil değiller, bir yerde duruyorlar, ileride belki herhangi bir tabletin eksik köşesini tamamlayabilirler diye. Ama tabii bu çok büyük bir bozyap gibidir. Filologların sorunu değil bu etütlük malzeme, ben sorunun arkeolojide olduğunu düşünüyorum, bu malzeme, örneğin kemik parçaları, ne bir kabın ağız parçası ne de dip parçası, üstünde kabartma da yok, belki biraz boyalı, bezekler var üstünde ama bunların hepsi birer belge olmasına rağmen müzelik eser değil, müzede durması gerekmez bunların. Bunların nerede durması gerekir biliyor musunuz? Bize yüzey araştırmasında, kazılardaki bütün kültürel sıralamayı veren bu türden malzemenin aslında örnekleme metoduyla bir laboratuvarda bölgelere, höyüklere ve dönemlere göre tasnif edilmesi ve üniversitelerde, öğrencilerin üzerinde çalışabilecekleri, o seramiği tanıyabilecekleri, dokusunu, bezemesini görebilecekleri bir tür eğitim malzemesi olarak korunması gerekir. Ama buna da izin verilmiyor. O kazıdan iki torba seramiği alıp gelmek bazen büyük bir sorun oluyor.

G.P: Müzeler bunları nasıl koruyacaklarını bilemiyorlar.

A.D: Bazı arkeologların, kurtulmak için bunları gömdüklerini, yok ettiklerini bile gördüm. Belge ile eseri ayırmak gerekir.

G.A: Ali yerden göğe kadar haklı, mal mevzuatı denen bir şey var, bunların üniversitelere gönderilmesi toprağa gömülmesinden tabii ki çok daha iyidir.

G.P: Türkiye de arkeolojik mirasından bir şey kaybetmez.

A.D: Aksine, öğrencinin bunları eline alıp görmesi eğitilmesini sağlar. Öğrencilik yıllarımdan biliyorum, İstanbul Üniversitesi'nde Prehistorya Laboratuvarı'ndaki koleksiyon bize çok şey öğretmiştir. İsrail'den örnek vereceğim, oradaki genel müdürlükte, İsrail'in bütün bölgeleri için keramik koleksiyonu var.

A.T: Bu, Türkiye için de olanaksız değil, ama Güven Beyin de sözünü ettiği gibi müthiş bir mevzuat var. Bir Kastamonu etütlük malzemesini Prehistorya Laboratuvarı'na getirebilmek için bir hafta uğraştık. Bir kurul toplandı, değerlendirmeler yapıldı, o değerlendirme genel müdürlük tarafından onaylandı, vs. korkunç bir mevzuat ve bu mevzuatta arkeoloğa asla güven duyulmuyor, arkeolog baştan bir hırsız muamelesi görüyor.

G.A: Bu, Türkiye'nin acı bir gerçeğidir, yalnızca arkeologlar için geçerli değil. Bizim toplumumuzda insanların birbirlerine karşı büyük bir güvensizlik içinde olmalarından, birbirlerini sürekli olarak istismar etmelerinden kaynaklanıyor.

A.D: Bizim Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü'nün reklamını yapayım: biz Profesör Levent Zoroğlu başkanlığında bir keramik komisyonu kurduk şimdi. Bu komisyon Konya merkezli, Selçuk Üniversitesi'nde; en azından Orta Anadolu için bir referans laboratuvarı.

G.P: Bu enstitüyle bağlantılı olarak ben daha genel bir başka soruna değinmek istiyorum. Üniversitelerin doğal olarak iki görevi var: eğitmek ve araştırma yapmak, o bilim dalında yeni bir bilgi üretimi sağlamak. Şu anda Türkiye'deki üniversite yapısının gerçekleri sebebiyle, belki de hocaların çok fazla sayıda öğrenciyle uğraşmaları, çok fazla ders vermek zorunda kalmaları, belki de üniversitenin araştırmaya ayırdığı kaynakların yetersiz kalması sebebiyle farklı araştırma yapılanmaları ortaya çıkmaya başladı. Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü bu anlamda bir örnek, belki TÜKSEK de bir başka örnek. Yani eskiden üniversitelerde yapılmaya çalışılan bazı araştırmalar şimdi bağımsız araştırma kurumlarına kayıyor ama bu kurumlar da çok bireysel çabalarla ayakta kalıyorlar. Bu kurumlar kaynak sorunlarını nasıl aşıyorlar, merak ediyorum. Bir de vakıflaşma eğilimi var. Vakıf sanki birçok sorunun çözümüymüş gibi görülüyor. Vakfın, birtakım hukuksal faydaları dışında nasıl bir avantajı var, az önce saydığımız kurumlara ne katıyor? Biraz bunları anlatabilir misiniz?

A.D: Türkiye'de resmi kurumların yaptığı işlerle bu NGO dediğimiz kuruluşların işlevleri birbirlerinden farklı gibi görünüyorsa da aslında amaç aynı. Üniversite öğrenci yetiştiriyor, bu NGO'lar ise daha çok halka dönük, toplumu bilgilendirmeye yönelik bir eğitim veriyor. Bu NGO olarak kurulmuş olan kurumların en önemli özellikleri rahat hareket edebilmeleri. Örneğin bir üniversitenin çalışma mekanizması içinde bilimsel bir toplantı düzenlemek için birkaç kurulun ayrı ayrı iznini almak lazım. Tabii bunlar işi ağırlaştırıyor. Ama bir NGO birisini çağırmak istiyorsa, yapması gereken tek şey meslektaşlarına haber vermek ve eğer biraz da finansmanını sağlayacak bir geliri varsa buradan çıkacak sonuçları da hemen yayımlamak. İkinci olarak, biz bir projeyi oluşturduktan sonra bunun finansmanını sağlamak için sponsorluk yapabilecek firmalarla görüşüyoruz, projeyi açıklıyoruz, akıllarına yatarsa finansmanı üstleniyorlar. Yani bir NGO'nun çalışmasıyla herhangi bir genel müdürlüğün çalışması arasında zaman açısından çok büyük bir fark var. NGO'lar ya dernek statüsünde ya da vakıf statüsünde kuruluyorlar. Türkiye'de bir Dernekler Kanunu var, aslında bir tepki yasası bu. 80 öncesi derneklerinin terörist faaliyetlere karışmış olmasından

dolayı ona tepki olarak hazırlanmış bir yasa, ben 'dernek kurmama yasası' diyorum buna. Diyelim ki arkeolojiyle ilgili bir vakıf kuracaksınız, meslek odası olmak durumundasınız ama meslek odaları daha çok üyelerinin özlük haklarıyla uğraşıyor, tüzel kişiliğe sahip olabilmek için ya dernek olacaksınız ya da vakıf. Vakıf olabilmek için çok büyük paralara ihtiyaç var, bunu sağlayabilmek için, eğer vakfa gönül veren kişiler çok zengin değilse öyle üç beş kişiyle vakıf kuramıyorsunuz, o zaman 100 kişiyle kurun, bu 100 kişi de eşit derecede kurucu olsun, seçim şansı da ortadan kalksın. Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü gibi biraz seçici olmak isterseniz, yani bir akademik düzey olsun, benim üyelerim şu, şu işleri başarmış insanlardan oluşsun diyorsanız o zaman vakıf kurmak çok zor, dernek oluyorsunuz. Dernekle vakıf arasında bir fark var, vakıflara yapılan her türlü yardım vergiden düşülüyor, onun için vakıf olmanın avantajı büyük. Kamu yararına çalışabilen dernek olma şansınız var ama o da öyle sözle olmuyor, kira getirici gayrimenkulünüz olması, kaynağınızın saptanabilir olması gerekiyor. Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü olarak, biz, Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü adını almak istiyoruz, bunun için başvurduk, bir senedir işlemler sürüyor. Bunun bize çok fazla bir getirisi yok, yalnızca bir prestij belki. Yani Türkiye için iş gören bir kurul olacağız, belki de bizi kontrol edenlere karşı daha rahat olacağız. Türkiye'de bu türden NGO'ların çoğalması özellikle arkeolojik faaliyetler için çok büyük bir şans aslında. Belki de devlet çarklarını olumlu yönde etkileyebilirler. Biz de, tıpkı yurtdışında olduğu gibi, devletin üstünden birtakım ağır sorumlulukları alabiliriz böylelikle; siz bu işin yasal çerçevesini çizin, ama finansal kaynaklar bizde toplansın, biz öncelikli projeleri saptayalım deme hakkını elde edebiliriz. Çünkü birçok örnekte görüldüğü gibi, devlet çarkları ağır işlediği için geç kalıyoruz. Bunları ancak NGO'lar ortadan kaldırabilir.

G.A: Keban Barajı bölgesinin 60'lı yıllarda çok çabuk bir şekilde taranması, Kemal Kurdaş'ın o dönemde ODTÜ'nün bu işi yönetmesine izin vermesiyle olmuştur, örneğin. O devirde ODTÜ'nün kendi bünyesinde para harcama hakkı vardı. ODTÜ, Keban Barajı çalışmalarında başarılı olmuş ve bir çağ açmıştır. ODTÜ'nün bu işi üstlenmesi, mali kaynakların çok daha rahat, hızlı ve çok daha efektif kullanımı sayesinde olmuştur.

G.P: Yine o gelenekten gelen bir başka örnek: Güneydoğu Anadolu'daki barajlar dolayısıyla sular altında kalacak höyüklerin kazılarının koordinasyonu şimdi TAÇDAM'da, şu an için projeler yürüyor ve artacak gibi de görü-

nüyor. Barajların sayısının artması ölçüsünde kurtarılacak yerlerin sayısı da artacak doğal olarak.

A.T: Su altında kalacak olan bir höyük ne zaman tam anlamıyla kurtarılmış sayılmalı, bunu düşünmek lazım. Orada birkaç yıl, kurtarma kazısı denilen türden birkaç kazı yapmak acaba o höyüğü kurtarmaya yeter mi? Bence her durumda böyle düşünemeyiz. Bu barajların kültürel mirasla ilişkisini de konuşmalıyız gibi geliyor. Bir barajın yapılması ne zaman gerçekten gereklidir? Bir kültürel mirası ne zaman feda edebiliriz, bir barajı ne zaman feda edebiliriz? Genelde Türkiye'de hep kültürel mirasın feda edilmesi yönünde kararlar alınıyor ve bir baraj planlandığı zaman hiçbir şekilde kültürel mirasa etkisi göz önünde tutulmuyor. Bırakın kültürel mirası, orada yaşayan insanlar, doğal çevre filan bile masa başında yapılan mühendislik projesi içinde ele alınıp geçiliyor, ondan sonra da kurtarılacak bir şey varsa, Keban'da olduğu gibi, ona bakılıyor. Karakaya'da fena değildi çalışmalar ama sayısı azdı. Atatürk Barajı'nda bir hayli gerileme oldu. Birecik Barajı ise tam bir facia durumunda. Bir karşılaştırma yapmak istiyorum; Birecik Barajı Türkiye'de, Suriye'de ise sınırın çok yakınında Tişrin Barajı yapıldı ve orada çeşitli ülkelerden yaklaşık yirmi ekip, 10 yıl çalıştı. Birecik Barajı'nda ise yalnızca iki ya da üç yerde üç-dört yıl çalışılabildi. Yakın komşumuz bu konuda bizi fersah fersah geçti. Aynı şekilde şimdi bir Botaş Boru Hattı kurtarma çalışmaları söz konusu, teyit etmek lazım. Duyduğum kadarıyla bu Azerbaycan güzergâhında, Türkiye dışında birkaç yıldır çalışmalar başlamış. Bizde de daha geçen gün bir toplantı yapıldı ve sanıyorum inşaat çok yakın zamanda başlayacak.

G.P.: Dünya arkeolojisinde de aslında bir kaynak sorunu var. Çünkü bilim dalları arasında da zamansal olarak, diğer alanlar ön plana çıkıyor ve devlet bütçelerinden, özel bütçelerden ayrılan kaynaklar da çok farklı alanlara kayabiliyor. Şimdi arkeoloji de, görebildiğim kadarıyla, son 20-30 yıldır pay alma açısından parlak bir durumda değil, üstelik bu pay giderek azalıyor. Üniversitelerde pek çok bölümün kapatılması düşünülüyor, çünkü o kadar çok araştırma sahası var ki, genetik, tıp, uzay bilimleri, vs. Kaynaklar çok farklı yerlere kayabiliyor. Bu boru hattı projesiyle bağlantılı olan arkeolojik çalışmada da, hele böyle Asya'nın bilmem kaç ülkesini geçecek bir projede yer alacak olan petrol şirketleri için arkeolojiye verecekleri 100-200 bin dolar, operasyonun bütçesi yanında çok küçük bir rakam. Belki bunlar bizim için büyük rakamlar. O zaman, "böyle bir kaynak varken, hiç

olmazsa o boru hattının geçtiği yerlerde bir araştırma yapmış olalım"la başlayan bir proje bu. Çünkü boru hattının geçerken çok tahrip edebileceği bir şey de yok aslında.

A.T: Bazı şeyleri de unutmamak lazım. Türkiye'nin imzaladığı çeşitli uluslararası sözleşmeler var, örneğin Malta Sözleşmesi, Türkiye bunu imzalamış; dolayısıyla bağlayıcı, kanun hükmünde bir metindir bu. Malta Sözleşmesi bu tür bayındırlık faaliyetlerinde kültür ve tabiat varlıklarını kurtarmayı yahut bu durumu göz önünde bulundurmayı bir zorunluluk haline getirir. Türkiye imzaladığı metinlere sahip çıkıyorsa, bunu da uygulamak zorunda. Birecik Barajı için de söz konusuydu bu ama tam yapılmadı, boru hattı için de geç kalınmış gibi geldi bana. Birkaç sene öncesinden başlansaydı çok daha rahat çalışılırdı. Zaten yüklenici firmaların bu finansı sağlaması gerek, metne göre. Senin de dediğin gibi projenin genel bütçesine göre bunlar çok komik rakamlar. Sorun arkeolojik araştırmanın yürütülme şekli, hızı, süreci bana kalırsa. Öyle haldır huldur boru döşemeye oranla çok daha yavaş bir süreç, takvim açısından bir sorun olabilir. Başka bir örnek vereyim: İstanbul'da metro inşa ediliyor. Metroya karşı değilim ancak unutmamak lazım ki İstanbul yüzyıllar boyunca dünyanın merkezi olmuş bir şehir, bunu göz ardı edemeyiz. Özellikle de tarihi sur içi söz konusu olduğunda, herhangi bir yere kazmayı vurduğunuzda bile arkeolojik dolguyla karşılaşacağınızı bilmeniz için uzman olmanıza gerek yok. Metro çalışmaları başladığında, yeraltından çıkabilecek olan arkeolojik varlıklardan kimsenin söz etmemiş olması benim dikkatimi çekti. Sanki bu metro İstanbul'da değil de dağın başında bir yerde yapılıyor. Arkeologlar Derneği İstanbul Şubesi olarak çok mücadele ettik aslında. İstanbul'un tarihi, Osmanlı ya da Doğu Roma İmparatorluğu'ndan, Bizans'tan çok daha eskiye gidiyor, yani nereden, kaç metreden neyin çıkacağını pek bilmiyoruz. İstasyonlarda ister istemez yeraltından yerüstüne çıkabilmek için bir müdahale yapmanız zorunlu. Buralarda inşaat faaliyetinden önce uzun süreli kazı yapılması lazım, çıkan kalıntılara göre –gerekiyorsa– o istasyonun yerinin değiştirilmesi lazım. En son Atina metrosunda böyle bir uygulama yapıldı, bütün bunların önceden düşünülüp, bütün inşaat faaliyetinin de bu doğrultuda planlanması gerekiyordu. Şimdi siz bir yüklenici firmaya son anda "çalışmaları durdurun, biz burada bir yıl kazı yapacağız" dediğiniz zaman tabii gürültü kopuyor, çünkü ona göre yüzlerce iş makinesi kiralanmış, işçiler istihdam edilmiş, vs.

G.A: Aksel hatırlıyorsun, bundan birkaç ay önce İstanbul Üniversitesi'nde belediyenin temsilcileriyle bir toplantı yapıldı. Belediyedeki adamlar hiçbir şeye hayır demediler, ama öyle yerler var ki 35 metreden geçiyor. İstanbul'da 35 metrelik bir dolgu olması mantıksal açıdan olanaksız.

A.T: Bunun tabii bizim istememizle değil, başından programlanmış olması lazım. Başka türlü düşünmek bana çok ters geliyor. Evet bu 35 metredeki tünellerde, demin de söylediğim gibi, bir şey çıkacağını ben de sanmıyorum.

A.D: Bu köstebeğin çalıştığı yere ondan önce arkeolog gidemiyor ki. Ona müdahale edilemiyor, Roma'da da edilememiş.

A.T: Orada radarla araştırma yapıldı, belediye o raporu bize iletti, biz de inceledik; jeomanyetik raporun sonuna tek sayfalık bir arkeolojik rapor eklenmiş, "burada öyle birşey yoktur" diye. Bunun ilk aşamada kontrol edilmesi gerekiyordu. Şimdi orada bir arkeolojik kazı başlarsa ve önemli bir şey çıkarsa, sorun olacak. Çünkü öyle bir aşamaya gelindi ki, tünel de o doğrultuda kazılmış durumda. İstasyonun başka yere taşınması çok büyük sorunlar doğurur.

G.A: O zaman Atina'da yapıldığı gibi her istasyona vitrinler yapıp oradan çıkan malzemeyi teşhir etmek gerekiyor.

A.D: Ben şeytanın avukatlığını yapacağım şimdi. Yeraltındakileri bir yana bırakın, yerüstüne çıkardığımız Saraçhane başındaki arkeoloji parkına bakın. Ben bunu söylediğim zaman, arkeoloji dışı çevreler bana aynı şeyi söylüyor: "Siz oraları tuvalet olmaktan kurtarın, oraları berduşların mekânı olmaktan, her türlü kanun dışı faaliyetlerin yapıldığı yerler olmaktan kurtarın" diyorlar. Tabii her zaman verecek çok fazla cevabım olmuyor. Yoksa bu metro yapılır, başka yere aktarılır vs.; zaten kent arkeolojisi çok sorunlu bir şey. Bizim fazla deneyimimiz, eğitimimiz de yok. Ben 50'li yıllarda Adnan Menderes'in imarını hatırlarım. Ordu Caddesi'ne, Yusufpaşa'ya bakın, ben başka hiçbir ülkede görmedim böyle bir şey. Bir cadde uğruna kaç tane eski eser, hiçbiri bilinmeyen eser de değil, tescilli, tarihli, kitabeli eserler, hepsi ortadan kaldırıldı. Dünya'nın başka hiçbir şehrinde bir kentin topoğrafyasına bu kadar müdahale edildiğini bilmiyorum. Her yere yol yapılacak deniyor. Sahil dolduruluyor, topoğrafyası değiştiriliyor. Deniz surlarına bakın, içeride kaldı. İşin daha acıklı tarafı şu ki sosyal topoğrafyayı da değiştirdiler. Eski İstanbul semtleri yok oldu. Menderes imarı sırasında Yusufpaşa denilen semt ortadan kalktı, Kumkapı gibi bir semt neredeyse yok oldu. Bu semtler mimarileriyle, sokaklarının yapısıyla İstanbul kültüründe bir yeri olan bölgelerdi. İstanbul'a o kadar çok müdahale oldu ki, İstanbullu da alıştı buna. Kimse sahiplenmiyor artık İstanbul'u. Aslında, Türkiye'de böyle bir kavram olmamasına rağmen, Kent arkeolojisinin tam ortasında yaşıyoruz. Cumhuriyet Meydanı kazısı yapıldı, şimdi ben bakıyorum da içim acıyor koskoca Teodosius Tâkı betonlanmış, içler acısı bir durum, ne olur onu dikseniz, Ordu Caddesinde kalan eserleri birazcık aydınlatsanız, birazcık ortaya çıkarsanız, birkaç pano yerleştirseniz?.. Bunlar turistik çalışmalar aynı zamanda, ama biz kendimizden de korkuyoruz. Zannediyoruz ki Teodosius Tâkı'nı dikersek Yunanlılar gelecek, orayı bize geri verin diyecekler. Biz kent isimlerinden bile korkuyoruz. Ankara'yı da değiştirelim o zaman, Konya'yı, Adana'yı, Sinop'u da değiştirelim.

G.A: Halkın eğitimsiz oluşu tabii en büyük sorun. Biz Yarımburgaz'da üç tam yıl çalıştık, altın aramadığımız, çevre tarafından ancak üçüncü yılın sonunda kabul edildi. Uzun süre bizim orada üniversite adına hazine aradığımıza inandılar.

A.T: Benim önümdeki GPS aygıtını detektör sanıyorlardı. "Hocam bu altını gösterir mi?" diye soruyorlardı. Bu detektörler o kadar yaygın ki yaşlı bir teyze "Bu herşeye hırlayan aletten mi?" dedi, "nal çivisine de hırlıyor." Her tarafta bir hazinenin gömülü olduğu, bir ön kabul neredeyse. Türkiye'de en çok satacak kitap "Defineler ve İşaretleri" adlı bir kitap olurdu herhalde...

G.P.: Definecilerin kendi aralarında bir terminolojisi varmış.

A.T: Tek başına kalmış bir ağaç, bir kayadaki şekil veya renk değişikliği, hepsi işaret olarak görülüyor, sonra da dinamitlerle havaya uçuruyorlar.

A.D: O kadar da mantıksız ki, kaya yazısını çalıştık bir keresinde, ertesi yıl geldik, muhtarın kardeşi, imam, muhtarın arkadaşları hırsla kayayı delmişler, dinamitlemişler, kayanın altında altın arıyorlar.

A.T: Kent arkeolojisiyle ilgili bir şey daha dile getirmek istiyorum. Bizim mevzuatımızda temel kazısı diye bir kazı türü var. Diyelim bir yerde bina yapmak için bina çukuru açmaya başladınız ve bir takım eski duvarlar ortaya çıktı. Bu durumda en yaygın uygulama araziyi hemen tahta perdelerle çevirmek ve bir gecede o duvarları yok edip kazıya devam etmek. Daha iyimser bir şey, müzeye başvurup, müze denetiminde temel kazısı yapmak. Şimdi bir temel inşa etmek için yapılan kazıyla bir arkeolojik tabaka kazısının mantığı ve süreci tamamen birbirine zıt iki şey. Siz orada temel inşa etmek için kazı yapıyorsanız, bir değil on tane arkeolog olsa, çıkan şeyleri torbaya koyup müzeye götürdükten sonra bu hiçbir işe yaramaz. Çünkü arkeolojide, çıkan buluntu kadar buluntunun hangi dolguda, neyle ne kadar ilişkili olduğu da çok önemlidir, asıl bilgiyi verecek olan odur.

G.P.: Son kez görüşlerinizi alarak bitirmek istiyorum. Arkeoloji her şeye rağmen Türkiye'nin para kazanabileceği bir alan, insanların bunları görmek gibi bir merakı var, ki bu merak Türklerde de artmaya başladı, genel anlamda böyle bir popülerlik var. Herkes kültürü fazla yorulmadan hayatının içine katmak istiyor, biraz eğitimli olan şehirli orta sınıfta böyle bir eğilim gitgide artmaya başladı. Arkeoloji üstünden bu şekilde para kazanmak kötü müdür? Bunu akıllıca kullanmak Türkiye'nin avantajına olmaz mı?

G.A: Eskiden turizm dendiği zaman, yabancılar için, güzel deniz, temiz doğa, içilir su akla geliyordu. Dünya değişti, kültür turizmi denen bir şey var ve insanlar sadece Antalya'da denize girmek için gelmiyorlar artık Türkiye'ye. Ben senin soruna kendi açımdan bir yanıt vereyim, bu işi istismar etmemek şartıyla, kültür varlıklarından yarar sağlamak çok akıllıca olur.

G.P.: Çünkü o zaman detektörle kazı yapıp define bulmaya çalışan köylü orada bir büfe açıp para kazanacak belki. Eski eser kaçakçılığının kanundışı mekanizmalarının içine girmektense çok daha basit bir şekilde kendisine bir iş alanı açabilecek.

A.T: Eserlerin yerinde kalmasıyla daha fazla ve uzun süreli bir kazancın ortaya çıkacağını idrak ettiklerinde bu sorun da kısmen çözülecek. Yalnız kazıların amacının hiçbir şekilde kültür turizmine malzeme sağlamak olmadığını bilmek lazım. O zaman sadece görsellik ağırlık kazanır. Mesela sponsorluk konusunda bu bazı olumsuzluklara yol açıyor. Birkaç sponsoru olan bir kazı başkanı her yıl bu parayı alabilmek için bazen kazı stratejisinde değişiklikler yapmak zorunda kalabiliyor ki her yıl gündemde tutabilsin kazısını.

G.A: Türkiye'de ilk sponsorlu kazı, rahmetli Kenan Erim'in Afrodisyas'ıyla başladı. Ve Kenan Erim bu parayı aldığı için de güzel şeyler bulmak mecrubiyetindeydi aynı zamanda.

G.P.: Afrodisyas'ta bunu yapmak çok da zor olmamıştır.

G.A.: Ama bu esas amaç olmamalıdır. Buna rağmen bu tür şeyleri de katı bir görüşle reddetmek, "hayır ben sponsor istemem, bunu sadece bilim için yapıyorum" demek de yanlıştır. Bunun dengesini çok hassas bir şekilde ayarlamak lazım.

G.P.: Aslında bilgiyi de paylaşmak lazım. O yerleşmeyle ilgili çok ilginç bir şey gösterirken, o dönemin araştırma konularıyla ilgili bilgi vermek de gerekir. Zaten etki-tepki, yapınca onun karşılığı da olacak.

A.T: Bunun faydasını şöyle gördüm: Kazının ilk günü kazıda çalışan işçilerle birlikte bütün gün boyunca orada ne yapmak istediğimizi, neler bulmak istediğimizi konuştuk. Ondan sonra öyle bir verim aldık ki. Çünkü insanlar bilerek çalışmaya başladılar. İnsanlar bu çalışmaların "sadece altın, gümüş bulmak için" olmadığını, başka şeylerin arandığını anladıkça yaklaşımları da farklılaşıyor.

Babil kentindeki Arkeoloji Müzesi'nde bulunan duvar resmi, Irak.

BİR İDEOLOJİ OLARAK ARKEOLOJİ

Mehmet Özdoğan ile Arkeoloji – İdeoloji – Devlet İlişkileri Üzerine

GÜL PULHAN

Gül Pulhan: Arkeoloji bağlamında yabancılardan bu kadar korkmamızın kökeni nereye dayanıyor? Aslında siz devletin Türk arkeoloğa da aynı kuşkuyla yaklaştığını vurguluyorsunuz ama yabancıya karşı bu kuşkunun, bu tavrın sebebi nedir?

Mehmet Özdoğan: Bu bir reaksiyoner model. Bunun ilk başlarda haklı bir tarafı vardı. 2. Dünya Savaşı öncesine kadar arkeolog sayısı son derece az, özellikle Türkiye'deki yabancı arkeologların hepsi dışişlerinin adamı.

G.P.: Arkeologlar aynı zamanda istihbarat teşkilatlarının üyesi.

M.Ö.: Evet. O zaman da bunun bir mantığı var, çünkü araziye çıkıp köylerde dolaşabilmenin başka haklı gerekçesi yok. Ancak arkeoloji ve sanat tarihi araştırması için gidiliyor, özellikle İngilizler işte casusluk, bilgi toplama, Osmanlı'ya karşı provokasyon amacıyla vs. İşte böyle bir arkeoloji imajı devlet bürokrasisinde yerleşmiş durumda. Ve aynı zamanda o zamanki dünyada yerleşik olan bir anlayışla kendi ülkelerinin müzelerine eski eser toplama misyonları var. Tabii bunu 19. yüzyılın mantığı içinde düşünmek lâzım. Batıdaki arkeolojinin gelişme dinamiği de bu zamana tarihleniyor. Türkiye'de yasalar yapılırken daima tepkisel yasalar yapılır ve arkeolog eşittir potansiyel casus,

kaçakçı. Bu devlet bürokrasisine öyle yerleşmiştir ki Türk de olsa yabancı da olsa arkeolog potansiyel bir suçlu olarak görülür. Eski eserlerle ilgili bütün çalışmaları anayasal görevi olarak düzenlemekle yetkili olan Kültür Bakanlığı da bütün gayretini bu tür denetimlere verir. Şimdi tabii dünya değişmiş. Bugün Hakkari'nin dağında, Van gölünün kenarında turist çadır kurabiliyor, turist olarak her yere girebiliyor, her yere girmeniz ayrıca teşvik ediliyor.

G.P.: Casusluk yapmak için zaten arkeolog olmanız gerekmiyor.

M.Ö.: Hayır. Bugün bir arkeolog ben casusluk yapayım dese buna gülerler. Zaten ne yapabilir, hangi bilgiyi toplayabilir zavallı. Bugün zaten batıda gelişen trendlerle bilimsel arkeoloji, antikacılığın tamamen zıttı bir şey olarak gelişmiş durumda. Bir bilim adamı antikacının, antikacı da bilim adamının düşmanıdır. Bu ayrım batıda gayet kesin hatlarıyla çizilmiştir, ama her yerde her zaman bir takım istisnalar olabilir. Bizim yasal kafamız burada kalmış, böyle olunca da Kültür Bakanlığı bilimi teşvik etmek, bilimi düzenlemek yerine sınırlı imkânlarının tümünü bilim adamlarının sıkı denetimine veriyor. Böyle olunca da sistem tıkanıyor.

G.P.: Ve elemanları da yetmediği için olabilecek kazı ve araştırmalara bile izin verilmiyor.

M.Ö.: Çoğu kazı ve araştırmaya izin verilmiyor. Hatta gayet komik şeyler oluyor, mesela bir baraj alanında 150 tane höyük su altında kalıyorsa ve bunların yirmisini kazacak adam bulunmuşsa yirmi kazının bile denetimi yapılamadığı için bunlara izin vermeme pazarlığı yapılıyor. Ya da elinde yeterince denetleyecek eleman olmadığı için daha sonraya kalıyor, çünkü bilim adamlarının takvimleri bellidir, herkes her istediği zaman, her istediği yerde olamaz. Olmaması da gerekir.

Peki barajın altında kalan yeri denetliyor musun? Ben Kültür Bakanlığı'nın yerinde olsam, asıl, bilim heyetlerinden çok grayderleri denetlemekle uğraşırım. Hiçbir bilim adamı, en kötüsü bile grayderden daha kötü, daha tahripkâr olamaz. Adam gelip köyü mü götürecek? Bir mimar ekibi bir köyde ne yapabilir? Memlekete ne zararı olabilir? Türkiye'nin propagandası, yokolan kültürün tanıtımı yapılır. Bilginin ortaya çıkmasından, bu canlanmadan ödü kopuyor milletin.

G.P.: Herşeye rağmen diğer bilim dallarıyla karşılaştırıldığında, arkeoloji Türkiye'nin iyi kötü dünya standartlarında iş yapabildiği bir disiplin. Siz de bunu makalelerinizde sık sık vurguluyorsunuz.Yoksa artık bunda da kendimizi mi kandırıyoruz?

M.Ö.: Hayır, Türkiye'deki genel ortalama birçok ülkeden daha iyi. Ama bu bilimsel çalışmalarda ortaya çıkıyor. Bunu düzenleyen mevzuat 1940'ların kafasında. Özellikle genç kuşakta çok iyi elemanlar var. Türkiye'de bilimsel arkeoloji patlama yaptı. Mevzuatımız bu patlamaya uyum sağlayamıyor. Kültür bakanlığı da bu mevzuata göre kendini canlandıracağı, ona uyum sağlayacağı yerde, tekrar denetleyicilik rolünü üstlenme çabasında. Başa çıkabileceği bir sistem oluşturmaya çalışıyor. Arkeoloji almış başını gitmiş, bütün tıkanma buradan kaynaklanıyor. Kültür Bakanlığı her yıl çeşitli yöntemlerle çalışmaları engellemeye ya da sayılarını azaltmaya çalışıyor.

G.P.: Çünkü yetişemiyorlar.

M.Ö.: Yetişmeleri de gerekmiyor. Bilim heyetleri de çeşitli baskı gruplarını araya sokarak araştırmalarını sürdürmeye çalışıyorlar. Ama her yıl öyle bir tıkanma meydana getiriyor ki bu, anlamsız bir çekişme ortaya çıkıyor. Kültür Bakanlığı bunun yerine çalışmaları düzenlemek, teşvik etmek çabasına girse elindeki az elemanla bile Türkiye'de arkeoloji bambaşka bir yere ulaşır.

G.P.: Tarih Vakfı'nda "Osman Hamdi Bey ve Dönemi" başlıklı bir sempozyum yapılmıştı, ki sizin de bir bildiriniz vardı, Halil Berktay'ın yaptığı konuşmada şöyle bir cümle vardı: "Türk arkeologları Türk tarihçilerine göre daha evrenselci olmuş ve milliyetçilikten arınmış bir şekilde hareket edebilmişlerdir." Bu konuyu biraz açalım mı?

M.Ö.: Her ülkede arkeolojinin başlama nedeni farklı farklıdır. Arkeoloji hiçbir yerde kendi kendine başlamaz. Türkiye'de, daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'nda arkeoloji ithal bir kavram. Dünyada arkeolojinin gelişimine baktığımız zaman değişik ekoller, değişik motivasyonlar var. Bunlardan biri Rönesans; bir diğeri Tevrat Arkeolojisi (Biblical Archeology), uluslaşma bilinci ile birlikte gelen arkeolojiler var, kolonyalizmin getirdiği politik arkeoloji var, endüstri devriminin getirdiği jeolojik kaynaklı paleolitik arkeoloji var. Rönesansla başlayan Klasik Arkeoloji, yani Yunan-Roma kökenli arkeoloji ve sanat tarihi ekollü arkeoloji birlikte gelişiyor. Batıda arkeolojinin geliştiği ülkeler dışında, arkeolojiyi başlatan daima ulusal arkeoloji, yani uluslaşma bilincidir.

G.P.: Bir kimlik arayışı süreci.

M.Ö.: Büyük bir imparatorluktan ayrılan bir ülke, imparatorluktan önceki kimliğini kanıtlama amacıyla harekete geçiyor, arkeoloji çalışma-

larına ağırlık veriyor. Benelüks ülkeleri, Danimarka, Romanya, Belçika ve Yunanistan da hep böyle başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na ise arkeoloji batılılaşma paketi ile geliyor ve genel olarak Rönesans motifiyle, yani Rönesans kaynaklı arkeolojiyle bağlantılı. Bu açıdan Osmanlı dönemi arkeologları, işte en ünlüleri Osman Hamdi Bey, Ethem Eldem, hepsinin ilgilendiği dönem Yunan-Roma dönemidir. Yani bir ulusal kimliğin parçası olarak düşünülmüyor arkeoloji. Türk arkeolojisinin Osmanlı öncesi döneminde doğrudan doğruya Yunan-Roma arkeolojisi vardır. Cumhuriyet döneminde, Atatürk'ün ulus kavramında Anadolucu bir ulus tanımı vardır. Yani iki seçenek var; Birincisi Orta Asya'yla bağlantılı Pan-Türkizm, Turancılık, Anadolu'nun reddedilip Orta Asya'ya bakılması. İkincisi Atatürk'ün ortaya koyduğu seçenek, Anadoluculuk, bu topraklar bizimdir, biz eskiden beri burada yaşadık anlayışı, Hitit-Eti denklemi, Sümerlerin Türk olması, falan filan. Atatürk'ün tarih tezinin içinde yer alan parçalar da zaten bu motiften geliyor. Öyle olunca da Anadolu topraklarında yaşamış bütün uygarlıklar Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus kavramı içine giriyor, seçici olmadan, bu topraklar içinde yaşamış her uygarlık Türkiye Cumhuriyeti'nin ortak geçmişi olarak kullanılıyor. Arkeolojiye sonradan başlayan ülkeler arasında sanırım bu kadar seçici olmadan kendi toprağına bakan başka bir ulus yok. Ve her yıl yapılan kazıların dökümüne baktığımız zaman, Türk-İslam dönemi kazılarının sayısının diğerlerinden daima daha az olduğunu görüyoruz. Geçmiş tamamıyla, seçici olmadan sahipleniliyor. Türk arkeolojisinin en güzel yanlarından biri bu. Bir yandan Osman Hamdi ve batılılaşma paketi ile gelen Rönesans Arkeolojisi, bir yandan da Atatürk'ün Anadolu kökenli bir Türkiye Cumhuriyeti oluşturma kavramıyla ortaya çıkan bir şey.

G.P.: Bugün Türkiye'de arkeolojinin geldiği noktayı bir ideolojik temelin üstüne oturtmanız mümkün mü?

M.Ö.: Sanmıyorum, çünkü dünyada artık bu anlayış son buldu. Zaten batıya baktığımız zaman, 1950'lere 60'lara kadar, sanat tarihi kökenli arkeoloji ile *biblical* arkeoloji antropolojik arkeoloji ile uzlaşmaz gibi görünüyor-

du, ama giderek kaynaşıyorlar. Data toplama yaklaşımı değişti, bakış açısı ve insan ön plana çıkmaya başladı. Zaten dogmalar da dünyada giderek ortadan kalkıyor. Sınırların giderek eridiğini görüyoruz. Onun için Türkiye'de bu saatten sonra yeni bir bakışın ortaya çıkmasının pek bir anlamı yok. Geçmişe şu bakışla bakarım, bu döneme bakmam tutumu artık geçersiz. Tabii buna yönelik çabalar her zaman olacaktır. Bunun en radikal örneklerinden biri İsrail. İsrail 1970'lere kadar sadece kendi kökünü arıyordu, hatta diğerlerini serbest bırakıyordu, dışarıya arkeolojik malzeme çıkartmak bile serbestti. İsrail bile bundan vazgeçti. Yunan arkeolojisi mesela, en çok ulusal motif Yunanlılarda vardır. Miken kültürünü bile reddediyorlardı, onlar için önemli olan Klasik Yunan dönemiydi. Şimdi bakıyorsunuz bu Yunanistan'da bile kalkmış. Yunanistan'da Osmanlı dönemi kazıları, tarihöncesi kazıları yapılıyor.

G.P.: Arkeolojinin teorisi ile pratiği hep birbirinden ayrı iki olguymuş gibi görünüyor. Çoğu zaman, arkeoloji teorisi ile uğraşan insanlar fazla uygulama yapamıyorlar ya da uygulama yapan, arazide çalışıp projeleri yöneten insanlar kendilerini, çalışmalarını teorik bir platforma oturtmak zorunda hissetmiyorlar. Bunu daha aşina olduğum Anglo-Sakson ekolünün örneklerine bakarak söylüyorum. Bildiğim kadarıyla Türkiye'de arkeoloji teorisi, felsefesi arkeoloji bölümlerinde pek okutulan dersler değildir.

M.Ö.: Hayır, biz okutuyoruz.

G.P.: Peki böyle bir kaygı var mı? Tüm bu teorik gelişmelerin içinde biz neredeyiz?

M.Ö.: Bu benim kişisel görüşüm; ben teoriye de karşı değilim, pratiğe de. Arkeoloji herşeyden önce tanımsal bir bilim. Temeli tanıma dayalı ve o temel tanım hamallığının üstüne de dünya kültür tarihi içindeki yerinin bir kuramsal tabana oturması lazım. Dünyadaki gelişmelere baktığımız zaman kuramın en çok geliştiği ülkelerin arkeolojik kalıntılar açısından en zayıf ülkeler olduklarını görüyoruz. Daha doğrusu kuramı en çok eleştirenler arkeolojik kalıntıların somut olarak ortalıkta olmadığı yerlerde çalışanlar. Örneğin İngiltere ya da Afrika'da kazı yapıyorsa, ya da Amerika'da Kızılderili yerleşmesi kazıyorsa ortaya çıkan kalıntının tümü, birkaç kazık deliği, üç beş dağınık buluntu, bir çukur, bir duvar parçacığı; bunu istediğin gibi yorumlayabilirsin, istediğin kurama oturtabilirsin çünkü malzeme sana itiraz etmez. Ama sen Mezopotamya'ya, Anadolu'ya

geldiğin zaman kalıntıların çok daha somut, zaten malzeme kendi kendine konuşuyor ve bunun içinden bir sistemin ortaya çıktığını görüyorsun. Ama genellikle dikkat edersen, Yakındoğu'da çalışan arkeologlar kuramla fazla uğraşmıyorlar, kalıntılardan uzakta olanlar da kuram yapıyorlar. Örneğin kuramsal arkeoloji peygamberlerinden Ian Hodder'ın Türkiye'ye gelmesi çok ilginç bir deney. Hem söz konusu kuramları geliştirenlerin başında geliyor hem de şu anda verileri, son derece somut bir yeri kazıyor. Buradan ne çıkacağını herkes merak ediyor. Dünya arkeolojisi açısından çok ilginç bir deney. Ian Hodder daha önce Güney Afrika'da, İngiltere'de de kazılar yaptı. Bu kazılarda, üstünde istediği gibi oynayabileceği veriler vardı elinde.

G.P.: Çatalhöyük kazılarında uygulanan hassas yöntemler, kazı teknikleri, bu uygulamalarla, konvansiyonel yollarla yapılan kazılardan daha fazlasını öğrenip öğrenemeyeceğimizi de gösterecek bize.

M.Ö.: En uç kuramların, örneğin bugün modası geçen, 60'lı, 70'li yıllarda moda olan *New Archaeology*'nin bile, hatta arkeoloji yöntemleri yerine başka bilim dallarının yöntemlerinin kullanılmasının bile arkeolojiye zaman içinde bir katkısı olur. Ama sanıyorum şu anda dünyadaki en ilginç deney Çatalhöyük. Buradan ne çıkacak, bende cidden merak ediyorum ve ne çıkabileceğini de tahmin edemiyorum. Ama şu ayrımı da yapmak lazım, Çatalhöyük'teki detay bilginin getireceği katkı başka bir şeydir, bütün bu kurumsal arkeoloji ile uygulamalı arkeolojinin arasındaki dengenin nasıl kurulacağı başka bir şeydir ve bunlar birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Bir detayda iyi bir sonuç aldı diye kuramsal yöntemin kuramlarının iyi olduğunu söyleyemeyiz, ama bunun tersi de geçerlidir.

G.P.: Yakın zamanlarda hem James Mellaart'la, hem Ian Hodder'la hem de Roger Matthews'la Çatalhöyük ve kazının yöntemleri, öncelikleri üstüne konuşmalarım oldu. Arkeoloji artık disiplinlerarası çalışıyor ve laboratuvar analizleri vs. çıkan bilgiye çok farklı bir katkıda bulunuyor. Ama şu kaygıyı tam anlayabilmiş değilim, Çatalhöyük'ün bugünkü toplumla ilişkileri ya da kazının kendisi bir süreç olarak başlı başına ele alınıyor. Kazının gelişimi, insanların katkıları, onu görmeye gelenlerin katkıları vs.

M.Ö.: Orada "post-processual" dediğimiz bakış işin içine giriyor. Bunu Türkçeye tam nasıl çevirirliz bilemiyorum. O söylemin getirdiği bir saçmalık var tabii ortada. Burada şunu da düşünmek lazım, birçok arkeolog ya da ar-

keolojiye yakın insan başka bir bilimle uğraşmadığı için aşağılık kompleksi içine giriyor. Ve özellikle doğa ve fen bilimlerinden etkilenen arkeologlarda fen bilimlerinin mutlak yöntemlerine sahip olamamak bir sorun yaratıyor. Bunun sonucunda da arkeolojiye uygun olmayan fen ve doğa bilimlerinin katı kurallarını arkeolojiye uygulamaya çalışılıyor. 60'ların istatistiksel, matematiksel arkeolojisinde bunları gördük. Ben arkeolojiyi hâlâ bir sanat olarak görüyorum. Anlamakla, görmekle ilgili, duyguların önemli olduğu bir alan, senin burada bu şekilde oturuyor olmanı bir kurala bağlayamam, bunu anlayabilirim ancak.

G.P.: Hatta sezgilerin ön planda olduğu bir disiplin, arkeoloji.

M.Ö.: Evet, sezgilerle örtüşen bir birikim. Matematiksel bir formüle dökmeye çalıştığımız zaman zorlanıyoruz, çünkü işin başka boyutları var. İkincisi ise eski, tanımsal, kuru arkeolojinin sadece nesnelere bakan, insana bakmayan bir tarafı vardı. Yeni arkeolojinin insanla ilgilenen bir cephesi var. Bence ikisinin bir sentezini, bir birleşme noktasını düşünmek lazım. Her şeyden önce arkeoloji, bugün benim anladığım tanımıyla bir zaman laboratuvarıdır. Geçmişte ne olduğunu anlayıp ileriye projeksiyon yapan, süreci anlatan, ileriye daha iyi bakmamızı sağlayabilecek bir araç olarak görüyorum ben arkeolojiyi. Öyle olunca da her cephesiyle insana bakılması zaten faydalı. Ama burada uç deneyler olmazsa zaten mantıklısı ortaya çıkmaz. A ekibinin şu anda mantığımıza uymayan bir yöntemi denemesi, sınaması yanlış bir şey değildir, bu yanlışlardan bir doğru çıkacaktır.

G.P.: Şimdi "post-processual" arkeolojinin sübjektifliği vurgulanıyor, kişisel gündemimizin aslında yaptığımız çalışmayı ve onun sonuçlarını çok etkileyen bir tarafının olduğu söyleniyor, belki bu farkındalığın da aşırılıkları elenecek ve geriye faydalı bir tortu, olmazsa olmaz yöntemler kalacak.

M.Ö.: Bu belki çizgisel bakışı, sebep sonuca dayalı, matematiksel bakış açısını ortadan kaldırabilir. Eminim yirmi yıl sonra, "post-processual" diye bir şey kalmayacak, yalnızca onun olumlu etkileri kalacak.

G.P.: Dünya arkeolojisindeki gelişmeleri yakından takip eden, yabancı meslektaşlarınızla sıkı ilişki içinde olan bir arkeolog olarak şöyle bir kaygınız var mı: Arkeolojinin diğer disiplinlerle, özellikle fen bilimleriyle işbirliğinin artması daha fazla donanım gerektiriyor, bilgisayar, elektronik aletler, pahalı laboratuvar çalışmaları, bütün bunlar Türkiye'deki arkeoloji çalışmaları için bir dezavantaj oluşturuyor mu? Bir takım yenilikleri yakalayamama ve araştırmalarda geri kalma gibi bir tehdit var mı?

M.Ö.: Sanmıyorum. İlk bakışta teknolojiyi yakalayamamak gibi bir kaygı vardı ama bence öyle bir tehlike yok. Türkiye arkeolojisinin, dünyadaki gelişmeleri yakalayamadığı takdirde zaten bir geleceği olamaz. Avrupa arkeologlar Birliği'nin "bundan sonra çok disiplinli, çok yönlü, çok uluslu olmayan projelerin Avrupa Birliği'nden para bulma şansı yoktur" şeklinde gayet açık bir beyanı var. Uluslararası işbirliğini Avrupa Konseyi de, Avrupa Birliği de olmazsa olmaz ön koşul olarak koyuyor. Ayrıca yal-

nızca ben arkeoloji yapacağım dediğin zaman da para vermem diyor. Müzecilikte de aynı şey var. Bir arkeologdan müzeci olması bekleniyor. Arkeologdan müzeci olur mu? Olur tabii ama olması gerekmiyor. Bir müzecinin başka şeyleri bilmesi gerekir, psikoloji, pedagoji, teşhir, koruma, işletmecilik, arşivcilik gibi. Müzecinin arkeologdan yararlanması gerekir. Dünyadaki müzeler, enstitü işlevleri yoksa, laboratuvar, kütüphane, araştırma kurumu gibi değilse zaten arkeolog bulundurmuyor ki, ne yapacak arkeoloğu. Arkeoloğa yalnızca danışıyor. Müze bilgiyi toplumun anlayacağı duruma getirmekle, korumakla yükümlü bir kurum. Bizde ne oluyor? Adama sen arkeologsun, yani müzecisin diyorsun. İşin mantığı son derece yanlış. Adam yalnızca arkeolojiyle ilgili. Yani toplum psikolojisiyle ilgili değil, insanları oraya nasıl çekerim diye düşünmüyor. Türkiye'de müzeleri gezenlerin sayısı, birkaç büyük müze dışında onbinlerde kalır. Avrupa'da en ufak müze yüzbin ziyaretçi çekiyor. Çünkü müzenin görevi insanları çekebilmektir. Bizde ise insanların kendiliğinden müzeye gelmesini bekleyen pasif bir anlayış var. Müze bizde gayet ağırbaşlı, ciddi, sert bir kurum, ben buna "eski eser hapishanesi" diyorum, arkeologlar da gardiyan konumundalar. Çünkü araştırma yapacak imkânı yok, kütüphanesi yok, arabası yok, laboratuvarı yok. Eserler zimmetli, depoda mühürlü, kilitli. Ee, bu arkeolog orada ne yapacak? Sonra arkeologlar için başka istihdam yeri de yok Türkiye'de. Aşağı yukarı yirmialtı üniversitede arkeoloji bölümü var. Bunu yirmibeş ile çarp, her sene mezun olan arkeolog sayısı, korkunç bir rakam.

G.P.: Arkeologlara istihdam alanı yok ama aslında onlara ihtiyaç var değil mi?

M.Ö.: İhtiyaç var ama istihdamla çakışmıyor; senin verdiğin eğitim ne teknisyen eğitimi, ne müzeci eğitimi. Hepsini birden yapmaya kalkınca araştırmacı işlevi de kalmıyor. Zaten o kadar araştırmacıya da ihtiyaç yok. Aynı şey tarih için de geçerli. Bütün tarih mezunları tarihçi olmak üzere, öğretmen de olamıyorlar. Kurgu yanlış Türkiye'de. Ama ben yine de karamsar değilim. Ufak bir düzenlemeyle Türkiye'de arkeoloji çok daha iyi bir yere gidebilecekken, bunu nasıl geriye çekebiliriz çabası çok korkutucu ve bu da tanımların yanlış olmasından kaynaklanıyor.

G.P.: Son zamanlarda sıklıkla düşündüğüm bir konu da şu ki, aslında arkeoloji Türkiye'nin gerçekten para kazanabileceği ve kendine bir ayrıcalık sağlayabileceği sahalardan biri.

M.Ö.: Çok kolaylıkla, ama bunu miki fare haline getirmeden. *Kültür işletmeciliği* kavramı dünyada yeni yeni gelişen kavramlardan. Bunun temelinde kültür varlıklarının yerel ekonomiye, yerel zenginleşmeye ama aynı zamanda toplumsal bilinçlenmeye katkısı yatıyor. Toplumsal sermaye nakit paraya dönüşmez, insanın kafasını zenginleştirmesi de buna dahildir, ayrıca bir tür iktisadi gelişmedir. Ama bunun ön koşulu kültür varlıklarının tahrip olmaması, bozulmaması. Türkiye'de bunlar ya yıpranıyor ya tamamen bozuluyor ya da restorasyon amacıyla, turistlere güzel gözüksün diye alakasız bir rezillik haline getiriliyor, geri dönüşü olmayan bir tahribat çıkıyor ortaya.

G.P.: Ya da, yerli yersiz inşaat yapmaya çok meraklı olduğumuz için, bir yerin ticari olarak faydalı hale gelmesi için her yere binaların, büfelerin yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

M.Ö.: Kültür işletmeciliğinin içine, insanların ihtiyaçlarını karşılayacak işlevlerin girmesi lazım. Büfe de, lokanta da... Ama bu basit bir planlamayla, çok akılcı çözümlerle hemen eserin korunmasına yöneltilebilir. Çünkü eski eserin korunması için oraya yönelik ilginin artması lazım. Bunlar basit planlamalarla çok kolay düzenlenebilecek durumdayken, eseri bozan, ilgi çekmeyen, çevreyi bozan, yerel kimliği yok eden aykırı uygulamalara dönüşüyorlar. Mesela geçen hafta Niğde'deydim, o güzel kentte Hüdavend Hatun türbesinin etrafına bir düzenleme yapılmış, insan ne diyeceğini bilemiyor. Ama sonuç olarak kültür işletmeciliğinin Türkiye'ye girmesi lazım, kültür varlıklarının ekonomiye katkıda bulunması lazım. Müzelerin de, ören yerlerinin de, kazı yerlerinin de gezilebilir yerler olarak düzenlenmesi lazım.

G.P.: Bir de otorite sorunu işin içine giriyor galiba. Bütün bu öneriler devlet sistemi, devlet bürokrasisi ile çatışmaya başlayacak.

M.Ö.: Kültür Bakanlığı'nın görevi bunu doğru yönlendirmek ve teşvik edici olmaktır. Kültür Bakanlığı'nın mutlak projeler geliştirmesi gerekmez.

G.P.: Ama, Türkiye'de eski eserlerle, kültür varlıklarıyla ilgili her olayda dönüp dolaşıp devletten resmi şekilde izin almak gerekiyor.

M.Ö.: Ben kazı yapmak için izin almak zorundayım, ama tarihi çevre düzenlemesi için bu gerekmiyor ki kentlerin çoğu da tarihidir. Veya usulen geçen proje ile uygulama birbirinden çok farklı.

G.P.: Bunun hesabını kimse sormuyor mu?

M.Ö.: Hayır, kimse hesabını sormuyor. Devlet de bir yerde, tahribatın resmi belgelerini hazırlayan bir büro haline geliyor. Ama Türkiye'de de bu

anlayış yavaş yavaş değişiyor. Pamukkale mesela, orası için geliştirilen proje, kavram gayet iyi. Yapılmış olan uygulamalar da şu anda Türkiye'de yapılmış olanların en iyilerinden. Troya ören yerinin insanın rahat rahat gezip o birikimle ilişki kurabileceği bir yere dönüşmesi türünden çabalar hızla artıyor. Dünya zaten bizi buna zorlayacaktır, küreselleşme denilen şeyin, dünya standartlarının dışına artık kolay kolay çıkamayız ki bu oluşumun içinde güzel olan şey de yerel renklerin, yerel kimliklerin ön plana çıkıyor, önemseniyor olmasıdır.

G.P.: Yerellik ilginç hale geliyor. Kültürel miras bu açıdan büyük bir ayrıcalık. Mesela eski gemi batıklarına kontrollü olarak dalış yaptırılması gündemde galiba. Çok iyi ve çekici bir fikir.

M.Ö.: İtalya'da bir örnek gördüm. Yüzlerce amfora barındıran bir batığın üzerine bir tür tel kafes yapmışlar ve böylece batığın bozulmasını, içinden birşey alınmasını engellemişler. İnsanlar batığı görüyorlar ve bundan para kazanılıyor.

G.P. Sizce son yıllarda Türkiye'de yapılan kaçak kazılarda artış var mı?

M.Ö.: Onu bilmiyorum ama resmi tahribatta artış var. Bu da çağın gereklerinden; grayder, kentleşme, sanayileşme, yol, baraj, havaalanı, ne istersen. Hepsinde de somut bir artış var çünkü Türkiye'de hızlı bir gelişme var. Her gelişme toprağa müdahaledir. Kaçak kazı felaket ama, onun bozabileceği yer tek bir noktadır, oysa bir kentleşmenin bozacağı şey bir kültürün tümüdür. Bence bu çok daha vahim. Hiç bilmediğimiz kültürler topyekûn tahrip oluyor. Gelişmeyle kültürel varlıkları korumanın birbirine karşıt olmadığını, bunların karşılıklı olarak birbirlerini zenginleştirdiklerini görmemiz gerek. İyi bir planlama, iyi bir kültür envanteri ile gelişme kültür varlıklarını korumanın bir aracı haline gelebilir. Şöyle bir örnek vereyim: Baraj geçmişi yok ediyor, tamam. Ama barajlar olmasaydı Doğu Anadolu kültür tarihine ait hiçbir şey bilmiyor olacaktık. Kaldı ki bu dünya için de böyle. Amerika'da mesela kültür tarihi olarak en iyi bilinen yerler Arizona'daki barajların bulunduğu bölgeler.

G.P.: Çünkü bir anda çok yoğun, çok kapsamlı çalışmalar başlıyor.

M.Ö.: Ve para bulunabiliyor. Doğru bir planlamayla kültür tarihi açısından büyük bir kaybın olmuyor, bilginin ortaya çıkmasını sağlıyorsun. Batı Avrupa kentlerinde kent arkeolojisi yapılıyor örneğin, Türkiye'de hiç olmayan bir kavram, kentteki inşaatlar sırasında gerçekleşiyor, ama bizdeki kurtarma kazıları gibi harala gürele olmuyor, bilimsel kazılara para yar-

dımı yapıyor, bilginin ortaya çıkmasını sağlayan bir sistem haline geliyor. Bu bir koordinasyon meselesi. Bilgi ortaya çıktıkça da toplumun ona olan ilgisi ve koruma bilinci birlikte gelişiyor. Alışık olmayan bir göz için, höyük tanımsız bir toprak tepesidir ve niye korunduğu bile kolayca anlaşılmaz. Ama höyük kazılıp, içindeki bilgi ortaya çıktığı zaman en basit göz bile oradaki bilginin önemli olduğunu anlayabilecektir. Kentte, kendi bodrumunda bir yapının olduğunu, daha eski bir şey olduğunu gördüğü zaman en azından düşünsel bir zenginlik kazanacaktır. Bunun hepsinin de korunması gerekmez tabii. Geçmişe ait her ayrıntıyı korumak zorunda değiliz ama geçmişe ait her ayrıntının bilgisine ulaşmak zorundayız. Bilgiyi feda edemeyiz.

G.P.: Zaten arkeoloji, kazı yaparken tahrip etmek zorunda kalan bir çalışma biçimi.

M.Ö.: Tabii. Ama önemli olan, kültür varlıklarını korumak kadar, bilgiyi ortaya çıkarmak ve sadece bilim adamlarının değil toplumun yararlanabileceği bir şeye dönüştürmek.

G.P.: Kurtarma kazıları ile bağlantılı olarak, Türkiye'de uygulaması neredeyse hiç olmayan profesyonel arkeoloji ya da arkeoloji şirketlerinden de söz edebilir miyiz?

M.Ö.: Profesyonel arkeoloji yada serbest arkeoloji batıda da tam oturmadı. Çok avantajları var ama tehlikeli tarafları da var. Devlet ve sivil toplum örgütleri çok sıkı biçimde denetliyorlar. Etik kuralları inceden inceye hesaplanıyor. Türkiye şu anda buna hazır mı? Türkiye'de her meslek odasının etik kuralları var, ama hiçbiri çalışmıyor. Bu oluşturulmadan serbest arkeoloji çok korkunç bir hâl alır. İngiltere, Amerika ve İskandinav ülkelerinde bu yaygın bir uygulama ve kurallar çok katı uygulanıyor. Bu hem arkeologlara iş alanı getiriyor hem de kurtarma kazılarının yükünü devletten alıyor. Devlete sadece düzenleyici bir görev veriyor. Kurtarma kazısı üniversite hocasının işi değildir. Üniversite hocasının bilimsel amaçlı kazı yapması lazım.

G.P.: Pek çok konuda olduğu gibi profesyonel arkeoloji de Zeugma ile gündeme geldi.

M.Ö.: Başka bir iki örnek daha var. Bakanlık da bunu uyguladı, ama adını koymadan. Zeugma bugünkü Türk arkeolojisinin fotoğrafını çekti. Fotoğrafın içinde herşey var: iyi niyet, iyi niyetli bilgisizlik, oportünizm, kahramanlık, ilkellik, açgözlülük, şaşkınlık. Ben Zeugma olayının Türkiye arkeolojisinin gelişimi açısından faydalı olacağı umudunu taşıyorum. Ayrıca ar-

keolog olmayanların arkeologları zorlayacak olması da beni sevindiriyor. Sponsorların, Zeugma üzerine düşünen aydınların, sivil toplum örgütlerinin Türkiye'deki arkeoloji sistemini zorlayacağı umudunu taşıyorum. Ama sivil toplum örgütlerinin de eğitilmesi gerekiyor. Çoğunun arkeolojinin ne olduğunu tam olarak anladıklarından emin değilim.

G.P.: "Meraklı olmak", "hoşa gitmek" galiba hâlâ birinci planda.

M.Ö.: Antikacılık ile arkeoloji arasındaki farkın anlaşılmış olduğundan da emin değilim. Türkiye'de arkeoloji 68 yılından itibaren yaygınlaşmaya başladı. Osman Hamdi ile başlayıp 68'e uzanan çizgi çok elitist bir grubun bilim yaptığı bir çizgidir. 68'den itibaren tabana yayılmaya başlıyor. Yavaş yavaş oturacaktır. Bu yeniden yapılanma gibi kavramlar jargon haline geldi, ama nasıl pek çok şey yeniden yapılanacaksa, kültür varlıkları için de bu kaçınılmazdır.

G.P.: Çünkü geçmiş Türkiye'nin topraklarında ve bu çok büyük bir ayrıcalık.

M.Ö.: Bunu da yalnızca biz, yapmayacağız deme hakkımız yok, geçmiş herkesin geçmişi, bütün dünyanın ortak kültür mirası. Doğa, çevre koruması konularında artan bilinç ve duyarlılık kültür varlıklarına da yansıyacaktır. Bunun başka çaresi yok, çünkü Türkiye'de arkeoloji, arkeologlara bırakılmayacak kadar ciddi bir olaydır.

Nazi ve Eko-Feminist Prehistoryalar: Hint/Avrupa Arkeolojisinde İdeoloji ve Ampirizm

DAVID W. ANTHONY

Bu çalışma, yorumlamadaki suiistimale bir örnek sunuyor. Talihsiz bir arkeolojik veriler kümesi, biri iğrenç (naziler) diğeri masum (eko-feminizm) iki ideolojik harekete hizmet eden, birbirine taban tabana zıt iki yoruma maruz bırakılmıştır. İşin tuhafı, her iki yorum da aynı teorik ve mantıksal biçimi paylaşmaktadır; onları ayıran tek şey, siyasi kaygılarla birinin "iyi" dediğine öbürünün "kötü" demesidir. İki yorum da ampirik olarak doğrulanamaz. Ne yazık ki, bu anlaşmazlığın kökeninde sessizce yatan arkeolojik ve filolojik malzeme –Proto-Hint/Avrupa dillerini konuşanların arkeolojik kimliği–, bize gerçekten uzak bir tarihöncesi toplumun ideallerine, inançlarına ve simgesel yapılarına, eşi görülmedik ölçüde ulaşabilme imkânı sunmaktadır. Proto-Hint/Avrupa dili, toplumsal örgütlenişi ve karşılaştırmalı mitolojisi hakkındaki kuvvetli dilbilimsel araştırmalar, arkeologlara dünyada kendi türünün muhtemelen en zengin bilgi birikimini sunuyor. Ama konuyla bağlantılı tarih, birçok araştırmacının şüpheyle ondan uzak durmasına neden olmuş durumdadır ki bu da arkeoloji topluluğunun önemli bir kısmında bilgisizliği ve umursamazlığı beslemiştir.

Hint/Avrupa dilbilimi ve arkeolojisi, düpedüz ideolojik gündemlere dayanak oluşturması amacıyla o kadar uzun bir süre sömürülmüştür ki meselenin kısa tarihi hemen Batı Avrupa'nın düşünce tarihi ile iç içe girmektedir. Hint/Avrupa kökenlerine yönelik araştırmalar, ondokuzuncu yüzyılda, bu-

gün akıl ve nesnel kavrayış hakkında yorumbilimsel ve ideolojik temelli şüpheler dile getiren çevrelerle aynı düşünsel çevrelerde başlamıştır. Aslında, gelişen dilbilim disiplini bütün bu tohumları Alman Romantizminin kaotik toprağında, aynı anda beslemiştir. J.G. Herder ve A. von Humboldt dili hem Hint/Avrupa geçmişine açılan bir pencere olarak, hem de tikel düşünme yollarını tanımlayan, milletleri birbirinden ayıran ve kültürler-arası anlayışı ancak yorumbilgisel tinsel arayış yoluyla mümkün hale getiren bir simgesel dışavurum aracı olarak incelemişlerdi.

Bu sorunlar büyük ölçüde içiçe geçmiş olduğu için, önce geniş felsefi meseleleri ele almayı öneriyorum. Hint/Avrupa arkeolojisini tutsak etmiş olan ideolojik yumağı açma konusunda benim geliştirdiğim yaklaşımın kendisi de tarih içinde konumlanmış durumdadır; bazı çevreler, bir yoruma yeterli derken bir başkasına yetersiz diyebileceğim fikrini bile temelsiz bulurlar.

1. Felç Tehlikesi

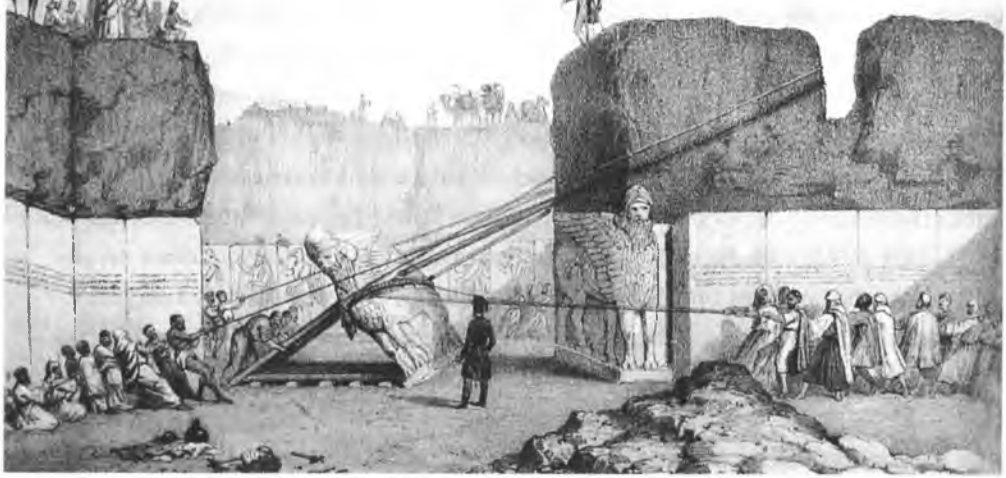
Paradokslarla konuşuyorlardı, zira yarım-doğrular söylemekten korkuyorlardı.

Kakuzo Okakura, *Çay Kitabı*

Yorumda nesnellik, bir zamanlar arkeologların çoğunun ulaşmayı umduğu bir hedefti. Modern arkeoloji teorisinde yorumbilgisel ve eleştirel yaklaşımların egemenlik kurmasıyla bu umut soldu. Bu iki yaklaşım da arkeolojik bilginin olumsallığını vurgular: Yorumbilgisi teorisi, kültürel nesneler ya da (arkeologların davranışları da dahil) davranışların ancak anlamları açısından yorumlanmasının faydalı olacağını ileri sürer, bu anlam da yerli tarihe, alışkanlıklara ve simgesel yapılara o kadar bağlıdır ki nesnelliğin kendisi anlamlı olmaktan çıkar. Eleştirel teori ise arkeolojik yorumlar değil bütün kültürel nesne ve edimlerin, nesnelliği imkânsız kılan örtük ideolojik güçler ve gündemler tarafından güdülendiğini ya da kontrol edildiğini iddia eder (Hodder 1982b, 1990, 1991a; Shanks ve Tilley; Leone, Potter ve Shackel 1987; Hill 1992; vs.). Her iki yaklaşım da, ortada bir nesnellik iddiası olmadığında herhangi tikel bir arkeolojik yorumun nasıl değerlendirilmesi gerektiğini tanımlayan sağlam kılavuzlar sunacak kadar olgunlaşmamıştır henüz. İşte nesnelciliğin yakın tarihlerde boşalttığı bu muğlak alanda, milliyetçilik, bağnazlık ve hatta aptallık, arkeolojik yorumlarda artık hiçbir zaman olmadığı kadar özgürce serpilmektedir.

Maddi kalıntıları arkeolojik araştırmaların çoğunun odağını oluşturan, ama ideolojik ve simgesel sistemlerini güvenle yeniden inşa etmenin hâlâ zor olduğu yazısız, tarihöncesi toplumların yorumlanmasında, açık seçik değerlendirme standartlarının eksikliği iyice akutlaşır. Eleştirel tarihöncesi yaklaşımı, arkeologlara "tahakkümün gerçekliğine şiirsel bir karşısöylem" üretmelerini salık vererek, açık açık, yerel prehistoryaların günümüz toplumsal pratikleriyle bağlantılı terimlerle yeniden inşa edilmesi gerektiğini söyler (Hill 1992: 811). Gelgelelim, bağlantılılık, yapılan bilimsel araştırmanın kalitesini yargılama konusunda pek işe yaramadığı herkesin malumu olan bir standarttır; ideolojilerin birbirleriyle rekabet ettiği bir dünyada, bağlantılılık bütünüyle görelidir. Yorumbilgisel bir açıklamayı yargılamakta kullanılan yeterlilik ölçütleri daha da belirsizdir –hatta, belirsizlik bir bilgelik nişanesi olarak gururla sergilenir– ama Geertz'in (1973: 16) yirmi yıl önce dile getirdiği şu görüşleri birçok kimse kabul edecektir: "Açıklamalarımızın gücünü yorumlanmamış verilerle değil, bilimsel hayalgücünün bizleri yabancıların hayatları ile temasa sokma gücüyle ölçmemiz gerekir." Yine, şair olmaya teşvik ediliriz.

Şüphesiz, gerçekten iyi her bilim, bir bakıma, şiirdir. Yaptığı cansız genellemeler insani anlamdan yoksun olan beyaz paltolu Aydınlanma ampirisiti ile hayalgücü ve gözlem kuvveti sayesinde deneyimin özüne ulaşabilen yaratıcı Romantik etnograf arasındaki ikiliğin kendisi de ideolojik bir kurgu-

dur. Ampirik bilim de yoğun tarif de, Kosso'nun (1991) arkeolojiyle ilişkili olarak belirttiği gibi, veri, düşünce, deney, deneyim, sezgi, daha fazla veri, daha fazla deney vs. arasında gidip gelen, yaratıcı bir yorumbilgisi geliştirmeye dayanır. Düşünce sahibi ampiristler bir fizik laboratuvarındayken bile deneyim ve sezginin öneminin bütünüyle farkındadırlar ve sonuç olarak açıklamalarını Doğruluk terimleriyle değil, olasılık terimleriyle dile getirirler. Bütün açıklamaların olumsal olduğu iki taraf tarafından da kabul edilir. Bu ikisi arasında, analizlerinin ölçeği açısından bile gerçek bir fark yoktur: Genellemeci tikelin farkında olmalıdır, yoksa yanlışlanma riskine girer; tikelci de son kertede izini sürdüğü ayrıntıların üzerine çıkmalıdır, yoksa havanda su dövme riskine girer.

Fark, yaptıkları açıklamaların yeterliliğinin yargılanmasında kullanılan standartlardan gelir. Hem akademik, hem de toplumsal sonuçları olan bir farktır bu. Salt akademik açıdan, eleştirel ve yorumbilgisel yeterlilik yaklaşımlarının, herhangi bir tikel arkeolojik anlatının değerlendirilmesinde nasıl uygulandığı ya da uygulanması gerektiği hiç de açık değildir. Bütün diğer faaliyetler gibi, değerlendirme de bir ölçüde kişisel deneyime ve gönderme çerçevesine bağlı olmasına rağmen, önemli bir yorumbilgisel/simgesel/yapısalcı kitap, Ian Hodder'ın *Avrupa'nın Evcilleştirilmesi*, iki önde gelen, başarılı arkeolog tarafından, bir yandan, "önemli ve özgün bir kitap... tutarlı bir biçimde aydınlatıcı içgörüler üretiyor... bunlar verimli savlar... tayin edici bir adım" (Sherratt 1991), bir yandan da "arkeolojik verilerin 300 sayfa boyunca, yakın tarihlerde bir kitap halinde gördüğümüz en temelsiz kullanımı... abes... şişirme... uydurma" (O'Shea 1992) şeklinde değerlendirildiğinde hepimizin canının sıkılması gerekir. Birçok ciddi yorumbilgici arkeoloğun bu anlaşmazlık karşısında omuz silkip, "her metin yalnızca 'yazar'ın ona yerleştirdiklerini değil, aynı zamanda 'okurlar'ın da ona kattıklarını içerir. Bu okumaların her biri yeni bir metin oluşturur" (Potter 1992: 556) diyerek kitap tanıtma yazılarının zaten saçma olduğunu belirtmeleri daha da rahatsız edicidir.

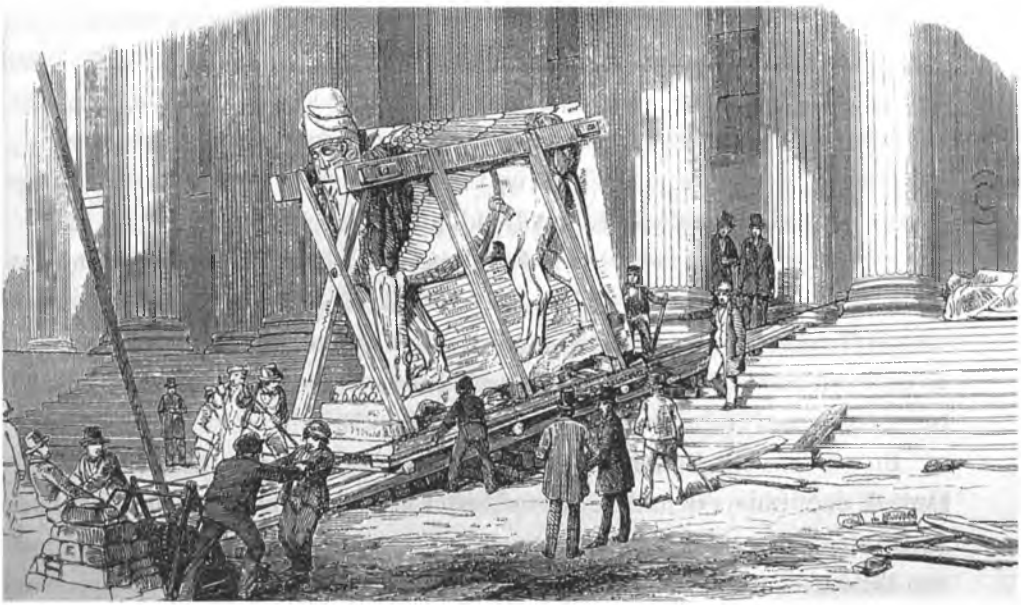
Belki kimileri Sherratt-O'Shea'nin yazılarını salt bir materyalist-idealist polemiği olarak görüp bir kenara atıyorlardır. Gelgelelim, disiplinimiz dediğimiz şey içinde bu kadar temel bir anlaşmazlık olduğunda ciddi bir toplumsal sorun ortaya çıkmaktadır. Tarihöncesi arkeoloji, eski nesnelci kılavuzlarını kaybettikten sonra, kendini, milliyetçi bağnazlıktan manevi kökarayışı fantezilerine kadar geçmişin sayısız popüler yeniden-yorumuna aç-

mıştır. Yeterliyi yetersizden nasıl ayıracağımız konusunda kendi aramızda anlaşamıyorsak, Ari süper-ırk mitinin temsil ettiği türden popüler toplumsal suiistimalleri teşvik etmekten sorumlu olmuyor muyuz? "Gerçek" dünyanın, hepsi de eşit ölçüde doğru ve eşit ölçüde yanlış rakip ideolojilerden oluşan bir ağ olarak tasarlandığı bir düşünsel ortamda, milliyetçi ya da ırkçı gündemler sadece teşvik edilmiş olur.

Şu anki felç durumunun en garip yanı, yüzeysel bakıldığında arkeolojik verilere ancak özel durumlarda uygulanabilirmiş gibi görünen bir düşünce geleneğinden kaynaklanmış olmasıdır. Arkeologların yorumbilgisel anlam arayışını ve bilişsel zihin arayışını kabul etmeleri, çoğu durumda çeşitli yapısalcı/simgesel çalışmalara tercüme edilmiştir (Shanks-Tilley 1982; Leone Potter-Shackel, 1987; Hodder 1990). Bu çalışmalar, araştırılan geçmişin bazı parçaları tarihsel olarak zaten belgelenmiş olduğunda, bir geçmiş yaratmaktansa o geçmişi keşfetme konusunda iyimser bir tavır takınabilmektedirler. Gelgelelim, tarihöncesi bir geçmişe ulaşmak, belgeleri olmayan bir hayata biçim vermiş olan anlam ve simgeleri açığa çıkarmaya bağlıdır ki araştırmacının bu hedefe ne ölçüde ulaşabileceğini belirlemek imkânsız olmasa da hâlâ güçtür. Peki fiilen değerlendirilmesi imkânsız olan bir akademik pratiği neden kabul ettik?

Kısaca bir örneği ele alalım. Fotiadis (Watson-Fotiadis 1990: 625-6) Shanks-Tilley'nin (1982) Neolitik gömme pratiklerine ilişkin çalışmaları överek, bu çalışmayı, yerleşik bilimsel standartlardan ödün vermeksizin tarihöncesi anlama nüfuz eden bilişsel/simgesel incelemelere örnek göstermiştir. Eğer bu doğru olsaydı, bütün arkeologların rehber edinip yakından inceleyecekleri bir çalışmayla karşı karşıya olurduk. Shanks-Tilley (1982: 150), Neolitik megalitik mezarlardaki insan iskeleti kalıntılarının dağılımında ne tür "yapılandırıcı ilkeler" bulmuşlardır?

1. Mezarlarda birkaç farklı bireyin kemiklerinin kemik yığını halinde bir araya getirilmiş olması, "kolektif olanın öne çıkarılışını, bireyler arasındaki farkların... inkârını" işaret ediyormuş. Bu yorum, insan kemiklerinin, birey kimliklerini koruduğunu varsayar. Bireysel kimliğin ölümle birlikte ortadan kalkıyor olması ve kemiklerin bireysel kişiliklerin temsilleri olarak algılanmıyor olması da mümkündür elbette. İkinci varsayım ise, kemiklerin karışmasının bireysel farklılıkların inkârını temsil ettiği şeklindedir. İki varsayım da desteksizdir, hatta doğru dürüst incelenmiş bile değildir.

2. Bazı örneklerde mezarın bir bölümünde birkaç kemik yığınının bir arada bulunmuş olması ve yine bazı örneklerde yığınların bulunduğu yerlerin etrafının "simgesel olarak", çanak çömlek parçaları ve hayvan kemikleri ile "sınırlanmış" olması, "sınırlanmışlığın ve dolayısıyla mezarı kullanan yerli toplum grubunun dayanışmasının ifadesi"ymiş. Kemik yığınlarının ayrı odalarda bulunduğu mezarlar bu yorumla çelişir. Çanak çömlek ve hayvan kemiği parçaları, simgesel sınırları işaret ediyormuş gibi yorumlanmıştır, oysa sınır işaretlemeyle hiç alakası olmayan tören edimlerinin oluşturduğu çizgisel diziyi de temsil ediyor olabilirler pekâlâ. Yine, alternatif açıklamalar ve karşı-kanıtlar incelenmemiştir.

3. Eklemlerinden koparılmış kemiklerin, bedenin sağ ve sol parçaları arasındaki doğal orantıları yaklaşık olarak (ama tam olarak değil) muhafaza eden yığınlar halinde yeniden gruplanmış olması, "beden parçaları arasındaki simetriyi ifade ederken, hayattaki asimetrik [toplumsal] ilişkilerin yadsındığı"nı işaret ediyormuş. Daha basit, dolayısıyla daha muhtemel açıklama, yaklaşık olarak simetrik orantıların, insan bedeninin simetrik olmasından kaynaklandığıdır! İlle de bir simgecilik olması gerekmez. Simetriden sapmalar istatistiksel olarak incelendikten sonra, bunların anlamsız sayılacak kadar küçük olduğu varsayılmış. Bu çıkarım da yine iddiadan ibaret.

4. Bazı mezarlardaki kemik yığınlarının (her zaman olmasa da) cinsiyete göre düzenlenmiş olması ya da bazılarında yetişkinlerin kemiklerinin (yine her zaman olmasa da) yetişkin olmayanlarınkilerden ayrılması da, toplumsal eşitsizliğin Neolitik topluma damgasını vurduğuna işaret ediyormuş. Dördüncü "yapılandırıcı ilke" ilk üçü ile doğrudan çelişmekte, onların toplumsal gerçekliğin yanlış bir temsili olduğunu göstermektedir (1982: 151):

> İnsan kalıntılarının mezarlara yerleştirilmesinde izlenen ilkeler, iktidar ilişkilerinin bir parçasını oluşturuyordu ve bu ilişkilerin keyfi doğasının yanlış tanınmasını garantiye almak... ve bu toplumların üzerlerine kurulu oldukları iki önemli yapılandırıcı ilkeyi, akrabalık ilişkilerinin simetrisi ile iktidar/siyaset ilişkilerinin asimetrisinin anlaşılmasını güçleştirmek amacıyla tasarlanmışlardı.

Bu yorum, Neolitik Kuzey Avrupa'daki iktidar eşitsizliklerini gösteren (kemik dağılımları dışındaki) destekleyici arkeolojik kanıtlar hiçbir şekilde tartışılmadan yapılmıştır. Bunun yerine, bütün Neolitik-düzey toplumlarının iktidar eşitsizlikleri ile tanımlanabileceğini ileri süren genel toplumsal teorinin kapsamlı bir gözden geçirilişiyle karşılaşıyorduk. Genel toplumsal teoriyi, tikel durumlar karşısında sınamadan kabul edeceksek, o zaman kazı yapmamıza gerek yoktur tabii ki. Gözlemlenen verilere dair alternatif açıklamalar ki en azından birkaç tane açıklama vardı (bkz. Thomas ve Whittle 1986), araştırılmamıştır. Bu çalışma, simgesel arkeolojinin bir numunesi olarak ikna edicilikten uzaktır.

Megalitik Avrupa'ya bu sapmanın amacı, tarihöncesi arkeologlarının simgesel/yapısalcı yaklaşımları terk etmeleri gerektiğini ima etmek değildir. Daha disiplinli bir arkeoloji çalışması yürütülmesini rica etmektir. Geçmişte "anlam" bulma arayışı, kavranması imkânsız bir sonsuzluk arayışıdır, çünkü "anlam"ın sonsuz sayıda olası anlamı vardır. "Ne anlama geliyordu?" sorusu, sonsuz sayıda cevabı olan, yani hiçbir cevabı olmayan bir sorudur.

Disiplinli bir arkeolojinin en temel şartlarından biri, geçmiş hakkındaki soruların sonlu sayıda olası cevabı olan terimlerle çerçevelenmesi şartıdır. Uygun bir soru, açık seçik bir gönderme çerçevesi, ya da van Fraessen'inin deyimiyle (1980: 5. bölüm) bir "karşıtlık sınıfı" içine yerleştirilmelidir –verilerin hangi yönlerinin bizi ilgilendirdiğini özgülleştirmemiz gerekir ("Niye *Y değil de* X oldu?"), burada Y'yi özgülleştirirsek, ne tür nedensel bağlantılar araştırdığımız tam olarak ortaya çıkar. Eğer soru uygun biçimde çerçevelenmişse, bu gönderme çerçevesi içinde "en iyi açıklama"yı aramak meşrudur; bununla Hakikat'i değil, hem ampirik olarak uygun/yeterli olan (*o anki hal-*

leriyle verilerle çelişmeyen) hem de birbiriyle ilişkisiz görünen çok sayıda ampirik gözlemi en ekonomik biçimde açıklayan bir açıklamayı kastediyoruz (Gasper 1990; O'Meara 1989).

Destekleyici gözlemlerin menzilinin geniş tutulması, araştırmacıyı teoriyüklü tek bir yoruma fazla yaslanmaya karşı korur ki Hardin ile Rosenberg'in (1982), Wylie (1989: 99, 1992: 28) ve dolaylı olarak da Kosso (1991) tarafından kabul edilen yöndeşik gerçekçiliklerinin kilit unsuru budur. Açıklama gücü kanıt temelinde tanımlanır, ama her kanıt birçok yoruma ve yanlış-yoruma tabidir. Ancak, tikel bir açıklamayla tutarlı olan "olgular" ne kadar çok farklı kaynaktan türetilirse, bütün kanıtların aynı şekilde lekelenmesi olasılığı o kadar azalır. "Olgular"ın eğilip bükülebilirliği karşısındaki bu ihtiyat tavrı, Wylie tarafından şöyle özetlenmiştir (1989: 99):

"Araştırmacılar, çeşitli müekkit (bağımsız) alanlardan çıkarılmış ilkelere dayalı olan bir dizi çıkarıma başvurdukları zaman, çıkarımlardaki döngüsellik ve keyfilikten... kesinlikle kurtulunmuş olur. Farklı yorum ilkelerine dayalı yorumlayıcı çıkarımların birbirlerini karşılıklı olarak kısıtlayacağına, hatta kendi kendilerini düzelteceklerine güvenilebilir, yani birindeki hatanın, bütün diğerlerindeki paralel hatalar tarafından çoğaltılması mümkün değildir; dayalı oldukları kaynakların menzili genişledikçe, hepsinin tek bir sınama hipotezinde yöndeşme olasılıkları hızla azalır."

Gasper (1990) da benzer bir savunma yapıp, güçlü bir biçimde, ampirik temelli bütün bilimlerin normalde bu şekilde işlediklerini belirtmiştir. Bilim, Hakikâtler değil, az çok olası açıklamalar bulma arayışıdır. Olasılık, başlangıçta tikel bir gönderme çerçevesi içinde ya da özgül bir karşıtlık sınıfı içinde tanımlanır. Bir gönderme çerçevesi, ampirik gerçekliğin ele alınan sorunla bağıntılı yönlerini tanımlar. Gelgelelim, ampirik gerçeklik her zaman, önyargıları yaptıkları gözlemleri etkileyen insanlar tarafından yorumlanır, ölçülür ya da çıkarsanır. Bu yüzden, en olası açıklamalar, farklı farklı önyargıları olan gözlemcilerden elde edilen çok sayıda bağıntılı gözlemi en etkili bir biçimde kapsamına alan ya da açıklayan açıklamalardır.

Bu bir siyasi hegemonya reçetesi değildir. Dünya hakkında, herhangi bir gönderme çerçevesinden sorular sormaya yönelik disiplinli bir yaklaşımın tasviridir. Eğer alternatif açıklamalar arasında seçim yapma hakkındaki standartlarımızı terk edersek, bağnazlığı, milliyetçiliği ve şikeyi savunan açıklamaları dışlama hakımızdan da vazgeçmiş oluruz. Bu vazgeçişin etik alanına da uzanması gerekmez –ırkçı bir açıklamayı etik gerekçelerle pro-

testo etme yeteneğimizi ve hakkımızı koruruz– ama doğruluk ve "olgular"a uygunluk zemininde protesto etme hakkımızı kaybederiz. Akademi'nin genelde toplum için taşıdığı birincil değerin, bilim adamları da dahil kamuya mal olmuş kişilerin dile getirdikleri yanlış ya da olgulara aykırı iddiaları düzeltme isteğimizle bağlantılı olduğu söylenebilir. Eğer artık bu işlevi yerine getirmekten aciz olduğumuzu ilan edersek, toplum niye varolduğumuzu sormakta haklı olur.

II. Romantizm, Milliyetçilik ve Ariler

Batı'da şu an revaçta olan göreci/idealist geçmiş yaklaşımları, Hint/Avrupa dilbilimini ve bu kanaldan Hint/Avrupa geçmişinin maddi kalıntılarını araştırma girişimini doğurmuş olan düşünsel gelenekten gelişmiştir. Bu gelenek, 19. yüzyılda Fichte, Hegel gibi isimler tarafından geliştirildiği biçimiyle Avrupa ve özellikle de Alman Romantizmi'nden doğmuş (Palmer 1969; Schnädelbach 1984) ve bu yüzyılın başlarında başta Wittgenstein ve Heidegger olmak üzere başka düşünürler tarafından yeniden canlandırılmıştır. Heidegger de, Foucault ve Derrida'nm düşünceleri üzerinde (tek olmasa da) çok önemli bir etki kaynağı olmuştur (Murray 1978; McFarlane-Murrell 1988; Gellner 1988; Johnsen-Olsen 1992). Ondokuzuncu yüzyıl Alman Romantikleri, Aydınlanma'nın rasyonalist, ampirist geleneklerini açıkça reddediyor ve bunun yerine dünyanın hümanist, manevi bir yorumuna wbağlanıyorlardı. Thomas Mann, bir keresinde, kendisi gibi romantik olan bir filozof (Schlegel) hakkında, düşüncesinin akıl tarafından fazla kirletildiğini, bu yüzden de onun zavallı bir romantik olduğunu söylemiştir (Poliakov 1974: 205). Herder 1780'lerde, sonraları Humboldt tarafından geliştirilen ve bu yüzyılda Wittgenstein tarafından zirveye ulaştırılan şu görüşü ileri sürüyordu: İnsanların içinde yaşadıkları simgesel dünyaya anlam vermelerini sağlayan kategoriler ve ayrımları *dil* yaratır ve dil, bu yüzden, bir yabancı için esasen anlamsız olan kapalı bir toplumsal cemaat yaratır ve bu cemaat tarafından kuşatılır. Buna göre, anlam cemaat içinde yaratılıyor ve cemaati mümkün kılıyordu. Cemaatlere ilişkin evrenselci ya da tekbiçimci yorumlar imkânsız oldukları gibi, kapitalistlerin, emperyalistlerin ya da Yahudilerin kurdukları bir komplonun da parçasıydılar (Gellner 1988). Biçimsel mantık baştan çıkarıcı bir hezeyandan ibaretti. Sahici deneyim ve hatta etiğin temeli, cansız bir rasyonalitede değil, insanların geleneklerine anlam vermelerini sağlayan simge ve özlerle kurulan manevi bir birliktelikti; ve bu özler tekno-

lojik biçimciliğin yaptığı numaralarda değil, eski mitlerde, halk masallarında, vahşi doğadaki ruhlarda ve pagan geleneklerinde bulunabilirdi (Palmer 1969; Schnädelbach 1984; Gellner 1988).

Grimm kardeşlerin otantik halk masallarını unutulmadan önce derlemeye ve Germen dillerinin tarihöncesi kökenlerini araştırmaya girişmelerinin nedeni buydu; Jacob Grimm bu arada karşılaştırmalı dilbilim disiplininin yaratılmasına da yardımcı oldu. J.J. Bachofen'in mitoloji, ana-tanrıçalar ve anaerkillik hakkında yaptığı ve 1861 yılında çok etki yaratmış *Ana Hakkı* adlı kitapta yer verdiği araştırmalarına başlamasının nedeni de buydu; ilkel anaerkilliğin insan toplumunun evrimindeki temel bir safha olduğunu savunan bu kitap eko-feminist harekette yer alan yazarlar tarafından hâlâ zikredilir (Gadon 1989: 227). Bachofen'in evrimci yorumları akademik topluluk içinde çok uzun zaman önce çürütülmüştür, ama kullandığı yöntemler insana şaşırtıcı ölçüde aşina geliyor. Bachofen, Collingwood'dan tam bir yüzyıl önce, 1854'te şöyle yazmış:

"Bilgiye giden iki yol vardır – rasyonel kavrayışın daha uzun, daha yavaş, daha zahmetli yolu ve hayalgücünün, elektrik gücü ve süratiyle katedilen daha kısa yolu. Antik kalıntılarla doğrudan temas etmekten uyarılan hayalgücü hakikati bir hamlede, ara bağlantı olmaksızın kavrar. Bu ikinci yoldan elde edilen bilgi, rasyonel kavrayışın ürünlerinden sonsuzca daha canlı ve renklidir."

Renkli olduğu kesin; ama bu şekilde ulaşılan yorumu değerlendirmekte kullanılabilecek hiçbir kural yoktur. Ama bu, modern yorumbilgisi filozoflarını aynı yolu izlemekten alıkoymamıştır. Heidegger'in önanlayış ("Vorverständnis"), öngörü ("Vorsicht"), önkavrayış ("Vorgriff") ve anlamın 'dünyada-oluş' yoluyla önceden tahmin edilmesi ("Vorhabe") sayesinde ulaşılan kavrayışın, salt doğru işlem kurallarını aştığı şeklindeki fikri, aynı düşüncelerden çıkmıştır. Günümüzde onu, hâlâ arkeolojik anlayış konusunda başvurulacak bir kaynak olarak salık verilen Gadamer izlemiştir (Johnsen-Olsen 1992: 429). Gelgelelim, bu manevi-hümanist yolu izlediğimiz takdirde, her türlü nesnellik ya da ampirizm iddiasını terk etmiş oluruz.

Hint/Avrupa dillerini konuşan halkların tarihöncesinin araştırılması da maalesef benzer bir şekilde gelişmiştir. Sir William Jones, 1796'da Latince, Yunanca ve Sanskritçenin, antik dönemden unutulmuş bir anadilin soyundan gelen dilbilimsel kuzenler olduğunu keşfetmiştir. Başta Alman dilbilimcileri olmak üzere Avrupalı araştırmacılar kısa bir süre içinde, sağanak ha-

linde, bu aileyi Avrupa dillerinin çoğunu, Ermeniceyi, Farsçayı ve hatta Hititçe ve Tokharca gibi şaşırtıcı akrabaları da kapsayacak şekilde genişleten dilbilimsel karşılaştırmalar üretmişlerdir. Buraya kadar gayet güzel. Ama Hint/Avrupa dilinin tarihöncesi kökenlerini bulma arayışı kısa zamanda başka iki fikirle iç içe geçmiştir: Birincisi, tikel bir kültür tipinin oluşumunda dili tanımlayıcı bir etken haline getiren romantik teorilerle; ikincisi de, dil ile ırk arasında kurulan yanlış bir denklemle.

Sonuçta, tarihöncesi Proto-Hint/Avrupa dilini konuşanlara ilişkin popüler 19. yüzyıl anlayışı şöyle bir şeydi: "Medeni, muhteşem savaşçılar ve rahiplerden oluşan soylu bir ırk, Hindistan'ın kuzeyindeki dağları aşıp hâlâ büyük ölçüde barbarlık batağındaki ilkel bir dünyaya 'Ari' diye tanımlanan bir kültür getirmişlerdi" (Poliakov 1974: 188-214). Anavatanın yeri akademik ve popüler bir tartışma konusu haline gelmişti, ama ana fikir hâlâ "bütün diğer halklardan üstün, sakin ve sağlam karakterli, sürekli çabalayan, düşünsel açıdan parlak, dünyaya ve genelde hayata karşı neredeyse ideal bir tavır takınmış, ince, uzun, açık tenli, sarışın bir ırk" olduğuydu (Veit 1989: 38).

Fransa-Prusya savaşından (1870-71) sonra tarihöncesi kültürün bu tür yorumlarının siyasi açıdan son derece geçici oldukları anlaşıldı. 1872'de büyük filolog Max Müller bilimsel ihtiyat çağrısında bulundu ve bir ari kafatası olduğu anlayışının bilimdışı olmakla kalmayıp bilim-karşıtı da olduğunu, dolikosefalik bir dil anlayışı kadar gülünç olduğunu söyledi (Poliakov 1974: 214). Ama ırk, kültür ve dilin birbirine karıştırılması, popüler ve akademik düşünce akımlarına çoktan girmişti. Üst Ari kanının aşağı ırklarla karıştığı için incelmesine karşı zehirli, ırkçı bir uyarıdan ibaret olan, Madison Grant'in *Büyük Irkın Geçişi* (1916) kitabı ABD'de çok-satar olmuş ve Hitler'in danışmanları tarafından heyecanla okunmuştur (Arnold 1990). Wittgenstein ve Heidegger'in (bkz. Heidegger 1959 [1935]: 37-51) yeni-romantik felsefelerine de bununla bağlantılı kavramlar girmiştir. Bu isimler, Foucault ve Derrida üzerlerindeki etkileri yoluyla, (post)modern artsüreçselciliği (Miller-Tilley 1984) ve eko-feminizmi (Spretnak 1990: 5) de etkilemişlerdir.

III. Eko-feminizm, Eski Avrupa ve Büyük Ana

Eko-feminizm, üç kavramsal ipliği aynı tezgâhta dokuyan, yakın dönemlerde ortaya çıkmış bir harekettir: 1. Çevreci ya da "Yeşil" siyaset; 2. kısmen Foucault'nun fikirlerine dayanarak, (hem kadınlara hem de doğaya karşı sık sık örgütlenmiş olan) hiyerarşik iktidar ilişkileri karşısında geliştirilen gü-

vensizlik; ve 3. kadına özgü olduğu düşünülen maneviyat, birine özenle bakma gibi niteliklerin övülmesi (Diamond-Orenstein 1990; Plaskow ve Christ 1989). Bu hareket çok popülerdir ve hakkında muazzam sayıda kitap ve dergi yayımlamıştır; bunlara *Harvard Business Review*'da çıkan ve özellikle kadınlarla ilişkilendirilen özenli, hiyerarşik-olmayan bir işletme tarzını savunan bir yazı da dahildir (Rosener 1990).

Eko-feminizmin mitolojik patentindeki merkezi unsurlardan biri, genellikle Tanrıça ile bağlantılandırılan antik ve Batıdışı doğa-odaklı dinlerin incelenmesi olmuştur (Stone 1976; Eisler 1987; Gadon 1989). Çoğunlukla kapalı kapılar ardında yapılan tanrıça-merkezli ritüeller, ekofeministlerin ekolojik bilgelik ve bütünlükle yoğrulmuş derin maneviyat hisleri yaşamalarına imkân vermiştir. Güneydoğu Avrupa'nın Bakır Çağı toplumları, eko-feministlerin en önemli Tanrıça-odaklı modellerinden birini sunar; eko-feministler bu toplumların Bakır Çağı'nın sonunuda ataerkil Hint/Avrupalılar tarafından ortadan kaldırılmış olduğunu ileri sürerler. İlk bakışta, eko-feminizmin Ari ırkçılığın tarihiyle paylaştığı pek bir şey yokmuş gibi görünür. Gelgelelim, bu iki hareket de tarihöncesi Arilerle bağ kurmalarından ötürü ortak bir arkeolojik mitolojiyi paylaşır.

Tarihöncesi Arilerin anavatanının Orta Avrupa (Almanya) olduğu anlayışı, büyük ölçüde G. Kossinna'nın araştırmalarından hareket eden Nazi propagandacıları tarafından teşvik edilmiş ve yayılmıştır (McCann 1990; Arnold 1990). Kossinna, arkeolojik kayıtlara geçmiş etnik grupları saptamaya yönelik belki de ilk sistematik arkeolojik metodolojiyi geliştirmiş (Kossinna 1911; Veit 1989), sonra da bu metodolojiyi Avrupa Neolitik ve Tunç Çağı'ndaki yeniliklerin çoğunun kökeninin Orta Avrupa olduğunu savunmak için kullanmıştır; tarihöncesi Yunanlıların bile son tahlilde buraya aktarılmış Germenler olduğu ileri sürülmüştür (Arnold 1990). Kossinna'nın elindeki ampirik veriler şunlardı: Aşiretlerin ya da "milletler"in tarihte ilk ortaya çıktıkları zamanki (ki tek başına bunu bile güvenilir bir biçimde belgelemek güçtür) yerlerini ve dağılımlarını gösteren ilk tarihsel haritalar; sırasıyla derinleşen kronolojik aşamalarda belli kabile bölgelerinde kullanılan eşya tiplerinin dağılımını gösteren haritalar; ve anavatanın dili olan Proto-Hint/Avrupa dilinin, "somon" ve "akgürgen" gibi, Kuzey Avrupa fauna ve florasına göndermede bulunan birkaç sözcük içeriyor olabileceğini ileri süren dilbilimsel kurgular. Teorik dayanağı ise, yayılımcı *Kültür çevresi* teorisi ile milliyetçi romantik felsefenin bir karışımından oluşuyordu. Tarihöncesi etnik

göçler, Kossinna'nın haritalarında, Kuzey-orta Avrupa'dan güneye, doğuya ve batıya uzanan oklarla temsil ediliyordu, yani Kossinna askeri saldırının simgelerini kullanıyordu. Yirmi otuz yıl sonra bu prehistoryacının kalemini gerçekten takip edecek olan bir saldırıydı bu.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı dilbilimciler Hint/Avrupa dilinin anavatanının Kuzey Avrupa olduğunu savunmayı sürdürdülerse de (Thieme 1958), hâlâ bu sorunla ilgilenmeyi sürdüren arkeologlar, Kossinna'nın tarihöncesi etnik grupları saptama yöntemini ödünç almakla birlikte onu milliyetçi söylemden arındıran Gordon Childe'ın görüşlerini cazip bulmaya başladılar. Childe (1926: 183-204) Hint/Avrupa dilinin anavatanı hakındaki çelişkili savları gözden geçirip, en muhtemel anavatanın "Güney Rusya" ya da Ukrayna olduğunu söylüyordu. Childe'ın *Âriler* kitabının 1926'da yayımlanmasından beri, birçok Batı Avrupalı arkeolog Hint/Avrupa dilinin anavatanını, Karadeniz'in kuzeyinde, Ukrayna bozkırlarında aradı (Hencken 1955; Piggott 1965: 80-91; Gimbutas 1970, 1977). Yine daha 1920'lerin başlarından itibaren, arkeologlar Hint/Avrupa dili konuşan bozkır çobanlarının, Güneydoğu Avrupa Bakır Çağı'nın istikrarlı tarım toplumlarını, şu anda eko-feministler tarafından mitleştirilen "Eski Avrupa" toplumlarını işgal edip yıktıklarını ileri sürmüşlerdi (Childe 1926: 196; Fuchs 1937; Gaul 1948: 213-17).

Childe, Kossinna ve Gimbutas, göçmen Arilerin Hint/Avrupa kökenli olmayan yerlilere kendi irade ve dillerini dayatmış oldukları konusunda hemfikirdiler. Üçü de görüşlerini desteklemek için arkeolojik ve filololjik verileri bir arada kullanıyorlardı. Childe ve Kossinna anavatanın yeri konusunda anlaşamıyorlardı ki bu anlaşmazlık hem arkeolojik verilerden hem de milliyetçi siyasetten kaynaklanıyordu (McNairn 1980: 13-16). Gimbutas işgalci Arilerin ve yerli Ari-olmayan toplumların karakteri konusunda Kossinna'yla anlaşamıyordu: Kossinna işgalci Hint/Avrupalıları ilkellere kültür getiren kahraman haçlılar olarak yorumlarken, Gimbutas onları bir barış ve eşitlik dünyasına ataerkil şiddeti sokan gayri medeni çobanlar olarak yorumluyordu. İşte bu ikinci tez bugün eko-feministler arasında yankı bulmaktadır.

Eğer bu yazıyı eleştirel teori hakkında yazıyor olsaydım, bu noktada Kossinna ve Gimbutas'ı geçmişe dair ideolojik güdülenimli yorumlar yapan kişiler olarak sunar ve bundan, her türlü yorumun ideolojik ve dolayısıyla şaibeli olduğu sonucunu çıkarırdım. Ama bence, her iki görüşün de yanlış olduğunun kanıtlanabileceğine işaret etmek daha verimli olacaktır.

Kossinna'nın teorileri, sadece faşizmle ilişkilendirilmiş oldukları için değil, ampirik açıdan yetersiz oldukları için de reddedilmiştir artık. Eşya tiplerinin kolayca etnik gruplarla eşitlenebileceği fikri, artık ampirik zeminde savunulamaz; göç, bir eşya tipinin ya da adetin coğrafi yayılımının olası birçok açıklamasından yalnızca bir tanesidir. Kossinna bir toplumsal süreç olarak göçün nasıl işlediğini betimlerken ampirik yanılgılara düşmüştür; ve 1930'lardan beri arkeologlar tarafından yayımlanan kronolojik ve tipolojik veriler, Kuzey-orta Avrupa'da önemli herhangi bir kültürel kompleksin doğduğu ve sonra da Neolitik, Bakır Çağı ya da Erken Tunç Çağı boyunca da güneye doğru, Balkanlar'a ve Yunanistan'a yayıldığı fikrini desteklememektedir.

Eko-feministlerin Ariler hakkındaki görüşü ise, Gimbutas'ın Childe'ın teorilerini geliştirmesine dayalıdır (Anthony 1986). Gimbutas (1970, 1977) Proto-Hint/Avrupa dilini konuşanların Ukrayna ve Hazar bozkırlarının Yamna ya da Kuyu-Mezar kültürüyle özdeşleştirilebilecekleri tezini kabul etmiş ve büyük ölçüde geliştirmiştir. Ama bu kültür, Güneydoğu Avrupa kültüründen daha az karmaşık ve maddi kalıntılar açısından da, daha az sofistikeydi açıkça. Bunun farkına varılması, Hint/Avrupa kültürünün yayılımını, barbar Hint/Avrupa işgalcilerinin, özellikle de Güneydoğu Avrupa'daki daha yüksek kültürleri yıktığı bir süreç olarak yeniden yorumlamaya yol açan ampirik tohumu attı. Gimbutas bu görüşü 1970'lerden itibaren gerçeklikten gittikçe daha fazla koparak geliştirdi (Gimbutas 1974, 1980, 1989a, 1989b). Eko-feminizm tarafından keşfedilmeseydi büyük ölçüde yadsınacak bir yorumdu bu ki mesleki çevrelerin çoğunu da görmezden gelmişti (ancak bkz. Sherratt 1989 ve Tringham 1991). Eko-feministler, Gimbutas'ın çizdiği Bakır Çağı Güneydoğu Avrupa toplumları imgesi etrafında karmaşık bir mitoloji inşa ettiler (Stone 1976; Eisler 1987, 1990; Gadon 1989).

Bu mitolojide, söz konusu toplumlar, silahların –özellikle de erkeklerle irtibatlanan süngülü silahların– pek bulunmadığı; kadınların, Tanrıça'nın çeşitli kılıklarına bürünerek, ritüel ve maneviyat bakımından hiyerarşik-olmayan bir tarzda hakim konumda bulundukları; yeryüzüne ve yeryüzü yaratıklarına kutsal gözüyle bakılan; kadın sanatçıların kil ve kumaştan yaptıkları eserlerin olağanüstü güzelliklere eriştiği; ve medeni bir hayat tarzının asli vasıflarının –tarım, hayvan besleme, sanat, mimari, yaratıcılık– kadın-merkezli faaliyetler yoluyla dünyaya getirildiği kadınmerkezli, barışçı, sanatsal, eşitlikçi topluluklar olarak görülüyordu. Bu ütopya, Bakır Çağı'mn sonunda, şiddete, savaşa ve kadınlar üzerindeki ataerkil tahakküme dayalı hiyerarşik iktidar

sistemleri kuran işgalci Hint/Avrupalılar tarafından yıkılmış. Bunların zafer kazanması, bugün dünyaya hâkim olan ve toplumsal ve siyasi düzenimizi nasıl yeniden kurmamız gerektiği konusunda Bakır Çağı'nın verdiği dersleri almadığımız takdirde yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan erkek-egemen Batı toplumlarının evriminin temelini atmıştır (Eisler 1987, 1990).

Tıpkı eski Ari üstün ırk miti gibi, bu güçlü mesajı da, Güneydoğu Avrupa Bakır Çağı hakkındaki akademik yorumlara (mesela Tringham ve Krstic 1990'a) ulaşabilen insanlardan çok daha fazla sayıda insan almakta ve buna inanmaktadır. Ama söylem tarzları yüzünden halktan gittikçe kopan profesyonel arkeologlar, belki de sırf "popüler" olduğu için bu konuyu umursamamışlardır. Bunu tartışmaktan hiçbir mesleki prestij kazanılamaz. Oysa toplumsal sorumluluk, geçmişe ilişkin popüler ya da ütopik görüşlerin ampirik yetersizliklerini tartışmamızı ve halka aktarmamızı gerektirir.

Örneğin, Bakır Çağı "Eski Avrupa"sının kadınmerkezli toplumları kabul gören mitolojide barışçıl ve şiddet-karşıtı olarak betimlenmektedir. Peki o zaman, özellikle Balkanlar'ın doğusundaki, birçok Bakır Çağı yerleşiminin etrafı, geç Bakır Çağı (VI. Karanovo dönemi, "Eski Avrupa"nın zirve noktası) boyunca neden kalın surlarla çevrilmiştir? Geç Bakır Çağı boyunca Ovcharovo ve Polyanitsa gibi yerlerde tekrar tekrar inşa edilmiş olduğu anlaşılan istihkamlar/surlar köyler arasında ciddi ve sürekli savaşlar olduğunu ima etmektedir (Todorova 1978: 48). Balkanlar'ın doğusundaki bazı istihkâmlar –köyün etrafında kazılmış, 2-3 metre derinliğindeki hendekler ve bunların arkasında gelişkin kapı mekanizmaları olan birkaç sıra kazıklı sur–, barışçıl taşkın-kontrolü aygıtları olarak yorumlanmıştır, ama kazıklı bir surla suyun nasıl uzak tutulacağını anlamak güçtür. Karpatlar'ın eteklerindeki yükseltilere kurulmuş Tripolye köyleri de derin hendekler ve setlerle korunmaktadır ki bu hendeklerin de taşkınları kontrol etmek amacıyla kazılmış olduğunu söyleyecek kimse çıkmaz herhalde.

Ayrıca, egzotik somaki mermerinden yapılmış topuz başları gibi statü silahları da Bakır Çağı'nda otoriteyi simgeliyorlardı (Georgiev 1961: 74-5; Todorova 1978: 69). Baltanın tersine, topuz doğrudan doğruya *antipersonel* silahıdır; başka bir işlevi yoktur. Gimbutas'ın, silahların ancak ataerkil Hint/Avrupalıların işgalinden sonra statü simgeleri konumuna çıktıkları iddiası aslında tersine çevrilebilir. Nikol'skoe ve Mariupol'daki bozkır mezarlıklarında bulunan topuz başları, muhtemelen "Eski Avrupa" bölgesinden ithal edilmiş gibi görünüyorlar (Anthony 1986).

"Eski Avrupa" eşitlikçi toplumsal ilkelere göre mi örgütlenmişti? Varna, Durankulak ve Doğu Balkanlar'daki başka yerlerde bulunan mezarlıklarda, hiyerarşik statü farklarına dair açık seçik kanıtlar bulunmaktadır ve en zengin mezarlar erkeklere aittir (Renfrew 1986; Lichardus 1988). Bakır süsler ve egzotik tokmak-baltalar gibi değerli prestij eşyaları, yerleşimlere eşit olarak dağıtılmış değildir, bunlar istiflenmiş halde bulunmuşlardır (Tringham 1971: 202-5). Karpatlar'ın kuzeydoğusundaki Tripolye bölgesindeki yerleşim büyüklükleri, bariz hiyerarşik bir dağılım sergiler; 300 hektar büyüklüklere ulaşan ve seramik üretiminde uzmanlaşmış zanaat merkezlerinin desteklendiği birkaç bölgesel merkez bulunmuştur (Shmagli-Videiko 1987; Anthony 1991b). "Eski Avrupa"nın en azından bazı bölümlerinde hiyerarşik toplumsal ilkelerin (bence de muğlak bir etiket) işlerlikte olduğu anlaşılıyor.

"Eski Avrupa" dini çeşitli kılıklarıyla Tanrıça'ya ve yaşam-verici, özenli değerlere mi dayanıyordu? Ritüel işlevleri görmüş olabilecek VI. Karanovo ve Tripolye yapılarının zeminlerinin altında, muhtemelen kurban edilmiş çocuk ve genç cesetleri bulunmuştur, yani Eski Avrupa ritüellerine çocuk kurban etmenin de dahil olması mümkündür (Dumitrescu 1958; Comşa 1960). "Eski Avrupa" ev ritüellerinde kadın figürleri pek önemliymiş gibi görünüyor, ama Gimbutas bu ritüellerin anlamına dair yalnızca izlenimci yorumlar sunmuştur. Todorova (1980) ve Pogozheva (1983) çok daha sistematik analizler yayımlamışlardır. Pogozheva belli dekoratif motiflerin beden simgeciliğiyle bağlantılı bir anlamı olup olmadığını araştırmak için kadın bedeni üzerindeki dekoratif motiflerin nicel bir analizini sunmuştur. Gimbutas bu tür incelemelerden yararlanmamıştır.

Gimbutas'ın fazla geniş kıyaslamaları, kadın figürlerini çoğunlukla kendi ortamlarından çıkartıp, bağlamdaki önemli bölgesel ve kronolojik farklılıkları, tipolojik gelişmeyi ve olası kullanımlarını bulanıklaştırır. Batı Avrupa'nın Üst Paleolitik kadın figürlerini, Güneydoğu Avrupa'nın Bakır Çağı kadın figürlerini ve Ege Tunç Çağı'nın Minos kadın figürlerini, sanki bunlar tek bir kültürel geleneğin temsilcileriymiş gibi karşılaştırmak (bkz. Gimbutas 1989b: 100-1) yanıltıcıdır. Bu dönemler kronolojik ya da coğrafi bakımdan birbirleriyle örtüşmez; mesela bunlar arasında birbirlerine en yakın olan Bakır Çağı ile Tunç Çağı gelenekleri arasında 1000-1500 yıllık bir mesafe vardır. Gimbutas'ın zamanı ve mekânı aşan manevi birlik lafları da Heidegger ya da Bachofen'in düşüncelerine yakışırdı. Kadın figürleri ile Bakır Çağı kadınlarının gerçek toplumsal konumu arasındaki bağlantıya gelince,

bu toplumlarda kadınların rolü sorumlu bir biçimde araştırılmaya daha yeni başlandı ve henüz açık seçik bir biçimde anlaşılmaktan çok uzaktır (Tringham 1991).

Son olarak, "Eski Avrupa" işgalci Hint/Avrupalılar tarafından mı yıkıldı? Jeomorfolojik veriler, bu toplumların en azından bazılarının geçirdiği dönüşümlerin nedeni olarak, işgalci Hint/Avrupalılardan çok, ormansızlaşmayı ve çevre kirliliğini göstermektedir (Dennell-Webley 1975). Sherratt (1981) ve Bankoff-Greenfield (1984), MÖ üçbin yılı civarında atların ehlileştirilmesi, tekerlekli araçların kullanılması ve yün elde etmek için koyunların kırpılmasının derin toplumsal değişimlere neden olmuş olabileceğini belirtmişlerdir. Aynı değişim döneminin olası nedenleri olarak, Gilman (1981) tarımsal yoğunlaşma süreçlerine, Shennan (1982) da toplumsal rekabetin ideolojik ifadesindeki değişimlere dikkat çekmişlerdir. Diğer iç değişim mekanizmaları da araştırılmaktadır. Dışarıdan gelen işgalcilere başvurulması gerekmeyebilir. Bozkırlardan Güneydoğu Avrupa'ya yönelik bir harekete dair en sağlam arkeolojik kanıtlar, Baden-Ezero dönemine, yani Bakır Çağı'nın istikrarlı köylerinin ortadan kalkmasından çok sonralara aittir (Anthony 1990, 1991a). Kısacası Güneydoğu Avrupa Bakır Çağı'nın "Eski Avrupa" dünyası, kadınmerkezli bir ütopyaymış gibi görünmemektedir; Hint/Avrupalılar tarafından yıkılmış olması mümkün değildir ve buradan çıkan dersler arasında, Bakır Çağı'nda çevre kirliliği yaşandığına dair ders de bulunmaktadır.

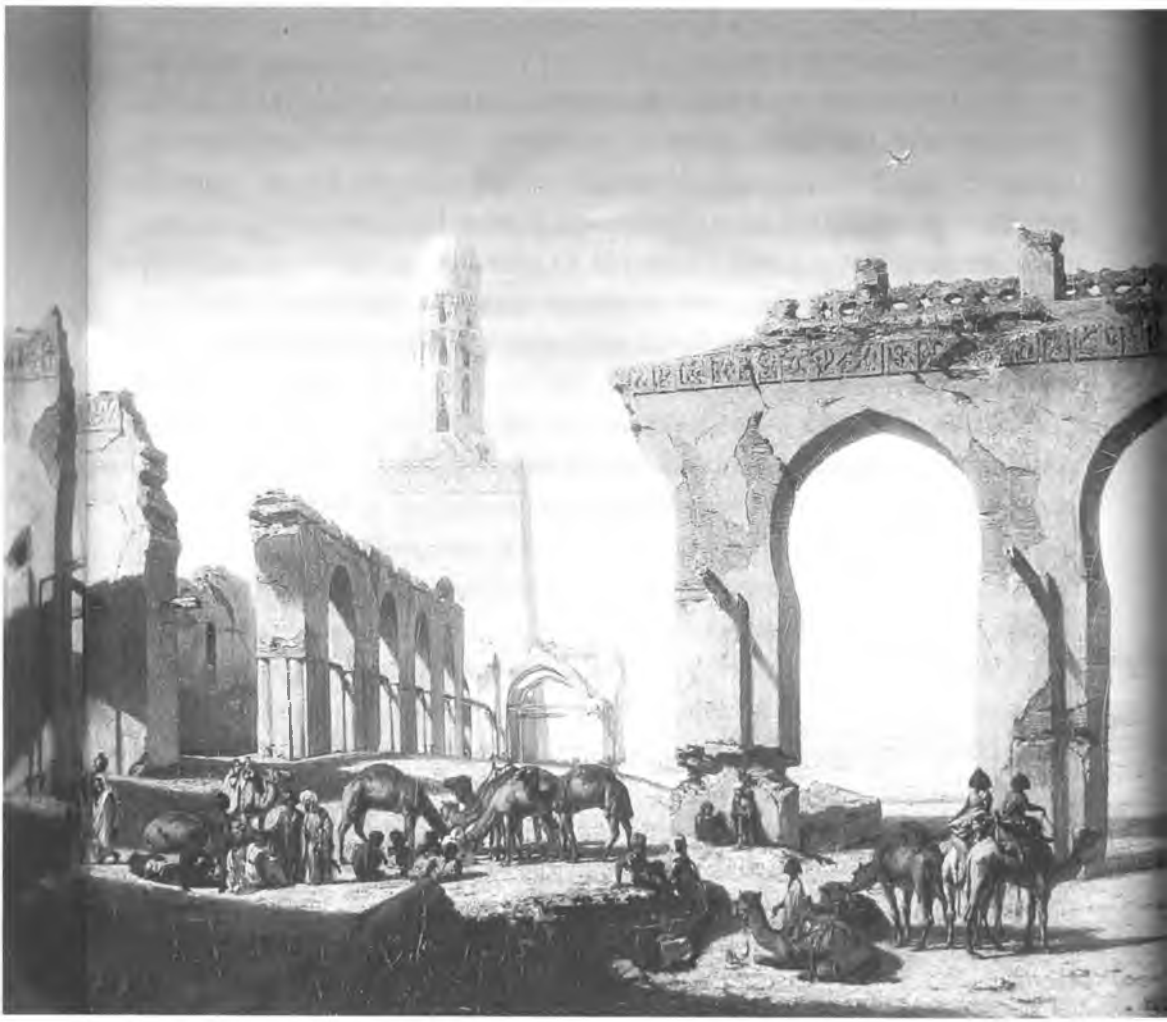
Bütün bunlar yüzünden en çok şeyi, Hint/Avrupa çalışmaları alanı yitirmektedir belki de. Karşılaştırmalı filoloji Gimbutas ile Kossinna'nınki kadar farklı yorumları destekleyebiliyorsa, "dilbilimsel paleontolojinin sunduğu ipuçları ya her iki merkezi de pek güçlük çekmeden bünyesinde barındırabilecek kadar genel ya da uygunsuz kaçtıklarında kolayca ihmal edilebilecek kadar hipotetik"miş denebilir (McNairn 1980: 14). Çok kişinin paylaştığı bu duygu, eko-feministlerin mitleriyle sadece daha da büyümüş olmaktadır. Ama yine de yanlıştır.

Tarihsel dilbiliminin önemli bir kısmı, tarihöncesi arkeolojisininkinden daha güvenilir bir teorik ve metodolojik temele oturmaktadır. Tarihsel dilbilimciler, (arkaik Yunancadaki dudaksıl-artdamaksıl ses gibi) verili bir özelliğin, antik metinlerde gerçekten bulunmadan önce, tarihöncesi dilin belgelenmemiş bir aşamasında varolmuş olması gerektiğini belirten *öngörü niteliğinde* tarihsel önermelerde bulunabiliyorlar (Bynon 1977: 72). Hiçbir betimleyici yöntem ya da kültür teorisi, bir arkeoloğun, tarihöncesi bir kültürün

henüz-keşfedilmemiş bir aşamasına ait çömleklerin şeklini ya da bezemesini kesin olarak öngörmesini sağlayamazdı. Dil değişimi, maddi kültürdeki değişimden daha kurallı ve öngörülebilir bir süreçtir. Hint/Avrupa dili örneğinde, dil değişiminin kuralları, tarihöncesi bir dilin –Proto-Hint/Avrupa dilinin– ve bu dil parçalarında kodlanan dünya görüşünün belli yönlerini yeniden kurgulamaya izin verir.

Arkeolojik veriler, iş tarihöncesi simgesel sistemlerin anlamını ve içeriğini araştırmaya geldiğinde, özellikle zayıftırlar. Hint/Avrupa karşılaştırmalı mitolojisi ve dilbilimi, bütünüyle tarihöncesinde kalan bir Avrupa toplumunun ideolojilerini ve simgesel sistemlerini yeniden kurgulama imkânını sunmaktadır gerçekten de; başka bir yerde iki yüzyılı aşkın bir süredir dilbilimciler tarafından bu kadar yoğun incelenen başka bir tarihöncesi dilbilimsel ve mitolojik gelenek olmadığı için, eşi benzeri olmayan bir imkândır. Eski Avrupa yorumumuzu zenginleştirmek için bu bilgi birikimini kullanmanın gerçek ödülü ise ciddi biçimde dikkat çekmek olacaktır. Belki alanımızdaki düşünsel sağlamlığı muhafaza edebilecek değerlendirme standartları üzerinde anlaştığımız zaman, dikkat çekecektir de.

İngilizceden çeviren: Tuncay Birkan

"Arkeolojinin varoluşunu haklı kılan ya da doğrulayan nedir? Arkeolojinin konusunu oluşturan nesneler nelerdir? Eski kentler, anıtlar, yontular, mücevherler, çeşitli zanaat ürünleri mi; ve bunlarla birlikte, bize söylendiği, dayatıldığı gibi, küçücük izler, çakmaktaşı kıymıkları, ve hatta, yalnızca laboratuvarda görülebilecek topraktaki fosfat konsantrasyonu mu?"

Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika[1]

PHILIP L. KOHL - GOÇHA R. TSETSKLADZE

Bu bölümde modern Ortadoğu'nun (ve eski Yakındoğu'nun) kuzey sınırının bir bölümü ya da Avrupa'nın güneydoğu sınırı olarak görülebilecek bir bölgedeki arkeoloji politikası gözden geçirilmektedir. Kafkasya'nın -hem Çerkez-Kafkasya hem Transkafkasya[2]- çekici özelliklerinden birisi de, Avrupalı (Hıristiyan) ve Doğulu (burada İslam) geleneklerin karşı karşıya geldiği, daha uygun bir ifadeyle, çarpıştıkları bir bölge olmasıdır. Az rastlanır ve neredeyse eşi olmayan etnik yapısı, dil çeşitliliği -kişinin mizacına bağlı olarak- bölgeyi bir etnografın rüyası ya da kâbusu yapabilir.

Mezhep, dil ve etnik çeşitliliğin yanında Kafkasya, binlerce yıllık zengin tarihsel ve arkeolojik belgeyle birlikte geçmişe uzanan çok uzun ve zengin bir tarihsel bilinç tarafından belirlenir. Arkeoloji ve tarih, Kafkasya'da yaşayan çok sayıdaki topluluk için, olağanüstü bir biçimde canlı ve anlamlıdır. Eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkasya, çeşitli bölgesel anlaşmazlıklara, özellikle, şiddet kullanılan, kanlı etnik çarpışmalara sahne olan ve çok çabuk alevlenmeye uygun bir bölge görünümüne büründü. Bütün bu koşullar altında, arkeoloji pratiğinin, çağdaş politikadan bağımsız, başlı başına bir akademik çalışma olması beklenmemeli, ayrıca bu durumdan dolayı bir hayal kırıklığı da yaşanmamalıdır.

Bu yazıda Kafkasya'daki arkeoloji pratiğinin politik niteliği sergilenirken, bu gerçeği betimleyen çeşitli örneklere yer verilecek. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'daki prehistorik kayıtların yorumlarından yola çıkarak bölgeler taranacak, daha sonra, MÖ 6. yüzyıl ortaların-

da özellikle Batı Gürcistan'da başlayan Yunan sömürgeciliğiyle bağlantılı olarak, klasik dönemde Kafkasya'daki arkeolojik kanıtların kronolojik bir değerlendirmesi yapılacak. Bu incelemede ayrıca, bir halkın bir başka halk üzerinde, katliam düzeyinde olmasa bile, sistemli bir baskı kurmasına yol açabilecek ciddi "yanlış okumalar" ve çarpıtmalar karşısında, Kafkasya'nın prehistoryasıyla ilgili olarak, geçerli "okumalar" için bir ölçüt sağlanmaya çalışılacak.

Her şeyden önce, şu konunun altını çizmek isteriz: kimi Kafkas arkeologlarının pratiklerini eleştirmemiz, inanılmaz zenginlikteki geçmişlerini yeniden kurarken kazanmış oldukları temel başarıları görmediğimiz anlamına gelmez; bölgede yaşayan bütün halkların davranış biçimleri üstüne eleştirel nitelikte bir genelleme yapmamız (ve genellemelerde, kuşkusuz, pek çok istisna vardır), bölgeyi böylesine çekici ve entelektüel açıdan kamçılayıcı kılan, gururlu ve seçkin kültürel geleneklere karşı küçültücü ya da kuşku yaratıcı bir biçimde davrandığımız anlamına da gelmez. Eğer bir kültürün arkeologlarının şüphe götürür pratikleri üzerinde daha çok durup, bir başkasının üzerinde durmuyorsak; bu, ikincisini politik anlamda desteklememiz anlamına gelmez. Ne yazık ki, hiçbir grup eleştirilemezlik hakkına sahip değildir. Kafkaslardaki bölgesel, politik anlaşmazlıklardan doğan ve hiçbir bakımdan tatmin edici olmayan, eksik kayıtların arkeolojik "okumaları"nın sık sık doğruladığı gibi, etnik çatışmalar son derece karmaşıktır ve ne yazık ki, basit bir çözümden uzaktır.

Buradaki itirazımız, özellikle arkeolojik kayda uygulandığı biçimiyle, köktenci kültür kavramına karşıdır. Bu görüşe göre, kültürler kristalleşmiş minareller gibidir; bir kere oluştular mı, "kalubeladan beri" kendilerini belirlemiş olan farklı bir şekle bürünürler. Bir köktenciliğe göre Azeriler, Ermeniler, Gürcüler, Osetler, Abhazyalılar, Çeçenler vb., her zaman kültür, dil ve ırk kavramları arasındaki temel ayrımları bulandıran bir tarzda var olmuşlardır. Bilinçli olsun olmasın, pek çok Kafkas arkeoloğu tarafından benimsenen bu kültür kavramı; kültürleri sürekli olarak iç dönüşüme uğrayan, komşularından ödünç alan ve tarihsel süreç içinde, kendilerinden çok daha geniş bir boyutta, sökülemez bir biçimde yer tutmuş; sürekli olarak "üreten", tarihsel kökleri olan, açık sistemler olarak gören bakış açısının karşısındadır. (Wolf 1984; Kohl 1992: 173-4).

Kimse etnikliğin gerçek ve önemli görüngüsünü yok sayarak geçmişi yeniden kurmaya kalkışamazsa da etnikliğin kendisi kültürel evrim sürecinde

yeterince kavramsallaştırılamamış nedensel bir etkendir. Yalnızca maddi kültür kalıntılarına dayanarak, özgül etnik grupları tanımlamaya kalkışırken son derece dikkatli olunmalıdır. Hiç kuşkusuz, bu tür tanımlamalara -ne kadar deneysel olsalar da- zaman zaman yer vardır; ancak bu tanımlamalar yoluyla hangi sorunların çözüldüğü eleştirel bir bakışla gözden geçirilmeli, uzun tarihsel ve prehistorik geçmişlere sahip geleneklerin günümüzde de süren belli başlı niteliklerini uzak geçmişte göstererek, kristalleşmiş Platoncu özler olarak kavramlaştırma tuzağına düşülmemelidir. E. Wolf (1982) ve R. Fox (1985) gibi ince sezgili antropologlar, E.P. Thompson (1966) ve R.G. Suny (1988, 1993a) gibi tarihçiler bize şunu hatırlattılar: kültürler her zaman kendilerini değiştirme ve yeniden oluşturma süreci içinde olmuşlardır; bu değişim kimi zaman, neredeyse, hiç tanınamayacak biçimde ve niteliksel açıdan farklı yollarla olmuştur. "Kalubeladan beri" var olan hiçbir kültür yoktur ve çağdaş kültür söz konusu olduğunda, özgül bir toprak parçasına sahip hiçbir halk oranın yerlisi değildir; etnik köken bir olgudur, ama hiçbir zaman, kültürlerin doğarken edindikleri tipik özellikleri sonsuza kadar koruduklarını söylemez.

1. Kafkas Prehistoryasına İlişkin Çelişkili "Okumalar"

A. Azerbaycan

Azerbaycan'ın tarihini ve prehistoryasını özetleyen, Sovyet dönemi değerlendirmelerinin, çoğunluğunda, Alt-Paleolitik dönemden günümüze dek görülen yerel ve yerli gelişmeler vurgulanarak, düz, evrimsel bir perspektif benimsenmiştir. (Geyuchev 1986; Guseinov 1985; Muradova 1979). Dış etkileri en aza indirmelerine rağmen, bu tür değerlendirmelerde kuşkuya hiç yer yoktur; ta ki biri, gözden kaçırılmış ya da ima edilmiş olana, politik açıdan uyum sağlayabilene kadar. Bu gerçek, hem bilimsel raporlarda, hem popüler değerlendirmelerde görülmektedir. İkinci gruba giren değerlendirmeler, daha genel ve konu hakkında fikir sahibi olmayan okura ulaştıkları için çok daha sorunludurlar. Örneğin, her yerde bulunabilen Bakü turist rehberi aşağıdaki cümlelerle başlamaktadır:

Eski çağlarda bu topraklarda oturan kabileler, yani Azerbaycan halkının öncüleri, Kuzey (şimdi Soyvet) ve Güney (İran) Azerbaycanları kapsayan geniş bir bölgeyi işgal etmişlerdi. Bu bölgenin çeşitli bölümleri aşiretlerden sonra Hazar-Mannai, Media ve Kafkas Arnavutluk'u adlarıyla tanınıyorlardı. MÖ 3.

binyıldan itibaren yörede görülen kimi devletler (özellikle Mannai ve Media) güçlüydüler ve diğerlerinden daha ilerdeydiler. Media Asur'u ve Urartu'yu kendine boyun eğdirdi.

Bu paragraf doğruları apaçık belirtiyor gibi görünse de, özellikle "Azerbaycan halkının öncüleri" gibi sözleri eleştirel bir bakış açısını gerekli kılmaktadır. Günümüzde Azeri halkları tarafından işgal edilen topraklarda Bronz Çağı'ndan bugüne dek kültürel bir birlik olduğu yolunda yapılan ima için de aynı eleştiri söz konusudur. Sözü geçen tarihsel kültürler, Türkçe konuşan Azerilerle kesinlikle doğrudan doğruya bağlantılı değildi; en az MÖ 3. binyıla uzanan (belirtilen kültürlerin yaşadıkları dönemden çok daha öncesi) maddi kültürel bağlar Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran'ın kuzeybatısını (İran ya da Güney Azerbaycan olarak bilinmekte) kapsayan bölgeyi birleştir-

se de, bu tür kuzey-güney bağlantılarının; sözgelimi, Transkafkasya'da doğu-batı boyunca uzanan bağlantılardan daha güçlü olduğu ya da daha geniş bir birlik sağladığı tartışmalıdır. Başka türlü söylenecek olursa, bu paragrafta öne sürülen görüş, günümüzde siyasal olarak kuzey ve güney bölgelerine ayrılan ve çoğunlukla Azeriler'in yaşadığı bölgenin başlangıçta birlik içinde olduğu, bunun yanı sıra doğal ve uyumlu bir kültürel birliğin var olduğudur. Yakın tarih göz önünde tutulduğunda, paragraftaki ima daha net bir biçimde anlaşılır: İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Kızıl Ordu birliklerinin Kuzeybatı İran'dan çok yavaş çekilmeleri (bu olay Soğuk Savaş'ın ilk çekişmelerinden biriydi); Güney Azerbaycan'ın demografik baskısı; bundan da öte, Azerbaycan'ın eski cmuhurbaşkanı Elçibey'in, Azerbaycan'ın Azeri nüfusu tarafından yoğun bir biçimde işgal edilen bölgeleri (Kuzeybatı İran) denetleme hakkı olduğu konusunda tahrik edici sözleri.

Daha açık konuşmak gerekirse, politik bir bağlam içinde nispeten masum olan bir ifade, bir başka bağlamda ya da söz konusu bağlam değiştiğinde politik bir anlam yüklenebilir. Bu tür incelikli politik nüansların mayın tarlasında gezinen yabancı bir arkeolog da, prehistorik ya da tarihsel kayıtları gözden geçirirken nelerin "atlanmış" olabileceğinin farkında olmalıdır. Örneğin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin (Guliev *et al.* 1984) gelişmesiyle ilgili popüler bir incelemede bölgenin prehistorik dönemden günümüze kadar tarihi gözden geçirilirken; sayısız kültürel anıtın binlerce yıllık varlığını hâlâ sessizce sürdürmesi gerçeği karşısında, Ermenilerden bir kez bile söz edilmemektedir (Nahçıvan'daki Ermeni anıtlarının belgeleri için, bak Ayvazian 1990).[4] İç gelişmeleri vurgulayan ve farklı etnik grupların saldırılarının yol açtığı değişiklikleri önemsemeyen, sözde Marksist değerlendirmelerin, elbette, her zaman yanlış olması gerekmez; arkeolojik kayıtlar, iç ve dış etkenlerle uyum sağlayacak tarihsel içerikler söz konusu olduğunda, zaman zaman, müphem olabilir; bu da aynı kaydın birden çok, akla uygun "okuması"na olanak sağlar. Yine de, yabancı bir arkeolog, özgül bir "okuma"nın muhtemel politik imalarının bilincinde olursa, özgül yorumları daha iyi değerlendirebilir.

Belirli bir bağlamda, içsel-evrimsel gelişmenin üzerinde durmak köktenci kültür görüşü olarak nitelendirdiğimiz kavramla pekâlâ uyuşur. Bu kültür kavramını benimseyen kimi arkeologlar günümüzde denetim altında bulundurdukları topraklar konusunda aşırı milliyetçi yada şovenisttirler. Bu arkeologlar, günümüzün bilinçli Azeri etnoları[5] olan, Türkçe konuşan halkların,

Orta Asya'dan Güneydoğu Avrupa'ya ya da Anadolu'ya göç eden Türk topluluklarının yüzyıllarca süren göçlerinin bir parçası olarak, tarihsel süreç içinde bölgeye gelmeleri gibi, rahatsız edici bir olguyla karşı karşıyadırlar. Erken Ortaçağ döneminin Hıristiyan Arnavutları gibi kültürler Türkçe konuşan çoban göçebelerin bölgeye gelmelerinden daha önce Azerbaycan'ı işgal etmişlerdi. Dünya tarihinde derin etkiler bırakan bu büyük doğu-batı hareketi, kuşkusuz, tarihsel açıdan çok iyi belgelenmiştir ve arkeolojik alanda da kanıtlanabilir (örneğin, Azerbaycan sınırlarına Avrasya stepleri boyunca, Doğu Asya'dan ve Güney Sibirya'dan mükemmel bir ufuk olarak izlenebilen; aynı zamanda, doğudan batıya göç eden, Türkçe konuşan topluluklar için bir işaret işlevini gören mezarüstü insan biçimli heykeller ile İslamiyet öncesi *baba* taş idollerinin bulunduğu alanlar buna örnektir (Burney 1979; Stronach 1981).[6] Yine de kimi Azeri bilginler, ya Türk olmayan kültürlerin varlığını yadsıyarak ya da hepsini Türkçe konuşur gibi göstererek köktenciliğin aşırı bir biçimini benimsiyorlar; öbürleriyse, biraz daha akla yatkın olarak, hem "Arnavut", hem de Türk ataları olan, asimile edilmiş bir toplum olduklarını düşünüyorlar. Ne ki, her iki görüş de milliyetçi amaçlarla dile getirilmiş olabilir.

Neden, binlerce olmasa bile, yüzyıllarca süren bir fiziksel ve kültürel asimilasyonun tarihi inkâr edilsin? Daha ılımlı olunan dönemlerde, böyle bir inkârda bulunmak, Doğu Transkafkasya'nın doğa bakımından zengin bölgelerine karşı aşırı bir bağlılıktan dolayı hoş görülebilir. Azerilerin, daha doğrusu, tüm Türkî toplumların[7] anayurtlarının, Hazar Denizi'nin hem doğusuna hem de güneyine düşen bölge olduğu gibi bir iddia halihazırda oturdukları topraklara duydukları bağlılığın gururunu yansıtan, zararsız bir inancın ifadesi olarak yorumlanabilir. Aynı biçimde, İskitlerin Türkçe konuştuğunu ve MS 1. binyılın başlarında hüküm süren bir Arnavut devletine ait bir yazıtın –ki bu devletin yönetiminde, Doğu Transkafkasya'da gerçek tarih ilk kez gün yüzüne çıkmıştır– Türkçe olduğunu öne süren profesyonel arkeologların çelişkili ve/veya inanılmaz mitleri de zararsızdır.

Ne ki, sonraki gelişmeler düşmanlıkların ortaya çıkmasına yol açarken, kültürel kökenlerle ilgili yanlış gururun eleştirel değerlendirmesi de korkusuzca yapılmaktadır. Nitekim, 1985 yılında, Azerbaycan, Bakû'da yapılan tüm –Soyvetler Birliği arkeoloji kongresinde, genç bir Azeri arkeolog (Akhundov) Azerbaycan'da bulunan oyma taş haçların Arnavutlar'a ait olduğunu ispat etmeye çalışan bir bildiri okudu; ona göre, bu nesneler doğu Transkaf-

kasya'da İslamiyet öncesinde kurulan, Hıristiyan bir devlete aitti. Genç arkeolog bu taş haçları Ermeniler'in *kaçkar*'larından ayırıyordu. Ermeni halkının en etkili simgelerinden biri olan kaçkarlar günümüzde, Ermenistan Cumhuriyeti tarihsel Ermenistan'ın yalnızca bir bölümünü kapsadığından[8], Ermeniler'in bir zamanlar egemen olmasa bile, başlıca nüfusu oluşturdukları topraklarda Ermeni kaçkarlarının var olmasını ya da bir zamanlar var olduğunu kabul etmek normaldir. Genç Azeri'nin görünüşte masum ve soyut arkeolojik bildirisi aslında kasıtlı bir politik kışkırtmaydı: Nagorno-Karabağ ve Nahçıvan içinde olmak üzere, günümüzde Azerbaycan topraklarında bulunan haçların, Azeriler'in doğrudan ataları sayılan Arnavutlar'a ait olduğunu öne sürüyordu. Gerisi, dedikleri gibi tarihtir. Canı sıkılmış olan Ermeni arkeologlar salonu topluca terk etme tehditinde bulundular. Protestolar kayda geçti ve Leningrad'dan gelen Rus bilimadamları bile, bu açık siyasal yaklaşıma bilimsel bir tavırla karşı çıktılar. Tartışmaya katılan tarafların hiç birisi de, Nagorno-Karabağ ile ilgili bu atavist tartışmaların, iki yıl içinde, dört bir yana ateş saçan, en kanlı ve en önemli etnik çatışmalardan birini tutuşturacağını tahmin edemezdi. Şurası unutulmamalıdır ki, Ermenistan'daki Nagorno-Karabağ üzerine yapılan kışkırtmalar, kültürel miraslarına yapılan saldırıya öfke duyan entelektüeller (arkeologlar dahil) tarafından başlatılmıştır.

En azından iki nokta üzerinde durulmalıdır. Hatalı olduğu açıkça görülen kültürel köken mitleri her zaman masum değildir. Bu mitlerin yer aldığı siyasal bağlamlar tehlikelidir ve bu bağlamlar, sürekli olarak değişir: son dokuz yıldaki olayların ışığında bakılırsa, günümüz Azerbaycan'ının Türkçe konuşan halkların anayurdu olduğu iddiası siyasal anlamlarla yüklüdür. İkinci olarak, yabancı bir gözlemcinin, ya da bu durumda, yabancı bir arkeologun, sürekli biçimide öne sürülen bu siyasal bağlamı anlaması bir zorunluluktur. Ermeniler'le Azeriler arasındaki çatışmalara yol açan toprak taleplerinden, tarihsel gerginlikten, hatta uzlaşmazlıktan habersiz olan bir arkeolog; Ermeniler'in maddi kültürüyle Arnavutlar'ın kültürünü ayırt edebilmek için, 1985 toplantısında taş haçlar üzerinde masum bir ifadeyle yapılan meşru girişimi izlemeliydi. En fanatik Ermeni milliyetçiler bile, gördükleri her haçın mutlaka Ermeniler tarafından yontulduğunu iddia edemezler. Böylesine bir iddia, büyük, tarihsel Ermenistan'ı bütün Hıristiyanlıkla özdeşleştirme ülküsüyle aynı şeydir. Nesnel bir biçimde konuşulacak olursa, bölgesel değişkenleri saptamak ve hatta, kimi ek kanıtlarla (özellikle yazıtlar) Gürcüler'e ait olanları Arnavutlar'ınkinden ve Ermeni kaçkarlarından

ayırt edebilmek için bu haçların özgül niteliklerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte, böylesine meşru, bilimsel, arkeolojik/sanat tarih analizi, en azından, 1985'te var olan politik çevreden çok daha soğukkanlı bir ortamı gerektirir.

Kültürel eserlerin tahrip edilmesi gibi esef verici olaylara değinmeden kimse Nagorno-Karabağ sorununu tartışmamalıdır (kuşkusuz, bu uygulama yalnızca Transkafkasya'da olmamaktadır ya da bu çatışmayla sınırlı değildir; Bosna'da İslami eserlerin tahrip edilmesi bir başka korkunç örneğidir (MESA Newsletter 1993). Ermenistan Bilimler Akademisi'nin resmi bir yayını düzinelerce eski Ermeni yerleşim yerinin, mezarlıkların, kaçkarların ve yazıtların son otuz kırk yıl içinde Nagorno-Karabağ'da tahrip edildiğini ve kiliseler de içinde olmak üzere, en azından otuz tarihi eserin Nahçıvan'da yakıldığını öne sürmektedir. Azerbaycan'dan ayrılan Nahçıvan bölgesi günümüzde, Ermenistan Cumhuriyeti nüfusunun yarısından çoğunun toplandığı, bereketli Ararat vadisinin fizyografik bir parçasını oluşturmaktadır.

Öte yandan, Azeriler'e öfke duymadan önce, başkent Erivan'la birlikte, Ermenistan'daki İslami eser kalıntılarının ne kadar az olduğuna bakılmalıdır.[9] Tarihsel bir perspektiften bakılacak olursa, 1826'da, Türkmençay anlaşması ve onu izleyen etnik hareketlerden önce, Erivan'ın Khanate bölgesindeki 110 000 kişilik nüfusunun kabaca 90 000'i Müslümanlar, İranlılar, Kürtler ve Türk-Tatar göçebelerden oluşuyordu (son topluluk daha sonra kendiliğinden Azerileşmiştir (Bournoutian 1983:78; ve ayrıca eleştirel incelemesi 1992: 67-8). Demografik istatistikler ne olursa olsun, bir zamanlar bu bölgede hatırı sayılır miktarda İslami eserin bulunduğu kuşku götürmez. Günümüzde bu eserlerin hemen tamamının ortadan kalkmış olması bir rastlantı değildir.

B. Ermenistan

Ermeni arkeolojisinin milliyetçi eğilimi Ermeniler'in yakın tarihi, özellikle, eski topraklarının önemli bir bölümünü kaybetmeleri ve 1.Dünya Savaşı sırasındaki tehcirle yakından ilgilidir. İçinden çıkılmaz ölçüde karmaşık olan bu olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesi ve modern Türkiye ulusdevletinin doğuşuyla bağlantılıdır. Ermeni milliyetçilerinin şanlı geçmişlerine dair abartılı iddialarının; Türk milliyetçilerinin Anadolu prehistoryası ile çok eski etnik bağlantıların var olması gibi desteksiz iddialarına karşı bir tepki olduğu da öne sürülebilir (bu konuda, bkz. McConell 1989: 109-10.)

Geçerli bir neden bulunmasa da, Ermeniler'e karşı yapılmış bir hareketi tanımayı Türkiye'nin reddetmesi hiç kuşkusuz, Ermeniler'in Doğu Anadolu'dan (genellikle "tarihsel Ermenistan"ın batısı şeklinde adlandırılmakta) büyük miktarda toprak talepleri yüzünden tahrik edilmektedir. Sadarabattaki Ermeni Etnografya Müzesi'ni ya da Erivan'daki Devlet Müzesi'ni gezenler, MÖ 69 yılında Romalılar tarafından mağlup edilinceye kadar, Kral 2. Tigran tarafından yönetilen Ermenistan krallığının en geniş konumunu betimleyen, Ermenistan Dağlık Bölgesi'nin fiziksel haritasını göreceklerdir. Bu müzede, başka müzelerde ya da kitapçılarda satılan haritalar, bu gururlu eskil kültürün trajik tarihini ıstırapla dile getirerek, tarih boyunca Ermeniler'in denetimi altında olan toprakların, binlerce yıldır önlenemeyen yitirilişini anlatıp dururlar. Bu yüzyılda, söz konusu olayların bölgenin geleneksel-kültürel coğrafyasını gözle görülür bir biçimde değiştirmiş olduğu kuşku götürmez. Ne var ki, burada bizi ilgilendiren, eğer mümkünse, tarihin değerlendirmesinde ve belgelendirilmesinde arkeolojiye uygun olan ya da olmayan rolleri saptamaktır. Kültürel kökenlerin arkeolojik yansımaları ve/veya bir bölgedeki kronolojik öncelik ile toprak iddiaları (buna bağlı olarak devlet politikaları) arasındaki doğru ilişki nedir?

Eleştirel bir gözle bakıldığında, özellikle herhangi bir bölgeyle ilgili olan ve bir topluma özgü olup, tarihsel olarak haklı gösterilen iddiaların, hemen her zaman sorgulanabilir olmasından ötürü, bu soruya kolay bir karşılık bulmak mümkün değildir. Örneğin, Konstantinopolis ne zaman İstanbul oldu? Fethedilir edilmez mi? beşyüz yıl sonra mı, bin yıl sonra mı? Başka bir deyişle, bir bölgenin kültürel işgali hangi noktada tarihsel iddiaların üstüne çıkabilir? Çağdaş dünya bu tür örneklerle doludur. (Örn. İsrail Devleti'nin haklı gösterilmesi uğruna İncil'e başvurulması; Balkanlar'ın bağrında bir Müslüman "Bosna" yaratılması uğruna yürütülen tarihsel iddialar; batı yarıküresinin, yerli halklara rağmen, yabancılar tarafından işgalinin sorgusuz sualsiz kabul edilmesi gibi.) MÖ 1. yüzyılın ilk yarısında, elli yıldan kısa süren Ermeni Krallığının geniş topraklara sahip olması, "tarihsel Ermenistan" için bir kıyaslama ölçütü olabilir mi? Ne yazık ki, prehistorik ve tarihsel kayıtların seçmeli "okumaları"na dayanan, Ermeniler'in, Reconquista gibi sık sık dile getirdikleri düşler, Gürcüler gibi potansiyel dost komşularıyla ilişkilerini ters yönde etkilemektedir. Gerçekte, her örnek, genelleme yapmayı olanaksız kılacak kadar biricik ve değişiktir. Bundan ayrı olarak, hangi ölçütün daha uygun olduğu belirsizdir: kronolojik öncelik mi, denetim süresi mi, halen sürmekte olan işgal mi? Arkeologlar, özellikle prehistoryacılar bu tür çekişmelerin içine gireceklerse, ellerindeki kanıtların sınırlarını açıkca belirterek, son derece dikkatli olmak zorundadırlar.

Ermeni kültürü ve tarihi üzerine köktenci yorumların çok olması şaşırtıcı değildir. Adı kötüye çıkmış "bilimsel" örneklerden biri de S.A. Sardarian'ın *Pervobytnoe obshchestvo v Armenii* (1967) adlı yapıtıdır. Bu yapıt sayısız yanlışın ve intihalin yanı sıra, Ermeni platosunda ortaya çıkmış, apayrı bir Ermeni ırkını varsayar; metalurjinin bulunuşunu Ermeniler'e mal eder; ve yaygın Kura-Araksas kültürünün ilk kez Ermenistan'ın Ararat vadisinde doğduğunu ifade eder. Kitabın bilimsellik ölçütü o kadar düşük, yargıları o kadar yan tutucudur ki nasıl olup da yayımlanabildiği sorusu ister istemez akla geliyor. Bundan daha gülünç bir yayın da Ermeni alfabesinin gelişimi üzerine Ermeni-Amerikan diasporası tarafından basılıp büyük ölçüde dağıtımı yapılan popüler yapıttır. Bu kitapta, Ermeni alfabesinin Paleolitik taş resimlerden, halen kullanılmakta olan ve MS 406'da Meshrob Mashtots tarafından icat edilen yazıya kadar evrimi izlenmektedir.[10] Hayalperest evrimsel gelişim burada uç noktaya taşınmıştır.

Transkafkasya'da kurulduğu kabul edilen ilk devlet olan (MÖ 9-7 yüzyıl) Urartu krallığına ilişkin, oldukça çarpıtılmış yorumlar bundan daha az sorunlu değildir. Ermeni şovenistler, Kuzey Mezopotamya'daki Yeni-Asur imparatorluğunun hatırı sayılır bir düşmanı olan ve "tarihsel Ermenistan"ın büyük bölümünü kaplayan bu devletin krallık çivi yazısı kitabelerini neden Urartu dilinde yazdıklarını açıklamak zorundadırlar. Bir Hint-Avrupa dili olmayan (yani Ermenice olmayan) bu dil günümüzde Inguşya'da Çeçenistan'da, Dağıstan'da farklı topluluklar tarafından konuşulan Kuzeydoğu Kafkasya dil ailesinin geçmiş dönemine aittir ve Hurrice ile bağıntısı vardır (bkz. Jankowska 1991: 231). Bu krallığın bir proto-Ermeni bileşeni olduğuna ilişkin akla yatkın, tarihsel hipotezler geliştirilebilir ve Ermeniler Urartular'ın kültür mirasçıları olduğu gibi temelli bir kavram da vardır,[11] ama Ermeni kültürünü Urartu krallığıyla özdeşleştiren köktenci bir görüş öne sürülemez. Urartular'la ilgili olarak, popüler ve profesyonel yorumları birbirinden ayırmak gerekir; ikinci kategoriye girenler daha inceliklidir ve değerlendirilmeleri daha zordur. "Piotrovskii sorunu"na yapılan popüler gönderme, Leningrad'daki Hermitage Müzesi'nin eski yönetmeni ve Karmir Blur kazılarının eski başkanı (şimdi Erivan kentinin içinde bulunan, eski Urartu başkenti Teishebaine) B.B. Piotrovskii'nin, güçlü Urartu Demir Çağı krallığının, yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü, ilk Ermeni devletini oluşturmadığını, anlaşılır bir biçimde açıklaması olgusuna dayanır. Söz konusu "sorun"; Romalılar, Persler, Araplar ve Türkler tarafından istila edilinceye kadar, "tarihsel Ermenistan"ı yalnızca Ermeniler'in denetlediği ve bu bölgede sadece Ermeniler'in yaşadığını öne sürenler için var olmuştu yalnızca. Daha ayırt edici, profesyonel arkeologlar Ermeni kültürünün oluşumunun Urartular sonrası Ahamenid döneminde gerçekleştiğini kabul edebilirler. Bunlar Urartu'nun gücünü överler ve Doğu Anadolu'yu, Batı İran'ı ve Transkafkasya'yı siyasi olarak Urartu denetimi altında görürler. Bu durumda, 2. Tigran önderliğindeki Ermeni Krallığı'nın doğrudan habercileri sayılmaktadırlar.[12]

Sözcükler ve kuramlar politik anlamlarla yüklüdür. Bu bakımdan, başlangıçtaki proto-Hint/Avrupa gelişimini doğrudan doğruya, proto-Batı Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki eski semitik dil aileleriyle ilişkili gören T. Gamkrelidze ve V. Ivanov'un (1984) tartışmalı dilbilim kuramları, yalnızca bu alandaki değerlerinden dolayı değil, Hint/Avrupa dilini konuşanları Tarihsel Ermenistan topraklarına yerleştirmesiyle de son derece sıcak bir kabul görmüştür. proto-Hint/Avrupa, böylece proto-Ermenice için bir söylenti haline gel-

mektedir. Erivan'ın kuzeyindeki Karshamb mezarlığında yakın zamanlarda yapılan bir kazıda çıkarılan gümüş kupa üzerindeki fantastik ikonografi üzerine V.E. Oganesian'ın yaptığı inanılması güç etnik yorumlamanın gösterdiği gibi, Transkafkasya'dan elde edilen prehistorik malzeme ve Bronz Çağı üzerine yapılan taraflı yorumlar söz konusu olduğunda, bu kuşkugötürür tanımlama daha da saydamlaşmaktadır. Aynı biçimde, G.E. Areshian'ın (1992:27), *"Armeno-Aryanlar'*ın MÖ üçüncü bin yılın sonundan itibaren Arakses ve Kura havzalarında yaşayan nüfusu oluşturduklarını" ve "sürekli olarak, Hint/Avrupa kozmogonik mitolojisiyle bağlantılı ayinler" yaptıklarını göstermek için; tarihsel, mitolojik ve arkeolojik malzemeleri bir arada toplamak amacıyla ayrıntılı, zekice, ancak biraz zorlama olan girişimi de göz önünde tutulmalıdır. İronik bir biçimde, şovenist Azeri ve Ermeni arkeologlar, kendi toplumlarının, her zaman, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya bölgelerinde var olduklarını görme isteğini paylaşmaktadırlar.

C. Gürcistan

Geç Sovyet dönemi sırasında Gürcistan, yeryüzünde kendisi kadar toprağa sahip herhangi bir yerde bulunandan çok daha fazla sayıda arkeoloğun çalışmalarıyla kutsandı (ya da belâsını buldu). Aralarında çok iyi olanları bulunsa da, yüzlerce Gürcü arkeologun yaptıkları çalışmalar nitelik olarak büyük farklılıklar gösteriyordu. En deneyimli ve sorumlu Gürcü arkeologların bir bölümü bile, ellerindeki malzemeye dayanarak, prehistorik etnik grupları tanımlarken ve eksik dilbilimsel ve sorunlu fiziksel antropoloji, kanıtlardan seçici bir biçimde yararlanırken, her zaman düşülebilecek hatalara karşı hazırlıklı değildiler. Örneğin, O. Dzhaparidze'nin yakın zamanlarda yayımlanan *Kafkasya'nın Etnokültürel Tarihinin Şafağında* başlıklı yapıtının, geç Paleolitik döneme kadar uzanan ve arkeolojik olarak belgelenmiş etnikliği ve dilbilimsel bağıntıları saptamak bakımından, öyle pek de kılı kırk yaran bir girişim olduğu söylenemez. Benzer biçimde, Bronz Çağı'nda, hatta daha erken prehistorik dönemlerde, Transkafkasya'daki Gürcüce konuşan toplumlarla ilgili olarak yaptığı değerli rekonstrüksiyonların politik anlamlar taşımadığı da söylenemez.

Milliyetçi önyargılarla yola çıkan Gürcü arkeologların tarihleri ve kültürleriyle ilgili olarak köktenci değerlendirmeler yapmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Bu değerlendirmeler, aynı esinlenmeleri taşıyan Azeri ve Ermeni meslektaşlarının benzer nitelikteki takım yıldızlarını iki kat çoğaltırken;

kuşkusuz, "kalubeladan beri" Gürcü olarak tanımlanan topraklar üzerindeki iddiaları da zirveye çıkarmaktadır.

Bu esef verici eğilimin bir önemli örneği, Geç Bronz ve Erken Demir Çağlarında Kafkas metalurji zanaatının görkemli bir biçimde ortaya çıkışının arkeolojik açıdan belgelenmesinin tarihiyle ilgilidir. Metalurji alanındaki bu etkileyici başarıların kaydı bilim dünyasının ilgisini ilk kez, erken 19. yüzyılda, günümüzde Rusya'da bağımsız bir yönetim bölgesi olan Kuzey Osetya'da, Büyük Kafkas sıradağlarının kuzeyinde bulunan, Koban köyünde ortaya çıkarılan buluntular dolayısıyla çekti (Virchow 1883). "Koban kültürü"yle ilgili olarak, en iyi belgelenmiş ve en eksiksiz biçimde yayımlanmış malzeme, siyasal bakımdan, Osetya'nın hakları ve Güney Osetya'daki özerklik sorunlarıyla ilgili olarak çok etkin bir politika yürütmüş olan Güney Osetyalı arkeolog B.V. Tekhov tarafından, Büyük Kafkasya'nın güneyindeki Tli mezarlığında yürütülen kazılardan gelmektedir. Gürcü arkeolojisinin en eksiksiz ve en çağcıl sentezi olan *Archaologie in Georgian: von der Altsteinzeit zum Mittelalter*'deki bir dipnotta kuzey Osetya'daki rastlantısal erken keşifler çerçevesinde, arkeolojik yanlış adlandırmanın bir örneği olarak, "Koban kültürü" terimi bile reddedilir. Burada bulunmuş olan bronz baltaların üzerindeki zengin ve çok değişik kabartmalar, Batı Gürcistan kültürünün önemsiz bir yan türüne ait oldukları için konu dışı bırakılırlar. Bu sentez çalışmasında, Tli mezarlığındaki olağanüstü malzemeden çok az söz edilir. Kitapta yer alan ve Gürcistan'ın tarihsel bölgelerini gösteren ana haritada Güney Osetya'nın tümüyle Şida ya da İç Kartli'de (Orta Gürcistan) gösterildiği göz önünde tutulursa bu tür bir yadsımanın politik anlamı daha da berraklaşır. Aralık 1990'da demokratik yolla seçilen milliyetçi Z. Gamzakurdia rejimi tarafından özerk Güney Osetya'nın ilga edilmesiyle birlikte, bilerek yapılan bu hata yeni bir anlam kazanmıştır. Arkeolojik kaydın Gürcüler tarafından böyle "okunması" karşısında, Osetyalı bilimadamları, Koban'daki tarihsel eserler ile Hallstadt ve Orta Avrupa'da bulunanlar arasındaki benzerlikleri göstermek, böylece Hint/Avrupalılar'ın her zaman Orta Kafkasya'da yaşamış olduklarını ispat etmek gayreti içindedirler. Yabancı bir arkeolog, arkeolojik kültürleri bile belirleyen politik gerçekliklerle tam bir uyum sağlamadan, ne Kafkasya'nın Geç Bronz/Demir Çağı metalurjisinin parlaklığını değerlendirebilir; ne de bölgenin prehistoryasını kavrayabilir.[14]

Güney Osetya'yla ilgili çekişmeler; Osetyalıların Kafkasya'nın yerli halkı olmadığını, çünkü Kuzey Kafkasya'ya, Moğol ve Timur istilalarının arkasın-

dan, on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda geldiklerini ve daha sonra, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda güneye göç ederek tarihsel Gürcistan'a geldiklerini söyleyen, milliyetçi iddiaların yanında (Gamsakhurdia 1991) yer alan ve zaman zaman "uzman tanık" olarak görev yapan arkeologlar sayesinde, için için kaynamaya devam etmektedir.[15] Daha incelikli söylemek gerekirse, bu revizyonist tarihsel değerlendirme ciddi bir eleştiriye açıktır (E.I. Krupnov'un (1960:390-3), Osetyalılar'ın etnik kökenine ilişkin daha dengeli, arkeolojik rekonstrüksiyonu). Doğru olsa bile –belki de bu çok daha önemli bir nokta– yeni gelen Osetyalılar'ın revizyonist bir bakış açısıyla dışarıda bırakılması; bir parça toprak için bile, meşru bir atasal iddiada bulunmak için kaç yüzyılın, kaç kuşağın geçmesi gerektiği sorusu karşımıza çıkar. Karmaşık bir konuyu küçümsemek değil, belirli bir yörede yüzyıllardır yaşayan bir halkı köksüz bırakmak için bir gerekçe yaratmak amacıyla, geçmişin politik açıdan doğru "okumalar"ını sağlama adına, arkeolojinin, bile bile nasıl kullanılabileceğini göstermek amacındayız.

Güney Gürcistan'ın Djavakheti yöresi, özel bir bölgeye ait tarihsel/arkeolojik iddiaların karmaşık niteliğini, neredeyse bir ders kitabı açıklığıyla sergiler. Söz konusu bölge, Wardzhia mağarası manastır kompleksi gibi, çok güzel Ortaçağ eserleriyle doludur. Bu eserlerin bir bölümü onuncu-onikinci yüzyıllara aittir, kimisi ise daha erken tarihlere, beşinci-altıncı yüzyıllara kadar uzanır. Günümüzde nüfus genellikle Ermeniler'den oluşmaktadır; Kuzeybatı Ermenistan'la sınırı olan Doğu Djavakheti'deki toplam nüfusun yüzde sekseninden fazlası Ermenidir. Bölgenin yakın tarihi çok iyi bilinmektedir: 1578 ile 1828 arasında güney Gürcistan'ı Türkler yönetmiş, Gürcü nüfus ise ya orayı terk etmiş, ya da Türkleştirilmiştir.[16] Günümüz Ermenistan Cumhuriyeti'nin etnik bileşimini belirleyen antlaşmaların imzalanmasıyla, Osmanlı Sultanının uyruğu olmaktansa, bir Hıristiyan Çarının uyruğu olmayı seçen Ermeniler, Doğu Anadolu'dan buradaki boş alanlara göç etmişlerdir. Arkeolojik olarak bütün bu olaylar, erken Ortaçağ Gürcü kiliselerinin yanına ya da üzerine inşâ edilen on dokuzuncu yüzyıla ait Ermeni kiliseleri kanıt gösterilerek belgelenebilir. Ne var ki, yalnızca orta çağa uzanan bir tarih, köylerine biri girer girmez ilk önce orada kimlerin, Ermenilerin mi Gürcülerin mi yaşadığını soran yerli sakinler için yeterli değildir. Güney Gürcistan'da arkeoloji pratiği bu gergin politik ortamdan ayrı tutulamaz.

Bir toplumun arkeolojik ya da tarihsel kimliğini, o toplumu etkileyen, güncel *devlet politikalarından* ayırt etmek gerekir. Bölgesel sorunlardan kay-

naklanan zorlu etnik çekişmeleri anlamak için göz önünde bulundurulması gereken biricik ya da tipik olarak en önemli etken uzak geçmişte olup bitenler değildir. Güney Gürcistan'ın tarihsel arkeolojisi, bu bölgeye sahip çıkmak için ortaya atılabilecek geçerli bir tarihsel iddianın Gürcüler tarafından yapılabileceğini belgelerle tanıtlamaktadır.[17]

Demir Çağı ve Klasik dönemlerde (çok-budunlu olduğu kuşku götürmeyen Büyük Tigran zamanı da dahil olmak üzere) bu toprakları büyük ölçüde işgal eden toplumun etnik yapısı bilinmemektedir, hatta bölgedeki toplumların çoğunluğunun Hint/Avrupa ya da proto-Ermeni dillerini konuştuğunu tanıtlayan bir yazıtın hipotetik (ve olasılık dışı) bir biçimde keşfi bile, Gürcülerin bölgeyle ilgili tarihsel iddialarını ortadan kaldıramaz. Bu sonuç, doğrudan doğruya, kültürlerin sürekli gelişen doğası üzerine öne sürülen görüşten ve Hıristiyanlığın yüzyıllar boyunca Gürcü ve Ermeni kültürlerinin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğinden çıkmaktadır; hiç kimse, Gürcü yazıtlarını barındıran o güzel manastır ve kiliseleri görmezden gelemez.

Ne var ki, bu gerçeği kabul etmek, bölgeyi bilerek geri bıraktıran ve yerli Ermeni nüfusla güneydeki etnik hısımlar arasındaki iletişimi ve ulaşımı engelleyen günümüz Gürcü *devlet politikasını* bağışlatmaz. Hiç kuşkusuz, pek çok Ermeni kuşağı 1828 yılında kitleler halinde göç ettikten sonra bu topraklarda yaşamış ve ölmüşlerdir; yalnızca bu olgu bile, layık oldukları haklar ve adil muamele konusunda net bir gerçeği göstermektedir.[18] İncil'e ve İncil arkeolojisine , Batı Şeria'ya ait tarihsel talepleri meşrulaştırmak amacıyla başvurulabilir; ancak böyle bir talep Filistindeki meyve bahçelerini ve zeytinlikleri yerinden söken, evleri yerle bir eden bir *devlet politikasını* haklı gösteremez. Bu sorunlar ayrı ayrı ele alınmalıdır ve dürüst bir arkeolog bunları ayırt edebilecek nitelikte olmalıdır.

D. Kuzey Kafkasya

Kuzey Kafkasya'nın olağanüstü topluluklar silsilesi, bunun yanında, nispeten kısa olan tarihsel kayıtlar, burada prehistoryanın bir kez daha etnik köken ve toprak talepleri sorunlarıyla iç içe olduğu anlamına gelmektedir (çok az bilinen bu bölgeyle ilgili olarak yakın zamanlarda yayımlanan tarihsel bir giriş yazısı için bkz. Broxup 1992). Günümüzde bölgeyi tanımlayan etken, zaman zaman açık düşmanlıklara dönüşen etnik gerginliklerdir (kendilerini doğudaki Çeçenlerden ayrılmış bulan İnguşlar ve komşuları kuzey Osetyalılar). Ayrıca bölgede yeni bir balkanlaşmanın sürüp sürmeyeceği ya

da etkili bir Kuzey Kafkas Halkları Federasyonu'nun kurulup kurulamayacağı da belli değildir (Ormrod 1993).

Bekleneceği gibi, prehistorik kayıtların taban tabana zıt "okumalar"ını "ispat" etmek için, kuşku götürür dilbilimsel kanıtlar, genellikle köktenci kültürel yorumlarla birleştirilmektedir. Böylece, Maikop kültürünün yaratıcılarının daha önce tanınmayan bir Abhazya yazısıyla yazdıklarını ya da arkeolojik olarak belgelenmiş olan aynı kültürün varsayılan dilbilimsel yakınlaşmalar, bundan dolayı da Sümerler ile Karaçay-Balkarca (yani erken-Türkçe) arasındaki genetik bağlar konusunda maddi tanıklıklar barındırdığını öğreniyoruz. Güney Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'ın dilbilimsel açıdan bağlantılı olduğu küçük topluluklardan gelen ya da Lezgihen kökenli olan "arkeologlar" ya da "filologlar", etnik gruplarının, bir zamanlar güneye uzanan geniş toprakları denetleyen Arnavutlar'ın ya da Urartular'ın doğrudan ataları olduğunu belirten yeni ya da o zamana dek okunamamış yazıtlar bulduklarına dair raporlar verirler; pek çok nesnel dilbilimci, bu toplumlardan biri ya da birkaçıyla genetik ilişkiler konusunda tarihsel bir benzerliği kabul etse de, bu tür iddialar ya tümüyle uydurmadır ya da asla kesin olarak kanıtlanamamıştır. Söz konusu arkeolojik kayıtlar, ne olduğu anlaşılamayan proto-Hint/Avrupa dillerini konuşanlar da içinde olmak üzere, kuzeydeki step kültürüyle belgelenebilecek ilişkiler yoluyla politize edilmekte ve daha da karmaşık hale getirilmektedir (bu tür bağlantıları muhtemelen belgeleyen yeni kanıtlar için, bkz. Rezepkin 1992). Kısacası, Kuzey Kafkasya'daki arkeoloji pratiği, kimi zaman, daha küçük bir ölçekte, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan pratiğini belirleyen politik yönelimli olguları ve benzer çarpıklıkları sergilemektedir ve aynı çizgide eleştirilmelidir.

2. Kafkasya Klasik Arkeolojisinde Milliyetçilik: Eski Kolkhis'de Yunanlılar ve "Gürcüler"

Kafkasya'da daha sonraki arkelolojik kayıtların yorumları da milliyetçi duygularla boyanmıştır. Bu yazının ikinci bölümü bu pratiğin ayrıntılı bir örneğini vermektedir: batı Gürcistan'ın (eski Kolkhis) arkeolojik açıdan onaylanmış, yerli kültür üzerindeki önemli Yunan etkisinin inkârı. Tarih boyunca değişken ilişkiler içinde olmalarına karşın günümüzde Gürcüler ve Yunanlılar atalarıyla ilgili, çekişmeli iddialar yüzünden birbirlerini öldürmüyorlar. Bu çalışma, geç dönem Kafkasya arkeolojisiyle ilgili olarak, milli-

yetçi arkeolojinin biricik ya da en çok hiddet uyandıran örneğini sunmuyor. Ama milliyetçi gururun geniş boyutlarını, güzel bir biçimde sergiliyor: yabancı ilişkilerin etkilerini yadsıyıp, yerli olan her şeyden kaynaklanan gururu yücelten, inanılması güç arkeolojik rekonstrüksiyonların, arkeolojik ve yazılı kaynakların zengin bütünselliğinin daha tarafsız ve ölçülü, nesnel "okumalar"ına nasıl hâkim olduğunu göstermektedir. Batı'da "klasik arkeoloji" terimi Yunan ve Roma antik çağlarını karşılar. Eski Sovyetler Birliği'nde, Rusça *antichnaya* sözcüğü bu dönemle ilgili olarak kullanılırdı. Bu terimin kullanılışı genel olarak açık ve sorunsuz olsa da, yakın zamanlarda, *antichnaya arkheologiya* teriminin Gürcistan'daki arkeoloji pratiği için uygun olmadığı; bunun yerine MÖ yedinci yüzyıldan MS dördüncü yüzyıla kadar uzanan üç alt-dönemi kapsayan "İberya-Kolkhis Dönemi"nin kullanılması gerektiği öne sürülmüştü. Yazara göre, bu değişikliğin nedeni, *antichnaya arkheologiya* teriminin Yunan ve Roma yerleşim bölgeleri için kullanıldığı, oysa eski Gürcistan bölgesinde yalnızca Yunan ve Roma ticaret kolonilerinin bulunduğu, hiçbir zaman sürekli bir Yunan-Roma nüfusunun bulunmadığıydı (G. Gamkrelidze 1985: 123-6). Bu makalede bu alandaki Gürcü uzmanların yanıtları yer almamaktadır; kaldı ki, onların yanıtlarının olmaması, yazarla aynı düşüncede olmadıkları anlamına gelmez. Eski Kolkhis'de Yunanlıların varlığına ve bu bölgenin Yunanlılar tarafından sömürgeleştirilmesine ve Kolkhis yerlileri üstünde Yunan kültürünün etkisine ilişkin sorular Gürcü arkeologlar arasında sert bir biçimde tartışılmaktadır. Ve neyin sorunsal olmaması gerektiği konusunda ikna edici tek açıklama, ulusal gurur olarak ortaya çıkmaktadır.

Benzer biçimde, milliyetçi duygular yerel tarihçilerin yazdıklarını da belirlemektedir. 1991 Temmuzunda, Batı Gürcistan'ın en önemli arkeolojik bölgelerinden biri olan Petra yerleşim bölgesinin adıyla ilgili olarak, Kobuleti kasabasında basılan yerel bir gazetede bir makale yayımlandı. MÖ altıncı-ikinci yüzyıllar arasında bu bölgede bir Kolkhis-Yunan yerleşim yeri bulunmaktaydı; MS altıncı yüzyılın ortasında Bizanslılar bu yerleşim yerini tahkim ederek adını Petra koydular. Kontselidze burasının yeniden adlandırılması gerektiğine inanmaktadır; çünkü, ona göre, Petra Yunanca bir addır ve Gürcüler değil, Bizanslılar tarafından yapılmıştır. Profesyonel arkeologların ve tarihçilerin burası için bir Gürcü adı bulamamalarından çılgına dönmüş gibidir.

Gürcü arkeologların büyük bölümü, Kolkhis'in Yunanlılar tarafından sömürgeleştirildiğini, ya da Yunan kültürünün Kolkhis-Yunan üzerindeki

etkisini kabul etmek istememektedir. Hatta, kimi bilginler sömürgeleştirme sözcüğünü tırnak içinde yazmaktadırlar (Kaukhchishvili 1979:274). Onlara göre, Yunanlılar bağımsız koloniler (polis) değil, *chora*'ları olmayan ticaret *factoria*'ları kurdular. Bu factorialar Kolkhisli yerel yöneticilerin denetimi altındaydılar ve küçük yerleşim bölgelerinde ya da kasabaların mahallelerinde bulunuyorlardı. Bu sonuçları kanıtlamak amacıyla, Kolkhis'de, başında bir kral bulunan güçlü bir yerel devletin kurulduğu ve bu devletin bağımsız Yunan kentlerinin doğmasına engel olduğu öne sürüldü. Maddi ve maddi olmayan Kolkhis kültürü üzerindeki Yunan etkisi (en azından MÖ altıncı-dördüncü yüzyıllarda), Kolkhis kültürünün son derece gelişmiş olduğu ve kendisine yabancı olan Hellen kültüründen alacağı bir şey olmadığı olgusuna dayanarak inkâr edilmektedir (Lordkipanidze 1989: 256-72).[19] Kolkhis'in Yunanlılar tarafından sömürgeleştirildiği sorununun ayrıntılarını incelemekle birlikte, MÖ altıncı-dördüncü yüzyıllarda Karadeniz bölgesinin doğu bölümünün genel bir görünümünü çizmeye çalışacağız (daha fazla bilgi için, bkz. Tsetskhladze 1994).

A. Kolkhis Devleti'nin Sorunları ve Krallık Gücü

Gürcü bilimadamlarının çoğunluğu MÖ altıncı yüzyılın sonunda Kolkhis'de güçlü bir yerel devletin doğduğunu öne sürmektedirler. Herodotos'un yazdıkları, görünüşte, bu görüşü destekler gibidir:

"Persler, Kızıldeniz (Pers Körfezi) dedikleri, Güney Denizi'ne kadar ulaşan bölgede yaşarlar; onların ötesinde, kuzeye doğru Medler yer alır, onların ötesinde Saspiriler, Saspirilerin de ötesinde Kolkhisliler bulunur; bu sonuncuların toprakları, Phasis ırmağının döküldüğü Kuzey Denizi'ne (Karadeniz) kadar ulaşır. Bu dört halkın toprakları bir denizden öbürüne uzanır."

Bu paragraftan aşağıdaki sonuç çıkarılmaktadır.

Bu geniş topraklara, "Tarih Baba" (Herotodos) sadece dört halkı yerleştirir: Persler, Medler, Saspiriler ve Kolkhisliler. Bu sırada Medlerin ve Perslerin devletlerinin güçlü olduğu çok iyi bilinmektedir.

Kolkhislilerin de aynı zaman içinde anılması, belki de, o sıralarda büyük bir politik birliğe sahip bir Kolkhis devletinin var olduğu gerçeğinin dolaylı bir ifadesi olarak görülebilir (Lordkipanidze 1989:220-1). Böylesine iyimser bir bakış, gerçekten pek mümkün değildir. Perslerin ve Medlerin yanında Kolkhislilerin adının da anılması Kolkhislilerin güçlü bir devlet yönetimlerinin olduğu anlamına gelmeyebilir. Aynı mantığı izlemek zorunda kalsaydık

Saspirilerin de güçlü bir devletleri olduğunu varsayabilirdik. Bu görüş daha sağlıklı bir şekilde, aynı yazarın Saspirileri "Doğu Gürcistanlı (böyle!) kabileler" olarak gösterdiği notta açıklanmıştır (Lordkipanidze 1989:221, not 20). Gerçekte Herodotos, bu toplumları, nüfuslarının büyüklüğüne ya da büyük politik devletleri denetlemelerine göre değil, coğrafi yerleşimlerine göre sıralıyordu. Kolkhis'deki krallık güçleri sıralanırken eski yazarların adı geçmemektedir; bunun yerine, Kral Aetes'in torunlarının Kolkhis'de hüküm sürdüğü ve sonraki hükümdarların onun tahtının varisi olduğu bilgisi verilmektedir (Lordkipanidze 1989:223-4). Bilim burada mitolojiye doğru evrilmektedir.

Yunanlı ve Romalı yazarlar, her şeyden önce Altın Post'un ülkesi ya da Medea'nın yurdu olarak Kolkhis'e ilgi göstermişlerdir, bu yüzden de Argonotlar efsanesini tekrar tekrar anlatıp durmuşlardır. Yunan edebi geleneğinde Kolkhis'le ilgili olarak güvenilirliği ve somut tarihselliği şüpheli bilgiler vardır. Hiç kimse, Apollonius Rhodius'un *Argonotlar*'ına dayanarak "eski, güçlü Kolkhis Krallığı"nın toplumsal yapısını yeniden kuramaz (Lordkipanidze 1989:229). Ancak, mümkün olduğunca eleştirel ve nesnel bir gözle arkeolojik kayıtları ve daha güvenilir tarihsel kaynakları değerlendirebilir.

Öncelikle mezarlıklarla ilgili arkeolojik malzemeler MÖ altıncı ve beşinci yüzyılın başlarında yerel bir seçkin zümrenin doğduğunu ve belirgin bir toplumsal ayrımın bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde, bir kralın yönettiği bir Kolkhis devletinin var olması mümkündür. O zaman şu soru akla geliyor: bu devlet nasıl merkezileşti ve güçlendi? Bu konuda yardımcı olan yazılı kaynaklar Kolkhis'in merkezi bir devlet olmadığını ortaya koyuyorlar. Kolkhis üzerine verdiği bilgiler her zaman güvenilir olan Strabo, yönetsel/bölgesel birimlere bölünen bir toprağı yöneten kralların orta derecede bir güce sahip olduklarını yazar. Bu bölüm Kolkhis'in birçok birime bölündüğünü ve bu birimlerin yerel aşiret-kökenli aristokrasinin temsilcileri olan *skeptouchoi* (asa taşıyan) tarafından yönetildiği olgusunu kanıtlamaktadır. Kolkhis etnik değil, politik bir terimdir; Kolkhis çeşitli Kolkhisli aşiretlerin kurduğu bir ittifaktır; birleşik, merkezi bir krallık değildir.

B. Yunan Sömürgeleştirmesi Sorunu

Klasik yazarlara göre bölgede Yunanlılar tarafından üç kent kurulmuştur: Phasis, Gyenos ve Dioskuria. Her üçünün de arkeolojik kanıtları sorunludur: Phasis bulunamamıştır; Dioskuria'nın bir bölümü Karadeniz'in altında, bir bölümüyse günümüzde savaşın yerle bir ettiği Sukhumi kentinin al-

tındadır; Gyenos ise sistematik olarak incelenmemiştir. Yine de, nispeten açık ve zengin tarihsel kayıtlar göz önünde bulundurulduğunda, ne Kolkhis'deki bu *polis*'lerin varlığı ciddi bir biçimde sorgulanabilir ne de Yunanlıların bu bölgede yalnızca ticaret yaptıkları söylenebilir.

Phasis'in Miletliler tarafından kurulduğunu biliyoruz. Yazılı kaynaklar, Phasis'in kurucusunun sömürgecilerin lideri olan Miletli Phemistagoras olduğunu gösteriyor. "Phasislilerin Aristotelesçi Anayasası"nın bir bölümü özellikle önemli bir Yunan kaynağıdır. Bu metnin yorumu ve bazı sözcüklerin çevrilmesi tartışmalı olmasına karşın, şu gerçek mutlaktır: Phasis kenti kendi anayasası olan bir Milet kolonisiydi ve yazıları arasında Atina, Sparta, Milet gibi polislerin anayasalarının tanımları da bulunan Aristoteles'in dikkatini çekmişti. Phasis'te sömürgeciler Apollon kültünü tanıtmakla ve bu tanrı adına kentte bir tapınak kurmakla yükümlüydüler. Bu kent aynı zamanda kendi gümüş sikkelerini basıyordu (Dundua 1987: 9-33).

Gyenis de bir Helen *polis*'iydi. Arkeolojik belgeler bu kentin de Miletliler tarafından kurulduğunu ortaya koymaktadır. Aynı Yunan kenti, aynı zamanda, Dioskuria'yı da kurdu, burasının *chora*'sı ayrıca belgelenmiştir. Castor ve Pollux kentin Dioskuri'nin onuruna kurulduğu görüşündedirler. Yukarıda sözü geçen bütün Yunan kentleri MÖ altıncı yüzyılın ortasında kuruldular ve yerli aşiretler için ticaret merkezleri görevini gördüler. Bu kentlerden başka, Tsikhisdziri ve Pichvnari'de (Tsetskhladze 1994) Helenistik dönem yerleşimleri vardır.

Kolkhis'deki yerli Krallık gücünün neden bağımsız bir Yunan polisinin doğuşuna engel olduğunu anlamak güçtür. Yunanlılarla iyi geçinmek Kral ve yöresel elitin işine gelmeliydi. Soyluların oturduğu Vani kentinde bulunan arkeolojik buluntulardan açıkça anlaşıldığına göre seçkin sınıfların Helenleştirilmesine zaman geçirilmeden başlanmıştır. Bu tür merkezlerde el sanatları üretiminin başladığı kesindir. Üretilen nesneler yönetici soylu sınıfların gereksinimlerini karşılayacak biçimde, örneğin, soylu kimselerin simgesi olan mühür-yüzüklerden oluşuyordu. Yunanlıların işliklerde çalıştığı, en milliyetçi Gürcü arkeologların bile kabul ettiği evrensel bir gerçektir. Gürcü taş oymacılığının gelişimini kesin ve tutarlı bir biçimde incelemek ya da taş oymacılığında Kolkhis ya da Kolkhis-Yunan tarzından söz etmek günümüzde olanaksız ise de, kimi karakteristik oyma işleri üzerinde yapılacak sistematik bir çalışma, bazı özelliklerin ortaya çıkmasını olanaklı kılabilir.

Yerel yöneticiler için geliştirilen bir başka "elit" el zanaatı ise kuyumculuktu. Yazılı ve arkeolojik kaynaklar bu tür bir sanat üretiminin dışarıdan ithal edilemeyeceğini doğrulamaktadır. Altın işlemeciliğinde kimlerin çalıştığını söylemek güçtür. Altın nesnelerin tipolojisi (küpeler, taçlar) yerli zanaatçılığın baskın rol oynadığını ama Yunan etkisinin apaçık olduğunu ortaya koymaktadır. Doğusal etkileri gösteren (taçlar üzerindeki dövüşen hayvanlar gibi) sanatsal çözümlemelerin yanında, taneleme tekniği klasik dünyada ve doğuda da yaygındı. Yönetici elit kesimin altın mücevheratı seçmesi her yerdeki gibiydi. Kimi altın nesneler Ahamenid Krallarının verdikleri armağanlardı; kimi yerel yöneticiler ise Yunan tüccarlarının verdikleri armağanları alıyorlardı. Bu olay, madenden yapılan bazı rölyef süslerde açıkça görülür. Bundan başka, söz konusu elit kesim kısa sürede Yunancayı kullanmaya başladı; graffitiler üzerine yapılan çalışmalar elit kesimin aynı zamanda, Yunanca yazabildiğini gösteriyor (Tsetskhladze 1994).

C. Yunan Kültürünün Kolkhis Kültürü Üzerindeki Etkisi

Kimi Gürcü yetkililer, Kolkhis'in MÖ altıncı-dördüncü yüzyıllardaki, el sanatları, yapı teknikleri, gömü törenleri ve ev yaşamını kapsayan maddi kültürü üzerinde önemli bir Yunan etkisinin olmadığını öne sürdüler (Lordkipanidze 1989:261). Maddi kültüre ait bütün bu görüşleri düşünmekten çok, dikkatimizi bir tek yöne çevirelim; yerli halkın uyguladığı gömü törenleri. Bu gömü törenleri, ideoloji ve dinin, maddi ve maddi olmayan kültürün en tutucu biçimleri olduğunu en açık şekilde ortaya koymaktadır. Eğer Yunan kültürünün etkisi kendisini burada hissettirdiyse, o zaman Kolkhis'deki Yunan varlığının önemli olduğunu düşünebiliriz. Kobuleti-Pichvnari'de bulunan ve MÖ beşinci yüzyıldan sonraya ait olan bir Kolkhis mezarlığında yapılan kazılarda ilginç nesneler günışığına çıkarıldı. 160 gömüden 103'ünün kökeni saptandı; bunlardan 42'si, Yunanlılarda son derece doğal olduğu üzere, doğuya doğru yönlendirilmişti. 160 gömünün 49'unda sikkeler bulundu, altı gömüde amforaların bulunması, Hellen etkisini ayrıca göstermektedir. Bu amforalar, Phasi-öncesi olanları dışında, Chios ve Phasos'tandır. Ayrıca vurgulanması gereken bir başka nokta şudur: Tsikhisdziri'den gelen benzer nesneler, Pichvnari mezarlığının Kolkhis'de Yunanlılar'ın fiziksel varlığını belgeleyen tek yer olmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak, yerel dil üzerine bir şey bilinmiyorsa da, Kolkhis'de dinsel törenlerin ve devlet yönetiminin resmi dilinin Yunanca olduğu ortadadır.

Bu gerçek, Vani ve Eshera'da bulunan tunç levhalar üzerine kusursuz Yunancayla yazılmış, dinsel ya da resmi siyasal kararnamelerin varlığıyla kanıtlanmıştır (Tsetskhladze 1994).

Kısacası, başka toplumlar ve devletler için gurur kaynağı olarak görülen olgu –kendi kültürleriyle Yunan-Roma uygarlığının dolaysız bağlantısı– kimi Gürcü arkeologlar tarafından kabul edilemez bir durumdur. Ama gerçekler milliyetçi duyguların üstüne çıkmalıdır. Çağdaş politikaya değil, Clio'ya hizmet etmesi gereken bilimadamları kendilerini, milliyetçi duygulardan ve süregiden olayları yansıtan önyargılardan kurtarmalıdırlar. Şu konuda hiç kimsenin kuşkusu yoktur: bugün Batı Gürcistan olarak bilinen topraklarda MÖ birinci binyıl içinde son derece gelişmiş bir uygarlık yaşamıştır. Bu kültür hem Akdeniz, hem de Doğu (özellikle Ahamenid İmparatorluğu) ile yakın politik, ekonomik ve kültürel bağlar içindeydi. Son derece gelişkin öteki kültürler gibi Kolkhis de Yunan ve Ahamenid uygarlıklarını özümsemiş ve yeniden biçimlendirmişti; bu bir ilerleme olarak görülmelidir.

3. Vargı: Tercih Edilen "Okuma"

Kafkasya'yla ilgili prehistorik ve erken tarihsel kayıtlar milliyetçi kaygılar yüzünden sürekli çarpıtılmaktadır. Buna göre, ehlileştirme, gelişmiş metalurji, anıtsal mimari vs. ile ilgili bütün eski kanıtlar kökenlerini Hazar Denizi'nin batı kıyısı (Azeriler için), Büyük Kafkaslar'ın etekleri ya da Karadeniz kıyısı boyu (Gürcüler için) ya da Güney Transkafkasya'nın bereketli Ararat vadisinde (Ermeniler için) bulunan, son derece yaratıcı beşikte bulmaktadır. Hiç kuşkusuz, abartma arkeologların yabancısı olmadığı bir özelliktir ve her zaman konunun politik amaçlarla çarpıtıldığını göstermez. Ama bütün Kafkasya'da bu olgu o kadar süreklidir ki, bilimadamı en eski ve en karmaşık arkeolojik-kültürel görünümleri, eldeki kayıtlara göre "tarafsızca" belirlemek için, söz konusu iddialara karşı ve iddialar ekseni boyunca gidip gelme umutsuzluğuna düşebilmektedir. Arkeolojik kayıtların milliyetçi yorumları Kafkasya'nın prehistoryasım ve erken tarihini anlamak ya da bir senteze kavuşturmak için yapılacak herhangi bir girişimi son derece karmaşık hale getirmektedir.

Kafkasya arkeolojisinin aşırı politize olmuş niteliği, tüm bölgede prehistorik ve erken tarihsel gelişmelerin daha nesnel bir gözle belirlenmeye girişilmesinden çok daha ciddi sorunları ortaya çıkarmaktadır. Arkeolojik malzemenin durmadan yinelenen açıkça politik yorumları; birinin ya da bir hal-

kın "geçmiş okumaları"mn bir başkasınınki kadar geçerli ve haklı gösterilebilir olduğunu öne süren ve kimi "artsüreçsel" arkeologların avukatlığını yaptıkları o tehlike oluşturacak denli safça tutumun neden terk edilmesi gerektiğini sergilemektedir. Bu tür "okumalar" başkalarının kültür mirasını tahrip etmek ya da yüzyıllardır belirli bölgelerde yaşamakta olan yerli halkları yerinden etmek amacıyla kullanılmıştır. Arkeologlar, genel olarak insanoğlunun, ortak kültürel evrimci tarihini olmasa bile, çalıştıkları bölgenin ortak kültür mirasını vurgulayan, daha evrensel bir ölçüt benimsemelidirler.

Kafkasya arkeolojisi üzerine yazılması gereken "öykü", bölgede en azından Tunç Çağı'nın başından bu yana yayılmış bulunan maddi kültür özelliklerinin son derece iyi belgelenmiş bir paylaşımını vurgulamalıdır. Böylesine bir paylaşım, çok zengin Kafkas kültür bölgesini tanımlayan ortak bir tarih mirasını da ortaya çıkaracaktır. Böylesine bir "öykü" ve benzerleri Kafkasya'nın çok sayıdaki halkının bir araya gelmesine yol açabilir. Böylece hep birlikte, bir sonraki yüzyıla, güzel ülkelerinin mutlu bir biçimde girmesini engellemeyi sürdürecek ekolojik sorunları göğüslemeyi ve son derece belirsiz, ama heyecanlı politik gelecekleriyle yüz yüze gelmeyi başarmış olacaklardır.

İngilizceden çeviren: Ali Ova

Notlar

1 Bu makale Philip L. Kohl'un Amerika Antropoloji Derneği'nin Kasım 1991'de Chicago, Illinois'de sunduğu ve Journal of European Archaelogy 2'de (1993) yayımlanan (179-86) "Transkafkasya'da Milliyetçilik, Politika ve Arkeoloji Pratiği" adlı bildirinin genişletilmiş bir versiyonudur. Bu yazının prehistoryayla ilgili bölümü Kohl (bölüm I), Gürcü arkeolojisinde klasik arkeolojinin ele alınış tarzı (bölüm II) ise Tsetskhladze tarafından yazıldı.

2 Bu yazının başlıca çıkış noktalarından biri de, kullandıkları sözcüklerin çağrışımları da içinde olmak üzere, arkeologların yürüttükleri çalışmaların politik imalarının bilincinde olmaları gerektiğidir. Bu bakımdan Çerkez Kafkasyası ve Tarnskafkasya'nın coğrafi tanımlamaları söz konusu olduğunda gönderme yapılanın Büyük Kafkas sıradağlarının kuzeyindeki Rusya (Moskova olmasa da) olduğuna dikkat çekmek isteriz. Sorun oluştursa da, bu terimler yazıda zaman zaman kolaylık olsun diye, ayrıca Rus edebiyatında kutsal bir yerleri olmalarından dolayı kullanılmıştır.

3 Bu makalenin gözden geçirilmesi sırasında (1993 ilkbaharı) Azerbaycan'ın Ermenilerle girdiği çatışmada İranlılardan yardım beklemesinden ötürü bu tür iddialar açıkça ifade edilmemiştir. Bu sessizlik, "Kuzey Azerbaycan"ın "Güney Azerbaycan" üzerindeki toprak taleplerinden vazgeçmesi anlamına gelmez. Sovyet-sonrası dönemde, Ermenistan Cumhurbaşkanı L. Ter-Petrosyan da içinde olmak üzere, pek çok milliyetçi lider gibi, eski Azerbaycan lideri de tarih ve prehistorya "okumaları"na duyduğu yoğun ilgiyi sürdürüyor.

Azerbaycan üzerine yazılan pek çok bilimsel kitap "Kuzey Azerbaycan" üzerine odaklanmalarından ötürü okuru yanlış yönlendirmektedir. Bu kitapları okuyan hiç kimse İran'da yaşayan Azerilerin, kuzeydekilere göre nüfus olarak daha çok olduğunu göremez Oysa Azeriler Perslerden sonra ülkedeki en büyük etnik gruptur.

4 Ermenilerin tarihinin inkâr edilmesi yalnızca Azerilere özgü değildir. Komşu Türkiye'nin doğusunda bulunan Ermenilere ait kültürel kalıntılar, genellikle, "Osmanlı dönemi"ne mal edilmiş ya da ciddi olarak değerlendirilmemiştir.

5 Azerilerin kendi başlarına, bilinçli bir etnik grup olarak ortaya çıkmaları farklı yazarlar tarafından çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. T. Swietochowski (1983) ve A. Alststadt (1992) gibi batılı bilim adamları bu gelişmeyi Azeri entelektüellerinin modern ulus olma tutkularına bağlarken, bu süreci on dokuzuncu yüzyılın sonuna, ya da yirminci yüzyılın başına yerleştirmektedirler. Swietochowski (1983:231) şöyle yazıyor:

1905 yılında Azerbaycan, grup kimlikleri Müslüman olmaktan ibaret bir topluluğun yaşadığı bir yerin coğrafi adıydı. Bu tarih ile 1920'de bağımsız cumhuriyetin düşüşü arasındaki süre, Müslümanlar için, yeni bir topluluğun, ulusun doğmasına tanık oldu. Bu arka perdenin karşısında (yirminci yüzyıl başlarının korkunç olayları) evrenselci *umma* bilinci, en azından Türkçülük yanlısı aydınların arasında gözden düşmekteydi ve bu evrimsel gelişme içinde bir sonraki aşama Azerbaycan milliyetçiliğiydi.

Sovyet antropolojik jargonundan yararlanmak için, Azeri halkının etnik kökeni yalnızca son 100 yıl içinde var olabilmiştir.

6 Kuşkusuz, mezarlıklar üzerinde bulunan insanbiçimli taşların hepsi Türk toplumlarının hareketini gösteren kalıntıları temsil etmemektedir. Eserler üzerindeki pek çok işaret için geçerli olduğu üzere, arkeolojik kayıtlar daha da karmaşıklaşır. Kafkaslarda Erken Tunç Çağı'na ait, stilize insanbiçimli mezar taşları bulunmuştur. Destekleyici malzemenin eksikliği durumunda, özgül anıtların tarihleri konusunda doğal olarak sorular doğmaktadır. Haç biçimli taşların yorumlanmasına benzeyen bu sorun geleneksel sanat tarihi ve arkeoloji analiziyle akla yatkın bir biçimde çözülebilir.

7 Transkafkasya'daki Türk toplulukların ilk kez ne zaman ortaya çıktığı sorunu üzerine, bu yazının yazarlarından birine (PLK) 1986 yılında Bakü'de, Tarih Kurumu'ndaki arkeologlardan birinin verdiği bilgiye göre, Azerbaycan'da pek çok bilimadamı, Türkçe konuşan halkların her zaman bu bölgede yaşadığını, kısacası, Türkçe konuşanların anayurtlarının Azerbaycan'da çağdaş bir olgu olduğunu düşünmektedirler. Bu inanç bütün tarihsel ve arkeolojik kanıtlarla çelişmektedir.

8 Ermeniler arasında toprak talebinde bulunan kimileri, Ermenistan'ın, yalnızca, "tarihsel Ermenistan"ın onda biri olduğunu ileri sürmektedirler. Bu iddia da eleştirel bir araştırmayı gerektirmektedir.

9 Erivan'daki camilerden biri günümüzde Erivan kent müzesi olarak hizmet vermektedir. İki ülke arasında karşılıklı kültürel-ekonomik işbirliğinin bir parçası olarak, İranlılar'ın bu camiyi restore etmesi planlanmıştır. Bunun karşılığı olarak İran'da bir Ermeni kilisesinin onarılması kabul edilmiştir. Nagorno-Karabağ'daki savaş ve Batı Azerbaycan'a Ermeni saldırısı karşısında, iki ülke arasındaki ilişkilerin kesintiye uğradığı günümüzde bu anlaşmanın yerine getirilip getirilmediği bilinmemektedir.

10 Bu makalenin yazarlarından biri (PLK) Sadarabat'taki zengin ve güzel düzenlenmiş müzeyi gezişini hatırlıyor. Bu gezi sırasında, çok heyecanlı olan rehber, sergilenen bütün el işlerinin, halıların, hatta erkeklerin giydikleri fes ve şapkaların bile Ermenilerin buluşu olduğunu öne sürüyordu. Ermeni kültürünün bu köktenci yorumu yalnızca Ermeni "ırk"ının yarı evrimini göstermekle kalmıyor, tarih boyunca çevrelerindeki daha az uygar barbarları geçerek, sayısız kültürel başarıda kronolojik sırayı da Ermeniler'e veriyor. Kuşkusuz, tarihsel olarak doğrulansın ya da doğrulanmasın, komşu uluslar bu tür iddialara kızmaktadırlar.

Erken Ortaçağ Hıristiyan mimarisindeki yenilikleri kimin getirdiği konusunda Ermeniler ile Gürcüler arasındaki tartışma bir yabancıya tümüyle saçma gelebilir, ama, ne yazık ki, kimi zaman trajik sonuçlara yol açmaktadır. İnsanın aklına ister istemez ,Erken Hıristiyan

topluluklarının başı Kafkasya'daki etnik sorunlarla yirminci yüzyıldaki torunları kadar belada mıydı sorusu geliyor; Hıristiyan mimarisinde öncelik sorunu üzerine çağdaş Ermeniler ve Gürcüler arasındaki "bilimsel" tartışmalar Kuzeybatı Avrupa sanatının kökenleri konusunda ortaya atılan etnik iddiaları çağrıştırıyor.

Ermeni kültürünün köktenci bir bakış açısından yakıştırmada bulunarak, geçmiş konusunda ortaya atılan yanlış ve abartılı iddialarla alay etme eğiliminden kaçınmak gerekir. R. G. Sunny'nin (1993a:4-5) duyarlı bir bakışla gözlediği gibi:

Ermeniler'in köktenci bakışları, politik milliyetçilerin ideolojilerine temel oluşturmuştur: Ermenilerin tarihsel bir halk olarak süregelen varlıkları onları kendi kaderlerini belirleme, devlet olma ve Ermenistan'ı oluşturan topraklar gibi konularda, tarihsel anlamda, kutsal iddialarla silahlandırmaktadır. Ermenistan tarihine böylesine bir bakış, Ermeniler açısından önemli bir rol oynadığı için (benzer görüşler Gürcüler, Azerbaycanlılar, Türkler ve başka halklar için de geçerlidir), bu konuda girişilecek herhangi bir tartışmada ya da bu okumanın temelini oluşturan inançlar toplamını bozmaya kalkışırken son derece dikkatli ve duyarlı davranılmalıdır. Böylesine bir soruşturmanın söz konusu ulusun ruhuna bir saldırı olarak algılanabileceği bilincinde olunmalıdır.

Azeri, Ermeni, Gürcü ve kuzey Kafkasya arkeolojisinin köktenci kayıtlarının bütün eleştirileri bu bilinçle yapılmaktadır; Sunny'nin haklı olarak önerdiği gibi, umarız bu konulara duyarlılık ve dikkat gösterilsin.

11 Kuşkusuz, aynı anlamda, Azeriler bir zamanlar günümüz Azerbaycan'ını işgal eden bütün topluluklar gibi, Arnavutlar'ın da kültürel mirasçısı olarak düşünülebilir. I. M Diakonoff Ermeni halkının prehistoryası üzerine yaptığı parlak dilbilim çalışmasını aşağıdaki gözlemle bitiriyor:

Ermeni halkının tarihi yalnızca Proto-Ermeniler'in değil (muhtemelen MÖ altıncı yüzyılda, Ermeni ethnosunun oluşumundan önce), aynı zamanda ve aynı derecede, Hurrilerin, Urartuların ve Luwilerin tarihinin ve doğrudan devamıdır. Ermeni ulusunun ana kütlesini bunların torunları oluşturur; bir kimsenin Eski Ermenice; babasının, dedesinin ya da büyük dedesinin iki dil konuştuğu, onların da dedelerinin saf Hurri ya da Urartu olduğu bir tarihsel an olmuştu. Hiç kuşkusuz, eski Ermeni tarihi, doğru bir biçimde, yalnız ve yalnız Hurrilerin, Urartuların ve Luwilerin çok daha eski tarihlerinin bir devamı olarak anlaşılabilir.

Ama aynı zamanda şu görüşü vurgulamaktadır: (s. 128):

Urartu devletinin ve kültürünün dev kültürel etkisi Urartu dilbilimsel alanının sınırlarının çok ötesindeydi. Bu anlamda Urartu'nun kültürel mirası, *yalnızca Ermeni ulusunun değil, bütün Transkafkasya halklarının malıdır.* (italikler PLK)

Bu çalışma Proto-Ermenileri klasik kaynaklarda ve çivi yazılarında sözü geçen çeşitli halklarla özdeşleştirmeye çalışan aşırı milliyetçi çabaları, inandırıcı bir biçimde reddeder. Ve Proto ve Eski Ermenice ile Trakya ve Frigya dilleri arasındaki dilbilimsel yakınlıktan yola çıkarak, MÖ ikinci bin yıl sırasında Anadolu platosu üzerinde batıdan doğuya doğru yayılan bir Proto-Ermenice hareketini varsayar.

12 Geç Demir Çağı ve klasik dönemler üzerine uzmanlaşmış bir Ermeni arkeolog birimize (PLK) Urartu Devletinin Orta Kura nehrinin güney kıyılarına dek, kuzeye doğru genişlemiş olduğunu (bu inanç Urartu yazıtları ya da daha belirsiz maddi kanıtlarca doğrulanmamıştır) söylemişti; bu iddianın politik-uyumlu bir yorumuna göre bu görüş, Tiflis'teki Ermeni nüfusun baskın olmasını bilinçaltında haklı çıkarabilirdi. Ama bu durum on dokuzuncu yüzyıla ait bir gerçekti; daha önceki yüzyıllarda ya da Tiflis'in Gürcistan'ın başkenti olduğu günümüzde geçerli değildir. Bir başka Demir Çağı uzmanı da Urartu egemenliğinin güney Osetya'daki Tli mezarlığı kadar kuzeye doğru genişlediğini, çünkü kabartmalı tunç kemerler gibi, Urartu ya da Urartu-esinli nesnelerin bu mezarlıktan çıkarıldığını söylemişti. Bu kanıtın daha az milliyetçi bir "okuması" bu tür nesnelerin ithal ya da Urartu taklidi olduğunu öne sürecektir. Çünkü, bu mezarlıktan elde edilen nesnelerin zengin ve gözle görülür, yerel özellikle taşıyan toplamı (bak Tekhov 1980, 1981, 1985, 1988 ve aşağısı) içinde Urartu bağlantısı bulmak çok zordur.

13 Dünyada, pek çok ülkede varolan arkeoloji pratiğinin politik niteliği ve öneminin bir başka belirtisi de (ABD dışında) arkeologların sık sık önemli politik roller alması olgusudur. Bu konuda sayısız örnek vardır (örn., İsrail'den Y. Yadin); şu kadarını söylemek yeter ki, arkeologlar, Eskiçağ tarihçileri, dilbilimciler, etnograflar, folklorcular vs. Kafkaslar'da, gerçekte eski SSCB'de süregelen politik gelişmelerde önemli rol oynamaktadırlar. Çeşitli milliyetçi hareketlerle ilişkili olanlar özellikle bu gruba girmektedir. V. E. Oganesyan'ın Ermenistan'daki Taşnaksiyun milliyetçi partisinin liderlerinden biri olması ile Karashamb gümüş kadehini Hint-Avrupaca "okuması" arasında bir bağlantı olmadığı düşünülemez. E. H. Carr'ın ünlü deyişini hatırlayacak olursak, arkeologun ettiğinden çok, önce arkeologa bakmak gerek.

14 Benzer biçimde, Gürcistan'daki etnik çalışmaların gergin politik bağlamı göz önünde tutulduğunda (şu andaki trajik Gürcü/Abhaz çatışması da içinde) kimse prehistorik kayıtların gülünç yorumlarını hicvedemez ya da saçma olarak gösteremez; bunun yerine, bu bağlamın ışığı altında, bu yorumlar duyarlı ve sempatik bir bakışla değerlendirilmelidir.

15 Aşırı Gürcü milliyetçileri, yerli olmayan Osetyalıları, günümüzde kuzeybatı Gürcistan'da yaşayan, yerli Abhazyalılardan ayırmaktadırlar, Abhazlarla süregiden toprak anlaşmazlıkları benzer ideolojik zeminler üzerinde haklı çıkarılamaz. Böyle yapmak, çekişmeleri kuramsal olarak, daha karmaşık ve belirsiz bir hale sokar.

16 Meskheti'lerin büyük bölümü, 1944 yılında Stalin tarafından Orta Asya'ya sürüldü. Bu topluluk çağdaş Meskheti ethonus'unun oluşumunu canlı bir biçimde gösterir. Zorunlu göçler, grupların öz-kimlik ve bilincini kültürel anlamda geliştirmek bakımından tarihin en iyi belgelenmiş olaylarından birini oluşturmaktadır. Günümüzde, kimisi Gürcü soyadı taşıyan, ama dini İslam olup Türkçe konuşan onbinlerce Meskheti, gelişmeye çalışan Gürcistan Cumhuriyeti (Lomsadze 1989) için ciddi etnik sorunlar yaratacak biçimde, kendi "anayurtları"na dönmek istemektedirler.

17 Aynı nedenden ötürü, Ermeniler, en azından Van'dan Erzurum'a, ve kuzeyde Ortaçağ kenti Ani'yi de kapsayacak biçimde, "tarihsel Ermenistan" olarak adlandırdıkları bölge için tarihsel bir talepte bulunmaktadırlar. Ne var ki, bu bölge 1923 yılında Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından sonra *de facto* ve *de jure* olarak Türkiye'nin denetimi altındadır.

18 Z. Gamsakhurdia'nın milliyetçi hükümetinin yönetimi altında 1801 yılından önce Gürcüce konuştuklarını ve Gürcistan topraklarında yaşadıklarını ispat edemeyen kimselerin yurttaşlık haklarının yadsınması konusunda bir girişim olmuştu. Bu, sinsice bir devlet politikasıydı.

19 Kimi Gürcü arkeologları TunçÇağı'nda bir Kolkhis devletinin bulunduğunu ve bu devletin Transkafkasya'daki en eski kompleks toplum olduğunu öne sürmektedirler. Burada tartışma yine, Ermeniler ve onların Ararat vadisindeki Urartu ve hatta ön-Urartu devletler konusundaki iddialarla ilgilidir.

"Arkeolog kendisini, Mısırlı mezar soyguncularının, ortaçağdaki kutsal kalıt kaçakçılarının ya da Rönesans'ın Wunderkammer*'lerinin mirasçısı olarak görseydi, vicdanı sızlardı."*

Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe: 1930-1940'ların Sovyet Arkeolojisinin Unutulmuş Sayfaları

VICTOR A. SHNIRELMAN

Etnik köken (ya da "halkların oluşumu") araştırmalarının, eski SSCB'de yıllarca baskın bir rolü olmuştur. Batılı araştırmacılar, bu tür incelemelerin, başka araştırma programlarına nazaran böyle bir gelişme (hatta aşırı gelişme) göstermesi karşısında çoğu zaman şaşırmışlardır. Etnik köken sovyetler için, özellikle entelektüeller için neden bu kadar önemliydi? Yalnızca akademik zorluklara bir tepki miydi, yoksa bu araştırmaları harekete geçiren dış etmenler mi söz konusuydu? Şu da sorulabilir: Etnik köken araştırmaları, sovyet akademik geleneğinde hep ağırlıklı bir rol üstlenmiş miydi, yoksa yalnızca akademik araştırmalar tarihinin belirli bir döneminde mi ortaya çıkmıştı? Büyük bir olasılıkla, bugün yalnızca birkaç kişi, sovyet bilim adamlarının etnik köken sorunlarını incelemeye 1930'lu yılların sonlarında başladıklarını anımsar. O dönemde ne olmuştu? Bilim adamlarını daha önceki kavram ve metodolojilerini neredeyse bütünüyle gözden geçirip yenilemeye zorlayan neydi? Bu açıdan bakıldığında, yakın zamanlara kadar sovyet akademik araştırmalarına egemen olan birçok fikir, yaklaşım ve kuramın, 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki gelişmelerle yakından bağlantılı olduğunu belirtmek gerekir. Bu yüzden, o dönemde Sovyetler Birliği'nde olanlar, daha sonraki sovyet bilim üretimini önemli ölçüde etkilemiştir.

I

Sovyet Rejiminin Başlangıcında Entelektüel Ortam ve Siyasal Yapı

Bu soruları yanıtlamak için, bir ölçüde daha erken bir döneme dönmek ve 1920'li yıllardan 1930'lu yılların başına kadar sovyet akademik dünyasına egemen olan ideolojik atmosferi irdelemek gerekir. Bu dönemde, tarihle ilgili alanlara "Pokrovski okulu" adı verilen okul egemendi; dilbilim alanında da, üniversite hocası Nikolai Ya Marr'ın başlattığı eleştirel bir dönüşüm süreci varlığını duyuruyordu. Lenin'in çevresinden eski bir Bolşevik olan Mikhail N. Pokrovski seçkin bir sovyet tarihçisiydi ve devrim öncesi Rus tarihyazıcılığına karşı yorulmak bilmezcesine bir savaş açmıştı. Pokrovski'nin, kaynağını Sosyal Demokrat Parti ideolojisinden alan eserleri Çar monarşisine şiddetle karşıydı. Bunun bir sonucu olarak, Pokrovski, Eski Rusya'yı yalnızca emperyalist bir polis devleti olarak, "bir halklar hapishanesi" olarak görüyor ve Çarlığın sömürgeci işgallerini gözler önüne sermeye çalışıyordu. Aynı zamanda, Çar rejiminin baskı altında tuttuğu Rus kökenli olmayan halkların haklarını savunmaya çalışıyordu. Buna bağlı olarak, Pokrovski "Rus Tarihi" deyimini "devrim karşıtı" bir söz olması, İmparatorluğun nüfusundaki çoğul etnik yapıyı dikkate almaması nedeniyle reddediyordu. Kısacası Pokrovski, ulusal devlet yönetiminin doğasına karşı çıkan, enternasyonalizm görüşüne gönülden bağlı birisiydi.

Nikolay Marr da enternasyonalistti. İyi yetişmiş bir Şarkiyatçı olan Marr, Ermeni ve Gürcü filolojisine değerli katkılarda bulunmuştur; zamanla karşılaştırmalı-tarihsel dilbilime ve prehistoryaya daha çok ilgi duymaya başlamış; 1920'li yıllardan 1930'lu yılların başına kadar öncelikle bu dalların gelişmesi için uğraşmıştır. Marr, Kafkas dilbiliminin geri kalmışlığından hoşnut değildi; ilk iş olarak, Kafkas dilleri arasındaki yakın bağları kanıtlamaya ve bu diller arasındaki köklü geçmişi ortaya koymaya çalıştı. Böylece, Yafet dil ailesi adı verilen dil sınıfını kurdu (Marr 1915:287) ve bunu, belli bir "kan birliği" ya da ırk tipi ile özdeşleştirdi; başlangıçta, dönemin karşılaştırmalı dilbilimi ve arkeolojisindeki tipik fikirlere uyarak, Yafet alanının genişlemesini bir göç modelinden yararlanarak açıkladı. Bir yandan da, ödün vermez Hint/Avrupa dilbilimcilerinin savunduğu gibi, dilsel gelişmedeki ana etmenin dillerin bölünmesi ya da dağılması değil, karışması ve "kaynaşması" olduğu fikrini öne sürdü. Bu yaklaşım, Marr'ın geç dönem çalışmalarında bir odak noktası halini aldı ve çeşitli önemli sonuçlara yol açtı. İlk olarak, Marr'ın kuramına göre, bütün modern dillerin ve halkların kar-

ma bir geçmişleri vardır, yani bu diller ve halklar, geçmişte çeşitli topluluklar arasındaki yakın ilişkilerden doğmuşlardır. İkincisi, Marr başlangıçtaki yerel gelişmenin birincil önemde olduğunu söylüyordu: Bir aşamadan ötekine bu gelişme, ardışık grupların bütünleşmesi yoluyla yerel olarak ve sürekli bir biçimde gerçekleşiyordu. Bu bakış açısına göre, göçler daha sınırlı bir rolü olan öğeler gibi görülüyor ya da bütünüyle reddediliyordu. Üçüncüsü, Marr'a göre dil, ırk, kültür, din, vb. tarihsel olgulardı, bu yüzden de, sürekli bir değişim içindeydiler; bu durum, aralarında mutlak bağlar aramanın anlamsız olduğunu gösteriyordu. Dördüncüsü, en eskileri de dahil olmak üzere kültürler ve diller, yalnız karışmış olmakla kalmıyorlardı, aynı zamanda toplumdaki sınıf farklılıklarına göre yapılanmışlardı. Bir başka deyişle, Marr etnik kimliği gruplararası ya da kavimlerarası bütünleşmeden kaynaklanan etnik katmanlaşmanın bir sonucu olarak görüyordu. Farklı topluluklar, yeni doğmuş bir kültürel varlıkta belirli toplumsal konumlar ediniyor ve belli toplumsal katmanlara dönüşüyorlardı. Marr'ın (1915:293) 1915 gibi erken bir tarihte geliştirdiği bu fikri bütün geç dönem çalışmalarında da görürüz. Üstelik, kültürel yapıların değerlendirilmesinde sınıf ilkesi, Marr'ın düşüncelerinde genel olarak işlevsel bir yer edinmiş ve Marr tarihöncesi dönemin "büyücüler"inin dili yarattıkları, böylece topluluğun kalanına göre üstün bir konum edindikleri dönemden başlayarak bu ilkenin izini sürmeye çalışmıştır.

Buna karşılık, Marr etnik kimliği, kalıcı olmayan, geçici bir şey olarak görmüştür. Marr'a göre:

> Oluşum aşamasının başlangıcında etnik kültürler diye bir şey yoktur; bu açıdan, başlangıç aşamasında birbirinden farklı olan kavim kültürleri de yoktur. Olan, belirli gelişme aşamalarında tek biçimli bir insan kültürüdür; bu kültürü çeşitli kavimler, çoğu zaman bütün bir grup ya da geri kavimler ve halk grupları olarak, kısmen ya da ayrı ayrı korurlar. Böyle bir kültür, geçmişi açısından tek biçimlidir; onun bütün çeşitlemeleri de gelişiminin farklı aşamalarında tek biçimli yaratıcı bir süreçten kaynaklanır. Öyleyse, farklılıklar yok mudur? Elbette vardır, ama bu farklılıklar gizemli bir etnik kökenden değil, gerçek bir sınıf yapısından kaynaklanır. (1933:236)

Demek ki benzersiz ya da kendine özgü kültürlerin belirli gelişim çizgilerinden çok, kültür evriminin evrensel aşamalarını; belirli "dil aileleri"ni değil, "dil sistemleri"ni incelemek gerekiyordu. "Anayurt" ve "protodil" kav-

ramlarının var olmadığı, bu yüzden de geçersiz olduğu öne sürülüyordu. Marr'a göre, aslında, kesintisiz ve sonsuz bir kültürel değişim süreci söz konusuydu. Bu kuram, aralarındaki farklılıkları bir yana bırakarak bütün ulusların ortak aşamalarını göz önünde bulundurmak gerektiğini belirten "Pokrovski okulu"nun ana düşüncesiyle uyum içindeydi.

Kültür ve dil değişimlerinin nedeni neydi? Marr, bunların sosyo-ekonomik değişmelerden kaynaklandığını belirtiyordu. Buna bağlı olarak, Yafet dillerinin Hint/Avrupa dillerine dönüşmesine yol açan etmenin metalurjinin bulunması ve yayılması olduğunu öne sürüyordu (Marr 1935:325-6). Marr bu görüşünü 1924'te, "Akdeniz Havzasındaki Hint/Avrupa Dilleri" başlıklı bir yazısında savunmuştu; bu yazı Marr'ın geliştirdiği Yafet dilleri kuramı açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Bu sıralarda Marr, özellikle dilbilim ve arkeolojiyi de içine alan disiplinlerarası araştırmaların örgütlenmesi üzerinde ısrarla duruyordu. Kısacası, Marr'ın geç dönem çalışmalarının temel özelliği ırkçılık karşıtlığı ve sömürgecilik karşıtlığı olup, bu çalışmalarda Marr, Hint/Avrupa kökenli olmayan küçük toplulukların kültürlerinin içsel değerini vurguluyordu. Aynı zamanda, etnik kökeni "insan evriminin geçici bir aşaması" şeklinde adlandırıyor, dolayısıyla etnik kökenin kalıcı doğal bir kategori olduğu görüşünü reddediyordu. Bununla birlikte Marr, gruplararası sürekli karışma süreci nedeniyle, sınıf yapısını insanlığın kalıcı bir özelliği olarak görüyordu. Marr'ın bütün son dönem düşünceleri, 1920'li yılların Bolşevik ideolojisine, özellikle bu ideolojinin Stalin ile yandaşlarının ortaya koyduğu basitleştirilmiş biçimine karşılık geliyordu.

1920'li yıllardan 1930'lu yılların başına kadar Pokrovski'yle Marr'a verilen büyük önemi –görüşleri en üst düzeydeki yetkililerce desteklenip korunuyordu– değerlendirmek için, o dönemdeki toplumsal-siyasi atmosferin kendine özgü niteliklerini göz önünde bulundurmak gerekir. 1920'li yıllarda gelecekteki sovyet ulus–devletinin niteliğine ilişkin tartışma, Stalin'in katı, tek biçimli idari bir yapı kurma üzerindeki ısrarının utku kazanmasıyla sonuçlanıyordu; Lenin'in ve Rus kökenli olmayan birçok Bolşeviğin (bu kişiler "etnik Bolşevikler" olarak bilinir) savunduğu konfederasyon ya da yeni bir federasyon biçiminin gelişimine karşıttı. Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Haziran 1923 yılında düzenlediği bir konferans, bu tartışma açısından bir dönüm noktası oldu; konferansta Stalin, muhaliflerini milliyetçilikle ve ülkeyi bölmeye kalkışmakla suçluyordu. Böylece, SSCB şemsiyesi altında, ideolojik olarak enternasyonalizm sloganlarıyla maskelenmiş bir em-

peryal siyasi-idari düzen yeniden yaratılıyordu. Etnik Bolşeviklerin konumları sovyet iktidarının ilk on yılı boyunca gücünü yeterince korudu; merkezi otorite de iradesini zorla dayatacak güçte değildi. Böylece, yetkililer, sovyet enternasyonalist ideoloji ve uygulamasının yapısal bir özelliği olan milliyetçilikle mücadele ederken, öncelikle "Büyük İktidar şovenizmi"ni ve ancak ondan sonra "yerel milliyetçiliği" vurguluyorlardı.

Stalin'in 1930 yılındaki 16. Komünist Parti Kongresi'ndeki konuşması için seçtiği strateji buydu. Stalin, "ulusal sorun" adı verilen sorunu ele alırken, çoğul etnik yapıdaki bir devlette proletarya diktatörlüğünde gelişen kültürlerin "biçim olarak ulusal, içerik olarak sosyalist" olduğunu öne sürüyordu. Stalin'in enternasyonalizm anlayışı buydu. Ayrıca şunu da belirtiyordu: Proletarya bütün dünyada utku kazandığında, bu eğilim çeşitli kültürlerin tek dilli ve tek biçimli bir sosyalist kültürde kaynaşmasıyla sonuçlanacaktır. O gün gelinceye kadar, diye vurguluyordu Stalin, iki düşmana karşı sürekli olarak savaşmak gerekir: Büyük Rus şovenizmi ve yerel milliyetçilik. Bu dönemde Stalin yalnızca Büyük Rus şovenizmine karşı savaşı vurguluyordu.

II

Enternasyonalizm ve Sovyet Arkeolojisi Üzerindeki Etkisi

Bu tür siyasi olayları ve fikirleri arkeolojiyle bağlantılı olarak ele almanın herhangi bir anlamı var mı? Eskiden Rusya'da bu çerçevede düşünmek bile olanaksızdı ve bazı bilim adamları (Gening 1982), sovyet arkeolojisinin salt akademik bir disiplin olarak geliştiğini öne sürüyorlardı. Ancak ne yazık ki durum böyle değildi. Sovyet iktidarının henüz oluşum aşamasında olduğu 1920'li yıllarda, devletin ilgisi bilimsel kaygılar üzerinde yoğunlaşmamıştı ve Komünist Parti bünyesinde yoğun bir iç savaş yaşanıyordu. Bu dönemde, devrim öncesi Rusya'sında kendine özgü fikirleri ve metodolojileriyle belirmiş olan çeşitli bilim alanlarında çeşitli yaklaşımlar ve kavramlar geliştiriliyordu. Örneğin, kültür, ırk ve dil arasındaki yakın ilişkileri vurgulayan fikirler arkeolojide hâlâ canlılığını koruyordu. Bazı bilim adamları belirli arkeolojik birimleri etnik gruplarla özdeşleştirmeye çalışıyor; bazıları *Kulturkreis* okulunun* yaklaşımlarını benimsiyordu; kültürel değişimi açıklamak

* Almanca'da "kültür çevresi" anlamına gelen *Kulturkreis*, kültürün bir ya da birkaç merkezden türeyerek dünyaya yayıldığı yolundaki görüşün odağını oluşturan kavramdır. *Kulturkreis*, 20. yüzyıl başlarında Alman Antropoloji Okulu'nun temel kavramlarından biri haline gelmiştir. (ç.n.)

için de genellikle göç ve yayılma modellerinden yararlanılıyordu. Bu açıdan, 1920'li yıllarda sovyet arkeolojisi Batı arkeolojisine benziyordu. Marksizmin özellikle Stalinci biçimiyle arkeolojiye sokulmasının bir sonucu olarak durum 1920'li yılların sonuyla 1930'lu yılların başında önemli ölçüde değişti. Arkeoloji, parti bürokrasisinin talep ettiği "temizlikler" ve yeniden yapılanmalar yoluyla büyük bir değişime uğratıldı (Graham 1967:120). Önde gelen akademik konumların başına geçmiş bulunan yeni kuşaktan insanlar dünya devrimine ve komünizmin bütün dünyada yakında kazanacağı zafere içtenlikle inanarak yetişmişlerdi. Onların ideolojisi enternasyonalizme dayanıyordu; buna göre, bilim adamlarının yalnızca Rus deneyiminin benzersiz olmayan niteliğiyle, bir başka deyişle, başka ülkelerde sosyalist devrimlerin kaçınılmazlığıyla uyum içindeki küresel/evrensel yapıları irdelemeleri gerekiyordu.

S.N. Bykovski ve V.B. Aptekar bu yeni kuşak içinde özellikle önemli roller üstlendiler. İkisi de, insanın belli bir disiplindeki ya da o disiplinin ele aldığı konudaki yetersiz bilgisinin "gerçek" metodolojilerin kullanılmasıyla telafi edilebileceğini düşünen Marr'ın sadık izleyicileriydi. Aslında, ikisi de ar-

keoloji, etnografi ya da dilbilim alanında sistematik bir eğitim görmemişti. S.N. Bykovski, kariyerine İç Savaş sırasında Kızıl Ordu'da görev alarak başlamış ve bu görevi sırasında acımasızlığıyla tanınmıştı. 1920'li yıllarda Viatka Eğitim Yüksekokulu'nda tarih öğretmeni olarak çalışmıştı. V.B. Aptekar tıp okulundan mezun olmuş ve bir süre bir yayınevinde çalışmıştı. Ne var ki, her ikisinin de eski arkeoloji ve etnoloji okullarının ortadan kaldırılmasında ve Marrcı biçimiyle marksizmizmin sovyet akademisine sokulmasında belirleyici rolleri oldu. Elbette paradoksal bir nokta bu, çünkü Marr 1927-8'den önce Marksizmi pek bilmiyordu (Alpatov 1991:68).

S.N. Bykovski, sovyet arkeolojisinin Marksist bir dönüşümden geçmesinde özellikle etkin bir rol üstlendi; Stalin'in talimatlarıyla Pokrovski ve Marr'dan aldığı bazı fikirleri birleştirme girişimlerinde genellikle başarılıydı. Marr'ın izinden giderek, bütün dünyadaki halkların tekil kökeni üzerinde duruyordu (Bykovski 1931c). Bu dönemde, söz konusu sürece "etnik köken" adı veriliyordu. Bykovski, "etnik köken"i, her yerde aynı aşamaların temsil ettiği sosyo-ekonomik evrim sürecinde çeşitli kültür gruplarının sonsuz karışması olarak ele alıyordu. Yeni oluşmuş grupların boyutu, kültürlerarası bütünleşmenin bir sonucu olarak, bir aşamadan ötekine sürekli büyüyordu, bu süreci şematik olarak küçük ekonomik "totemci" grupların klanlara, daha sonra kavimlere, ardından da halklara ve son olarak, dünya sosyalist devriminden sonra "bütün insanlığı içeren dünya komünist toplumu"na bir geçiş olarak sunuyordu (krş. Carneiro 1978). Bir başka deyişle Bykovski (1931c:99) şu görüşü öne sürüyordu: "Dünyadaki çeşitli toplumların geçtiği tarihsel sürecin ortaya koyduğu tek biçimli sosyolojik şema, bir proleter devrimin kaçınılmazlığını, proletaryanın Batı'daki ve bütün dünyadaki diktatörlüğünü kesinler ve ülkemizdeki devrimin kendine özgü ya da benzersiz olduğu şeklindeki herhangi bir fikri reddeder." Bununla eşzamanlı olarak, bu şemanın, SSCB'nin kurulmasını ve onun yeni topluluklarla bütünleşmesini tarihsel açıdan haklı çıkardığı iddia ediliyordu. Bykovski'nin, Pokrovski'yi izleyerek "Rus tarihi" deyimini reddetmesinin ve Rus tarihinin bağımsız bir bilim dalı olarak ömrünü tamamlamış olduğunu iddia etmesinin nedeni budur.

Bykovski'nin, konumunun siyasi öneminin pekâlâ bilincinde olduğunu belirtmek gerekir: "Tarihçi, bilincinde olsun olmasın, belirli bir konuyu seçişi, kullandığı metodolojik araçlar ve tarihsel verileri sunuş tarzıyla siyasal ilgi ve eğilimlerini dile getirerek, siyasi bir görevi gerçekleştirmiş olur."

Bykovski, karmaşık bir mesele söz konusu olduğunda siyasi konumun çözümü etkileyebileceğinin farkındaydı: "Bu durumlarda, bir politikacı, tarihsel kaynaklarda körü körüne yalnızca beğendiklerini keşfeden tarihçinin ağzıyla konuşur." Gerçekten de, Bykovski gönüllü siyasi yanlılığıyla gurur duyuyordu. Bu fikrin yakın zamanlara kadar SSCB'de varlığını korumuş olması ilginçtir, elbette bu son dönemlerde oldukça farklı bir siyasi atmosfer, dolayısıyla farklı bir bildiriyle. Buna bağlı olarak, ünlü bir sovyet arkeoloğu şunu yineleyip duruyordu: Arkeolojik veriler farklı yorumlara olanak sağlıyorsa, daha yurtsever olan yorumu seçmek zorundadır insan.

Ne var ki, 1930'lu yılların başında bu "yurtsever" eğilim henüz ortaya çıkmamıştı; Bykovski de "milliyetçi tarih"i ve "ırkçı arkeoloji"yi reddediyor; belirli halkların kendine özgü gelişim çizgilerinin açığa çıkarılması girişimlerini bu başlıklar altında tanımlıyordu. Bu eleştiri, halkların mekanik yer değiştirmelerini kültür değişiminin genelgeçer açıklaması olarak gören Batılı, özellikle Alman bilim adamlarının göç kuramlarına karşı çıkma amacını güdüyordu. 1920'li yılların sonu ile 1930'lu yılların başlarında sovyet arkeologları, göçle ilgili kavramları özellikle metodolojik açıdan yapısal eleştiriye açık görüp reddederken, bu kavramlar ile ırkçılık, emperyalizm, militarizm ve toprak yayılmacılığı arasındaki yakın ilişkileri vurguluyorlardı. Bu eleştiri salt soyut akılyürütmenin çok ötesinde bir eleştiriydi. Bilim adamları, SSCB'nin batı sınırlarındaki faşist ve yayılmacı tehditler karşısında ülkelerinin geleceği konusunda içten bir kaygı duyuyorlardı. Bir noktayı belirtmek gerek: Bu tür yayılmacılık, ideolojik bir gerekçelendirme arayışı içindeydi ve zaman zaman belli tarih, arkeoloji, etnoloji ve dilbilim kuramlarından bu amaçla yararlanıyordu; bununla birlikte, çoğu zaman sovyet bilim adamları, Stalin'i ve ona bağlı devlet yetkililerini izleyerek, gerçek tehlikeyi abartılı bir dille yansıtıyorlardı.

Sovyet bilim adamları göç kavramlarının yerine ne önerebilirlerdi? Marr'ın yerel gelişimi vurgulayan kuramı burada önemli bir rol oynuyordu. Görüşlerini Marr'ın fikirlerine dayandıran Bykovski'ye göre, Yafet kuramı, modern siyasi/etnografik durumları, ne "proto halklar"ın, ne "anayurtlar"ın bulunduğu, eklediği üzere "etnik gruplar"ın, "kavimler"in, "proto diller"in de var olmadığı geçmişe aktarma olasılığını ortadan kaldırıyordu. Buna bağlı olarak, modern halkların köklerini uzak geçmişte aramanın herhangi bir anlamı yoktu. Aslına bakılırsa, Marr'a göre, tarihöncesi dönemlerde, sürekli olarak ekonomik-toplumsal ilişkilere giren, bu yüzden de yapıları, dil-

leri ve kültürleri sürekli değişime uğrayan yalnızca küçük gruplar vardı. Buna bağlı olarak, o dönemde kavimler, halklar yoktu, modern toprak sınırlarıyla ulusal ya da etnik gruplar da. Kavim adı verilen şey, diyordu Marr, her zaman farklı grupların karışmasının sonucudur, belirli yapısal özellikleri olan biyolojik bir varlık değildir. Çeşitli dil aileleri ırksal özellikleriyle birbirinden ayrılan varlıklar değil, "kamusal ekonomilerin oluşum ve gelişim sürecinde, ekonomik ve toplumsal olarak yakın tarihli dil aileleri; bunun yanı sıra, bu süreç sonucu ortaya çıkan çeşitli kavim dillerinin karışmaları ve iç içe geçmeleri"dir.

Demek ki, etnik varlıklar zaman süreci içinde sürekli olarak değiştiğinden, geçmiş arkeolojik kültürleri daha yakın tarihli dilsel varlıklarla –sözgelimi, Fat'janovo arkeolojik kültürünü Ari ırktan olanlarla– özdeşleştirmenin bir anlamı yoktu. Üstelik, ilke olarak, herhangi bir etnik ya da dilsel grubu herhangi bir kültürle özdeşleştirmenin de anlamı yoktu. Marr bir noktayı ısrarla vurguluyordu: "Bize göre, tek biçimli herhangi bir Fin, İran ya da Türk kavim niteliği ve bunların yarattığı doğal kültürler diye bir şey var olamaz; bu tür bir Hint/Avrupa kavim kültürü de yoktur, herhangi bir kavim karışımı ya da kavimlerarası kaynaşma olmaksızın Yafet kültürü, Yafet dili de." Dil, kültür, din ve benzeri her şey zamanla değişir. Bu yüzden, sözgelimi Türkler ile göçebelik, Araplar ile İslam arasında katı bağlantılar aramak olanaksızdır.

Bir kez daha belirtmek gerekir ki, bütün bu fikirler salt akademik tartışmalardan doğmamış, belirli siyasi konumlar üzerinde yükselmişti. Bykovski bu noktayı şöyle açıklıyordu:

> Bu ya da şu kültürün etnik ya da ulusal özelliklerini ısrarla ararken ve modern siyasi ve etnografik bir haritadan yola çıkarken, ırk kuramının ilkelerini paylaşan bir öğrenci-arkeolog belirli bir toprağın başlangıçta belirli bir ulusa ait olduğunu öne sürmekle "bilimsel açıdan" o toprağın fethedilmesine yönelik emperyalist bir hakkı onaylamış olur.

Demek ki, Bykovski ve 1930'lu yılların başlarındaki bazı başka sovyet arkeologları, Marr'ın arkeolojik kültürlerin etnik gruplar ya da ırklarla özdeşleştirilmesini reddedişini vurgulayarak destekliyorlardı. Dönemin en önde gelen arkeologlarından V.I. Ravdonikas şöyle diyordu: "Belirli halkların belirgin özelliklerini ortaya koyan belirli kültürler üzerine eski kavramları, kanımca, bilim tarihinin arşivine kaldırmak gerekli." Bu siyasileşmiş akıl yürütmenin dayandığı mantık Bykovski'yi "arkeolojik kültür" deyimini bütü-

nüyle reddetmeye ve genel olarak "burjuva" ruhuyla yüklü gördüğü herhangi bir arkeolojik terminolojiyi kullanmayı kabul etmemeye götürmüştür.

Bu dönemde sovyet biliminin önemli ölçüde siyasileşmiş oluşu ve ideolojisi göz önünde bulundurulduğunda, sovyet öğrencilerinin belirli disiplinleri belirli akademik kuramlarla özdeşleştirmesine şaşmamak gerekir. Sözgelimi, 1930'lu yılların başlarında bazı bilim adamları göç ve ırkı temel alan kuramların arkeoloji ve etnolojinin özünde var olduğunu düşünüyorlardı. Marr'ın ve öğrencilerinin, "burjuva" arkeolojinin ve etnolojinin kaldırılmasını, bunun yerine "maddi kültür tarihi"nin geçirilmesini talep etmelerinin nedeni budur. 7-11 Mayıs 1932'de Leningrad'da düzenlenen Bütün Rusya Arkeoloji-Etnografi Konferansı bu görevi hiç olmazsa kısmen yerine getirmiştir. O zamandan beri, belirli akademik kavramların değerlendirilmesine metodolojik yaklaşımlar değil, sovyet biliminin ideolojik dogmaları yön vermiştir. sovyet bilim adamlarının yıllarca metodoloji geliştirmek yerine terminoloji kurmaya ve bunu geliştirmeye hatırı sayılır enerji harcamalarının nedeni budur.

Arkeolojik kültürlerin etnik çerçevede tanımlanmasını reddetmekle ve bunun yerine öncelikle "sınıf ilkesi"ni geçirmekle, Marr evrensel bir "toplumsal-ekonomik aşamalar kuramı" geliştiriyordu; ona göre bu kuram belirli dil sistemlerine karşılık geliyordu. Marr dili bir üstyapı olarak alıyor ve dillerin ekonomik ve toplumsal biçimlerdeki değişimlere bağlı olarak doğrudan değişime uğradığını belirtiyordu. Bykovski, yalnız dillerin değil, ırk tiplerinin de bu yolla değiştiğini ekliyor ve Marr'ın kuramını tam anlamıyla saçmalık noktasına götürüyordu. I.I. Meshchaninov'un savunduğu yaklaşım daha verimliydi; çünkü bu yaklaşım sosyo-ekonomik değişimlerin öncelikle kültür değişimleri üzerindeki etkisini vurguluyor, sosyo-ekonomik aşamalar kuramını arkeolojiyle daha bağlantılı ve daha verimli kılıyordu.

1930'lu yılların başlarındaki sovyet yayınlarında, bütün bu aşamalar Marr'ın sözleriyle süslenmiş durumdaydı. Marr, bütün dünya dillerinin temeli işlevini gören Yafet aşaması kavramını devreye sokmuştu. Marr, özellikle, bir "Slav-Rus" varlığının "İskit-Yafet" varlığı temeli üzerinde biçim kazandığını düşünüyordu. Marr'ın izinden giden I.I. Meşçaninov, "İskit aşaması"nın "Slav-Fin" aşamasına dönüşümünü arkeolojik yoldan açıklamaya çalışıyordu. Bykovski İskit, Kimmer ve Yafet aşamalarına inanıyor ve bunların birbiri içinden geliştiğini belirtiyordu. Ona göre, bu kuram, köken açısından bütün insanların birliği, böylece enternasyonalizm ilkesinin saflığı anlamına geliyordu.

V.I. Ravdonikas'ın Gotlar sorununu konu edinen monografisi, 1930'lu yılların başında meslekten bir arkeoloğun yayınladığı, en geniş yankı uyandıran yayınlardan biriydi. Bu çalışma, 1928 yılından beri Leningradlı bir ekibin Kırım'da yürüttüğü arkeolojik incelemelere dayanıyordu. Dönemin baskın görüşlerine göre, Ravdonikas, Gotların Kuzey'den gelen Germenlerle özdeşleştirilmesine karşı çıkıyordu. Böyle bir göçün arkeolojik incelemeler yoluyla izlenemeyeceğini vurguluyordu; Kimmerlerden İskit ve Sarmatlara, oradan da Got aşamasına uzanan çeşitli sosyo-ekonomik aşamaların izlenmesi yoluyla yerel bir evrim sürecini yeniden kurmaya çalışmasının nedeni buydu. Ravdonikas'ın Ortaçağ döneminde bile Kırım'da varlığını sürdüren Gotların Germen dili konusunda kapsamlı bilgisinin olduğunu belirtmek gerekir. Ne var ki, Marrcılar açısından burada herhangi bir sorun söz konusu değildi: Diller herhangi bir kültürel öğe gibi yerel olarak ortaya çıkıyordu; bir başka deyişle, aynı diller, aynı sosyo-ekonomik koşulların var olması koşuluyla, farklı alanlarda birbirinden bağımsız olarak varlık kazanabilirdi. Marr'ın ve öğrencilerinin savunup yaydığı "etnik köken" kuramının püf noktası buydu. Marr'a göre, her etnik topluluk "insanlık tarihinde belirli bir evrim aşamasının hayatta kalması"ndan başka bir şey değildi. Buna bağlı olarak, Marr her etnik kültürün kökenini kültürel evrimin bu ya da şu aşamasının kökeniyle özdeşleştiriyordu. Marr'ın şemasında belirli etnik kültürlere yer yoktu.

A.N. Bernshtam da bu akıl yürütme çizgisini izleyerek, Asya bozkır ve çöllerinde İskit aşamasından Hunlara, oradan da Türklere uzanan bir kültürel evrimi yeniden kurmuştu. Bütün bu araştırmalardaki çözümlemelerin odak noktası, kültürel ve toplumsal değişimin yerel süreçlerini etkileyen sosyo-ekonomik değişkenlerdi. Yeniden kurulan aşamalarda İskit, Sarmat, Got ve Türk gibi etiketlerin kullanılması, meslekten arkeologların çalışmalarında biçimsel bir rol oynuyordu; bu rolü egemen ideolojiye bağlayabiliriz. Bütün bu çalışmaların, çalışmalarda ele alınan belirli halkların kökenleriyle herhangi bir ilişkisi yoktu. Ünlü sovyet arkeoloğu M.I. Artamonov sonradan sovyet arkeologlarının 1930'lu yılların sonundan önce etnik köken sorunlarıyla ilgilenmediklerini ve buna uygun bir metodolojilerinin olmadığını itiraf etmiştir. Bu açıdan, Ye. Yu. Krichevski'nin G. Kossinna'nın göçler kavramına karşı çıkan araştırmasından söz etmek yerinde olur. Kriçevski, güney Ren, Tuna ve Dinyeper alanlarındaki kültür evriminin Neolitik Çağ'dan Bronz Çağı'nın başlarına kadar yerel biçimde gerçekleştiğini ve ciddi kültü-

rel değişimlerin, göçlerden ya da dışarıdan gelen etkilerden çok, sosyo-ekonomik nedenlerden ötürü meydana geldiğini öne sürüyordu. Kriçevski'nin belirli aşamaları tanımlarken dilsel ya da etnik terimleri değil sosyolojik terimleri kullanması ilginçtir.

Bütün bu eğilimler nedensiz değildir: Stalin'in enternasyonalizmi altında, uygulamada her hangi bir etnik kökenin, bir başka deyişle belirli bir halkın ortaya çıkmasını sağlayan belirli evrim çizgilerini incelemek olanaksızdı. Bunu yapacak cesareti gösteren bir bilim adamı "Büyük İktidar şovenizmi"yle ya da "yerel milliyetçilik"le suçlanma riskini göze almış oluyordu; neredeyse faşist olmakla suçlanmak gibi bir şeydi bu. Sözgelimi, Bykovski İskitlerle Slavlar, Türkler ya da Finler gibi modern dil varlıklarını özdeşleştirmeyi, mücadele edilmesi gereken "Büyük Rus şovenizmi" olarak değerlendiriyordu. Stalin'in kısa süren enternasyonalizmi sırasında sovyet arkeolojisindeki sosyo-politik ve akademik atmosfer böyleydi.

III

Paradigma Değişimi: Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe

Söz konusu bu dönem 1934 yılında son buldu. Uzmanlar (Avtorkhanov 1964; 1991:25, 43; Carrière d'Encausse 1978:50,51; Graham 1987:19-20; Fedotov 1992:60; Artizov 1992:102), bu dönüm noktasına farklı açıklamalar

getiriyorlar; belli ki, bu son, çeşitli eğilimlerin sonucuydu. İlk olarak, bu dönemde, SSCB'de gelişmesi için özel ideolojik onay ve desteğe gereksinme duyan totaliter bir ulus-devlet kurulmuştu. Dünya devrimine yönelik bütün umutları gerçekleşmediği için artık kendi başına ayakta kalmak zorundaydı bu yapı. İkincisi, kültür devriminin bir sonucu olarak cumhuriyetlerde yeni etnik entelektüeller yetişmişti; onlar kendi özel etnik-kültürel gereksinmelerini, vb. talep etmeye başlamışlardı. Bu dönemde ülkesinden göç etmiş olan Rus felsefecisi G.P. Fedotov, Rusya'daki birçok halkın ilk kez ulusal yaşamın bilincine vardığını belirtiyordu: "Yeni itibarları konusunda çok hassaslardı. Moskova'ya bağlı olmayı içlerine sindiremiyorlardı." Bu durum, gelecekte ortaya çıkacak olan gerilim ve ihtilafları da bünyesinde barındırıyordu. Belli ki, Stalin de aynı şeyi düşünüyordu; 1934 yılındaki 17. Komünist Parti Kongresi'nde başlıca düşmanın "yerel milliyetçilik" olduğunu beyan etmesi bir rastlantı değildi. Üçüncüsü, giderek artan askeri tehdit karşısında Stalin, Rus halkının imparatorluğu savunabilecek tek gerçek güç olduğunu açıkça görüyordu. Ancak, Rus etnik bilinci ve Rus yurtseverliği, önceki on yılın enternasyonalist propagandasının bir sonucu olarak son derece zayıflamıştı. Slav araştırmaları, Bilimler Akademisi'ne bağlı Slav Araştırmaları Kurulu'nun kaldırılması ve birçok bilim adamının tutuklanması nedeniyle 1930'lu yıllarda ağır kayıplara uğramıştı (Graham 1967:155; Bernstein; Goryainov; Aksenova).

Böylece, 1934'ten başlayarak, Rus tarihi ve kültürü yeniden canlandırıldı. Üniversitelerin tarih fakülteleri yeniden açıldı ve çeşitli türden ulusal simgeler yeniden devreye sokuldu. "Büyük İktidar şovenizmi" deyişi ortadan kalktı. Neretina'nın belirttiği gibi, Dünya Devriminin Efendisi'nin yerini Rus Tarihinin Efendisi almıştı. 1934 yılında İosif V. Stalin, Sergey M. Kirov ve Andrey A. Jdanov'un okullarda okutulacak tarih kitapları konulu tartışmaları son derece önemliydi. Tarih eğitimi konusunda bu kimselerin görüşleri ve Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin özel bir kararı 1936 yılında yayımlandı. "Pokrovski okulu" yıkılmıştı, böylece tarihçiler ideolojik değişiklikleri daha iyi anlayacak ve yeni siyasi görevlerini daha ivedilikle yerine getirmeye başlayacaklardı. Bu harekete 1934-38 yıllarında Komünist Parti Merkez Komitesi'nin çeşitli kararları esin kaynağı olmuştu. Pokrovski, başka suçlamaların yanı sıra, Rus tarihi kavramını "çarpıtmak"la, Rus halkının en iyi temsilcilerine "kara çalmak"la, Rus yurtseverliğini "alaya almak"la ve –en korkunç, en açıklayıcı olanı– "anayurdu aşağılamak"la suçlandı.

Buna paralel olarak Pokrovski'nin meslektaşları ve öğrencilerinden bazılarıyla Marr'ın bazı yandaşları tutuklanmaya başladı. Bykovski'yle Aptekar önce hapse gönderilip, daha sonra kurşuna dizildiler; özellikle bu ikisi, bilim adamlarını somut araştırmadan uzaklaştırıp, arkeolojiyi bir bilim dalı olarak ortadan kaldıran skolastik, sözde akademik uslamlamalarla suçlandılar. Bütün bu olaylar tarihçileri yön değiştirmeye zorladı. Ünlü tarihçiler 5 Mayıs 1937'de Moskova'da bir araya geldiler (Institut 1992). Alınan başlıca kararlardan biri, soyut sosyolojik şemalar oluşturmayıp, halkların somut tarihine ilişkin daha çok veri yayımlamaktı. İnsanları tarihe ilişkin faşist çarpıtmalara karşı aktif olarak savaşmaya, Almanların Slavlara yönelik saldırgan politikasının maskesini düşürmeye, Germenlerin ve kültürlerinin gerçek doğasını ortaya çıkarmaya çağıran çeşitli konuşmacılar bu bildirinin anlamına açıklık getirmiş oldu. O tarihten sonra, bu fikirler sovyet etnik köken araştırmalarının hep yinelenen savsözleri haline geldi.

Tarihçiler bu yeni duruma, öğretim üyesi Yu. V. Got'Je'nin başlattığı "SSCB Halklarının Eski Tarihi" başlıklı bir dizinin hazırlanmasıyla karşılık verdiler. Daha önce vurgulandığı gibi, Marr'ın görüşlerinin egemenliği altındaki arkeologlar bu değişimlere hazırlıksızdı. Ne var ki, 1930'lu yılların sonlarında, SSCB'de yaşayan, okuryazar olmayan çeşitli halklara –sözgelimi, Altay Dağlarındaki Türk toplulukları, Kuzey halkları, Buryatlar, Mordovlar vb.'ne– ilişkin kapsamlı araştırmalar başlattılar. İlginç olan, bu etkinliğin de Marr'ın fikirlerini savunanlarca yürütülmesi ve Marr'ın çalışmalarının bir devamı gibi sunulmasıydı; Marr'ın, etnik köken araştırmalarına çok önem vermiş olduğu öne sürülüyordu. İlk bakışta, SSCB'deki çeşitli halkların uzak geçmişine ilişkin bu tür araştırmalar daha önceki enternasyonalist politikanın bir devamı gibi görünüyordu. A.D. Udaltsov'un belirttiği gibi, SSCB'deki etnik köken araştırmaları, halkların kökenine ilişkin faşist kuramlarla savaşmak amacını taşıyordu. Aslında, araştırmanın odak noktası yalnızca Slavların ya da Doğu Slavlarının tarihöncesi üzerineydi; en iyi sovyet arkeologları bu sorunu ele almakla uğraşıyordu ve bu odak noktası Efirov tarafından "SSCB milliyetçisi" olarak tanımlanan Stalin'in politikasının yeni yurtsever-milliyetçi yönelimleriyle bağdaşıyordu.

Bir noktayı belirtmek gerekir: Marr kendisi bu tür önemli bir değişime hazırdı ve bu değişimin siyasi arkaplanını çok iyi biliyordu. Bu yüzden, daha sonraki yıllarında, Türklerin kökeninin Akdeniz alanı olduğunu savunmaya çalıştı; bu hiç kuşkusuz "aşamalar kuramı"yla bağdaşmıyordu. Üste-

lik, Marr bunun "Türklerin tarihsel haklarının tanınması gerektiğini vurgulayan Türk ulusal politikasının ana hedefiyle uyum içinde" olduğunu belirtiyordu. Bu kurama göre, Medler, Kaldeliler, Elamlılar, Sümerler ve büyük bir olasılıkla Yakındoğu'nun başka birçok eski halkı Türkler ve Türk dilleriyle yakından bağlantılıydı. Kısacası, Marr Türkleri Avrupa uygarlığının eski kurucuları arasına katıyordu. Bunun nedenleri neydi? Basit bir nedeni vardı: Aralarında Atatürk'ün de bulunduğu Türk uzmanları, Marr'ın son derece itici bulduğu Avrupa Karşılaştırmalı Tarihsel Dilbilimi Okulu'ndan kopmuşlardı. Böylece, Marr sovyet bilimini tipik bir özellikle daha donatıyordu: Muhaliflere yönelik tutkulu bir duygusallık ve hoşgörüsüzlük.

1930'lu yılların sonundan 1950'li yılların başına uzanan arkeolojinin kendine özgü özelliklerinden biri, birçok bilim adamının etnik köken sorunlarını çözmek için Marr metodolojisinden yararlanmaya çalışmasıydı. Bu açıdan, M.I. Artamonov'un Hint/Avrupalıların tarihöncesini ele alan bildirisi son derece ilginçtir. Bu metnin yazarı, Marrcılık ile Kossinnacılığı birleştirmeye çalışan dönemin en önde gelen arkeologları arasında yer alıyordu. Artamonov, Kossinna'nın Hint/Avrupalıların anayurdunun kuzey olduğu ve gerçekleştirdikleri fetihler konusundaki sonuçlarını reddederken, şimdi bazı arkeolojik toplulukların etnik belirişini kabul ediyordu. Bir yandan, Krichevski'nin izinden giderek, aşamalar kuramını temel alıyor ve seramik, konut ve benzeri şeylerdeki bütün değişimlerin ekonomideki ve yaşam koşullarındaki dönüşümlerin, özellikle göçebe yaşamdaki gelişmelerin doğrudan sonucu olduğunu belirtiyordu; öte yandan da, arkeolojik birimlerin saptanmasından, bunların seramik analizi yoluyla (tıpkı Kossinna'nın yaptığı gibi) tanımlanmasından ve etnografik özelliklere dayalı ilişkilerinin tanınmasından yanaydı. Artamonov, herhangi bir aşamanın tipik birim özelliğinin kendini her zaman etnik bir biçimle ortaya koyduğunu belirtiyordu. Böylece, aslında Çizgili Seramik kültürü, Çan-Beaker kültürü ve benzerleri gibi iyi bilinen arkeolojik kültürlere karşılık gelen "aşamalı etnik birimler" oluşturmaya çalışıyordu.

Böylece, "arkeolojik kültür" deyişi yeniden saygınlık kazanmaya başlıyordu; ne var ki, sovyet uzmanları ilk başta, Kossinna'nın yapıtlarının tipik özelliğine uymaktan, bu kavramın basitleştirilmiş şekliyle ele alınmasından kaçınmaya çalıştılar. A. Ya. Briusov, büyük bir olasılıkla bu sorunu ilk çözümleyen kişi oldu. Briusov bir arkeolojik kültür ile herhangi türden bir toplum düzeni arasında ilişkileri görmüş, ama bir arkeolojik kültürün açığa

çıkarılması, yorumlanmasındaki metodolojik güçlükleri de vurgulamıştı. İlk olarak, arkeolojik kültürlerde kesin coğrafi sınırların izini sürmek kolay değildi. İkincisi, bu kültürlerin çeşitli öğeleri birçok farklı özellikten oluşuyordu. Üçüncüsü, en zengin öğeler ya da "tanı tipleri" dediğimiz öğeler, akrabalık bağlarından çok topluluklararası değiş tokuşun birer yansımasıydı. Kısacası, "arkeolojik bir kültür, hiçbir biçimde ırksal bir birimi ya da halkı değil, bir yerli yaşam birimini dışavurur". Bununla birlikte, 1940'lı yıllar boyunca ve 1950'li yılların başına kadar, etnik köken araştırmaları sovyet bilim adamlarının en önemli alanlarından biri olarak görülmüştü ve sovyet arkeologları Kossinnacılığa, bir başka deyişle arkeolojik kültürün ağırlıklı olarak etnik yorumuna yönelmişlerdi. Tartışmalar artık başka bir yöne kayıyor ve daha belirgin bir nitelik kazanıyordu: sözgelimi, arkeolojik bir kültürün, yani bir etnik birimin, bir dizi özellik yoluyla ya da çömlek süsü gibi bazı belirli değişkenlerin yardımıyla nasıl belirlenebileceği gibi.

IV
Slavlar Geliyor

Söz konusu dönem boyunca, sovyet etnik köken araştırmalarının itici gücü "sovyet yurtseverliği", yani milliyetçilik olmuştu. Metodolojinin rolü ikinci planda kalıyordu ve bu araştırmalar hem Marrcılığa, hem de Kossinnacılığa özgü öğeleri oldukça tuhaf bir biçimde içeriyordu. Milliyetçilik, sorunun seçimini ve araştırma stratejisini etkiliyordu. Slav-Rus arkeolojisi 1930'lu yılların sonundan başlayarak etnik köken araştırmalarının ana alanı haline gelmişti. Slavların kökeni ve başlangıçtaki gelişmeleri, anayurtları, Doğu Slavlarının oluşumu, ilk Slav kültürünün evrimi ve devlet yapılarının başlangıcı en önemli noktalar olarak görülüyordu. Araştırmaların amacı, zengin ve benzersiz bir erken dönem Slav kültürünün bağımsız yerel oluşumunu kanıtlamak; bir yandan da ilk Germen kavimlerinin geriliğini ve komşu halklar üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koymaktı.

1930'lu yılların sonlarından başlayarak sovyet arkeologları ilk Slavların benzersiz yerel evrimi üzerinde durmuşlar ve Bronz Çağı'ndan, yani İskit öncesi, hatta Tripolye döneminden başlayarak bu evrimin izini sürmüşlerdi. Tripolye kültürü, İskit toplulukları, Urnfield kültürü ve Antaların ilkçağlarından, Kiev'de Rus kültürünün oluşumuna uzanan kesintisiz bir sürekliliği açığa çıkarabileceklerine inanıyorlardı. A.D. Udaltsov'un ana çizgileriyle ortaya koyduğu gibi, Doğu Avrupa'da olağanüstü bir yerel evrimin gözlenmesi

ve özgün, son derece gelişmiş kültürüyle "Büyük Rus halkı"nın Tripolye, Helenistik-İskit, Sarmat-Alan ve Anta geleneklerinin doğrudan mirasçısı olduğunu kanıtlamak mümkündü. Öğretim üyesi N.S. Derzhavin Rusların Orta Dinyeper Irmağı bölgesindeki Üst Paleolitik kültüre uzanan kökleri üzerinde düşünmeye kadar vardırdı bu anlayışı. Derzhavin bu kültürün, dönemin öteki Avrupalı (yani dünya) kültürleri arasında en evrilmişi olduğuna inanıyordu; ona göre, bu toplulukların, başlangıç aşamasındaki çiftçilik ve çobanlığı bildikleri pekâlâ kanıtlanabilirdi. Hiç kuşku yok ki, Derzhavin bilinçli olarak, çoktan ölmüş olan G. Kossinna'ya karşı çıkıyordu; Kossinna, Almanların atalarını Kuzey Avrupa halkları arasında aramış ve Slavları tarihöncesinde oldukça geç bir zamanda ortaya çıkmış yabanıl kimseler olarak görmüştü. Derzhavin bir noktayı vurguluyordu:

> Yontma Taş Çağı'ndan Demir Çağı'nın başlarına kadar... burada [güneybatı SSCB'de] temel olarak tek halk yaşamış; bu halk yüzyıllar boyunca uzun bir maddi ve kültürel gelişimden geçmiştir... burada... şimdi Doğu Slavlarının yaşadığı bölgeye en baştan itibaren yerleşmiş olan ve daha sonraki Slav topluluğunun temelini oluşturan bir topluluğun yaşamış olduğunu görmezlikten gelmemiz için herhangi bir neden yoktur.

Bazı sovyet arkeologlarının, Derjavin'in en aşırı görüşlerini paylaşmadığını belirtmek gerekir; gene de onun görüşlerinden birçoğu 1940'lı yıllarda son derece revaçtaydı. Proto Slav yerleşim çekirdeği Orta Dinyeper Irmağı bölgesiyle özdeşleştiriliyordu; burada bölge halkı komşularıyla "kaynaşmış", bu da güney ve batı Slavlarının oluşumuyla sonuçlanmıştı. Orta Dinyeper bölgesi, kültürde ortaya koyduklarıyla her zaman komşu bölgeleri aşmış ve B.A. Rybakov'un deyişiyle bu "hegemonya"dan yararlanmıştı. Udaltsov, en eski Slav çekirdeğin ve onun başlangıçtaki yerleşim alanının doğrudan mirasçılarının Doğu Slavları ya da "Büyük Rus halkı" olduğunu belirtiyordu.

Aynı bilim adamlarının eşzamanlı olarak öne sürdükleri bir başka görüş, yerli Slav topluluğunun Orta ve Doğu Avrupa'daki çok daha geniş bir toprak üzerindeki oluşumuyla ilgiliydi. İlk olarak bu görüşü Marr'ın gerçek izleyicilerinden Derzhavin dile getirmişti; Derzhavin, MS 1. yüzyılda, doğuda Don Nehri ile Yukarı Oka ve Yukarı Volga Nehirleri arasında, batıda Elbe Nehri ile Saale Nehri arasında, bunun yanı sıra güneyde Ege Denizi ile Karadeniz arasında ve kuzeyde Baltık sahili ile Ladoga Gölü arasında bir Slav bölgesi saptıyordu. Derzhavin, Slav kolonilerinin MS 1. binyılın ikinci yarısında Ren'in batısına yayıldığını ve Hamburg'un eski bir Slav kasabası olduğunu

öne sürüyordu. Marr'ın yöntemlerini benimseyen Derzhavin İskit, Kimmer, Trakyalı, Sarmat, Etrüsk, hatta Got ve Hunların, Slavların ataları arasında olduğunu belirtiyordu. 1940'lı yıllarda birçok sovyet bilim adamı bu görüşlere sıcak bakıyordu. S.P. Tolstov bu görüşleri daha da vurgulayarak geliştirdi; Tolstov'un ana katkısı, daha önce düşünülenin aksine, yalnızca İskit ve Sarmatları değil, Trakya İllyria halkını da (Hallstatt kültürü) Slavların ataları arasına katmasıydı. Slavların Balkanlara ani nüfuz edişine açıklama getirmek açısından önemli bir savdı bu, onun için.

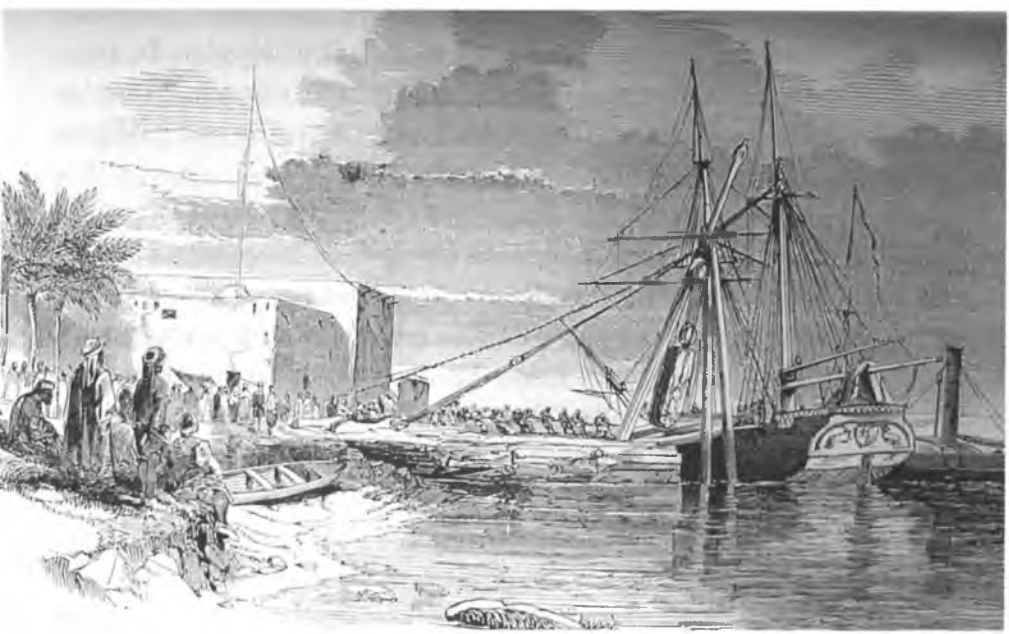
Aynı zamanda Derzhavin, Bulgarların adlarını Asparukh'un önderlik ettiği Slav birliklerden aldığını belirtiyordu. Tolstov'un, ilk Bulgar topluluğunun "İskit-Sarmat" niteliği konusundaki ve Hazarlarla Aşağı Volga boyunca çok sayıda Slav bulunduğu şeklindeki kanısı göz önünde bulundurulursa, Asparukh ordusundaki bu Türk nüveye ilişkin kayıtsızlık şaşırtıcı değildir.

Bir başka deyişle, 1940'lı yılların sovyet bilim adamları, Almanların "etnik köken" yayılmasına karşılık hemen her yerde eski Slavları arama girişiminde bulunmuşlardır. D'jakovo kültürü, Slavların kuzeydeki ataları arasına katılmıştır; hatta bu dönemde ünlü Estonyalı arkeolog Kh.A. Moora, Slav kavimlerinin Doğu Baltık bölgesine komşu toprakların yerli halkı olduğunu belirtmek zorunluluğunu duymuştur. Derzhavin, ilk Doğu Slavlarının daha önceden Fin-Ugor halklarının yerleştiği bölgelere yeniden yerleşmiş olduğu fikrini kesin olarak reddetmiştir. Ona göre, Slavlar ve Finler aynı "Yafet aşaması"ndan "gelişmişler"dir. Bu kanılar kısmen P.N. Tret'jakov'un ilk arkeolojik araştırmalarına dayanıyordu; Tret'jakov, Doğu Slavlarının, bu topluluğun kuzey kollarının yerel evrimleri içinde yerel olarak ortaya çıktığını vurguluyordu.

Güney Rusya'dan elde edilen arkeolojik verilerin değerlendirilmesinde de aynı eğilimler açığa çıkarılabilir; burada göz önünde bulundurması gereken bir nokta da şudur: 1944 yılında Kırımlı Tatarların Kırım Yarımadası'ndan zorla sürülmesinden sonra Kırım'da Slav geçimişini araştırmak için yeni bir siyasi neden ortaya çıkmıştı. Tolstov'un, Taman'da Rus hükümdarlarının önderliğinde erken dönem bir "Slav-Alan-Çerkez" devletinin var olduğu şeklindeki gülünç varsayımı bu dönemde hemen hiç kimseyi şaşırtmıyordu. Rybakov bu dönemde Slavların Taman'da ve aşağı Don Nehri bölgesinde onuncu yüzyıldan önce yaşamış olduklarını ciddi olarak öne sürüyordu. 1940'lı yılların sonlarında arkeolojik kazılar büyük bir destek gördü ve en iyi bilim adamları Kırım'da bir Slav ya da Rus tarihsel önceliğini kanıtlama yü-

kümlülüğüyle karşı karşıya kaldılar. Arkeologlar ellerinden geleni yapmaya çalıştı. P.N. Shul'ts, İskit Neapoli'sinde ve İskit Yarımadası'nda kazılara yeniden başladı; bu çalışma, Kırım'ı "Rus yüreğine daha çok yaklaştırdı". Şu ortaya çıktı: "Kırım, ister Tatar, ister Cenevizli, ister Got, ister Yunan-Romalı olsun, yabancı bir toprak değil, kendi öz Rus toprağımızdır." Başka birçokları gibi Şults da İskitlerle Slavlar arasında genetik bir ilişki olduğu kanısındaydı. Bu dönemde Kırım'da Komünist Parti'nin ileri gelenlerinden P.N. Nadinski işi daha da ileri götürerek, Kırım topraklarının başlangıçta Slavların ve onların ataları İskitlerin olduğunu, Tatarların bu Rus topraklarına yasadışı yoldan girdiğini ve Kırım üzerinde, kendi ana toprakları olması nedeniyle, yalnızca Rusların tartışmasız tarihsel hakları bulunduğunu öne sürüyordu. Devletin bu dönemde Rus ve Ukraynalılardan oluşan kalabalık bir kitlenin Kırım'a göç etmesini teşvik ettiğini de belirtmek gerekir.

1940'lı yılların sonu ile 1950'li yılların başında, sovyet bilim adamları Kırım'daki Slav geçmişi sorununu büyük bir hararetle ele almışlardır; 1954 yılında, Ukrayna'nın Rusya'yla birleşmesinin 300. yıldönümünü kutlama hazırlıklarının teşvik ettiği bir konuydu bu. Daha sonra, bu araştırma sona erdi, kısmen gerçek verilerin yokluğundan, kısmen de N.S. Kruşçev, Kırım Yarımadası'nı 1954'te Ukrayna'ya bu yıldönümünün armağanı olarak verdiği için.

Böylece, sovyet bilim adamları bir Germen "etnik köken yayılması"na bir Slav yayılmasıyla karşılık verdiler. Bu açıdan, Batı sınırlarındaki eski kültürlere ilişkin yeni yorum kayda değer. 1932'de Ravdonikas ünlü Lausitz kültürünün etnik açıdan belirlenmesine ilişkin Alman-Rus tartışmasında yansız kalabiliyor ve bu sorunu akademik değil daha çok siyasi bir amacın ardından gitmek olarak görebiliyordu. Ne var ki, 1940'lı yıllarda sovyet bilim adamları, Polonyalı arkeologları izleyerek, Lugean ve Lausitz kültürünün kökeninin Slav olduğunda ısrar ediyorlardı. Artamonov, Przeworsk ve Aksywie kültürlerini Germenlerle (Vandallarla) değil, Slavlarla özdeşleştiriyordu. Tolstov da (1946:30), Vandallarla Lombardları Slavlar arasına katacak ve Elbe ötesindeki toprakların eski Slav olduğunu öne sürecek kadar ileri gitmişti.

Daha önce sözü edilen görüşlerin ışığında, İkinci Dünya savaşı sonrası sovyet arkeolojisinin Gotlara yönelik tutumu kolaylıkla anlaşılabilir: Almanlar Gotları bütün erken Germen kavimlerinin en yeteneklisi ve en güçlüsü olarak görüyordu. Udaltsov'a göre Gotlar küçük, sıradışı kavim toplulukları olup, çok yetersiz bir kültüre sahiplerdi ve yerel kültürü hemen benimsemişler, kuzey Karadeniz bölgesine geldiklerinde yerel nüfus içinde erimişlerdi. Benzeri biçimde, Derzhavin, Jordan'ın Gotlara ilişkin kanıtlarını bir mit olarak görüyordu. Derjavin, Gotların yerel bir Yafet topluluğu olduğunu düşünüyor ve bunların özünün "Rus Slavlar"dan oluştuğunu ısrarla vurguluyordu. sovyet bilim adamları, "erken Got aşaması"nın mutlak bir efsane olduğu görüşünde birleşiyorlardı. Ukrayna'nın bozkır bölgesinde, Urnfield kültürünün temsil ettiği erken Ortaçağ'ın eski kültürlerinin Slav kökenli olduğu öne sürülüyordu. Buna bağlı olarak, Gotlar sorunu, arkeolojik veriler temelinden yoksun bırakılıyor ve uzmanlar bu konuyu yalnızca ellerindeki yazılı kaynaklarla çözümlemek zorunda kalıyorlardı.

Sovyet arkeologları, hatırı sayılır toprakları ve kültür mirasını Germenlerin elinden alırken, onlara Avrupa'nın etnik köken haritasında, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Alman yazarlarının ilk Slavlara tanıdıkları gösterişsiz yeri veriyorlardı. S.P. Tolstov, çok küçük bir Germen topluluğunun MÖ 1. yüzyılda varlıklı bir Avrupa'nın kıyılarında yabanıllık içinde yaşadığını belirtiyordu. Bu topluluk geri kalmış avcı, balıkçı ve ilkel tarımcı bir topluluk olup, herhangi bir dilsel başarı göstermemişti ve Yafet ile Hint/Avrupa dilleri arasında bir "geçiş dönemi aşaması"nda bulunuyordu. Tolstov'un belirttiği gibi, bu topluluklar "komşu Keltlerin ve en eski Slavların etkisiyle yüzeysel olarak Hint/Avrupalılaşmış"tı. Alman arkeologlarının aksine, sovyetler

Germen halkının ancak MS 10. yüzyıldan başlayarak oluşmaya başladığını ve heterojen bir ırksal ve etnik kökene sahip olduğunu vurguluyorlardı.

Sovyetlerin yukarıda sözü edilen bütün spekülatif düşüncelerinin amacı, sözgelimi 1950 yılındaki Baltık Halklarının Etnografyası Konferansı'nda belirlendiği biçimiyle "Alman kültür yayılması miti"ni ortadan kaldırmaktı. Konuşmacılar, Baltık halkları ile Ruslar arasındaki dostluk ve akrabalıkların derin köklerini vurgulamışlardı, ortak sınırlara sahip olmadıkları dönemlerde bile! Öte yandan, Almanlarla ilişkilerin hep düşmanca olduğu belirtiliyor ve bu ilişkilerin herhangi bir olumlu sonucu olabileceği bütünüyle yadsınıyordu. Buna karşılık, 1940'lı yıllar ile 1950'li yılların başında Rus halkından, "büyük" nitelemesiyle söz etmek gerekiyordu ve Rusların, komşuları üzerindeki olumlu etkisinden söz etmek yaygın bir tutumdu.

Elbette, bütün bu fikirleri, 1940'lı yıllardaki uluslararası siyasi durumu –Rusya'nın faşist Almanya'ya karşı kazanılan zaferdeki rolü; Stalin'in Rus halkının özel önemine işaret ettiği 25 Mayıs 1945 tarihli konuşması– göz önünde bulundurarak değerlendirmek yerinde olur. Stalin'in görüşü şuydu: Ekonomik açıdan mahvolmuş ve siyasi olarak parçalanmış Almanya, ideolojik olarak da sona erdirilmelidir. Yabanıl komşularına kültürü ve bilgeliği öğreten yetenekli, güçlü Alman savaşçılar mitinin maskesini düşürmekle kalınmamalı, "son derece gelişmiş" Slavların kültürünün çok gerisinde kalan Germen kültürünün geriliği de kanıtlanmalıydı.

Aynı zamanda bu kavramın Rusya'yı genel olarak Batı dünyasının epey üstüne çıkaran daha kapsamlı ideolojik bir izdüşümü vardı. Son olarak, buradaki kavramın Rus halkının önderliğindeki Sovyet İmparatorluğu'nu tarihsel planda haklı çıkarması gerekiyordu. Bunu S.P. Tolstov şöyle dile getiriyordu:

> Ülkemizin siyasi tarihinin kökleri, farklı bölgelerde ortaya çıkmış ayrı ayrı, son derece dağınık siyasi merkezlerde değil, daha karmaşık ve güçlü bir siyasi sistemde bulunur. Bu sistem, bir yandan Batı siyasi birliğine –Roma İmparatorluğu– ... öte yandan da, eski dünyanın üçüncü Doğu siyasi merkezine –Çin Han İmparatorluğu– karşı çıkmıştır...

Yazının devamında Tolstov şöyle diyordu:

> Ülkemizin eski tarihini, kendiliğinden etkileşime giren belirli kavimlerin tarihi olarak değil, eski güçlü devletler arasındaki siyasi etkileşimlerin karmaşık düzeninin tarihi olarak değerlendirmek gerekir. Bu devletler kültürel ve siyasi olarak hem kendi aralarında, hem de ekonomileri, siyasetleri ve kültürleri açısından onlardan derinden etkilenmiş olan kuzey kavimleriyle yakından bağlantılıydı.

Bir başka deyişle, yazar, SSCB'nin oluşumu için gerekli önkoşulların Hıristiyan dönemin başlarında, belki de daha önce belirmiş olduğunu vurguluyordu.

Gerçekten de Tolstov, Rus halkının ve Doğu'nun "kardeş" halklarının aynı genetik temelden geldiğini düşünüyordu: İskit/Massaget ve Sarmat/Alan ortamından! Bu fikirleri günümüz Rus milliyetçi grubu "Pamiat"ın bir broşürüyle karşılaştırmak yerinde olur: "Geleneksel olarak çeşitli etnik gruplara ait olan topraklar, birlikte yaşamak için bir anayurt olarak kalmalıdır – bu farklı halkları bu tek biçimli devlet halinde bir araya getiren ulusa gerekli önceliğin tanınması koşuluyla." "Pamiat"taki bir kesimin lideri Dmitriy D. Vasilyev'in yakınlarda Başkan Boris N. Yeltsin'e eski Rus İmparatorluğu sınırları içindeki bütün toprakları işgal etme tavsiyesinde bulunması bir rastlantı değildir. 1993 güzündeki parlamento seçimleri sırasında, bir başka milliyetçi liderin, Jirinovski'nin, bu fikirden nasıl etkili bir biçimde yararlandığını gözlemek mümkündü.

Milliyetçi mit kurma, son yıllarda Rusya'da büyük bir ivme kazanmıştır. Ne var ki, göstermiş olduğumuz üzere, bu yeni bir gelişme değildir. Milliyetçiliğin gelişmesini 1930'lu yılların sonlarındaki Rus yetkilileri bilinçli olarak teşvik etmişler ve zamanla Rus kökenli olmayan entelektüeller de, Rus kökenli olanları da bu sürece katılmıştır (E.N. Çernykh, "Sonsöz: SSCB'nin Dağılmasından Sonra Rus Arkeolojisi – Altyapı Krizi ve Eski ve Yeni Milliyetçiliklerin Yükselişi" başlıklı yazısında bu konuyu ele alır). Son yirmi-otuz yılda, Orta Volga bölgesi, Kafkasya ve benzeri bölgelerde çeşitli etnik "akademik okullar" arasında geçmiş konusunda ivme kazanan bu mücadele, eski Sovyetler Birliği'ndeki etnik gruplararası gerilimlerin keskinleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Büyük bir olasılıkla, Tolstov geliştirdiği kavramların kötüye kullanılacağını öngörerek şöyle demişti: "Elbette, kendinin olan her şeyi yücelten ve yabancı olan her şeyi küçümseyen ilkel bir milliyetçilikten çok uzağız. . ." Ne var ki, bu tür karşı-savlar 1940'h yıllarda Slav-Rus sorunları üzerine yapılan sovyet etnik köken yayınlarının içerdiği milliyetçiliğin güçlü bildirisini ortadan kaldıramazdı. Bu yayınların hiç kuşkusuz Rusya'da günümüzdeki milliyetçi tarzın oluşumunda payı olmuştur.

İngilizceden çeviren: Kemal Atakay

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Anthony, David W. 1986 The "Kurgan Culture," Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration. *Current Anthropology* 27(4):291-313.

1990 Migration in Archaeology: The Baby and the Bathwater. *American Anthropologist* 92(4):895-914.

1991a The Archaeology of Indo-European Origins. *Journal of Indo-European Studies* 19 (3&4): 193-222.

1991b Settlement Hierarchy and Power in the Cucuteni-Tripoly Culture, 4500-3500 B.C. Invited Paper, 56th Annual Society for American Archaeology Conference, New Orleans.

Areshian, G.E. 1992 Armenian and Indo-European Cosmogonic Myths and Their Development. *Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics*, yay. haz. J.A.C. Greppin. Delmar, NY: Caravan Books.

Arnold, Bettina 1990 The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany, *Antiquity* 64(244): 464-78.

Avtorkhanov, A. 1964 Denationalization of the Soviet Ethnic Minorities. *Studies on the Soviet Union* 6(1):74-99.

1991 *Imperiya Kremlia*. Minsk-Moscow: Polifact-Druzhba narodov.

Ayvazian, A. 1990 *The Historical Monuments of Nakhichevan*, K.H. Detroit: Wayne State University Press.

Bankoff, Arthur and H. Greenfield 1984 Decision-Making and Culture Change in the Yugoslav Bronze Age. *Balcanica* (Belgrade) 15:9-31.

Bournoutian, G.A. 1983 The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century. *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, yay. haz R.G. Suny. Ann Arbor: University of Michigan Press.

1992 Review of A.L. Altstadt's *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, Armenian Review* 45(3):63-9.

Broxup, M.B. 1992 The North Caucasus Barrier: *The Russian Advance Towards the Muslim World*. New York: St. Martin's Press.

Burney, C. 1979 Meshkinshahr Survey. *Iran* 17:155-6.

Bynon, T. 1997 *Historical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Carneiro, R. 1978 Political Expansion as an Expression of the Principle of Competitive Exclusion. *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution*, yay. haz R. Cohen and E. Service. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.

Carrière d'Encausse, H. 1978 Determinants and Parameters of Soviet Nationality Policy. *Soviet Nationality Policies and Practices*, yay. haz J. Azrael, pp. 39-59, New York: Prager.

Cheboksarov, N.N. 1944 Etnicheskaya antropologia Germanii. *Kratkie Soobshcheniya Instituta Etnografii* 1:55-62.

Chechenov, I.M. 1992 On the Study of the Ancient History and Archaeology of the Northern Caucasus. Balzer (1992).

Childe, V.G. 1925 *The Dawn of European Civilization*, London: Kegan Paul.

1926 *The Aryans*. New York: Knopf.

Comşa, E. 1960 Considérations sur le rite funéraire de la civilisation de Gumelnitsa. *Dacia* 4:5-30.

Dennell, R.W. and Webley, D. 1975 Prehistoric Settlement and Land Use in Southern Bulgaria. *Palaeoeconomy*, edited by E.S. Higgs. Cambridge: Cambridge University Press.

Derzhavin, N.S. 1944 *Proiskhozdenie Russkogo naroda*. Moscow: Sovetskaya Nauka.

Diamond, Irene and Gloria Feman Orenstein (eds.) 1990 *Reweaving the World: The Emergence of Ecofeminism*. San Francisco: Sierra Club Books.

Dumitrescu, H. 1958 Deux Nouvelles tombes cucuténiennes à rite magique découvertes à Traian. *Dacia* 2:407-23.

Eisler, Riane 1987 *The Chalice and the Blade*. San Francisco: Harper and Row, 1990 The Gaia Tradition and the Partnership Future: An Ecofeminist Manifesto. Diamond and Orenstein (1990).

Gadlo, A.V. 1968 Problema Priazovskoi Rusi i sovremennye arkheologicsheskie dannye o Yuzhnom Priazove 8-9kh vekov. *Vestnik Leningradskogo Universiteta*, seriya istorii, yazyka i literatury, 14(3):55-65.

Gadon, Elinor W. 1989 *The Once and Future Goddess: A Symbol For Our Time.* New York: Harper and Row.

Gamkrelidze, G. 1985 "Epokha Antichnosti (Graeco-Roman)" or "Iberian-Colchian epokha," *Problems of Georgian Archaeology,* vol. 3. Tbilisi. Gamkrelidze, T.V. and Vyach. Vs. Ivanov. 1984 *Indoevropeiskii yazyk i indoevropeitsy,* 2 vols. Tbilisi: Tbilisi State University Press.

Gamsakhurdia, Z. 1991 There Is No Ossetia in Georgia.*The Georgian Messenger* 1(4):1.

Gasper, Philip 1990 Explanation and Scientific Realism. *Explanation and Its Limits,* yay. haz Dudley Knowles, pp. 285-95. Cambridge: Cambridge University Press.

Gaul, James Harvey 1948 *The Neolithic Period in Bulgaria.* American School of Prehistoric Research, Bulletin 16. Cambridge, Mass: Peabody Museum of Harvard University.

Geertz, Clifford 1973 *The Interpretation of Cultures.* New York: Basic Book.

Gellner, E. 1983 *Nations and Nationalism.* Oxford: basil Blackwell.

1988 The Stakes in Anthropology. *American Scholar* [1]:17-30.

Gening, V.F. 1982 *Ocherki po istorii sovetskoi arkheologii.* Kiev: Naukova Dumka.

Georgiev, G. 1961 Kulturgruppen der Jungstein-und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). *L'Europe à la fin de l'âge de pierre,* yay. haz J. Böhm and S. DeLaet. Prague Academy of Sciences.

Geyushev, R.B. 1986 *Arkheologiya Azerbaidzhana* (in Azeri turkish with Russian résumé). Baku: Ishi.

Gilman, Antonio 1981 The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe, *Current Anthropology* 22(1):1-23.

Gimbutas, Marija 1970 Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C. *Indo-European and the Indo-Europeans,* yay. haz G. Cardona, H.M. Hoenigswald and A. Senn. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

1974 *The Gods and Goddesses of Old Europe.* Los Angeles: University of California Press.

1977 The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. *Journal of Indo-European Studies* 5:277-338.

1980 *The Early Civilization of Europe,* UCLA Monographs for Indo-European Studies 131. Private circulation.

1989a Women and Culture in Goddess-Oriented Old Europe. In Plaskow and Christ (1989), pp. 63-71.

1989b *The Language of the Goddess.* London: Thames and Hudson.

Graham, L.R. 1967 *The Soviet Academy of Sciences and the Communist Party, 1927-1932.* Princeton: Princeton University Press.

1987 *Science, Philosophy, and Human Behavior in the Soviet Union.* New York: Columbia University Press.

Hardin, Clyde L. and Alexander Rosenberg 1982 In Defense of Convergent Realism. *Philosophy of Science* 49(4):604-15.

Heidegger, Martin 1959 *An Intrduction to Metaphysics,* 1953. New Haven: Yale University Press.

Hencken, Hugh 1955 *Indo-European Languages and Archaeology.* American Anthropological Association Memoir 84.

Hill, Jonathon D. 1992 Contested Pasts and the Practise of Archaeology: Overview *American Anthropologist* 94(4):809-15.

Hodder, I. 1982a Theoretical Archaeoloy: A Reactionary View. Hodder (1982b).

1990 *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies.* Oxford: basil Blackwell.

1991a Interpretive Archaeology and Its Role. *American Antiquity* 56(1):7-18.

Jankowska, N.B. 1991 Asshur, Mitanni and Arrapkhe. *Early Antiquity,* yay. haz I.M. Diakonoff. Chicago: University of Chicago Press.

Johnsen, Harald and Olsen Bjørnar 1992. Hermeneutics and Archaeology: On the Philosophy of Contextual Archaeology. *American Antiquity* 57(3):416-36.

Kaukhchishvili, T.S. 1979 Written Sources on "Colonization" of the Eastern Black Sea Littoral. *Problems of Greek Colonization of the Northern and Eastern Black Sea Littoral.* Tbilisi.

Kohl, P.L. 1992 Ethnic Strife: A necessary Amendment to a Consideration of Class Struggles in Anti-

quity. *Civilization in Crisis: Anthropological Perspectives*, vol. 1, *Essays in Honor of Stanley Diamond*, edited by C.W. Gailey. Gainesville: University of Florida Press.

Kosso, Peter 1991 Method in Archaeology: Middle-Range Theory as Hermeneutics, *American Antiquity* 56(4): 621-7.

Leone, M.P., P.B. Potter and P.A. Shackel 1987 Toward a Critical Archaeology. *Current Anthropology* 28(3):283-302.

McCann, William J. 1988 The National Sociealist Perversion of Archaeology, *World Archaeology Bulletin* 2:51-4.

1990 "Volk und Germanentum": The Presentation of the Past in Nazi Germany. In Gathercole and lowenthal (1990), pp. 74-88.

McConnell, B.E. 1989 Mediterranean Archaeology and Modern Nationalism: A Preface, *Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain* 22:107-13.

McFarlane, Adrian A. and N. Samuel Murrell 1988 Influences of the 19th-Century Hermeneutics of Consciousness on Subsequent Modes of Understanding. *Correlatives* 2:4-17.

McNairn, Barbara 1980 *The Theory and Method of V. Gordon Childe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Martirosian, A.A. and R.M. Munchaev 1968 Review of S.A. Sardarian's *Pervobytnoe obshchestvo v Armenii, Sovetskaya Arkheologiya* 3:255-62.

Miller, Daniel and Christopher Tilley (eds.) 1984 *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Muradova, F.M. 1979 *Gobustan*. Baku: Elm.

Murray, Michael 1978 *Heidegger and modern Philosophy: Critical Essays*. New Haven: Yale University Press.

Oganesian, V.E. 1992 A Silver Goblet from Karashamb. *Recent Discoveries in Transcaucasia. Soviet Anthropology and Archaeology*. Spring, vol. 30, no.4.

O'Meara, J. Tim 1989 Anthropology As Empirical Science. *American Anthropologist* 91(2):354-69.

Ormrod, J. 1993 North Caucasus: Fragmentation or Federation? *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, yay. haz I. Bremmer and R. Taras. Cambridge: Cambridge University Press.

O'Shea, John 1992 Review of *The Domestication of Europe*, Ian Hodder. *American Anthropologist* 94(3): 752-3.

Palmer, Richard E. 1969 *Hermeneutics*. Evanston: Northwestern University Press.

Piggott, Stuart 1965 *Ancient Europe: From the Beginnings of Agriculture to Classical Antiquity*. Chicago: Aldine.

Plaskow, Judith and Carol P. Christ (eds.) 1989 *Weaving the Visions: New Patterns in Feminist Spirituality*. San Francisco: Harper.

Poliakov, Leon 1974 *The Aryan Myth: A history of Racist and Nationalist Ideas in Europe*. New York: Basic Books.

Potter, Parker 1992 Review of *Reading Material Culture: Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*, Christopher Tilley. *American Antiquity* 57(3):556-7.

Renfrew, Colin 1972 *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.

1986 Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, yay. haz Arjun Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press.

Rezepkin, A.D. 1992 Paintings from a Tomb of the Majkop Culture. *The Journal of Indo-European Studies* 20(1 and) 2):59-70.

Rosener, Judy B. 1990 Ways Women Lead. *Harvard Business Review* November-December: 119-25.

Shanks, M. and C. Tilley 1982 Ideology, Symbolic Power, and Ritual Communication: A Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices. *Symbolic and Structural Archaeology*, yay. haz Ian Hodder. Cambridge: Cambridge University Press.

1987a *Social Theory and Archaeology*. Cambridge: Polity Press.

1987b *Re-Constructing Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

1988 *Social Theory and Archaeology*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

1989 Archaeology into the 1990s. *Nowegian Archaeological Review* 22:1-54.
Sharon, M. 1988 The Birth of Islam in the Holy Land. *The Holy Land in History and Thought*, yay. haz Moshe Sharon. Leiden: E.J. Brill.
Shennan, Stephen 1982 Ideology, Change, and the European Early Bronze Age. *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
Sherratt, Andrew 1981 Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution. *Pattern of the Past*, yay. haz Ian Hodder, G. Isaac, and N. Hammond. Cambridge: Cambridge University Press.
1989 Review of *The Language of the Goddess*, M. Gimbutas. *Antiquaries Journal* 69 (2): 345-6.
1991 Review of *The Domestication of Europe*, Ian Hodder. *Antiquity* 65(248):742-3.
Spretnak, Charlene 1990 ecofeminism: Our Roots and Flowering. Diamond and Orenstein (1990).
Stone, Merlin 1976 *When God Was A Woman*. San Diego: Harvest books.
Stronach, D. 1981 Standing Stones in the Atrek Region: The Halat Nabi Cemetery. *Iran* 29:147-50.
Suny, R.G. 1988 *The Making of the Georgian Nation*. Bloomington and Stanford: Indiana University Press and the Hoover Institution Press.
1993a *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press.
Theime, Paul 1958 The Indo-European Language. *Scientific American* (Oct.):63-74.
Thomas, J. and A.W.R. Whittle 1986 Anatomy of A Tomb: West Kennett Revisited. *Oxford Journal of Archaeology* 5:129-56.
Thompson, E.P. 1966 *The Making of the English Working Glass*. New York: Random House, Vintage.
Todorova, Henrieta 1978 *The Eneolithic Period in Bulgaria*, Oxford: British Archaeological Reports, International Series 49.
Tringham, Ruth 1971. *Hunters, Fishers, and Farmers of Eastern Europe 6000-3000 BC*. London: Hutchinson University Library.
1991 Households With Faces: The Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains. *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, yay. haz Joan M. Gero and Margaret W. Conkey. Oxford: Basil Blackwell.
Tringham, Ruth, and Dusan Krstic (eds.) 1990 *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Monumenta Archaeologica 15. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
Tsetskhladze, G.R. 1992 Colchis and the Persian Empire: The Problems of Tehir Relationship. *Silk Road Art and Archaeology* 2.
1994 *Die Griechen in Colchis: historisch-archaeologische Abhandlung*. Berlin: Akademie Verlag.
van Fraassen, B.C. 1980 *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon.
Veit, Ulrich 1984 Gustaf Kossinna und V.G. Childe. Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vargeschichte. *Saeculum* 35(3-4):326-64.
1989 Ethnic Concepts in German Prehistory: A Case Study on the Relationship between Cultural Identity and Archaeological Objectivity. *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, yay. haz S. Shennan. London: Unwin Hyman. *One World Archaeology* 10:35-56.
Virchow, R. 1883 *Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus*. Berlin.
Watson, Patty Jo and Michael Fotiadis 1990 The Razor's Edge: Symbolic-Structuralist Archaeology and the Expansion of Archaeological Inference. *American Anthropologist* 92(3):629.
Wolf, E.R. 1982 *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press.
1984 Culture: Panacea or Problem? *American Antiquity* 49(2): 393-400.
Wylie, Alison 1989 Matters of Fact and Matters of Interest. *Archaeologial Approaches to Ethnic Identity*, yay. haz S.J. Shennan. London: Unwin Hyman.
1992 The Interplay of Evidential Constraints and Political Interests: Recent Archaeological Research on Gender *American Antiquity* 57(1):15-35.
Zhukov, B.S. 1929a Voprosy metodologii vydeleniya kulturnykh elementov i grupp. *Kultura i byt naseleniya Tsentralno-Promyshlennoi oblasti*, yay. haz V.V. Bogdanov and S.P. Tolstov. Moscow: Muzei Tsentralno-Promyshlennoi oblasti.
1929b Theoriya Khronologicheskikh territorialnykh modifikatsii nekotorykh neoliticheskikh kultur Vostochnoi Evropy po dannym izucheniya keramiki. *Etnografiya* 1:54-77.

ARKEOLOJİ BİLİMİ ÜZERİNE

MS 21. Yüzyılda Disiplinlerarası Arkeoloji

ROGER MATTHEWS

Bu makalede, Anadolu ve ötesindeki topraklarda arkeolojik çalışmaların ideal olarak nasıl yürütüldüğüne göz atmak istiyorum. Genel olarak amacım, dünyanın bu parçasında arkeolojinin nasıl filizlenip diğer sosyal bilimdalları arasında başını dik tutabilecek, tamamen modern ve disiplinlerarası bir meslek dalı haline geldiğini ortaya koymak. Bazı genel yorumların ardından, tek bir uzun soluklu proje üzerinde odaklanarak arkeolojik kazıya yönelik yaklaşımları irdeleyeceğim. Kazı, yüzey araştırması veya her çeşit tarihi sorgulama gibi tüm arkeolojik çalışma yöntemlerinin özü, damıtılarak üç temel alanda özetlenebilir:

a) araştırma planı;
b) ilgili kanıtların niteliği;
c) kanıtlara ulaşma yöntemleri.

Tüm arkeolojik çalışmaların bir araştırma planı ile başlaması (ve bitmesi) gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir; ancak birçok kazı açık seçik bir programın eksikliğini çekmekte ve belirgin stratejik amaçlar gözetilmeden çalışma sezonları arasında yalpalandığı gözlenmektedir. Mali kaynaklardan yararlanabilmek için rekabetin yükselmesi ve akademik yayın yönetmeliklerindeki artan titizlik, bu tip dümensiz gemilerin giderek batacağını garantilemektedir. Araştırma gayretinin yoksunluğundan özellikle muzdarip kur-

tarma kazısı projelerinde yerleşmeler, tahribatın hemen öncesinde, yalnızca o gün varoldukları ve yarın olmayacakları için kazılmaktadırlar. Bu nedenle bazı araştırma fonları, kurtarma kazılarına itibar etmemektedir. Ancak gerçekte, kurtarma kazıları için bir araştırma planı oluşturmak kurtarma amaçlı olmayan kazılar için bir plan oluşturmaktan daha zor değildir. Tüm kazılar araştırma amaçlı olmalıdır. Soru yalnızca, bunu yapmak için ne kadar zamana sahip olunduğudur.

Bir araştırma planı oluşturmak, arkeolojik mirastan akılcı biçimde çıkarsanabilecek bir soru veya daha ziyade, birbiri ile ilişkili birtakım sorular ortaya koymak anlamına gelir. Elbette, arkeolojik sorular yoktan var olmazlar; herhangi bir modern araştırma sorunu, disiplin geliştikçe daha da artacak biçimde, yapılmış ve yapılmakta olan araştırmaların ilmeklerinden oluşan örgü ile sıkı sıkıya ilişkili olmak durumundadır. Robert Braidwood'un 1950'lerde Irak'ın kuzeydoğusunda, Zagros eteklerinde çalışmaya başladığında oluşturduğu kesin ve tutarlı araştırma planı buna iyi bir örnektir: "İnsanoğlunun yaşam biçiminde, yerleşik köy-tarımcı toplulukların ilk ortaya çıkışına eşlik eden büyük değişimleri nasıl anlayabiliriz?" (Braidwood & Howe 1960, 1).

Braidwood'un buradaki inceleme konusu sıklıkla "büyük soru" olarak nitelenenlerdendir. Bu soru, avcılığın ve mevsimsel yer değiştirmelerin giderek yılboyu tarıma ve yerleşik yaşama dönüştüğü, insan topluluklarının gelişiminde esas olan bir evre ile ilişkilidir. Anadolu ve çevresinin, büyük sorulara yanıt aramaya özel olarak uygun olduğunu vurgulamakta yarar var. Yakın zamanda yapılan bir yüzey araştırmasında, Clive Gamble geniş ölçekte arkeolojinin ilgisini düzenli olarak canlı tutan beş büyük soruyu tanımladı: hominidlerin kökenleri, modern insanın kökenleri, tarımın ve evcil hayvanların kökenleri, uygarlık ve kentleşmenin kökenleri ile modernitenin kökenleri (Gamble 2001, 157). Anadolu arenasında, dolaylı bile olsa, tüm bu soruların üstesinden gelinebilir.

Yukarıda a), b) ve c) olarak belirtilen üç temel sorun elbette birbiri ile ilintilidir. Günümüze ulaşabilmiş olan kanıtların cevap veremeyeceği sorulardan oluşan bir araştırma planının herhangi bir geçerliliği yoktur. Kişi hayal de kurabilir tabii. Doğru, hayal kurmak arkeolojinin bir parçasıdır, ancak pragmatik bir araştırma stratejisine bağlı kalmak mali kaynaklara ulaşmak açısından daha etkili ve fonlar için daha çekicidir. Ayrıca, araştırma planları varolan kanıtların ulaşılabilirliğini de hesaba katmak durumunda-

dır. Zaman ve para değerli kaynaklardır ve araştırma planlarının, belirgin sonları hedefleyen taktikler üzerinde temellendirilmesi gerekmektedir. Bir proje, araştırma planı ile başlamasına rağmen, planda yer alan sorulara ilişkin kanıtların ortaya çıkması ve incelenmesi, ister istemez, proje ilerlerken araştırma konularının kısmen değişmesini beraberinde getirecektir. Bu nedenle sorular, kanıtlar ve yaklaşımlar arasında "her zaman anlık, akıcı ve esnek" (Hodder 1997) bir ilişki vardır.

Kazı: kontrollü tahribat

Bir arkeolojik yerleşmenin kazısı hafife alınacak bir işlem değildir. Anadolu ve ötesindeki birçok kazı, tamamlanmalarından onlarca yıl sonra dahi, sınırlı ön raporlar haricinde yayınlanmadan kalmıştır. Bazı arkeologlar, ana raporlarını yayınlamadan, birkaç yılda bir yerleşme değiştirerek kazmayı sürdürmüşlerdir. Ama bu günler değişiyor ve artık birçok ülke yayınların tatmin edici biçimde gelişmesini sağlamak için arazi çalışmalarına izin çıkarmadan önce katı koşullar ileri sürüyor. Diğer taraftan, bazı arkeologlar ise kısa sürede ve ayrıntılı yayın yapmak konusunda aşırı derecede titiz davranmaktadırlar.

Diğer bir önemli bakış açısı ise birçok yetkilinin, bir arkeolojik yerleşmenin, tehdit altında değilse, hiç kazılmaması gerektiği yönündeki düşüncesi. Arazi çalışması izinleri konusunda doğrudan sorumlu olan Türkiye Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün görüşü de özünde budur ve kurumun şu anda geçerli olan politikası, yeni araştırma projelerine izin vermeyip, kurtarma projelerine görece rahatlıkla izin çıkarmak yönündedir. Suriye'de de benzer bir politika egemendir. Neden? Yerel yetkililerin Türkiye, Suriye ve yakındaki ülkelere çalışmak için gelen çok sayıda yabancı ekiple ancak başa çıkabildiği göz önünde bulundurulursa, bunun kısmen bir personel sorunu olduğu anlaşılıyor. Diğer bir neden ise, herhangi bir arkeolojik yerleşme, baraj suları altında kalmak, defineci faaliyetlerine maruz kalmak veya benzeri bir nedenle tehdit edilmiyorsa onu huzur içinde bırakmak gerektiği yönündeki hissin giderek güçleniyor olması. Üstelik bazı kimseler, arkeolojik teknikler sürekli gelişiyor olduğundan, teknikler olabildiğince ilerleyene dek yerleşmelerin kazılmaması gerektiğini düşünüyor.

Şahsen, bu yaklaşımlardan birkaç nedenle sakınılması gerektiğini düşünüyorum. İlkin, arkeolojik teknikler ancak faal arazi çalışmaları sayesinde ilerleyebilir. Eğer kazmazsak, daha iyi nasıl kazacağımızı öğrenemeyiz.

İkinci olarak, keşfedilecek onca bilinmeyen şeyin gelecek kuşakların ayrıcalığı olmasına izin veremeyecek denli sabırsız ve meraklıyım. Durum bunu bekleyemeyecek kadar fazlasıyla heyecan verici. Üçüncüsü, sonsuz olmamasına karşın arkeolojik miras oldukça zengin ve inanıyorum ki doğru değerlendirildiği takdirde bugüne de yarına da yetecek kadar arkeolojik malzeme var. Örneğin, Çatalhöyük gibi bir yerleşmenin (arzu edilecek olursa) tamamen kazılması onyıllarca değil yüzyıllarca sürecek bir iştir. Dördüncüsü, daha önce de belirttiğim gibi, kurtarma kazıları da bir araştırma programı çerçevesinde planlanabilecek olmasına rağmen, gerçekten büyük ve önemli projeler kuşkusuz kurtarma kazıları için mümkün olmayan zaman dilimlerini kapsayacak biçimde planlanan ve onyıllarca süren salt araştırma projeleridir. Her yönüyle gelişkin bir temel kazı projesi bugün, en az on yıl ve tercihen daha uzun bir sürenin adanmasını gerektirir. Türkiye ve Suriye'de sürmekte olan birçok kazı 25 yıllık planlara göre tasarlanmıştır ve Irak'taki birçok eski proje de yaklaşık böyle bir sürede tamamlanmıştır. Bu nedenlerle, Anadolu'da arkeolojinin pratikte nasıl yürüdüğünün somut bir örneği olmasını amaçlayarak, bu makalede dikkatimizi salt araştırma amaçlı, uzun soluklu bir kazı üzerinde odaklayacağım.

İç Anadolu'nun güneyinde Konya Ovası'nda yer alan Çatalhöyük'te sürmekte olan araştırmanın planını irdeleyeceğim. Çatalhöyük'te uygulanan arazi teknikleri ve yaklaşımlar, çağdaş Bouqras veya Umm Dabaghiyah gibi yerleşmelerde de uygulanabilirdi. Aslında, Çatalhöyük projesinin yaklaşımlarının ve tekniklerinin tümü, yöresel uyarlamalarla, herhangi bir döneme ait ve herhangi bir bölgede yer alan tüm arkeolojik yerleşmelerin araştırılmasında verimli bir biçimde kullanılabilir. Çatalhöyük projesi geniş anlamda bu disiplin için o denli önemlidir ki göz ardı edilemez. Ayrıca 1993-96 yılları arasında Çatalhöyük'te arazi çalışmaları sorumlusu olarak bulunduğumdan, projenin niteliğini ve yapısını tartışmak için kendimi yetkin görüyorum. Çatalhöyük'ü, arkeologların işlerini nasıl yaptıklarına dair bir örnek olarak kullandığımı aklınızdan çıkarmayın. Burada projeden çıkan heyecan verici sonuçların yalnızca küçük bir kesitini bile tanıtma fırsatım yok, bu nedenle ilgilenen okurları sunulan kaynakçaya göz atmaya davet ediyorum. Bu makalede yalnızca teoriler, yaklaşımlar ve teknikler üzerinde duracağım.

Modern bir varlık olarak Çatalhöyük bir sürpriz olarak başladı ve ardından, modern arkeolojinin iki sıradışı beyni, James Mellaart ve Ian Hodder, için bir sıçrama tahtası ve deneme alanı olma görevini üstlendi. Zamanında

geniş kabul gören bir inancı ortaya koyarak, 1956'da Seton Lloyd şöyle demişti: "Bugünkü Türkiye'nin büyük kısmı ve özellikle de daha doğru biçimde Anadolu olarak tanımlanan bölge, Neolitik döneme ait hiçbir yerleşim izi barındırmamaktadır" (Lloyd 1956, 53). Yalnızca birkaç yıl sonra, Lloyd'un meslektaşı James Mellaart Türkiye'nin bugün bilinen en büyük ve tüm Güneybatı Asya'nın en önemli Neolitik yerleşmelerinden biri olan Çatalhöyük'te kazıya başlamıştır. 1960'lardaki kazılar höyükte zengin ve sembolik buluntularla yüklü, sıkışık bir doku oluşturan kerpiç evlerde yaşayan en azından birkaç bin nüfuslu bir topluma dair kanıtlar ortaya koydu. James Mellaart yüksek statülü bireylerin yaşadığı, incelikli mimarisi ve özenli süslemeleriyle farklılık gösteren rahiplere ait bir mahalleyi kazdığına inanmıştı (Mellaart 1967). 1966 döneminden sonra Mellaart'ın höyükteki çalışmaları son buldu.

Ancak, binlerce yıllık uykusundan bir kez uyandırılmış olan yerleşme uzun süre sessiz kalmayacaktı. "Çatalhöyük ve ben, biz birbirimizi var ediyoruz. Kendi ayrı biçimlerimizi, birbirimize dayanan, ortak etkileşimimizden alıyoruz." (Hodder 1990, 20). Bu şiirsel ve yalvaççа sözlerle, dünyanın önde gelen arkeoloji teorisyenlerinden biri, Çatalhöyük karşısında bugüne dek gelen ve büyük olasılıkla kariyerinin sonuna dek sürecek olan bir taahhütte bulunuyordu. Ian Hodder'ın ilgisini Çatalhöyük'teki yapıların birçoğunda bulunan duvar resimleri ve kabartmalardaki zengin sembolizm ateşlemişti. Mellaart'ın yerleşme üzerine yayımladığı kitaba (Mellaart 1967) bakarak Hodder "bu imgelemdeki vahşetin üzerinde canlı bir etki bıraktığını" (Hodder 1990, 4) itiraf eder ve yerleşmedeki sanatın altında yatan bir kurallı sistemin varlığını öne sürerek devam eder: eril ve dişil, iç ve dış, ölüm ve yaşam, yabanıl ve evcil gibi kutuplar arasındaki zıtlık ve etkileşim... Yaklaşık aynı zamanlarda bir Fransız arkeolog ve teorisyen, Jean Daniel Forest, Çatalhöyük sanatı hakkında kendi düşüncesini geliştiriyordu. Son derece kamçılayıcı birkaç makalesinde de belirttiği gibi Forest, Çatalhöyük sanatının içeriği kadar konumunun ve arkeolojik bütün içindeki yerinin de tasarlanmış olduğunu, hiçbir koşulda rastgele yapılmadığını bir öncül olarak kabul ediyordu ve sanatın ardındaki yapısal ilkeler olarak akrabalık, soy zinciri, "yaşam ve ölüm ekseni", eril-dişil gerilimi kurallarını belirliyordu (Forest 1993; 1994).

Çatalhöyük'te bugünkü araştırmalar ve ilgili çalışmaları kapsayan program böylece başlangıcından itibaren, sembolizm ve sanatın doğası ve sosyal açıdan öneminin sorgulandığı bir ortamda kök salmış oldu. "Anlamı nedir

bu sanatın?" araştırmanın birincil sorusu olarak anlaşılabilir. 1993'ten bu yana çalışmalar ilerledikçe, birçoğu arkeolojinin genelgeçer soruları olan beslenme alışkanlıkları, gömü gelenekleri veya belirli maddi kültür verileri ile ilgili çalışmaların yanı sıra arkeoloji disiplini için yeni olan Çatalhöyük'ün bugünkü ilgili kurumlar (yerel köy halkı ve yerel yetkililer, yabancı arkeologlar, "Ana Tanrıça" taraftarları) için yeri ve öneminin anlaşılması veya höyüğe yaklaşımları belirleyecek olan bir "yansıtıcı metodoloji"nin (Hodder 2000) geliştirilmesi yönündeki bilinçli çaba gibi birçok araştırma konusundan oluşan karmaşık bir ağ düzenli olarak örülegeldi. Özünde Çatalhöyük, yüzey araştırması, kazı, analiz ve yorum ile fikirlerin üretildiği, incelendiği, denendiği ve tartışıldığı bir laboratuvar haline geldi. Bu karmaşık ve çok yönlü sürecin çoğu, az çok faal olarak projenin düzenli yayınlarından veya daha doğrudan projenin iddialı ve başarılı web sitesinden (http://catal.arch.cam.ac.uk/catal/catal.html) takip edilebilir.

Bu durumda, arkeologların Çatalhöyük'teki geçmiş karşısındaki yaklaşımları nedir? Bu yaklaşımların niteliklerini irdelemeden önce, şunu belirtmek gerekiyor ki, Hodder için Çatalhöyük'teki araştırma, tüm arkeolojik çaba gibi geçmişin incelenmesi değil, şimdinin incelenmesi. "Neolitiğin şairi olarak" Hodder, "düşünce ve eylemlerimizin ne denli geçmişe dayanarak yaratıldığı" üzerinde yoğunlaşarak "geçmişten ayrı bir şimdi fikrini aşındırmayı" amaçlıyor (Hodder 1990, 279). "Maddesel bütünlük içinde kazılan ve kısmen maddesel sınırlamaların buyurduğu biçimde ortaya çıkan, geçmişten gelen eserler, şimdi hakkında düşünebilmemizi ve şimdiyi değiştirmemizi sağlayan bir deneyim zenginliği sunar." (Hodder 1990, 19). Bu sözler yazıldıktan on yıl sonra, anlamları fiilen çok daha açık bir hal aldı: "Arkeolojik Çatalhöyük yerleşmesinin, günümüzün farklı toplulukları üzerinde etkisi vardır. O, bu çeşitli gruplar ve bireyler ile onların geçmişi yapılandırışı arasında aracılık yapmaktadır... Arkeolog, laboratuvara ve açmaya nüfuz eden sürekli bir müzakere içindedir." (Hodder 2000, 14).

Çatalhöyük'teki faal arkeolojinin bu incelemesinde, yerleşmeye bir dizi farklı mercek tutacağım ve bu mercekleri art arda bölge, yerleşme, yapılar, yaşayanlar, nesneler ile toz ve moloz arasındaki en ufak parçacıklara odaklayacağım. Burada ilgimizi geçmişe olan bakış açılarımız ve yaklaşımlarımız üzerinde yoğunlaştırdığımıza göre, merceklerimizin doğası ve yapısı da bizi merceğin diğer tarafındaki bulanıklığı ortadan kaldırdığımızda seçebilir olduklarımız kadar ilgilendiriyor.

İlk ve en kaba merceğimiz Çatalhöyük'ü bölgesel boyutta değerlendirmemize olanak tanıyor. Neolitik dönemde bölgenin yerleşim dokusu içine nasıl oturuyordu Çatalhöyük? Bu yerleşim dokusu zaman içinde nasıl evrildi? Bu soruları yanıtlayabilmek için bir bölgesel yüzey araştırması planlamak gerekmektedir. Yüzey araştırması, yerleşim tarihinin resimlerini oluşturabilmek için yüzey şekillerinin okunması yolunda sistematik yaklaşımlar içerir. Çatalhöyük bir yokluk içinde var olmadı. Bölgedeki yerleşmelerin boyutlarını ve dağılımını ne kadar iyi anlayabilirsek, yerleşmenin önemini o denli iyi kavrarız. Çatalhöyük'ün içinde bulunduğu Konya Ovası'nda motorlu taşıtlar ile dolaşarak ve yürüyerek yerleşmelerin yerlerini saptıyor ve üzerlerindeki malzemeden (genellikle çanak çömlek parçalarından) yola çıkarak da hangi döneme ait olduklarını belirliyoruz (Baird 1996). Birçok ufak ve daha eski yerleşme, yakın zamanda oluşan alüvyal dolgu altında kalmış veya erozyon nedeniyle yok olmuş olabileceğinden, ne tüm var olmuş yerleşmeleri saptamak mümkün, ne de bu denli geniş bir alanda bunu gerçekleştirebilmek için yeterli zaman var. Bu nedenle örnekleme stratejileri belirlemek ve yüzey araştırmalarını yeryüzü şekillerinin zaman içinde nasıl evrildiğini belirleyecek jeomorfolojik araştırmalarla uyum içinde yürütmek gerekli. Bu yaklaşım, yerleşmelerin erozyon ve alüvyon birikiminden kaynaklanan yok olma hızı ve oranı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamakta. Bu yöntemleri kullanarak, zaman içindeki yerleşim dokusuna ilişkin geçici resimler, diğer bir deyişle bir dizi enstantane fotoğrafı, oluşturmayı başardık. Önemli bir sonuç, Neolitik dönemde Konya Ovası'nda dağınık birkaç çok daha küçük yerleşmenin arasında Çatalhöyük'ün çok büyük önem taşıyan bir yerleşme olduğu. Böylece tek bir büyük merkezi yerleşmeyi çevreleyen daha küçük yerleşmelerden oluşan, iki modelli bir dokuya sahibiz. Bu temele dayanarak iki çok farklı tipteki yerleşimin aralarındaki etkileşim gibi sorunları ele almaya başlayabiliriz. Küçük yerleşmeler Çatalhöyük'ün kontrolü altında mıydı ve kültsel, ekonomik, sosyal vb. birtakım alanlardaki işlevleri Konya Ovası'nda tek başına Çatalhöyük mü üstlenmişti?

Diğer bir mercek, geçmişteki yerleşmeleri ve toplumları çevre koşulları ve yeryüzü şekilleri bütünü içinde inceleyen jeoarkeolojinin merceği. Jeoarkeolojinin teknikleri, karada veya göl diplerindeki dolgulardan karotlar almak gibi geçmişin çevre koşulları ile ilgili verileri elde etmeyi amaçlayan çalışmalara dayanır. Göl yatağı dolgularındaki polen kalıntıları, geçmişteki bitki örtüsü ve dolayısıyla iklim hakkında son derece ayrıntılı veriler sunabi-

lir. Elde edilen dolguların tarihlenmesiyse radyokarbon ve ışıma gibi çok çeşitli yöntemler sayesinde yapılabilir. Bu yöntemler kullanılarak Çatalhöyük'ün MÖ 10.000'de Holosen dönemin başlamasının ardından kurumaya yüz tutan iri bir göl yatağında oluşan alüvyonlu bir ova üzerine kurulduğu anlaşılmıştır (Roberts 1996). Yerleşmenin yakınından sel baskınına neden olmuş olabilecek bir ırmak akmaktaydı. Bu durum, bugün höyüğün yükselmesi ile sonuçlanmış olan yerleşmeyi sürekli daha yükseğe kurma çabasını da açıklayabilecek iyi bir neden olmalıydı. Neolitik Çatalhöyük sakinleri çevrelerindeki ırmak, bataklık, ova, tepeler ve dağları içeren çok çeşitli ulaşılabilir ekolojik nişlerden, yüksek bitki ve hayvan türleri çeşitliliğinden beslenme ve diğer amaçlar için yararlanmış olmalılar. Jeoarkeolojik yaklaşım ayrıca ortaya koymuştur ki, yerleşmenin yakın çevresi 2-3 m kalınlığındaki bir yerleşme sonrası alüvyonlu dolgu ile kaplıdır ve bu durumda yerleşme ilk kurulduğu haliyle bugün göründüğünden çok daha büyüktür.

Buradan itibaren merceğimizi yerleşmenin kendisine çevireceğiz. Yerleşmede iskânın genel yapısını ele alarak başlayacağız. 1960'larda Mellaart, höyüğün küçük bir kesiminde kazı yaptığında, bu kesimde bulunan görsel nitelikli yapıların belki de rahiplere ait olan özel işlevli bir mahalleye işaret ettiği sonucuna varmıştı (Mellaart 1967). Bu fikir herhangi bir biçimde denetlenebilir miydi? Diğer bir deyişle, Mellaart'ın gün ışığına çıkardığı yapılar tüm yerleşmeyi ne derece temsil ediyordu? Bu saptamanın öngördüğü gibi Çatalhöyük işlevsel farklılıkları bulunan kesimleri ile bir kent mi yoksa mekânların kullanımında çok daha az işlevsel farklılık gösteren iri bir köy yerleşmesi miydi? Özel faaliyetler için ayrılmış büyük yapılar var mıydı yerleşmede? Yerleşmenin yayıldığı alanın tümü hemzemin olarak iskân edilmiş miydi? Zamanın belli bir kesitinde Çatalhöyük'te kaç kişi yaşamıştı? Bu tip sorular, yerleşmeye bir bütün olarak yaklaşmanın gerekliliğini diretmekte. Ancak yerleşmeyi geniş alanda kazmak, tek bir yapıyı kazmanın birkaç sezon sürdüğü düşünülecek olursa, çok uzun bir zaman gerektirir. Yerleşmeyi büyük ölçekte kapsayacak araştırma yöntemlerine gereksinmemiz vardır. Bu yöntemler, müdahaleci olmayan yüzey toplaması, yüzey planlaması gibi teknikleri ve yüzeyin hemen altındaki dolguların niteliğini incelemeye yönelik birtakım bilimsel yöntemleri içermektedir. Kısacası, yüzey buluntularının sistematik olarak toplanması yerleşme genelinde farklı dönemlere tarihlenen yerleşim izlerinin yayılımını ortaya koyabilir (Matthews 1996a). Çatalhöyük'ün güney ucunda Roma-Bizans dönemi yerleşiminin yoğunlaştığı bu

yöntem ile belirlenmiştir. Yüzeyden toplanan malzemenin değerlendirilmesinde, yerleşmenin son kez terk edilmesinin ardından yüzeydeki dağılımı belirleyen karmaşık ve çeşitli süreç ve etkenlerin bilincinde olmak gerekmektedir. Bu etkenler arasında hayvanların toprağı karıştırması, rüzgâr ve yağmur erozyonu ile bitki örtüsü yer alabilir.

Çatalhöyük'te ve diğer yerleşmelerde kapsamlı biçimde uygulanan yüzey tekniklerinden biri yüzey sıyırmasıdır. Yöntem, yüzeyden ince bir tabaka toprak kaldırılıp, yeni yüzeyin özenle temizlenmesi ve ortaya çıkan izlerin fotoğraflanıp, planlarının çizilmesinden ibarettir. Bu teknik, içerik açısından detaylı bilgi sunmaz ancak, toplum yapısı hakkında fikir verebilecek biçimde geniş alanda mimari ve yerleşim dokusu özelliklerini ortaya serme gücüne sahiptir. Örneğin Çatalhöyük'ün kuzey kesiminde birkaç hafta içinde 1900 m^2lik alanda 30'un üzerinde Neolitik yapının planı gün ışığına çıkarılabilmiştir (Matthews 1996b). Bu kerpiç yapıların planlanışı ve iç bölümlenmeleri ile höyüğün diğer kesimlerinde, yine yüzeyde saptanan diğer bazı yapılar, yukarıdaki paragrafta belirlenen sorulara henüz kesinleşmeyen yanıtlar sunmaya başlamıştır. Yapılar, 1960'larda Mellaart tarafından kazılan yapılarla tamamen aynı özellikleri göstermektedir ve mekânsal önemi veya farklılığı olan herhangi bir büyük yapı bulunmamaktadır. Elbette, yerleşmenin daha geniş kesimleri açıldıkça yanıtların güvenilirliği artacaktır.

Diğer müdahaleci olmayan yüzey teknikleri yeraltının radar ile incelenmesi, elektrik direnci ve manyetik ölçüm araştırmaları gibi uzaktan algılama yöntemlerinden oluşmaktadır. Çatalhöyük'te bu tekniklerin sınırlı uygulamaları, büyük ihtimalle dolguların fiziksel nitelikleri nedeniyle, çok başarılı sonuçlar doğurmamıştır (Shell 1996), ancak diğer birçok yerleşmede kent planlarının önemli bir kısmı bu teknikler sayesinde ortaya konabilmiştir.

Ve sonunda bir sonraki merceğimize, kazıya vardık. Yerleşmenin bölge içindeki yerini, çevre ile ilişkisini, bugün gördüğümüz höyüğü biçimlendiren süreci ve yerleşmenin bugünkü yüzeyinde yerleşimin evreleri ile genel dokusunu öğrenmiş bulunuyoruz. Kazının irdelenmesinin öncesindeki bu oldukça uzun prelüd, umarım, toprağa bir kürek dahi değmeden önce yerleşmenin ve konumunun açıklığa kavuşmasının önemini vurgulamayı başarmıştır. Ama şimdi kazıya başlama zamanı. Bir yerleşmeyi kazmaya nereden başlanacağını birçok etken belirler. Eğer Çatalhöyük'te olduğu gibi yüzey planı etkin biçimde çıkarılırsa, bu karar en azından somut verilere dayanacaktır. Anadolu ve diğer bölgelerdeki birçok arkeolog, kazı öncesinde yeterli

yüzey incelemesi yapmadığından sonuçta amaçlanan döneme ait olmayan ve beklenen özelliklere sahip olmayan eserlerle karşı karşıya kalmakta ve bu iş için kayda değer ölçüde zaman ve para harcamış olmaktadır.

Kazı, tercihen kronolojik olarak birikimin aksi yönünde – diğer bir deyişle en geç dolguları öncelikli olarak kaldırarak – geçmişe ait maddi birikimin sistematik biçimde parçalarına ayrılmasını gerektirir. Kazı, arkeolojik mirasın geri dönüşsüz biçimde yok edilmesidir ve bu nedenle fotoğraflama, çizim, ayrıntılı tarif, örnekleme ve toplamayı içeren özenli bir belgelemeyi şart koşmaktadır. Maddi kalıntıların toplanmasında ise topraktaki karbonize olmuş bitki kalıntılarını elde edebilmek için yüzdürme tekniği, küçük boyutlu eserler ile balık kılçıkları, yumuşakça kabukları ve taşlaşmış gübre gibi mineralleşmiş organik kalıntıları elde etmek için çeşitli boylarda eleklerin kullanılması, el değmemiş dolgu kütlelerinin mikroskobik inceleme için ayrıştırılması gibi teknikler kullanılmaktadır. En yaygın kullanılan kazı yöntemi, tanımlanan bir arkeolojik birimin kendi bütünlüğü içinde belgelenmesi ve kaldırılmasından ibaret olan tekil planlamadır. Arkeolojik birimlerin birbirinin peşisıra tanımlanması, belgelenmesi ve kaldırılması ile kazı sürer. Kaldırılan dolgular arasındaki ilişki genelde Harris Matrisi olarak adlandırılan bir düzey biçiminde kavramsal olarak yeniden kurulur.

Kaldırılan birimlerin içinden bir maddi kültür kalıntısı topluluğu elde edilmektedir. Bu verilerin arasında öncelikle toprak yer alır. Örneğin kaldırılan birim bir kerpiç duvarsa, kullanılan toprağın özellikleri, yapı malzemelerinin tercihi ile ilgili fikir verecektir. Yerleşim dolguları ve özellikle de atık dolgular çoğunlukla çeşitli uğraşlarla ilgili fikir verebilecek kanıtlar içerir. Pişirme ve yemeden arta kalan ve hem beslenme hem de doğal çevre hakkında aydınlatıcı olan hayvan kemikleri ve bitki kalıntıları, kırılmış çanak çömleklere ait parçalar, obsidiyen ve çakmaktaşından aletler ve atık parçalar, bir çocuğun oyuncağı veya bir yetişkinin idolü olabilecek kil nesnelere ait parçalar ve daha nice dağınık maddi kültür kalıntısı... Çatalhöyük'te etkin biçimde kullanılan görece yeni tekniklerden biri de mikromorfoloji. Bu teknik, taban sıvaları katmanları ve ilintili yerleşim tabakaları gibi el değmemiş dolguların bloklar halinde kaldırılıp, laboratuvar ortamında geniş ve ince kesitlerin ayrıştırılarak levhalar haline getirilebilmesine olanak tanıyan bir tür reçine ile sertleştirilmelerinden meydana geliyor. Bu ince kesitler çeşitli derecede ve türde mikroskobik gözlemlerle incelenebiliyor. Bu yöntem, yerleşmede kullanılan en hassas merceklerimizden. Bu tekniği, özellikle diğer kimyasal ve fi-

ziksel analizler ile birlikte kullanarak yemek hazırlama, sıvalı tabanları sıkıştırma, pişirme, ateş yakma vb. ev içi ve diğer birçok uğraşın başka yöntemlerle saptanamayacak izlerini ortaya koymak olası (Matthews 1997).

Zamanla tüm bir yapı özgün sıvalı tabanları ve belki de boyalı olan duvar yüzeyleri ile, tüm molozdan temizlenmiş olarak vücuda geliyor. Siz, iz bırakmayacak cinsten pabuçlarınızla, sekiz bin yıldan daha uzun zamandır kimselerin basmadığı beyaz sıvalı tabanda usulca yürüyorsunuz. Böylesi bir yapının içinde yaşamanın neye benzediğini hayal etmeye çalışıyorsunuz, ama başarmak güç. En azından dam bugüne ulaşamamış ve yapı özgün halinde olduğundan çok daha ferah görünüyor. Ama karanlığı canlandırabilirsiniz gözünüzde; duvarların yakınlığını, dumanlı atmosferi, bir çömlekte pişen mercimeğin kokusunu, ardından yakılan tezeğin alazladığı ateşin kırmızı boyalı duvarlar üzerinde dansettirdiği sıvalı boğa başı gölgelerini, bir kadının dam üzerinde gezinen ve ahşap merdivenden aşağı inen ayak seslerini... Onu selamalamak için başınızı çeviriyorsunuz. Tarlalardan, avdan veya alet yapmak için obsidiyen aradığı bir takastan dönüyor o. Selamınız karşısında gülümsüyor, dudakları aralanıyor ve diyor ki...

Bu noktada, son bir kez ve sonsuza dek Hint-Avrupa sorununu çözmenin eşiğinde iken, uyanıyorsunuz ve modern arkeolog gözünüz tekrardan işine koyuluyor. Gözünüz sıvanın içindeki hafif çukurluklara ve renk ayrılıklarına takılıyor, tabanın altında kazılarak gün ışığına çıkarılmayı bekleyen insan gömülerinin izlerine. Evin ilk sahipleri ile tanışma zamanı. Maalesef konuşamıyorlar, en azından dile gelemiyorlar, ama çok şey anlatıyorlar bizlere. Ölülerini yaşam mekanlarının sıvalı tabanlarının yalnızca birkaç santim altına gömmek Çatalhöyük sakinleri için çok yaygın bir uygulama idi. Gömülerin ev içindeki dağılımlarını, yaş ve cinsiyetlerini inceleyerek ölüm sonrası işlemlerin nitelikleri belirlenebiliyor. Çatalhöyük'te 1 no'lu yapının 30 m^2den daha dar bir alanı kaplayan tek bir odasının tabanı altında 67 birey gömülmüştür. Odanın kuzeybatı köşesindeki gömülerin tümü çocuklara ve gençlere aitken doğu kenarındakilerin tümü yetişkinlerden oluşmaktadır. Bu iki alanın ortasındaki bir kesimde ise ölü doğumlar ve anneleri temsil edebilecek olan çok küçük bebekler ve yetişkinlere ait gömüler bulunmaktadır. Bu düzen neyi ima ediyor? Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Forest zekice tasarlanmış makalelerinde (Forest 1993; 1994), Çatalhöyük sanatı ve sembolizminin düzenini belirleyen, eril-dişil ve ölüm-yaşam eksenlerini de içeren birtakım etkenleri irdelemişti. 1 no'lu yapıda, duvar resimlerinin ve kabart-

maların da içeriğine ve konumuna uygun olarak, aynı eksenler doğrultusunda, yaş ve cinsiyetlerine göre yerleştirilmiş gömülerin konumunu da Forest tarafından çizilmiş olan genel çerçeve içinde algılamak olasıdır. Öyleyse başladığımız yere, sanata, geri dönüyoruz ve birincil sorumuza doğru yol almış bulunuyoruz: "Anlamı nedir bu sanatın?". Ancak bu yol boyunca, umarım, Anadolu'daki bir modern disiplinlerarası araştırma projesini değerlendirme ve takdir etme fırsatını edindik.

KAYNAKÇA

D. Baird. 1996. The Konya Plain survey: aims and methods. *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde, ed. I. Hodder. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research & British Institute of Archaeology at Ankara, 41-46.

R. J. Braidwood & B. Howe. 1960. *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. (Studies in Ancient Oriental Civilizations 31.) Chicago (IL): University of Chicago Press.

J.-D. Forest. 1993. Çatal Hüyük et son décor: pour le déchiffrement d'un code symbolique. *Anatolica Antiqua* 2, 1-42.

—1994. Towards an interpretation of the Çatal Höyük reliefs and paintings. *1993 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* içinde. Ankara: Anatolian Civilizations Museum, 118-136.

C. Gamble. 2001. *Archaeology: the Basics*. London: Routledge.

I. Hodder. 1990. *The Domestication of Europe*. Oxford: Basil Blackwell.

— 1997. 'Always momentary, fluid and flexible': towards a reflexive excavation methodology. *Antiquity* 71, 691-700.

— (ed.) 2000. *Towards Reflexive Methodology in Archaeology: the Example at Çatalhöyük*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research & British Institute of Archaeology at Ankara.

S. Lloyd. 1956. *Early Anatolia*. Harmondsworth: Penguin.

R. Matthews. 1996a. Systematic surface collection. *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde , (yay. haz.) I. Hodder. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research & British Institute of Archaeology at Ankara, 73-77.

— 1996b. Surface scraping and planning. *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde, (yay. haz.) I. Hodder. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research & British Institute of Archaeology at Ankara, 79-99.

W. Matthews, C. A. I. French, T. Lawrence, D. F. Cutler & M. K. Jones. 1997. Microstratigraphic traces of site formation processes and human activities: high definition archaeology. *World Archaeology* 29/2, 281-308.

J. Mellaart. 1967. *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames & Hudson.

N. Roberts, P. Boyer & R. Parish. 1996. Preliminary results of geoarchaeological investigations at Çatalhöyük. *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde, (yay. haz) I. Hodder. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research & British Institute of Archaeology at Ankara, 19-40.

C. A. Shell. 1996. Magnetometric survey at Çatalhöyük East. *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde, (yay. haz.) I. Hodder. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research & British Institute of Archaeology at Ankara, 101-113.

"Arkeologlar, her kazının bir yok etme olduğunu, toprağın kitabının, sayfaları çevrildikçe yok olduğunu ve yalnızca korumanın, zamanın karşı konulmaz aşındırmasını yavaşlatabileceğini bilirler."

Aklın Arkeolojisi Yapılabilir mi?
Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru

COLIN RENFREW

Bilişsel arkeoloji –maddi kalıntılardan yola çıkarak geçmişin düşünme biçimlerinin incelenmesi– bu alanda çalışanlar açısından hâlâ o kadar çok zorluklar içermektedir ki, yeni değilse de, her durumda belirsiz bir uğraş izlenimini uyandırmaktadır. Bunun böyle olması belki de biraz tuhaftır, çünkü kuşaklar boyunca arkeologlar eski çağlarda yaşamış insanların düşünce ve inançları hakkında, erken dönem uygarlıkların dinleri hakkında ve tarihöncesi toplulukların sanatı hakkında oldukça özgür bir tutumla yazılar yazmışlardır. Ne var ki, 1960'lı ve 1970'li yılların Yeni Arkeoloji hareketi bir noktayı apaçık görmemizi sağladı: Daha önce yapılmış çalışmalardan büyük bir bölümü bazı açılardan sağlam temellere dayanmıyordu ya da en azından geçmişin simgesel dizgeleri hakkında öne sürülmüş görüşlerin dayandığı çıkarsama ilkeleri çoğu zaman açık olarak dile getirilmemişti ve pek çok durumda hatalıydı.

Arkeoloji biliminin olası kapsamına ilişkin bu bilinçliliğin, süreçsel arkeolojiye (Yeni Arkeoloji zamanla bu şekilde adlandırılmıştır) egemen olan iyimserlik havası da göz önünde bulundurulduğunda, aslında bu kitabın başlığında "eski zihin" olarak adlandırdığımız şeyin çeşitli yönlerini ele alan, sağlam savlar üzerine kurulmuş birçok yazının yazılmasına yol açması gerekirdi. Ama başlangıçtaki iyimserliğe karşın, sonuç böyle olmadı ve başlangıç döneminde süreçsel arkeoloji alanında çalışanların ilgisi insan uslamlaması ya da simgesel yapılardan çok, yaşamın daha doğrudan maddi yönlerine yöneldi. Leslie White ile Lewis Binford'un izinden gidilerek kültür çoğu

zaman "insanın beden dışı uyum sağlama araçları" olarak tanımlanıyordu. Bu alanda çalışanlar, sonradan pek de haksız sayılamayacak bir biçimde "işlevselci" olarak nitelendirilen bir bakış açısından yola çıkarak, genellikle geçmişin ekonomik yönlerine, bazen de toplumsal yönlerine ağırlık veriyor ve erken dönem toplumlarının inanç yapılarını, hatta çoğu zaman iletişim düzenlerini görmezlikten geliyorlardı. Sözünü ettiğimiz dönem, işlevsel-süreçsel arkeoloji adını verebileceğimiz arkeolojik yaklaşımın egemen olduğu dönemdi; Darwinci doğal seçim yaklaşımının da etkisiyle üretim verimliliği üzerinde duruluyordu.

1980'li yıllarda süreçsel arkeolojinin bilimsel hedeflerine karşı çıkılmaya başlandı. Eleştiri getiren ilk grup bilim felsefecileriydi: Bilim felsefecileri, bilim felsefesinin (bilimin kendisinin değilse de) 1950'li yılların pozitivizmi olarak görülen noktadan "pozitivizm sonrası" bir çağa geçtiğini belirtiyor, süreçsel arkeolojinin de aynı şeyi yapması gerektiğini düşünüyorlardı. Onların ardı sıra, bu bilimsel yöntem eleştirilerinden de cesaret alan bir grup belirdi; bu gruptakiler önce kendilerini "yapısalcı", daha yakın zamanlarda da "artsüreçsel" (post-processual) arkeologlar olarak adlandırdılar. Süreçsel arkeolojinin devrinin kapandığını ya da en azından sonunun gelmekte olduğunu öne süren bu kimseler yorumcu ya da yorumsamacı (*hermeneutic*) bir yaklaşımı savundular. Düşünceleri, edebiyat incelemelerinin, tarihte Eleştirel Kuram'ı savunanların ve "postmodern" (önce mimarlık alanında kullanılan, sonra büyük bir yaygınlık kazanan bir terimi benimseyerek; bkz. Bintliff 1991) yaklaşım adı verilen akımın etkisini taşıyordu. Ama her ne kadar polemik epey gürültüye yol açtıysa da, bu tartışmalar etkili bir uygulamalı arkeolojiden çok bir meta-arkeoloji çıkardı ortaya ve "artsüreçsel" arkeolojiyi savunanlar hâlâ pek az durum incelemesi ortaya koyabilmiş durumdalar.

Bu çalışmanın kaynağını oluşturan konferans, süreçsel arkeolojinin devrinin kapandığına ilişkin bildirilerin çok abartılı olduğu kanısıyla düzenlendi. Gerçekten de, süreçsel arkeoloji geleneği çerçevesinde çalışan araştırmacılar artık daha çok simgesel ve bilişsel meseleler üzerinde yoğunlaşmakta ve bunu yaparken de kırk-elli yıl öncesinin oldukça sezgisel ve aceleci sonuçlarının yerini alacak (bazı durumlarda da bu sonuçları sürdürecek) çıkarsama yapıları geliştirmeye çalışmaktadırlar. Bu bakış açısından, süreçsel arkeolojinin sona ermek bir yana "bilişsel-süreçsel" arkeoloji olarak adlandırabileceğimiz (Renfrew ve Bahn 1991: 431-4) yeni bir aşamaya girdiğini pekâlâ öne sürebiliriz: Bu terim, hem ana çalışma alanını, hem de genel yapısı

açısından bilimsel nitelikli (yirmi yıl öncesinin işlevsel-süreçsel arkeolojisi gibi), buna karşılık felsefi duruşu açısından artık pozitivist nitelemesiyle kolaylıkla bir yana itilemeyecek bir gelenek içinde çalışma amacını ortaya koymaktadır.

Bu nedenlerle, "artsüreçselci" arkeologların bir ölçüde kibirli bir kendini tanımlaması olarak gördüğümüz şeye bütünüyle karşı çıkıyoruz. "Artsüreçselci arkeologlar" sözünde yer alan belirteç niteliğindeki "post" ön eki günümüzdeki entelektüel modalara özgü bir "modaya uyma" kaygısının göstergesidir. Ne var ki, bu yeni düşünce akımının yorumsamacı ve yorumcu temsilcilerinin, yeni akımın süreçsel okulun köklü bilimsel hedeflerini bütünüyle geçersiz kılıp kılmadığı hakkında yargıda bulunmaları pek uygun olmaz. Aslına bakılırsa, bu kimseler "artsüreçselci" değil "süreçselcilik karşıtı" arkeologlar olup, 1930'lu yılların ve sonrasının Croce'den Collingwood'a ve ötesine uzanan tarihselci yazarlarının düşüncesiyle (Trigger 1978) pek çok ortak noktası olan idealist ve göreci (*relativist*) bir bakış açısını savunmaktadırlar. Elbette, bu kimselerin erken dönem süreçselci arkeologların eleştirdiği bu düşünce kalıplarına dönmeye hakları var; kaldı ki, "masumluğun yitimi" (Clarke 1973) konusunda Yeni Arkeoloji'nin teşvik ettiği daha kapsamlı bir eleştirel bilinçle, üstelik başka alanlarda son derece etkili olan eleştirel kuramcıların ve yapıçözümcülerin yeni ve çoğu zaman tahrik edici içgörüleriyle donanmış olarak yapıyorlar bunu. Ama bazı açılardan, karşıt felsefe okulları ya da en azından felsefi yaklaşımlar arasındaki eski bir tartışmayı yinelemenin pek ötesine gitmeyen bir şeye katılmış; Hegel ve Croce'nin, Collingwood ve Lévi-Strauss'un, Geertz ve Ricœur'ün yanında yer almış oluyorlar, bir de ana uğraşları belirgin olarak bilinebilen tarihsel kişilerin zihinlerinde yer tutmuş "anlam"ı anlamak olan idealistlerin. Bu sonunculara göre, tarihsel açıklamalara ancak bireysel (hatta bazen toplu) eyleyenlerin niyetlerini anlamakla, Collingwood'un sevdiği bir örneği seçmek gerekirse, Sezar'ın neden Rubikon'u geçtiğini bilmekle varılabilir.

Bu felsefi bölünmenin öte tarafında, Darwin ve Marx'la ya da Popper ve Gellner'le ya da arkeolojik alanda Binford ve Clarke'la birlikte, tek tek bireyleri ve toplumları maddi dünyaya yerleştirmekle ilgilenen düşünürler yer alır. Bu yolla bu düşünürler, doğayla tarih arasında idealistlerin öngördüğü katı ayrımdan uzak durur ve insanlarla insanların oluşturduğu toplulukların davranışlarını açıklamak, dolayısıyla anlamak için bilimsel araştırmanın ilkelerinden yararlanırlar. Böyle bir bölünmenin olması belki de esef edilecek

bir şeydir; bu çalışmanın amaçlarından biri de, en azından kendi alanımızda, söz konusu bölünmeyi gidermeye çalışmaktır. Ama bir noktayı açık olarak görmek gerekir: Kendilerine "artsüreçselci" adını vererek bu ikiliğe kesinlik kazandıranlar, söz konusu bölünmenin sürmesinin sorumluluğunu da bir ölçüde üstlenmek zorundadırlar. Bu yüzden, arkeolojideki süreçselcilik karşıtı okulun içgörülerinden bazılarının geçerliliğini kabul etmekle ve bunlardan bazılarının etkin bir bilişsel-süreçsel arkeoloji geliştirmede oynayabileceği role değer vermekle birlikte, yeni bir düşünce "okulu"nun doğmuş olduğu iddiasının yararından kuşkuluyuz, özellikle kimliğini temel olarak var olan ve üretken bir düşünce çalışma geleneğine karşıtlık ya da karşılık yoluyla belirleyerek tanımlıyorsa kendini. Hegel'de bile sentezin antitezden daha ayrıcalıklı bir yeri vardı.

Burada amaç, arkeolojideki süreçselcilik karşıtı eğilimin (örneğin Hodder 1986; Shanks ve Tilley 1987a, 1987b) iddialarını çürütmek değil. Aslına bakılırsa bu eğilimin, ona eşlik eden polemikten arındırıldığında, alanımızı geliştirmede yalnızca üretken olmakla kalmayıp son derece öğretici olduğu netlik kazanacak birçok içgörü içerdiği konusunda pek bir kuşku yoktur. Şunu belirtmek yeterli olacaktır: Süreçsel ve süreçsellik karşıtı ikilik kendi başına yararlı olmamış ve bu kutuplaşma üzerindeki "tartışma" –sözgelimi, Hodder ile Binford arasındaki tartışma (Hodder 1982; Binford 1987, 1988)– bazı şeyleri açıklığa kavuşturduğu kadar bazı şeyleri de bulanıklaştırmıştır. Erken dönem işlevsel-süreçsel arkeolojinin (Binford ve Binford 1968; Clarke 1968) bilişsel alanda hemen birçok yenilikçi keşfe yol açmadığını yadsımak zordur. Bunun nedeni belki de büyük ölçüde Binford'un güçlü maddeci yaklaşımı olmuştur; bu bakış açısıyla Binford, arkeolojik izi oluşturan eski dönem bireylerinin zihinlerindeki fikirleri herhangi bir biçimde göz önünde bulundurmayı "paleopsikoloji" şeklinde nitelendirip bir yana bırakma eğilimi göstermiştir. Başlangıçtaki iddianın –Yeni Arkeoloji'nin kendini eski kültürel-tarihsel geleneğin kısıtlayıcı varsayımlarınca bağlı hissetmemesi gerektiği– gerçekte bilişsel ve simgesel alanda bu kadar az somut ilerlemeye yol açması, üstelik bütün bunların Binford'un başlardaki tanımına rağmen (Binford 1962, 1964; bu tanım, toplumsal-kültürel ve teknik-ekonomik yönlerin yanı sıra kültürdeki ideolojik-teknik boyutu ya da alt-dizgeyi de göz önünde bulundurur) böyle olması bir süre için "kaderin bir cilvesi" gibi görünmüştür. Burada süreçsellik karşıtı arkeolojinin daha tutkulu temsilcilerine yöneltilen suçlama, gündeme getirdikleri konuların uygunsuz ya da

önemsiz olduğu değildir, içgörülerinden bazılarının verimsiz olduğu da değildir; polemiklerinin anlamca bulanık ve sonuçta yararsız olduğudur. Süreçsel arkeolojinin bilimsel geleneklerini reddetmekle, pozitivizmden kurtulalım derken gerçekçiliği de feda ediyorlar. Buna karşılık, biz burada, simgelerin erken dönemlerdeki kullanımını ve bilişsel süreçlerin gelişimini araştırmak amacıyla mümkün olduğu ölçüde mevcut arkeolojik irdeleme yöntemlerinden yararlanacak bir yaklaşımı, bilişsel-süreçsel yaklaşımı daha da geliştirmek amacını taşıyoruz.

Bilimsel irdeleme yöntemlerinin ne anlama geldiğine ya da neyi gerektirdiğine ilişkin kendi kavrayışımız, bilim felsefesindeki gelişmelerin de açıkça ortaya koyduğu gibi (Wylie 1982) sürekli olarak gelişme göstermektedir. Şu da talihin bir cilvesi olsa gerek: Arkeolojik yöntemi anlamak için bilim felsefesinden yararlanma konusunda en umut verici girişimlerden bazıları (örneğin, Watson, Le Blanc ve Redman 1971; Salmon 1982) öyle kusurludur ya da bazı durumlarda arkeolojinin doğası ve yöntemlerini anlama açısından öyle yüzeyseldir ki, zihinleri aydınlatmaktan çok karıştırmaya yol açmıştır. Bir ara, arkeologların kuramsal konumlarına ilişkin geçerli bir görüşe ulaşabilmek için, onların daha düşünsel ağırlıklı sözlerine ya da felsefe yazma girişimlerine bakmaktan çok, çalışma bildirilerine, bir başka deyişle düşüncelerini tek tek durumlara uygulayışlarına bakmakla daha iyi edeceğimiz görüşünü savunmuştum (Renfrew 1982a). Birkaç istisna dışında, arkeoloğun arkeoloji bilgisi, alanımızda yazmaya çalışan felsefecilerin arkeoloji konusundaki bilgisinden yalnızca biraz daha kapsamlı. Bu yüzden, bu yazının da yer aldığı kitabın bölümlerinde, elden geldiğince, arkeolojik düşüncenin şimdiki durumu üzerine iddialı ya da polemik sözler etmekten kaçınıyoruz. Bunun yerine, erken dönem toplumlarında insanların zihinlerini nasıl kullandıklarını ve yararlı kavramlara nasıl biçim verip, bunlardan nasıl yararlandıklarını daha iyi anlamamızı sağlayacak açık (ve bir anlamda bilimsel) çıkarsama yapıları oluşturmanın yöntemlerini geliştirme gibi acil bir görev üzerinde duruyoruz. Bu, bilişsel-süreçsel arkeolojinin görevidir. Girişimin geçerliliği de, benimsenen felsefi/metodolojik konumların geçerliliği de önsel (*a priori*) epistemolojik savlarla değil, geçmiş hakkında neyin keşfedilebileceği, kurulabilceği, yeniden kurulabileceği ya da bilgiye dayalı olarak öne sürülebileceği ile kararlaştırılacaktır.

Bilişsel Arkeolojinin Kapsamı: "Eski Zihin"

"Eski zihin" terimi, bilişsel arkeolojinin konusuna ilişkin bir kısaltma, belki de yanıltıcı bir kısaltmadır. Dünün düşünce süreçleriyle bugünün düşünce süreçleri arasında mutlaka bünyesel bir farklılık olduğu anlamına gelmez bu söz. Eski zihin ile modern zihin arasında herhangi bir ayrım dile getirilmiş değildir. Hemen bir noktayı belirtmekte yarar var: İnsan bilişindeki evrim aşamalarına ilişkin görüşler üzerine önsel bir sav söz konusu değildir ve burada böyle bir varsayımdan yola çıkılmamaktadır. Buna bağlı olarak, Lévi-Strauss'un yapıtı *Yaban Düşünce*'nin başlığı –Fransızca özgün adı: *La Pensée sauvage*– bizi tedirgin ediyor.* Biz farklı düşünce türleri ya da kategorileri üzerine varsayımlarda bulunmuyoruz.

Ne var ki, bunu söylemekle, iki sorundan kaçamayız; bu ikisi de, bir ilgi alanını göstermek üzere "eski zihin" gibi belirsiz, kapsayıcı bir terim kullanıldığında, karşı karşıya kaldığımız sorunlardır. İlki ve en belirgin olanı, ilk yaşam biçimlerinden ve fosil *insaymunlardan* (*apes*) *Australopithecus, Homo habilis, Homo erectus* ve *Homo sapiens*'e uzanan bilişsel yetilerin evrimi gibi kapsamlı bir sorudur. Kendimiz ile 40 000 yıl önceki bilinçli atalarımız arasında çok az fiziksel farklılık olduğunu varsaysak bile, daha uzak, *sapiens* öncesi atalarımızın zihinlerini göz önünde bulundurma zorunluluğundan kaçamayız. Onların düşüncelerinin birçok açıdan bizimkinden farklı olduğu varsayılabilir. Korunan maddi kültür bu konuyu düşünmemize yardımcı olabilir; sözgelimi, bize taş aletlerin yapılmasının gerektirdiği akıl yürütme ve planlama yetilerini gözden geçirme olanağını sağlayabilir. Merlin Donald'ın yakın tarihli çalışması *Origins of the Modern Mind* (1991; Modern Zihnin Kökeni), bu arada Peter Wilson'ın *Man, the Promising Primate* (1983; İnsan, Umut Veren Primat) adlı kitabı da, bazı yararlı düşünme kapıları açmaktadır. Bilişsel arkeoloji alanında çalışan kimsenin görevi, uygulamada, tartışmaya daha genel nitelikli düşünmenin ötesine giden katkılarda bulunmak üzere arkeolojik verilerden yararlanılmasını sağlayacak inceleme yöntemleri ve çıkarsama yapıları geliştirmektir.

İlk sorun, *Homo sapiens*'in ortaya çıkmasını sağlayan bilişsel yetiler ve bilişsel süreçler ile ilişkili ise; ikincisi, daha eski toplumlarda, kendi türümüzde varlığını sürdüren "modernlik öncesi" düşünce biçimlerinden ne ölçüde söz edebileceğimiz ile ilgilidir. Henri Frankfort, *Before Philosophy*

* Lévi-Strauss'un metninin özgün başlığı *La Pensée sauvage* Fransızca'da aynı zamanda "hercaimenekşe" anlamına gelir. (ç.n.)

(Frankfort ve diğerleri, 1949; Felsefeden Önce) adlı düşündürücü çalışmasında, birçok erken dönem toplumunda "mistik düşünce" adını verdiği şeyin rolünü vurguluyordu. Bizimkiyle karşıtlık oluşturan bir düşünme tarzı açısından bu tamamıyla yerinde bir kavram olsun olmasın, şu nokta göz ardı edilemez: Daha önceki zamanlarda, modern toplumların düşünce ve tartışma süreçlerinde baskın olarak kendini göstermeyen kavramlar ve düşünme tarzları kullanılmış olabilir. "Yaban düşünce" sözünün ima ettiği genellemelerden hoşlanmasak bile, bu olanağı göz ardı edemeyiz. Bu yüzden, başlığımızdaki "eski zihin" sözüyle eski ve yeni zihinler arasında herhangi bir özgül ve temel ayrımı dile getirmiyorsak da, bazı yararlı ayrımların yapılabileceğini de yadsımıyoruz. Bu söz, taşıyabileceği herhangi bir çağrışım adına değil, elverişli özlülüğü açısından kullanılmıştır.

Bununla birlikte, burada izlediğimiz yaklaşım, önsel bir yoldan farklı bilişsel kategoriler ortaya koymak, özel "eski" ya da "modernlik öncesi" düşünce biçimleri varsaymak değil, bilişsel süreçlerin özgül bağlamlarda nasıl işlediğini incelemeye ve o süreçler ile onları barındırıp teşvik eden toplumsal bağlamlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi irdelemeye çalışmaktır. Ulaşabileceğimiz içgörülerin doğasını daha ayrıntılı olarak gözden geçirmeden önce, belki de daha özgül ve somut biçimde incelenmeye aday çeşitli alanlara bakmak yerinde olur.

Bilişsel arkeolojinin kapsamı çeşitli biçimlerde özetlenebilir (bkz. Renfrew ve Bahn 1991: 339-70). Belki de en özlü yaklaşım, özellikle insanların simge kurma ve kullanma becerisi üzerinde durmaktır. Simge bir başka şeyin yerine geçen ya da onu temsil eden şeydir; *Webster Sözlüğü*'ne göre "bir fikrin, niteliğin ya da bir başka nesnenin gözle görülür göstergesi"dir. Sözcüğün kökeni Yunanca "bir araya getirme"den gelir; bir araya getirme (X'e karşı Y), temsil (X'in Y ile) ve eğretileme (X'in Y ile denkleştirilmesi) kavramları da birbiriyle yakından bağlantılıdır. Leslie White (1949; 11) insanlığı "simgeler kullanma" çerçevesinde tanımlar: "Bütün insan davranışı simgesel davranıştır. Simgesel davranış insana özgü davranıştır. Simge, insanlık evrenidir." Benzeri biçimde, Ernst Cassirer (1944; 26) insanın *animal symbolicum* ("simgeleştiren hayvan") şeklinde tanımlanması gerektiğini öne sürmüştür:

İnsan kendisini çevreye uydurmak için yeni bir yöntem bulmuştur. Hayvan türleri arasında rastlanan alıcı ve etkileyici dizgeler yanında, insanda *simgesel dizge* olarak betimleyebileceğimiz üçüncü bir halka buluyoruz. Bu yeni halka insan yaşamının tümünü değiştirir. Öteki hayvanlarla karşılaştı-

rıldığında insan yalnız daha geniş bir gerçeklik içinde değil, gerçekliğin yeni bir *boyutu* içinde yaşar. (Cassirer 1944: 24 [Türkçe çeviri: 33])

Bilişsel-süreçsel yaklaşımın önemli bir bileşeni, simgelerin kullanılma tarzlarını irdelemeye girişmektir. Bu, onların "anlam"ını belirlemeye çalışan girişimle karşıtlık içinde görülebilir; anlamı belirleme, genellikle süreçsellik karşıtı ya da yorumcu yaklaşımın amacıdır. Bu ayrım önemlidir. Göreceğimiz gibi, her iki yaklaşım da kaçınılmaz olarak modern araştırmacının içgörü ve sezgilerine dayanmak zorundadır. Bilimsel irdelemenin yaratıcı, bu anlamda da belki öznel yönleri olduğu kesindir; bilimsel yöntemin esin açısından insanlık dışı, mekanik ya da yaratıcılık açısından eksik olduğu, kaynağını büyük ölçüde Bourdieu'nün polemiğinden alan yaygın bir yanlış kanıdır. Ama bilişsel-süreçsel yaklaşımı benimseyen arkeolog için, eski toplumların zihinlerinin *nasıl* işlediğine ve bu işleyişin onların eylemlerini nasıl belirlediğine ilişkin içgörüler kazanmak yeterlidir. Collingwood gibi idealistlerin oluşturduğu büyük gelenek içinde çalışan yorumcu arkeolog için bu yeterli değildir. Bunun yerine, kişi erken dönem bireylerinin "zihnine girmeye" çalışır; bu da belli ölçüde etkin bir empati çabasını gerektirir. O öteki, çoktan ölmüş kişi "olma" ya da en azından onunkiyle karşılaştırılabilecek bir yaşantıyı yaşama şeklindeki bu bütünsel deneyim, süreçsellik karşıtı ve "postmodern" arkeoloğun öznel, idealist ve yorumcu yaklaşımını belirleyen özelliktir. Bilişsel-süreçsel arkeolog, bu iddialı deneyimin geçerliliğinden kuşku duyar, bu sezgisel "ben de oradaydım" şeklindeki deneyime dayanarak yorumda bulunan idealistin kaçınılmaz olarak kendine hak gördüğü ayrıcalıklı konumdan da kuşku duyar. Bütün bilimsel araştırmaların yürütülmesinde olduğu gibi, iddiayı geçerli kılan, içgörünün kaynağı değil, onu öne süren akıl yürütmenin açık doğası; bir de var olan veriler ile bu iddia arasında bağlantı kurulmasını sağlayan araçlardır. Popper'in çok önceleri vurguladığı gibi, geçerli kılma yetkiye değil savın sınanabilirliğine ve açıkseçikliğine bağlıdır – sınama, uygulamada, her zaman kolay bir girişim olmasa da.

Simgelerin nasıl kullanıldığını daha ayrıntılı gözden geçirdiğimizde, belki de insan davranışına ilişkin bir dizi kategori çerçevesinde düşünebiliriz. Simgeleri yaşamın çeşitli yönleriyle başa çıkmak için kullanırız:

1. Tutarlı olarak yapılandırılmış, amaca yönelik davranış anlamında *tasarım*;

2. Zaman ayarlamasını, bazen de tasarlanan çalışmayı yapmadan önce bir şemanın oluşturulmasını gerektiren *tasarı*;

3. Ölçme aygıtlarını ve ölçü birimlerini kullanmayı gerektiren *ölçme*;

4. Kişilerarası davranışı yapılandırma ve düzenlemede simgelerin kullanılmasını içeren *toplumsal ilişkiler*;

5. Öte dünyayla iletişim kurmak ve insan dünyası ile öte dünya arasında aracılık etmek amacıyla simgelerin kullanılmasını içeren *doğaüstü*;

6. Tasvir ya da gerçekliğe ilişkin başka görsel göstergelerin kullanılması yoluyla *temsil*.

Hiç kuşkusuz, insan yaşamını ve insan etkinliklerini düzenlemek için simgelerden başka şekillerde de yararlandığımız saptanabilir, ama yukarıda sıraladıklarımızın ana başlıklardan bazılarını kapsadığı kesindir.

Tasarı ile tasarım arasındaki ayrım her zaman çok net değildir, çünkü birçok insan davranışı her ikisini de kapsar. Sözgelimi, MÖ 3. binyılda Malta'daki tapınak kurucuları, yaptıkları ya da yapacakları yapıların kireçtaşından küçük maketlerini yapıyorlardı. Bugün bu maketlerin binanın yapımından önce mi, yoksa sonra mı yapıldığını bilmemiz güçtür. Ama önce ise, hem tasarı, hem de tasarımın iyi bir örneğini oluşturur bu.

Bununla birlikte, bazı durumlarda ikisi arasındaki ayrımı vurgulamak yararlı olur. Sözgelimi, taş aletlerin yapımında (Gowlett 1984; Davidson ve Noble 1989; Wynn 1991), hammadeyi aletin kullanılacağı yerlerden epey uzakta bulunan uygun bir kaynaktan elde etme gereği ortaya çıkmıştır. Hiç kuşkusuz, bazı durumlarda malzemenin kullanımı, hiç değilse malzemenin bir kısmını alma amacıyla girişilen bilinçli bir yolculuğu gerektirir. Bu, tasarı anlamına gelir. Daha sonraki dönemlerde de ticaret ve değiş tokuş, benzeri biçimde tasarıyı –zamanı ayarlama ya da daha karmaşık bir tasarı anlamında– gerektirir.

Alet yapımının gerektirdiği bilişsel meseleler benzeri türdendir ve "tasarım" başlığı altında toplanmıştır. Uzun süredir gündemde olan bir varsayıma göre (bkz. Clarke 1968), birçok aletin –sözgelimi Acheulean el baltaları gibi taş aletlerin– yapımı, aleti yapan kişiye yön göstermeye yarayan zihinsel bir şablonun kullanılmasını gerektirir. Ama bir alet türünün yapımının herhangi bir gelişkin kavramsallaştırmaya dayanması gerekmediği gibi, dil kullanımını gerektirdiğini varsaymak da gerekmez (Bloch 1991). Buna karşılık, üretim süreci kalıtım yoluyla belirlenen içgüdüsel bir süreç olmadığı sürece

(sözgelimi, akkarıncaların tepeler oluşturması ya da bazı kuş türlerinin yaptığı yuvalar), tasarım sözü yerindedir.

Çeşitli nedenlerden ötürü, ölçmenin bilişsel arkeolojinin gelişmesinde özel bir yeri vardır. En belirgin neden, ölçmenin, maddi dünyada genellikle belli türden aletlerin –ağırlıklar, uzunluk ölçmeye yarayan aletler, belirli bir hacimdeki kaplar vb.– kullanıldığı eylemleri gerektirmesidir. Ayrıca, zamanın ölçülmesi yinelemeli, sıralı eylemleri gerektiriyordu. Bunlar kayda geçirildiğinde çoğunlukla güneşle ayın dönemsellikleriyle bağlantılı dönemsellikler –özellikle ay ayında ve güneş yılında günlerin sayısı– sergilerler. Bu etkinlikler arkeolog için özellikle önemlidir, çünkü söz konusu aletler büyük bölümüyle korunmuş olup incelenmeye hazırdır. Bunun güzel bir örneği, Paleolitik döneme ait olan ve Alexander Marshack'ın (Marshack 1991) son derece bilgilendirici bir tarzda incelediği kemik ve fildişi nesneler dizisidir. Bir başkası, İndus vadisi uygarlığından kalma taş küpler dizisidir; bu küplerin ağırlık birimleri olduğu söylenebilir ve bunlardan Harappa ölçme uygulamaları ve nicel düşünmesine ilişkin başka yönler çıkarsanabilir (Renfrew 1982b: 17).

Simgeler, kişilerarası davranışı düzenlemek üzere çeşitli şekillerde kullanılır. Modern çağda en yaygın olanlarından biri paradır. Elbette, daha önceki zamanlarda paranın kullanımı ölçmeyi içeriyor olabilirdi, birikimsel değerin sayıyla (sözgelimi, para yerine kullanılan parlak renkli, deniz hayvanı kabuklarında olduğu gibi) ya da ağırlıkla (altın paralarda niceliğin belirleyici olması gibi) belirlendiği durumlarda. Ama birçok paranın bir simge yönü vardır. Paranın değeri iki anlamda simgeseldir. İlki, değerli bir madenin "içsel değeri" kavramının kendisi geleneksel ve simgeseldir (bkz. Renfrew 1986: 160). Ama ikincisi, para ya da modern dünyadaki banknotun kendisi, gerçek dünyadaki nesnelere gönderme yapan ya da o nesneleri ima eden simgesel bir nesnedir. Paranın bir finansal merkezden diğerine bilgisayar yoluyla aktarıldığı günümüzde, işlemin simgesel doğası daha da belirgindir.

İnsan ilişkilerinin simgesel yoldan düzenlenmesi gibi çok geniş bir alanda ilgiye değer bir başka saha da, rütbelerin simgesel araçlarla temsil edilmesidir – bunun toplumsal hiyerarşiyi gerçekte oluşturmanın ve yerleştirmenin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu ayrıca belirtmeye gerek yok.

Bu şekilde simgelerin kullanıldığı farklı yolları birbirinden ayırmak bir ölçüde yapay bir alıştırma olabilir. Ama böyle bir şey en azından bilişsel arkeolojinin kapsamına ilişkin bir fikir edinmemizi sağlar. Aynı zamanda da

araştırılacak yönlerden pek çoğunun hiçbir biçimde sistematik araştırma alanı dışında olmadığını gösterir. Maddi simgelerin yüzeysel düzeydeki işleyişi çoğunlukla oldukça yalındır, ne var ki nasıl işlev gördüklerini daha bütünlüklü, daha kesin olarak çözümlemek daha zor olabilir.

Aynı şekilde, simgelerin doğaüstüyle ilişkili kullanımı çoğunlukla son derece açıktır. Zor olabilecek yön, bunların işleyişini daha bütünlüklü olarak çözümlemektir. Kahire yakınındaki piramitleri gören hiç kimse piramit biçiminin Mısır inanç düzeninde özel bir yeri olduğundan kuşku duymayacaktır. Ama bu simgenin hangi yollardan işlev gördüğünü belirlemek çok daha karmaşık bir girişimdir.

Doğaüstünün tanımı kolay bir şey değildir ve doğaüstüne yönelik insan etkinliklerinin belirlenmesi çeşitli güçlükler içerir. Sözgelimi, insanlar oyunlarda, özellikle oyunun gelişkin ve tutkulu biçimlerinde, çoğunlukla aletleri, farklı bir bağlamda ve daha ciddi bir amaçla, dinsel törenle karıştırılabilecek şekilde kullanırlar. Belki de doğaüstüyle en erken tarihli etkileşimler gömme töreni bağlamında, Üst Paleolitik gibi erken bir dönemde (Mellars 1991) ortaya çıkar. Bazı durumlarda bedenin kırmızı toprak boyayla sıvanması hiç kuşkusuz dikkat çekicidir, gömme töreniyle bağlantılı biçimselleştirilmiş davranışın öteki yönlerinin de dikkat çekici olduğu gibi.

Elbette, biçimsel olarak bakıldığında, elimizdeki gömme törenine ilişkin veriler doğaüstüyle değil "ölünün gömülmesi"yle ilgili olarak görülebilir. Ama çok sık gördüğümüz bir şey, ölülere öteki organik çürüme kategorilerine oranla daha dikkatli yaklaşılmasıdır; bazı durumlarda, bir çalışma varsayımı olarak, ölmüş kişinin yaşayan yakınlarının, ölen kişi açısından bir öte yaşam olduğu inancıyla tutarlı şekilde davrandıkları öne sürülebilir. Bu durumda töreni oluşturan etkinliklerin bugün bizim açımızdan belirlenmesi güç bazı simgesel işlevleri olacaktır, ama bir bütün olarak karmaşık törenin işleyişini kısmen anlamak mümkündür.

Burada sözünü edeceğimiz son simgesel kategori olan temsil, yukarıda tanımladığımız biçimiyle "simge" teriminin anlamına çok yakındır. Elbette, bütün simgeler gözle görülür ya da maddi nitelikli değildir –konuştuğumuz sözler pekâlâ simgeler olarak görülebilir– ama bütün temsillerin simge olduğundan kimse kuşku duyamaz. "Tasvir" terimi belki daha birebir bir odaklanmayı gösterir ve temsilin aslında görsel bir temsil olduğu anlamını içerir; bu görsel tasvir bazı açılardan betimlediği şeye benzer ya da onu andırır. Şimdi, şu da olabilir: Çeşitli hayvan türleri mimetik davranıştan yararlanır;

burada bir bireyin davranışının bir başkasınınkini andırması, insan gözlemcinin onun bunu bilinçli olarak yaptığı sonucuna varması ölçüsünde geçerlidir. Elbette öykünme doğada doğal ayıklanma aracılığıyla meydana gelir; buna göre zararsız böcek türleri, daha tehlikeli türlerin renklerine bürünür ve bu yolla kuşların onları avlamaları tehlikesini azaltmış olurlar. Ama şu öne sürülebilir: Yalnızca insan türü diğer şeylere benzeyen ve özgün biçimle karıştırılma ya da o biçim sanılmanın ötesinde bir rolü ve amacı olan şekiller (betimleme) yaratır. Böceklerin kamuflaj davranışı başka şeydir, insan biçiminin iki ya da üç boyutlu olarak aslından farklı bir ölçekte temsilini oluşturma başka şey. Kanımca, insan biçiminin küçük bir temsilini yaratmak üzere kile ilk kez biçim verildiğinde ya da bir kemik parçası üzerinde bir hayvan şeklini kazımak için keskin bir alet kullanıldığında atılmış adımın olağanüstü niteliğini yeterince değerlendirmiş değiliz. Bu açıdan, temsillerin yaratılması ve daha sonra saklanması, Buzul Çağ mağaralarından birinde boyanın ilk kez kullanılmasından İtalyan Rönesansı'nın büyük fresk dizilerine kadar bazı önemli bilişsel adımları değerlendirmede büyük bir imkân sağlar bize.

Ayrıca, kanımca, daha önce kısaca ele aldığımız alet yapımına ilişkin bütün bir süreç çok daha dikkatli bir irdelemeye tabi tutulabilir. "İşlemler zinciri" kavramı yararlı bir kavramdır ve el baltası gibi son derece karmaşık bir aletin yapımında söz konusu olan bilişsel aşamaları daha yakından irdelemede kullanabileceğimiz başka kavramsal araçlar olmalıdır.

Bunlar, daha kapsamlı bilişsel arkeoloji başlığı altındaki araştırma alanlarından bazılarıdır. Buradaki savımız şudur: Bunların gözden geçirilmesinde, süreçselcilik karşıtı kimselerin kullandıkları öznel ve göreci anlamıyla "anlam" ve "yorum" kavramlarından kaçınmaya çalışmamak gerekir, böyle bir şey zaten olanaksızdır; ne var ki, elden geldiğince, akla dayalı bilimsel araştırmanın artık yerleşmiş tekniklerini kullanmaya ve uygun noktalarda bunları açık kuramsal yapılarla geliştirmeyi amaçlamaya çalışmak daha verimli olur.

Bilişsel-Süreçsel Bir Arkeolojiye Doğru

Yukarıda, başlarda Yeni Arkeoloji'nin, teknik, ekonomik, toplumsal ve ideolojik yönler de dahil olmak üzere bütün insan etkinlikleri yelpazesi için geçerli ve açık çıkarsama çerçeveleri geliştirme potansiyelleri konusunda iyimser olduğu belirtilmişti (Binford 1962, 1964). Bununla birlikte, ilk incelemelerde bunlardan ilk ikisine ağırlık verilmiş ve bazen bilişsel yönlerin net bir yaklaşımla gözden geçirilmesi "paleopsikolojik" bir tutum olarak bir ya-

na bırakılmıştı (bkz. Binford 1987). Bu yolla, süreçsel arkeolojinin ilk yıllarında öncelikle yaşam koşulları üzerinde, insanın doğal çevresine uyum sağlaması ve bir ölçüde ekonomik etmenler üzerinde durulmuştu. Bu yaklaşımın işlevsel-süreçsel ağırlıklı olarak nitelendirilmesi bu yüzdendir.

Bu yeni işlevsel-süreçsel eğilimin temel olarak maddeci kaygıları, özellikle Atlantik'in Avrupa yakasında tepkilere yol açmıştır. Hodder, bir dizi ilginç yazısında, maddi kültürün yaşadığımız toplumsal dünyayı şekillendirmedeki etkin rolünü vurgulamış ve bazı bilim felsefecileriyle (bkz. Wylie 1982) erken dönem Yeni Arkeologların kuramsal yaklaşımında "pozitivist" olarak görülen yönü eleştirmiştir.

Ne var ki, kanımca bu haklı gözlemlere her türden bilime karşı bir tepki eşlik ediyordu (bkz. Earle ve Preucel 1987).

Yeni-Marksist düşünürlerin en keskinlerinden bazılarının savlarının ardı sıra, bilim güçlü bir egemenlik aracı olarak görülüyordu, arkeolojiyi (aslına bakılırsa herhangi bir alanı) bilimsel bir yaklaşımla ele almak gerektiğini savunanlar da emperyalist hegemonyanın aracıları gibi görülüyordu (Miller ve Tilley 1984). Açıkça Yeni-Marksist tutumu benimseyenlerle sınırlı olmayan bir eğilim de, bütün entelektüel gelişmeleri çağdaş *Zeitgeist*'ın kestirilebilir bir ürünü olarak görmekti (Trigger 1981). Atom bombası, ekonomik refah ya da (daha sonraki olayların ışığında) kapitalist dünya sistemindeki sözde "güven bunalımı"nın konumuzun gelişiminde önemli (ve geriye bakılarak) kestirilebilir bir etkisi varmış gibi görülüyordu. Ama her ne kadar her birimiz hiç kuşkusuz bir anlamda kendi çağımızın ürünüysek de ve her ne kadar hiç birimiz içinde çalıştığımız ekonomik, toplumsal ve ideolojik bağlamdan kaçamazsak da, arkeolojinin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişimiyle ilgili olarak şimdiye kadar öne sürülmüş bu türden birçok yorumu son derece kolaycı bulduğumu söylemek zorundayım. Öncelikle şu yüzden kolaycı: Bu yazarların, kaç yıllık bir dönemi ele alırlarsa alsınlar, kanıların oluştuğu atmosferi, çağdaş gerçekliği, *Zeitgeist*'ı yansıtma tarzları disiplinden ve eleştirel özbilinçten yoksundur; yakından baktığımda, bu disiplinsizliği ve eleştirel özbilinç yoksunluğunu kayda değer buluyorum. Ayrıca, bu yazarların eserleri bir gerçeği gözler önüne sermiştir: Geçmiş herhangi bir dönemi ve kültürü birkaç rahat sözcükle, oldukça kötü tanımlanmış birkaç kavramla nitelemek son derece sorumsuz bir davranıştır. Ne yapalım ki, bu kimselerin günümüzün değerlendirilmesine ve alanımızdaki son yirmi-otuz yıldaki kuramsal gelişmelere ilişkin kendi "bağlamsal çözümleme"lerine yaklaşımları tam olarak budur.

Süreçselcilik karşıtı okulun getirdiği, Hodder'in (1982, 1986) yazılarında ve özlü biçimiyle Shanks ve Tilley'de (1987a, 1987b) gördüğümüz "eleştiri"nin sonucu, bilimsel araştırma yöntemlerinin yadsınması ve göreciliğe yönelme oldu. Göreciliğe yönelmenin ardında modern arkeoloji yazılarına ilişkin bir beklenti kendini gösteriyordu: Bu yazıların, araştırmacının savunduğu toplumsal ve diğer meselelerle "bağlantılı olma" hedefini yerine getirmesi (bkz. Bintliff 1991; Thomas ve Tilley 1992). Bunu "arzulanan arkeoloji" olarak nitelendirmiş (Renfrew 1989: 36) ve sağlam argümanlar için bu ölçütleri kullanmamız halinde, bu ölçütlerin ortaya çıkardığı araştırmayı "sivri akıllıların" uçan daireler, büyü ve uzaylıların yeryüzünde bıraktıkları gizemli izler hakkındaki en akla hayale gelmez iddialarından ayırt edecek hiçbir şey olmadığına işaret etmiştim.

Bununla birlikte, burada amacımız, bazıları her ne kadar kusurlu bulsa da, süreçselcilik karşıtı kimselerin epistemolojik konumuna karşı eksiksiz bir polemiğe girmek değildir. Daha önce belirttiğim gibi, daha önceki yılların işlevsel-süreçsel arkeolojisinden doğrudan ve herhangi bir kesinti olmaksızın gelişmiş olan bilişsel-süreçsel arkeolojinin epistemolojik konumunun bazı yönlerini ortaya koymak daha yapıcı olacaktır. Burada kesintisiz bir süreçsel gelenek söz konusudur; ama onunla birlikte daha önce belirttiğim gibi, Yeni Arkeoloji'nin ilk yazılarında yer verilen başlangıç niteliğinde ve hareketin yönelimine ilişkin birkaç ifadeden sonra bir ölçüde ihmale uğramış olan bilişsel meselelere yönelik bir vurgu değişimi de söz konusudur. Daha baştan şu noktayı belirtmek gerekir: Temel olarak, bilişsel ve simgesel meseleler üzerinde yoğunlaşmaya çalışanlar ve yapıtlarının büyük bir bölümü son derece ilginç olan kimseler, süreçsel eğilim karşıtı olarak adlandırabileceğimiz yazarlar olmuşlardır. Burada amacımız, herhangi bir biçimde onların gerçekleştirdiklerini küçümsemek değil, burada savunulan bakış açısından şunu göstermektir: Bu yazarlar bunu, keskin ve polemikçi bir dille felsefi göreci konumları sayesinde değil, o konuma rağmen başarmışlardır.

Birçok bilişsel-süreçsel arkeoloğun savunabileceği felsefi konum gerçekçi olarak betimlenebilir. Bunun anlamı şudur: Geçmiş, fiziksel dünyada gerçekten var olan bir şey olarak algılanmaktadır, tıpkı bugün gibi, yaşamlarını sürdüren bireyleriyle, tıpkı bizim bugün yaptığımız gibi, birbirleri ve çevreleriyle etkileşimleriyle. Bir başka deyişle, geçmiş gerçekte de olmuştur. Bu, geçmiş kavrayışımızı yalnızca onun hakkında deneyci olarak öğrenebileceklerimizle sınırlandırabilecek aşırı pozitivist ya da deneyimsel bir konumdan

net olarak farklıdır. Ama geçmişin gerçekten olduğu kavramını geçmişe ilişkin bilgimizden ayırmak gerekir; bu sonuncusunu kendi gözlemlerimize ve çıkarsamalarımıza dayandırmalı, dolayısıyla o gözlemlerden yararlanarak biz kurmalıyız. Bu görevi farklı yollardan yerine getirebilir ve bu açıdan geçmişi farklı şekillerde kurabiliriz. Geçmişi "yeniden kurma"dan söz etmek –eğer bu, geçmişi "olduğu gibi" bütünlüğü içinde görme anlamına geliyorsa– bu yüzden yanıltıcıdır. Yanıltıcı olmasının tek nedeni, yeniden kurmalarımızın dayandığı mevcut kanıtların, verilerin yetersizliği değildir; bir başka nedeni de, veriler sınırsız olduğunda bile (şimdiyi betimlemeye, nitelemeye ya da özetlemeye çalıştığımızda olduğu gibi), sunacağımız değerlendirmeyi neyin önemli olduğuna ya da neyin aktarılmaya, gözden geçirilmeye değer olduğuna ilişkin kendi görüşümüz belirleyecektir. Bununla birlikte, tıpkı şimdi gibi geçmişi de farklı bakış açılarından değerlendirebiliyor olmamız, şunu belirtmemizi engellemez: Geçmişe ilişkin bazı kurgular, mevcut verileri uygun biçimde kullanamama ya da yanlış verilerden yararlanma nedeniyle yanlış olabilir.

Üstelik, bilim felsefesindeki son gelişmelerin ışığında, "olgular"ın kuramdan bağımsız nesnel bir varlığı olduğu artık öne sürülemez. Olgular kuramı değiştirir, öte yandan kuram da olguların belirlenmesinde kullanılır ve bu ilişki çevrimseldir (ama döngüsel değildir).

Süreçsel arkeoloji geleneğinin izinden giden bilişsel-süreçsel bir arkeoloji olabildiğince "nesnel" olmaya çalışacak; bu arada, nihai anlamda nesnellik iddiasında olmayacaktır. Geçerli genellemelerde bulunma amacı önemli bir hedef olmayı sürdürmektedir, her ne kadar bunları evrensel "kültür süreci yasaları" olarak biçimlendirmek artık kabul edilemez görülse de. Ama şu da var ki, süreçsellik karşıtı okulun yazılarında bazen örtük olarak yer alan başka (özellikle geçmiş) zihinlere ayrıcalıklı ulaşabilirlik iddiaları doğru değildir. Hepimiz eşit noktadan yola çıkıyoruz, geçmiş hakkında genel varsayımlar kurma ve geçerliliklerini sınamak amacıyla bunları var olan ya da yeni elde edilmiş verilerle ilişki içinde izleme fırsatı açısından da eşitiz.

Bilişsel-süreçsel arkeolojinin işlevsel-süreçsel izleyicisinin ötesine gittiği nokta, bu yaklaşımları bilişsel alana uygulama girişimidir. Bu girişim elbette, ideolojinin toplumlar içinde etkin bir güç olduğunu ve açıklamalarda ona yer verilmesi gerektiğini (Marksist ve Yeni-Marksist düşünürlerin çok önceden belirttiği gibi) kabul eder. Maddi kültürün içinde yaşadığımız dünyayı oluşturmada etkin bir güç olarak görülmesi gerektiğini de kabul eder. Hod-

der (1986), bireylerin ve toplumların kendi gerçekliklerini kurduklarını ve maddi kültürün bu kurgu içinde bütünleyici bir yeri olduğunu belirtmiştir.

Bilişsel yaklaşımı daha somut kılmanın bir yolu, her bireyde dünyanın bilişsel haritasının olduğunu düşünmektir – insanın kendi deneyim ve etkinlikleri ışığında oluşturulmuştur bu harita. Dolayısıyla bu harita ya da dünya görüşü bireyin gelecekteki etkinliklerini belirlemesinde bir gönderge işlevi görür. Bu savı oluştururken (Renfrew 1987), bu kavramsal içselleştirilmiş bilişsel haritayı göstermek üzere *mappa* terimini kullanmıştım. Bu öneri kendi kişisel deneyimimle örtüşüyor ve buradan gerekli görünen bir çıkarsamada bulunuyorum: Kendi deneyimim ile başka insanların deneyimi arasında köklü bir farklılık söz konusu değildir. Gerçekten de, bu tür bir *mappa*'nın varlığının, ortak insanlık konumunun parçası olduğuna inandığımız özfarkındalık ve özbilincin doğal sonucu olduğu kanısındayım. Benliğin ayrı olarak belirlenmesi ve "ben", "sen" ve "dünya"nın seçik varlıklar olarak belirmesi, özbilincin belirleyici bir özelliğidir. Böylece birey geçmişteki, şimdideki ve gelecekteki varlığıyla bir dış dünya belirler. İnsanın birikimle edindiği kişisel deneyiminin önemli bir bölümünü, bazen "haritalandırma" adı verilen biliş süreciyle bu dünya hakkında bilgi edinme ve onun doğası hakkında bazı yansıtılmış kurgular ya da modeller kurma oluşturur.

Bir kez bu kavramın akla yakın olduğu kabul edildiğinde, bilişsel haritanın (ya da *mappa*'nın) sistematik olarak ele alınması artık "paleopsikoloji" şeklinde nitelendirilip bir yana itilemez, her ne kadar bu terimin ima ettiği döngüsel düşünme tehlikesi sürüyor olsa da. Bir bireyin eylemlerinden onun bilişsel haritasının belli özellikleri içerdiğini çıkarsamak, sonra da bu eylemleri o çıkarsanmış özelliklerin varlığıyla açıklamak, Marksist düşünürlerin toplumsal değişimin altında yatan çelişkilerden söz ederken sıkça kullandıkları türden eksiksiz döngüselliğe düşme riskini getirmektedir. Ama elimizde bu *mappa*'nın doğasını gösteren başka veriler –sözgelimi, dünyanın çeşitli yönlerine ilişkin betimlemeler– varsa, bu döngüsellikten uzak durulabilir. Bu bakış açısından, bilişsel arkeoloji girişimi tasarısı, geçmiş maddi kültürün ve erken dönem toplumlarının o kültür ve toplumlarda yaşamış kimselerin bilişsel haritaları hakkında geçerli çıkarsamalarda bulunmamızı sağlayacak korunmuş yönlerinin (maddi kültürle ilgili olarak) ve etkinliklerinin (toplumlarla ilgili olarak) incelenmesiyle eşdeğerdir.

Bu görevi sistematik ve özeleştiriye açık bir biçimde yerine getirmek, bazı açılardan, yeni bir girişimdir. Elbette, daha önceki kuşakların yürüttüğü, söz-

gelimi sanat tarihi ya da dinlerin erken tarihi alanındaki birçok çalışmada aynı ortak amaçlar söz konusudur. Ama bu çalışmalar seyrek olarak bu göreve eşlik eden güçlüklerin ve örtük varsayımların bilincindedir. Birçok açıdan aynı eleştiri, daha önce belirtildiği gibi, süreçsellik karşıtı okula da yöneltilebilir: Bu okulun temsilcileri çoğu zaman benzeri bir metodolojik saflık sergilerler ve "anlam"ı bildirmeye doğru büyük kavramsal sıçramayı yapmaya aynı ölçüde hazırdırlar – yaklaşımlarının gerektirdiği ve yorumlarıyla ulaştıklarını düşündükleri anlamdır burada söz konusu olan. Bu yazıda anlaşıldığı şekliyle bilişsel-süreçsel arkeolojinin ayırt edici özelliği, yorumcu sıçramalardan çok çıkarsama yapılarının kurulması yoluyla ilerleyebilecek savların son derece titiz ve çoğu zaman son derece zorlu bir yoldan belirlenmesi olmalıdır. Ama şunu da kabul etmek gerekir ki, çoğu zaman uslamlama zincirinde boşluklar vardır ve o zaman iki yaklaşım birbirine epey benzer hale gelebilir. İşin püf noktası, varsayımları ve savı destekleyen çıkarsamaları açıkça ortaya koymaktır. Arkeolojik akıl yürütmede genel olarak bunu yapmak, Yeni Arkeoloji'nin ana hedefiydi. Süreçsel arkeolojinin ana hedefi budur; bilişsel-süreçsel arkeoloji de, onun mantıksal ve doğal gelişimi ve düşünceyle iletişime özgü simge kullanma alanlarına yayılmasıdır.

İngilizceden çeviren: Kemal Atakay

KAYNAKÇA

Bindford, L. R. 1962. "Archaeology as Anthropology", *American Antiquity* 28: 217-25.
— 1964. "A Consideration of Archaeological Research Design", *American Antiquity* 29: 425-41.
— 1987. "Data, Relativism and Archaeological Science", *Man* 22: 391-404.
— 1988. I. Hodder ile Konuşma, "Reading the Past", *American Antiquity* 53: 875-6.
Binford, L. R. ve S. R. Binford (yay. haz.) 1968. *New Perspectives in Archaeology*, Chicago, Aldine.
Bintliff, J. 1991. "Post-modernism, Rhetoric and Scholasticism at TAG: The Current State of British Archaeological Theory", *Antiquity* 65: 274-8.
Bloch, M. 1991. "Language, Anthropology and Cognitive Science", *Man* 26: 183-98.
Cassirer, E. 1944. *An Essay on Man*, New Haven, Connecticut, Yale University Press [Türkçe çeviri: *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat (Remzi Kitabevi: İstanbul, 1980)].
Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*, Londra, Methuen.
— 1973. "Archaeology, the Loss of Innocence", *Antiquity* 47: 6-18.
Davidson, I. ve W. Noble 1989. "The Archaeology of Perception: Traces of Depiction and Language", *Current Anthropology* 30: 125-56.
Donald, M. 1991. *Origins of the Modern Mind*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
Earle, T. ve R. Preucel 1987. "Archaeology and the Radical Critique", *Current Anthropology* 28: 501-38.
Frankfort, H. ve H. A. Frankfort 1949. "Myth and Reality", *Before Philosophy* içinde, yay. haz. H. Frankfort, H. A. Frankfort, J. A. Wilson ve T. Jacobsen, s. 11-38, Harmondsworth, Pen-

guin. (1946 tarihli ilk basımı şu başlıkla yayımlanmıştır: *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, Chicago, University of Chicago Press).
Gowlett, J. A. 1984. "Mental Abilities in Early Man: A Look at Some Hard Evidence", *Hominid Evolution and Community Ecology* içinde, yay. haz. R. A. Foley, s. 167-92, Londra, Academic Press.
Hodder, I. 1982. "Theoretical Archaeology – A Reactionary View", *Symbolic and Structural Archaeology* içinde, yay. haz. I. Hodder, s. 1-17, Cambridge, Cambridge University Press.
— 1986. *Reading the Past*, Cambridge, Cambridge University Press.
Lévi-Strauss, C. 1966. *The Savage Mind*, Chicago, University of Chicago Press [Türkçesi: *Yaban Düşünce*, çev. Tahsin Yücel (Yapı Kredi Yayınları: İstanbul]
Marshack, A. 1991. "The Taï Plaque and Calendrical Notation in the Upper Palaeolithic", *Cambridge Archaeological Journal* 1: 25-61.
Mellars, P. 1991. "Cognitive Changes and the Emergence of Modern Humans", *Cambridge Archaeological Journal* 1: 63-76.
Miller, D. ve C. Tilley 1984. "Ideology, Power and Prehistory: An Introduction", *Ideology, Power and Prehistory* içinde, yay. haz. D. Miller ve C. Tilley, s. 1-16, Cambridge, Cambridge University Press.
Renfrew, C. 1982a. "Explanation Revisited", *Theory and Explanation in Archaeology* içinde, yay. haz. C. Renfrew, M. J. Rowlands ve B. A. Segraves, s. 5-24, New York, Academic Press.
— 1982b. *Towards an Archaeology of Mind*, Cambridge, Cambridge University Press.
— 1986. "Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe", *The Social Life of Things*, yay. haz. A. Appadurai, s. 141-68, Cambridge, Cambridge University Press.
— 1987. "Problems in the Modelling of Socio-cultural Systems", *European Journal of Operational Research* 30: 179-92.
— 1989. "Comments on Archaeology into the 1990s", *Norwegian Archaeological Review* 22: 33-41.
Renfrew, C. ve P. Bahn 1991. *Archaeology Theories, Methods and Practice*, Londra, Thames & Hudson.
Salmon, M. H. 1982. *Philosophy and Archaeology*, New York, Academic Press.
Shanks, M. ve C. Tilley 1987a. *Reconstructing Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press.
— 1987b. *Social Theory and Archaeology*, Cambridge, Cambridge Polity Press.
Thomas, J. ve C. Tilley 1992. "TAG and 'Post-modernism': A Reply to John Bintliff", *Antiquity* 66: 106-11.
Trigger, B. 1978. *Time and Tradition*, Edinburg, Edinburg University Press.
— 1981. "Anglo-American Archaeology", *World Archaeology* 13: 149-50.
Watson, P. J., S. A. LeBlanc ve C. L. Redman 1971. *Explanation in Archaeology: An Explicitly Scientific Approach*, New York, Columbia University Press.
White, L. A. 1940. "The Symbol: the Origin and Basis of Human Behavior", *Philosophy of Science* 7: 461-3. [Yeniden basımı için bkz.: L. A. White, 1949, *The Science of Culture*, s. 22-39, New York, Grove Press].
Wilson, P. 1983. *Man, the Promising Primate*, New Haven, Yale University Press.
Wylie, A. 1982. "Epistemological Issues Raised by a Structural Archaeology", *Symbolic and Structural Archaeology* içinde, yay. haz. I. Hodder, s. 39-46, Cambridge, Cambridge University Press.
Wynn, T. 1991. "Tools, Grammar and the Archaeology of Cognition", *Cambridge Archaeological Journal* 1: 191-206.

Sultan Mahmud'un, *Milo Venüsü*'nün Osmanlı toprakları dışına çıkarılması için verdiği resmî izin belgesi, 1821.

OSMANLI ARKEOLOJİSİ

Halil İnalcık ile Osmanlı-İslam Arkeolojisi Üzerine

GÜL PULHAN

Gül Pulhan: Halil bey ben en genel tanımıyla, tarih ile arkeoloji arasındaki ilişkiyi sorarak başlamak istiyorum sohbetimize. Pek çok tarihçi arkeolojiyi tarihten çok uzak, onunla ilişkisiz bir disiplin olarak görüyor. Siz arkeolojiyi tarih disipliniyle bağdaştırıyor musunuz?

Halil İnalcık: Çok yerinde bir soru sordunuz. Tarih artık, siyasal tarih olmaktan çıkmıştır. Devletlerin tarihi olsun, medeniyet tarihi olsun, toplumsal tarih olsun, toplumların yaşam şartları, koşulları... Tarih şimdi toplumları bütün boyutlarıyla, bütün yönleriyle ele alıyor, geçmişi bütünüyle canlandırıyor: Braudel'in *Annales* Ekolü. Toplum tarihi deyince de insanların yaşam koşulları, evleri, pazarları, yedikleri ekmek vs. her şey bunun içine giriyor.

Tarihin bu kapsamlılığı dolayısıyla bize geçmiş toplumu anlatabilecek tüm kanıtları, ne olursa olsun bilmek zorundayız. Yani geçmişten kalmış, toprak üstünde ve altında olan bir kanıt, mutlaka o toplumun yaşayış tarzı, ilişkileri, tekniği, teknolojisi vs. hakkında bir bilgi verir. Madem ki tarih geniş kapsamlı bir kavram içerir, o halde bizim için her türlü kanıt, her türlü iz önemlidir. Eskiden tarihnamelere bakıyorduk, fakat şimdi mesela toplu-

mun ekonomisiyle ilgili, ekonomi dediğimiz zaman çarşılar, dükkânlar, üretim tarzları, üretim vasıtaları, ölçüler bütün bunlar önemli kanıtlardır maziyi anlamamız için. Şimdi ilk Osmanlı devri için elimizdeki vesikalar ancak 15 asrın sonlarına doğru bir araya getirilip konulabilmiştir. Ondan öncekiler kaybolmuş.

G.P.: Şöyle bir genel kanı var galiba, Bursa'nın fethine kadar, ki bu 15. yüzyıldan çok daha erken bir tarih oluyor, Osmanlıların kendi yazdığı bir tarih ya da tarihlerini anlamamıza yardım edecek hiçbir Osmanlı belgesi yok, çağdaş Bizans belgeleri var tabii.

H.İ.: Tabii mesela 14. asır sonunda yazılmış çok basit bir Osmanlı tarihi Ahmedî'nin *İskendernâme*'sidir. En esaslı kaynağımız Âşık Paşazade'dir, o da 15. asrın ikinci yarısında yazılmıştır. Osman Gazi hakkında o kaynakta verilen şeyler, tabii bir takım o zamanki siyasi düşüncelerle değiştirilmiş, bozulmuş, ilaveler yapılmış. Mesela Âşık Paşazade Osman Gazi zamanında tımardan bahsediyor, imkân yok olamaz, fakat kendi zamanında tımar vardı. İkincisi demek istiyorum ki bizim kanıtlarımız, tarih için aradığımız izler ya işte bu vakayinamelerde yazılı olarak verilmiştir, yahut da toprak üstünde mevcut camiler, surlar, binalar şeklinde görüyoruz. Bizim kanıtlarımız, bizim aradığımız tarih toprak altındadır. Özellikle Osman Gazi, yani Bizans'ın son dönemi. Çünkü Osman Gazi payitahtını Karacahisar'a kurar, oradaki kiliseleri mescide çevirdi. Demek ki son Bizans ve erken Osmanlı arkeolojisi, toprak altında olan bu vesikaların, kanıtların ortaya çıkarılması, bu tarihi anlamak için çok önemli bir vasıtadır. Bakın bir misal vereyim. Osman Gazi 1302 tarihinde Bursa'ya gelmiş, kaleyi, o zaman top yok tabii kaleyi açlıkla teslim almış. Bursa'nın iki tarafından, tabii devamlı kuşatamaz, iki kale yapmış, kalelere asker yerleştirmiş, askerler Bursa'nın dış âlemle olan ilişkisini tamamen kesip gıda gelmesini önlemiş.

G.P.: Şehri ablukaya almışlar.

H.İ.: Evet, şimdi bu iki kaleyi aramak lâzım.

G.P.: Bu kalelerin yerlerini bilmiyoruz muyuz?

H.İ.: İkisinin de bugün ortada temelleri var, yıkılmış. Birisi Balabancık Kalesi dağ tarafındadır, öteki de Küçük Mustafa Kalesi, Bursa'yı bilir misin?

G.P.: Çok az.

H.İ.: Bu kaleler kükürtlü kaplıcaların oradadır. Ve hâlâ duruyor.

G.P.: Bunlar belgelerde de bahsedilen yerler değil mi?

H.İ.: Evet, isimleri de veriliyor. Bu ikisini de bulduk. Şimdi orada kazı yaptıkça ne bulacaksınız, orada yaşamış olan insanların geride bıraktıkları seramikleri.

G.P.: Arkeologların en çok uğraştığı malzeme zaten seramikler.

H.İ.: Demek ki Osman Gazi'ye ait kanıtlar toprak altındadır. Toprak altında olunca onu, arkeoloji metodlarına göre ortaya çıkartmak lazım, şimdi bu bir. Geçelim Eskişehir'e. Eskişehir'de Osman Gazi'nin ilk payitahtı Karacahisar'dır. Eskişehir'e 7 km uzaklıkta bir tepe üzerindedir, kaynaklarımız söylüyor. Karacahisar'ı fethetti ve ilk payitahtı oldu Karacahisar.

G.P.: Bu Söğüt Domaniç'e yerleşilmesinden önce mi?

H.İ.: Hayır, sonra. Söğüt'e yerleşen Ertuğrul, Osman Gazi'nin babası. Karacahisar, Osman Gazi'nin 1288'de yaptığı ilk büyük fetih. Oradaki tekfur sultana vergi vererek varlığını devam ettiriyor. Ama Osman Gazi Selçuk devletinin nüfuzunu kaybettiği bir zamanda gelip bu kaleyi fethediyor. İlk fethi; ve orayı payitaht ilân ediyor, oradan seferler yapıyor, kuzeye Sakarya'ya. Şimdi ben bunu kaynaklarda okuyorum. Şuna karar verdim, acaba bir Karacahisar var mıdır? Gittim, "bir Karacahisar var" dediler. Askeri bölgedeyiz, orada radarlar filan var, askeri bölge içine almışlar.

G.P.: Böylece de korunmuştur aslında.

H.İ.: Tabii, bu hikâyemi lütfen tamamıyla anlatın. Gittim, Eskişehir Anadolu Üniversitesi'nin rektörünü buldum, dedim "böyle böyle, Karacahisar'a sizin Tarih Bölümünüz üyeleriyle bir çıkalım, izin alalım askeriyeden." Halime Doğru, o da Tarih bölümünden, asistanları falan topladık, arabaya atladık, gittik izin aldık, çıktık; gördüğümüz şey şayan-ı hayret. Çünkü bu askeri bölge tepede olduğu için üzerine hiçbir işlem yapılmamış, duvarlar yıkılmış.

G.P.: Kale yıkılmış haliyle duruyor muydu?

H.İ.: Bir tane burcu duruyordu ve sokaklar belli. Ve burada kazı yapmaya ben karar verdim, rektör de heyecanla kabul etti. Rektör tesadüf eseri benim siyasal bilgilerden öğrencim, onun için dedi "her şeyi yaparız".

G.P.: Hangi yıllarda oluyor bu anlattıklarınız?

H.İ.: 1998, ziyaret tarihi. Bunun üzerine Kültür Bakanlığı'na geldik, biliyorsunuz arkeolojide bir yüzey araştırması yapılır yani ilk durumu anlamak,

harita yapmak vs. Yüzey araştırması için rektör de, eksik olmasın, bize 5 milyar para verdi.

G.P.: Anadolu Üniversitesi'nin Arkeoloji bölümü de var.

H.İ.: Tabii, tabii, ona geleceğim. Evvela buranın önemini anlatmak ve imkân temin etmek istedim. Biliyorum ki Osman Gazi hakkında müspet kanıtlara ancak kazıyla ulaşmak mümkün. Bunu ben bir kampanya gibi kabul ettim. Bakın bunu Bursa'da da, İznik'te de yaptık. Osman Gazi'yi yalnız bize çok geç gelen tarihi kayıtlardan değil, vakayınamelerden değil, fakat birtakım müspet kalıntılardan ortaya çıkartmak istedim. Üçüncü metodum, bütün kaynaklarda Osman Gazi, Orhan Gazi zamanında geçen yer adlarını araştırdım, acaba böyle bir yer adı var mı, Köprühisar diyor, Köprühisar diye bir yer adı var mı? Karacahisar'ı böyle buldum.

G.P.: Tabii Türkiye'de yer isimleri çok sık değiştirildiği için biraz zor bir yöntem bu.

H.İ.: Buna topografik yöntem diyoruz, yani arkeolojik yöntemle, topografik yöntemle, yazılı kaynakları birleştirerek Osman Gazi devri tarihini aydınlatma metodunu ortaya attım. Bursa'da öğrencilerden, asistanlardan, hocalardan bu işi benimseyenler oldu. Yani bu işi evvelâ ben başlattım. Topografi, arkeoloji, tarih bu üçünü tenkitli yaklaşımla izah ederek. Mesela

Osman Gazi'nin İznik muhasarası var, 1300'lerde. Şehri alamadığı için orada da iki hisar yapmış, bunlardan birisi Graz Ali Hisarı. Şimdi gittim Graz Ali diye bir yer var mı diye. Evet bir köy var, 4 km uzaklıkta.

G.P.: Adı hâlâ duruyor mu?

H.İ.: Hâlâ duruyor Graz Ali diye bir köy, Yenişehir yolunda, Osman Gazi de Yenişehir'den geldi. Köylüyle oturdum, onlar hiç bilmiyorlar tabii, çoğu muhacir. Bir de benim kaynağımda diyor ki: "Graz Ali Kulesi ve onun arkasında bir pınar vardır, o da Graz Ali pınarı diye meşhurdur". Köylüye sordum, dedim "burada bir Graz Ali pınarı var mı?", "Tabii beyim" dediler hemen beni aldılar, 15 dakika yürüdük, muazzam bir kalenin dibinde pınar akıyor. Bu artık kesin olarak bana anlattı ki, benim kaynağım doğrudur. İkinci kale de, İznik'i bilmem bilir misiniz, bir vadi gelir doğudan, onun ismi Karatekin vadisidir ve orada bir Karatekin Kulesi vardır, o da ikinci kule İznik'in muhasarasında kullanılan. Biliyorsunuz, İznik de, Bursa da açlıkla teslim oldular.

G.P.: Yani yaptırılan hisarlar işe yaramış.

H.İ.: 30 sene sürdü İznik'in muhasarası, Bursa'nınki 24-25 sene sürdü. 1302'de kaleleri yaptırdı, 1326'da teslim aldı, açlıktan kırılmış halk. O zamanki usül bu, aç bırakıp tecrit ederek. Şimdi bu metot benim, ilk Osmanlı Tarihini anlamamız için. Şimdi kazı yapmaya geliyor sıra.

G.P.: Araştırmanızın ikinci aşaması.

H.İ.: Şu rapora bakalım birlikte. Karacahisar 1999 yüzey araştırmaları 26.7.1999'dan 8. aya kadar, iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bunu yapan yardımcı doçent arkeoloji kısmında Taciser Sivas hanımla Nurullah Aydın bey. Burada kale çalışmaları, kalenin bugüne kadar yapılmamış olan topografik haritasının çıkartılması, yüzeyde görülebilen mimari kalıntıların tespiti için otların temizlenmesi, bu arada ortaya çıkan keramik parçalarını toplayarak değerlendirmesini yaptılar ve bu parçaları müzeye verdiler. Üçtemizlik sonrası tespit edilebilen mimari kalıntılar ile kaleyi çevreleyen surun topografik harita üzerinde işlenmesi. Bu amaçlar doğrultusunda temizlik çalışmaları başlamadan önce Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksek Okulu'na ait bir helikopter ile kale ve çevresinin ayrıntılı fotoğrafları çekilerek kalıntıların yoğun olduğu alanlar tespit edilmiş ve çalışma alanları belirtilmiştir. Taciser hanım, Türk tarihine ait mühim bir çalışmadır diye heyecanlanarak bize katıldı ve bu raporu bir yaz orada çalışarak hazırladı. Kale hâkim bir tepenin üstünde. Şimdi benim aradığım orada, yüzey araş-

tırmalarından sonra hakiki kazılara başlamak. Kazılarda ne bulacağız, Osman Gazi'nin camiye çevirdiği Bizans Kilisesini bir defa.

G.P.: Kalenin bütün planı da ortaya çıkacak tabii.

H.İ.: Bakınız evlerin duvarları yıkılmış, muazzam bir çalışma yaptı Taciser hanım. Buluntular, paralar, bazı şahsi eşyalar ortaya çıkarıldı. Bu suretle her tarafta büyük bir yankı uyandırdı. Karacaşehir, o zamana kadar orada Tarih Bölümü var ama hiç kimse çıkmamış, ben gidene kadar, gittikten sonra buna herkes heveslendi, benimsendi vesaire. İkinci sene kazı için, orada Sanat Tarihi Bölümü var, onun başında Sayın Profesör Ebru Parman hanım, bu işi üzerine aldı. İkinci safhada henüz yüzey araştırmaları safhasındayız.

G.P.: Henüz, kazı daha başlamadı.

H.İ.: Kazı müsaadesi alamadık, bakanlar kuruluna gidiyor.

G.P.: Evet çok uzun yazışmalar oluyor.

H.İ.: Şimdi eksik olmasın Ebru hanım Halime Doğru hanımla bir komite kuruyorlar Karacahisar kazısı için, asistanlarını alıyorlar. Benim ismim yok.

G.P.: Projenizi o kadar beğeniyorlar ki sahipleniyorlar.

H.İ.: İnsan nezaketen çağırır, değil mi efendim? Benim için önemi yok, ihtiyacım yok şöhrete, ama Ebru hanım buraya geliyor, Anıtlar Genel Müdürlüğü ile konuşuyor ve yüzey araştırmaları için izin alıyor. Benim hâlâ haberim yok.

G.P.: Sizinle hiç temasta değiller mi?

H.İ.: Değiller, yalnız bunlar bir iki ay önce nisanda bir Orta Çağ Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu düzenleniyor. Burada Karacahisar üzerine bir bildiri var. Halime Doğru hanımla Ebru hanım tarafından, yine benim ismim yok. Fakat bana Halime hanım telefon ediyor, bir vesika var onu kullanabilir miyim diye. Ben o zaman sempozyumdan haberdar oluyorum.

G.P.: Oysa Karacahisar ile ilgili bütün orijinal fikir size ait.

H.İ.: Şimdi şu ortaya çıkıyor; Karacahisar tepede olduğu için halk Karacahisar'ın dibinde, tepenin dibinde başka bir yerleşim yeri kurmuş, çünkü orası pazara filan daha yakın, ismi Karacaşehir, ötekinin Karacahisar.

G. P.: Bu arkeolojik yerleşmelerde gördüğümüz aşağı şehir, yukarı şehir ayrımına karşılık geliyor.

H.İ.: Hisar terk ediliyor Fatih devrinde, onun vesikasını ben bir sempozyuma verdim, onu kullanmak istiyorlar. Karacasihar tekfuru Selçuklu Sultanına haraç veriyor. Haraç ödediği için Osman Gazi'nin burayı almaya kalkma-

sı sultana karşı bir isyan kabul edilecek. Onun için Osman Gazi bekliyor, ne zaman ki Selçuklu Sultanı iktidarını kaybediyor, çok da atılgan bir lider, Karacahisar'ı alıyor. Şimdi onu payitaht yapıyor. Karacahisar tekfuru, bölgenin en büyük tekfuru, öteki tekfurlar ona tabi. Karacahisar'ı aldıktan sonra Osman Gazi, öteki tekfurları da kendine itaat etmeye zorluyor. Osman Gazi'nin kariyerinde Karacahisar başlıca bir aşama. Neyse, daha sonra Ebru hanımdan burada öğreniyorum ki, Kültür Bakanı'nı görmüş bana hiç danışmadan, kazı iznini almış, yani bu yaz kazı başlayacak. Sevindim tebrik ettim kendisini. Ama onlarda beni dışlama var. Bu beni incitiyor. Onun için bana fırsat verdiniz bunu açıklıyorum. Bu Karacahisar araştırmalarına ben başladım.

G.P.: Ve bütün bu anlattığınız yöntemlerin birleştirilerek bir Osmanlı tarihi araştırmasının yapılması, sizin kadar önemli bir tarihçinin böyle bir yöntemi seçtiğini söylemesi, arkeolojinin böylesine kullanımı çok etkileyici.

H.İ.: Şimdi gelelim ikinci projeme, ikinci projem Bursa'da. Bursa Araştırmaları Vakfı diye bir teşekkül var. Bu vakıf Bursa tarihine ait her türlü tarihi araştırmaları destekliyor. Belediye de Valilikle iş birliği halinde. Onlara gittim dedim ki "Bursa'da kazı yapmamız lazım" Osmanlı Orhan Gazi dönemine ait birçok kanıtlar, bir çok binalar ve bunun için Kültür Bakanlığı'ndan bu vakfın emrine 10 milyar lira para verildi. Bakanımızın anlayışına minnetarım. Çok geniş görüşlü. Osmanlı arkeolojisinin önemini anlayan bir kültür bakanı. Şimdi mesela bir arkeolojik kazı yapıyorsunuz. Gidiyorsunuz tepeye, bu tepenin en üst tabakasında Osmanlı eserleri vardır onları alıyorsunuz moloz diye atıyorsunuz. Ondan sonra Selçuk eserleri var. Selçuk eserlerine bazen ilgi duyuyorsunuz, ama onu da atıyorsunuz. Esas ilgilenilen dönemler Bizans, Hitit, Roma.

G.P.: Daha doğrusu bir arkeolog hangi dönemi kazmak istiyorsa, höyükte o tabakalar önem kazanıyor.

H.İ.: Biz memlekete sahip olamamışız, eser bırakmamışız ki. Arkeologlar toplanıyorlar zaman zaman. Orada şiddetle "efendim Osmanlı devri arkeolojisi diye bir şey olmaz, Selçuklu devri arkeolojisi diye birşey olmaz" diyorlar.

G.P.: Siz arkeoloji sempozyumuna gittiniz mi?

H.İ.: Hayır. Tahsin Özgüç başlarında gelir, tabii çok hayran olduğum bir bilim arkadaşıdır. Ama kesin olarak bir moloz gibi bu tabakalar atılıyor. Biz o fikirde değiliz. Bu memleketin sahibiyiz biz bin senedir. Toprak altında kalmış pek çok eserin, bunların da kazılıp ortaya çıkarılmasını Hitit eseri gibi,

Bizans eseri gibi lüzumlu görüyoruz. Bu kazılarla elde ettiğimiz malzeme ecdadımızın tarihi hakkında, bize yeni bilgiler verecek. Şimdi bu tartışmalı bir konu. Klasik arkeologlarla sanat tarihçileri arasında. Çok önemli bir çalışma daha önce yapıldı. Fakat Selçuklu devri üzerine, Osmanlı devri üzerine değil.

G.P.: Bir de daha genel olarak Orta Çağ kazılarını düşünürsek hep sanat tarihi şemsiyesi altında bakılıyor bunlara. Ama zaten burada kastettiğimiz o da değil artık. Arkeolojiyi gerçek bir data temin etme yöntemi olarak düşünüyoruz.

H.İ.: Sanat tarihinin yaptığı, kazılarda ortaya çıkan şeyleri, Sanat tarihi açısından değerlendirmektir. Ama onları evvela usulüyle ortaya çıkarmak lazım. Bu işte öncü olan Oluş Arık ve Rüçhan Arık'tır. Onlar biliyorsunuz Selçuklu üzerine kazılar yaptılar. Kubad Abad'la, Karamağaralı zaviyelerle ilgili, duvarlar yıkılmış, oradan bir zaviyenin teşkilatı hakkında çok güzel bir tebliğ verdi.

G.P.: Fakat bunlar hiçbir zaman arkeoloji bölümlerinin yaptığı ya da kendine ait gördüğü çalışmalar değil, arada büyük bir ayrım var.

H.İ.: Arkeologlar genellikle bunu reddediyorlar. Hatta Kültür Bakanlığı'na da telkin etmişler. Sanat tarihçileri kazı yapmasınlar. Ama bir sanat tarihçisi arkeoloji dersleri görmüşse ve sistemli olarak, metoduna uygun olarak niçin kazı yapmasın? Çıkarsın eseri usulüne göre sonra da onu sanat tarihi açısından değerlendirsin, daha da güzel. İşte bunu Selçuklu için yapıyorlar. Oluş Arık, Rüçhan Arık, Karamağaralı Selçuklu arkeolojisini tesis ettiler. Onun için çok sevindirici bir şey. Artık bu tabakaları moloz diye atmayacağız, bu çok mühim.

G.P.: Özellikle prehistorik dönemlerle ilgilenen arkeologlar için Osmanlı tabakalarından vazgeçtim, Roma, Bizans bile her zaman bir yüktür aslında.

H.İ.: Yok ona önem veriyorlar. Geç Bizans diyorlar. Mesela bakın biz Osmanlıyı reddediyoruz. Fakat, Fransızlar, -Le Pot- geldi, Bitinya'da arkeolojik araştırmalar yaptı, kulelerde. Onun sahası Geç Bizans, Osmanlı. Yani Fransızlar bu işi görmüş, takdir etmiş, yapıyorlar, biz bunu reddediyoruz, olmaz. Onun için sizin Osmanlı dönemi arkeolojisini gündeme getirmeniz milli yönden de çok önemlidir.

G.P.: Arkeologlar arasında kültür mirasının tahribi çok konuşulan konulardan biri ve sanki hep daha eskiye ait şeylerin tahribinden bahsediyoruz. Halbuki Osmanlı dönemine ait pek çok yapı, eser gözümüzün önünde tahrip oluyor.

H.İ.: Size korkunç şeyler anlatabilirim. Nereye gitsem, ben bu topografik çalışmalar için çok uzun araştırmalar yapıyorum, yer altında kalmış kale var mıdır, Osman Gazi kaynağında diyor ki Uzunhisar'da geçti, gidiyorum bakıyorum Uzunhisar var mı?

G.P.: Ben söylediklerinizden şunu anlıyorum siz son yıllarda özellikle kuruluş dönemi üstünde çalışıyorsunuz.

H.İ.: Tabii; kuruluş dönemiyle ilgili yazılı kaynağımız az. Biz bunu topografik ve arkeolojik araştırmalarla birleştirip destekliyoruz. Şimdi, gittiğim yerlerde öğrendim ki Fransızlar, Le Pot bir heyetle gelmiş, Geç Bizans ve ilk Osmanlıya ait kaleler ve kuleler üzerine araştırmalar yapmış. Klein Forst bu da bir Amerikalı. O da bu bölgedeki Bizans kalelerini araştırmış, kitapları var. Şimdi biz, olmaz, yapamazsınız diye kendimizi çekmişiz. Fransız gelsin, Amerikalı gelsin yapsın biz yapmayalım, olur mu? Onun için benim haysiyetime de gidiyor. İlim dünyasında biz demek ki hep yabancılara muhtaç olmuşuz. Bizim vazifemiz Geç Bizans, İlk Osmanlı devrinin arkeolojik çalışmalarına başlamak, katılmak. Bu kültür haysiyetimiz için bir haysiyet meselesidir.

G.P.: Peki Bilkent Tarih Bölümü olarak bir proje düşünmüyor musunuz?

H.İ.: Ben efendim Osman Gazi Tarihi'ni yazıyorum. Zannederim bir sene sonra çıkacak. Bütün bu gezintilerimde gördüklerim, kalıntılar vesaire, bütün bunları biraraya koyacağım ve Bizans kaynakları topluyorum, oradan Osman Gazi'nin hakiki tarihini yazacağım. Avrupalılar Osman Gazi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz diyorlar, çobandı, yağma ile geçiniyordu, böyle şeyler. Halbuki, adam geliyor kuleleri yapıyor, şehirleri abluka altına alıyor.

G.P.: Yani askeri başarıları son derece sistemli bir şekilde, tesadüfen değil.

H.İ.: Yansıttıkları, bugün Batı'da hâkim olan görüş. Bu bir aşiret reisiydi, yağma ile geçinirdi, bundan ibaret. Ben şimdi gösterdim ki, vakfiyelerle falan bu bir devlet kurmuştur, bir hanedan kurmuştur. Bunu yazacağız kitap olarak, çeşitli kaynakları değerlendirerek, hayal mahsulü değil, delillere, izlere dayanarak. Şimdi bu benim misyonum, arkeoloji bu misyonun bir parçası. Yani tarihçi ile arkeoloğun sıkı işbirliği yapması lazım. Tarihçi vesikalarını buluyor, onları yönlendiriyor. Sanat tarihçisi, tarihçi, arkeolog beraber çalışmadılar. Dediğim gibi tarih, bütün kanıtları toplayıp bütün bir tablo çıkarmak zorundayız.

G.P.: Tarihçiler sadece yazılı belgelerden çalışır gibi standart anlayış olduğu için, sizin bu tarif ettiğiniz yöntem daha çok yazılı belge bulunan kazılardaki arkeologların çalışmalarını hatırlatıyor.

H.İ.: Mesela Osman Gazi bu kaleleri nasıl yaptırdı, değil mi? Tabii Rum ustaları kullandı. Kulelere bakıyorsunuz, Bizans mimarisi özellikleri devam ediyor. Demek bunlar Geç Bizans, İlk Osmanlı kuleleri. Bir medeni süreklilik var, onu göstermek lazım.

G.P.: O, belki de belgelerden anlaşılmayacak bir şey.

H.İ.: Tamamen haklısınız. Size İznik'ten bahsedeyim, İznik'te geçen sene İktisat Bankası'nın teşebbüsüyle büyük bir sempozyum düzenlendi. Bir tarafta Bizans eserleri, bir tarafta Osmanlı eserleri ve bunun kitabı yakında çıkacak, Oktay Aslanapa hazırlıyor. Ben İznik üzerine, halen bir makale yazıyorum. İznik'i Osmanlılar nasıl fethetti. İznik'i ilk fetheden Süleyman Şah, Anadolu Selçuklu Devletini kuran. 1078'de İznik'i alıyor payitaht yapıyor, İstanbul'un hemen önünde, Bizans büyük telaşa düşüyor, İstanbul da düşecek, Türkler buraya dayandılar. O zaman Avrupa'dan yardım istiyorlar ve 1. Haçlı Seferi 1097'de bu suretle harekete geçmiş. Tarihin büyük hadisesi, haçlı seferleri böyle başlamıştır. Haçlı orduları İznik'i kuşatıyor, alıp Bizans'a geri veriyorlar. Osmanlı kaynağına göre, İznik'e özel bir ilgi var. Onu da izah etmek istiyorum. Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah bizim vakayinamelere göre, aslı yok. Ama Süleyman Şah'ın orada yerleştiği ve ilk Müslüman devletini kurduğu an'anesi yaşamış. Osman Gazi de onun için 1300'de gidip İznik'i muhasara ediyor. Bunların hiçbirisi bizim ilk mektep, orta mektep tarihlerimizde yoktur. Şimdi ben İznik'te de bu işi başlattım. Bizanslılar şehri geri aldıktan sonra Türk mezarlığındaki mezar taşlarını kalelerde kullanmışlar, mezarları sökmüşler ve yeni kaleler yapmışlar 14 tane kitabe tespit ettik, onları okuyacağız. Bu heyecanla gördüğünüz gibi çalışmalar, Eskişehir'de başladı Bursa'da başladı, İznik'te başladı.

G.P.: Siz anlatıyorsunuz biz de öğreniyoruz. Sıra yavaş yavaş İstanbul'la Edirne'ye gelecek.

H.İ.: Batı tarihçiliğinde şimdi yaygın bir görüş var: Türkler burayı işgal etmişler, tekrar gidecekler. Fetih değil işgal. Kendimizi bu kadar küçük görüyoruz, inkâr ediyoruz, benim hafsalam almıyor bunları. Onun için ben heyecanlıyım, bu arkeolojik çalışmaları harekete geçirmek için.

G.P.: Aslında arkeolojinin ve tarih çalışmalarının ideolojik milliyetçi boyutunu düşününce, zannediliyor ki Osmanlı dönemiyle ilgili araştırmaları yapmak daha kolay olur ya da daha teşvik edilir. Ama tecrübelerinizden gördüğümüz kadarıyla hiç öyle olmuyor.

H.İ.: Efendim milliyetçilikle ilgisi yok. Madem ki Bizans ile ilgileniyorsun, Osmanlı da muazzam Yeşil Cami'yi yapmış. Yani yalnız Bizans, Hitit eseri mi?

G.P.: Bence tarihin bu boyutu düşünülemediği için.

H.İ.: Objektif bilimsel gözle yaklaşıldığında saçmadır Osmanlıyı yıkmak. Bu gibi topografik, arkeolojik araştırmalarla anlayabiliyoruz Osman Gazi'nin nasıl bir adam olduğunu.

G.P.: Fatih dönemi için de arkeolojik çalışmalar yapılabilse ne kadar çok şey öğrenebiliriz.

H.İ.: Evet, çok lazım. Elimde bir vesika var. Fetihten iki sene sonra Osmanlılar İstanbul ve Galata'nın sayımını yapmışlar. Binalar devletin olduğu için, devlet kontroluna alındığı için, böyle bir sayım gerekmiş. Bu vesika elimde. Şehrin bütün dökümünü veriyor; kiliseler manastırlar yıkılmamış.

G.P.: İstanbul'da Osmanlı ya da Bizans dönemiyle ilgili yapılabilecek arkeolojik kazı çalışmaları, "şehir arkeolojisi"ni gündeme getiriyor. Mekânlar çok daha sıkışık. Çok farklı teknikleri de gerektirebilecek birşey herhalde.

H.İ.: Biliyorsunuz 1204 senesinde Latinler işgal etti Bizans'ı. O zamanlar Latinler açgözlü olduğu için bu Bizans eserlerini yağma ettiler. Sultanahmet Meydanı'nda bir sütun vardır, en arkada, Mısır sütununun daha ötesinde. Dikkat edilirse, paramparçadır. Vaktiyle o bakırla kaplıymış, Latinler çalmışlar. Bizans'ın o zaman nüfusu, biz muhasara ettiğimiz zaman, otuz bin kişiydi ancak. Bir asır sonra biz İstanbul'u Avrupa'nın en büyük şehri haline getirdik. 400 binin üzerinde nüfus, Londra'nın o zaman 200-250 bin nüfusu.

G.P.: Kaçtan düşüyor Bizans'ın nüfusu otuz bine?

H.İ.: Bir milyondan. Büyük surlara kadar yayılmış nüfus. Düşe düşe otuz bine düşmüş. Galata Cenevizlilerin eline geçmiş. İşte bizim aşağılık kompleksimiz. Bazı tarihçilerimiz, efendim biz İstanbul'u fethetmedik işgal ettik, işgalciyiz vs. diyorlar. İstanbul'u biz yaptık; camileri, imaretleri, su yolları ile İstanbul bizimdir. Onun altında Bizans var.

G.P.: Bu Anadolu'da seyahat ederek gerçekleştirdiğiniz çalışmalarınıza Türkiye'ye döndükten sonra mı başladınız?

H.İ.: 85'te arada emekli oldum, 93'te buraya geldim, 93'ten beri Osman Gazi ile uğraşıyorum.

G.P.: Yaptığınız Osmanlı arkeolojisi çalışmaları bir devletin temellerini bulmaya yardım ediyor. Ama, bazen düşünüyorum mesela Kâbe'de bir kazı

yapılabilse. Putlar kırıldı diyoruz, mesela o putlar neydi acaba? Belki de kazılsa bazı parçaları bulunacak.

H.İ.: Ne kadar enteresan olur. Şimdi Osmanlıya dönersek, kaleler, duvarlar yapılırdı, duvarları topla yıkmak kolay olurdu, iki yukarı iki de aşağı hedef alınırdı sonra ortasına bir şey, duvar yıkılırdı. 16. asırda İtalyanlar Avusturyalılar yeni bir papyon tipi denilen tekniği hazırladılar, toprak seviyesinde olan tabyalar şeklinde ve tabyaların üzerine toplar yerleştirdiler, bu yeni bir buluştu. Osmanlılar bunu öğrenemediler ve bu yüzden de 16. asrın sonunda büyük yenilgilerimiz oldu. Biz bunu çok sonra öğreniyoruz.

G.P.: Yine materyal kalıntılar tarihi destekliyor. Sizin Chicago Üniversitesi'ndeyken oranın arkeoloji bölümüyle hiç ilginiz oldu mu? Çok köklü bir arkeoloji geleneği var Chicago Üniversitesi'nin.

H.İ.: Tabii, bir miktar. Oriental Institute, Osmanlı sarayı ile eski Doğu, mesela Mezopotamya'daki Sarayını karşılaştıran bir sempozyum düzenlemişti. Ona iştirak ettik ve aynen orada da harem ve selamlık var. Eski Akatlarda yahut İranlılarda. Siz Persepolis'i gördünüz mü?

G.P.: Göremedim daha.

H.İ.: Orada da öyledir. Şahın dış hayatının geçtiği harem kısmıdır. Bu Osmanlıya Mezopotamya'dan gelen bir şey, aynen. Böyle bir araştırma yapmıştım.

G.P.: Ben çok kısa bir iki soruyla sizin tarihçi kişiliğinize de değinmek istiyorum. Tabii arkeolojiyi anlatırken tarih görüşünüzü de açıklamış oldunuz: Annales ekolü ve Braudel'den bahsettiniz. Pek çok ayrı disiplini bir bütün olarak görüp tarihi yorumlamak diyebiliriz buna. Peki, tarihi yapan bireyi nereye koyuyorsunuz? Ya da şahısların olaylardaki yerini nasıl görüyorsunuz?

H.İ.: Efendim, Fransız devrimine kadar, daha doğrusu tabii hukuk teorisi ortaya çıkıncaya kadar birey değil, devlet esastır. Buhanedana dayalı devletler, son kalan krallıklar. Osmanlı, sultanlıklar filan da tüm bunlar da, topluma ekonomiye hâkim olan şey, devlet gücüdür. Birey bir vasıta gibi, bir tebaa, bir kul, vergi üreten, devletle mülk sahiplerine, feodal cemiyette de aynı şey. Hatta en basitinden söyleyeyim, feodal bir toplumda evlenecek kız evvela feodal beyle yatardı. O kadar önemliydi.

G.P.: Bireyin hakkı diye bir şey söz konusu değildi.

H.İ.: Yalnız 16. asırda özellikle Jan Bodin isminde, belki duymuşsunuzdur diyor ki, bireylerin doğal hakları vardır. Bu, Tanrı yaratırken verdiği ha-

yat hakkı bu doğal hukuk, doğal haklar hukuku, bunu tanımak muazzam birşeydir dolayısıyla. Ondan sonra ikinci etap 18. yüzyılda Aydınlanma çağına geliyoruz. Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Diderot, bunlar artık devleti ve dini bir tarafa bırakarak diyorlar ki: Toplum, devlet bireylerin anlaşmasıyla, mukavelesiyle ortaya çıkmıştır. Temel olan bireylerin hakkıdır, onların korunmasıdır. O hakları da sıralıyorlar. İşte bu hareket, yani Aydınlanma Çağı. O devir Fransız İhtilali'dir. Bireylerin devlet için değil, aksi varit oluyor, devlet birey içindir fikrini yayıyorlar. Fransız ihtilali'nden sonra Avrupa, Aydınlanma Çağı daha doğrusu, Fransız İhtilali'nden önce başladı bütün Avrupa'da, Avusturya'da bile insan hakları, Balkanlar'da. Bu ilk liberal hakları savunanlar azınlıklar olmuştur, çocuklarını Avrupa'ya gönderiyorlar, öğreniyorlar bu yeni felsefeyi. Yani bize çok sonra geliyor bu, bireyin hakkı. Şimdi Osmanlı tarihini yazarken birey hukuku, tabii hukuk araştırmaları yapmak saçmadır, çünkü evvela devlet esas yapısından hareket edeceksiniz eğer tarih yazmak istiyorsanız.

G.P.: Zaten esas dokümanlar da devlete ait dokümanlar değil mi?

H.İ.: Tabii. Ama dışarıda mesela fertlerin resmi olmayan kayıtları da var. Mesela Köroğlu, Aleviler, Kızılbaşlar, devlete meydan okuyan, destanlar, devlet Toroslar'dan topluyor Amik ovasına yerleştiriyor, sıtmadan ölüyorlar, Dadaloğlu çıkıyor, destanlarıyla da...

G.P.: Şimdi sözlü tarih de epey üstünde konuşulan bir şey, bu konuda ne düşünüyorsunuz?

H.İ.: Çok ilginç. Bizim sözlü tarihe, sözlü tarih denemez çünkü ölüp gittiler onlar, ama onların şarkılarında destanlarında bu sözle tarih yaşıyor. Folklor ve antropoloji verileriyle bugün o destanları incelemek bize o halk reaksiyonunu gösteriyor. Ben talebelerimi teşvik ederim sosyal, etnografik araştırmalar için. Azınlıklar için de aynı şey.

G.P.: Kendiniz tarihçi olmaya nasıl karar verdiniz?

H.İ.: Tesadüftür, fakat talihim oldu çok iyi hocalardan ders aldım: Köprülü, Paul Bittek. Londra'da 1,5 sene kaldım. Ben üniversiteye girdiğim zaman Fransızca kitaplardan okuyordum tarihi. Özel bazı şartlar bana yardım etti.

G.P.: Peki Amerika'ya gidişiniz sizin kendi tercihiniz miydi? Olaylar mı öyle gelişti?

H.İ.: Zaten burada emekli oldum 72'de. Bir de bu öğrenci ayaklanmaları vardı, tadı kalmadı. Hem Siyasal'da okutuyordum hem Dil-Tarih'te. Oradan

davetler aldım. En iyi daveti Chicago yaptı. Şimdi bu Atina'dan başka altı fahri doktorluğum var. Aynı zamanda American Academy of Art and Sciences üyesiyim, British Academy ve Sırp Akademi üyeliğine seçildim. Cambridge International Biography'de, 20. asırdaki iki bin bilim adamının arasına koydular. Bunlar kâfi.

Fotoğraflar: Caner Şenyuva

G.P.: Herhalde bütün bunlardan sonra, dünya sizi böylesine tanıdıktan sonra Bilkent'e gelmek de hoş bir şey.

H.İ.: Tabii, burada Tarih Bölümünü kurduk. Bunu Ali Doğramacı'ya borçluyum. O buldu ve ikna etti beni. Onun büyük katkısı var, beni ikna etti. Şimdi memnunum. Türk öğrenciler yetiştiriyorum.

G.P.: Evet, iyi ki geldiniz. Gerçi Türkiye'nin birtakım terslikleriyle de uğraşmak zorunda kalıyorsunuz ama.

H.İ.: Yok, aldırmıyorum. *Doğu-Batı* dergisinde "2000'de Türkler" diye bir yazım çıktı. Bin senelik Türk tarihinin bir muhasebesi var orada. Türkler neden 1600'e kadar dünya tarihinde en önde, dünya devletleri arasında önde, ondan sonra niçin çıktı? Türkler, çocukluklarından itibaren ata binerler. Kabile halinde yaşadıkları için daima harp halindeler. Üçüncü bir faktör demir zırh. Şimdi bütün Türkler, Moğollar da öyle hep zırhlı süvariler, çok iyi manevralar yapıyorlar. Bunun karşısında hiçbir ordu dayanamıyor. Mesela Mohaç'ta öyle, kaçar gibi yapıp geri dönüyoruz. Yani askeri üstünlüğü bir kere tespit etmek lazım. Bu üstünlük 1500'lerde kayboluyor. Neden? Avrupa, Ruslar ateşli silahları kullanmaya başladılar. Osmanlıların üstünlüğü, ateşli silahları erkenden benimsemeleridir. Daha 1. Murad zamanında. On-

lara bir üstünlük geliyor, İranlıları Memlukleri ateşli silahlarla yeniyorlar. Yani görüyorsunuz müspet nedenlere dayanıyor. Milliyetçilik bilmem ne, cesurluk değil. Şartlar öyle, stepte yetiştik. Zenginliğin ölçüsü at. Onbinlerce at var Türklerde. Birincisi bu. İkinci olarak Türk devletleri Çin'le Akdeniz arasındaki İpek Yolu'na hâkim olmuşlardır. Uygurlar falan İpek Yolu üzerinde. Osmanlılar öyle. İran ipeği kervanları Bursa'ya geliyor. Onun vergisi de çok yüksektir. Bir balyadan 100 akçe alınır. Demek ki, hazinesi çok zengin. Bir Fransız casus vardır. II. Murad zamanında (1432) geliyor, diyor ki: "Bu Türkler öyle zengin ki, Avrupa'yı birkaç senede istila ederler." Ondan sonra gerileme başlıyor, çünkü yivli tüfeği Osmanlılardan önce Ruslar alıyorlar. Rus orduları, bize karşı daima galip geliyorlar, 1600'lerden sonra. Yani bu gibi müspet şeylere dayanıyorum.

G.P.: Şimdi söylediklerinizi soracağım sorunun bir anlamda cevabı oldu ama, bunca yıl tarihle uğraşıp Türkleri Osmanlıyı inceleyip bunca vesikayla karşılaştıktan sonra şöyle bir sentez yaptığıma, şu bilgiyi ortaya çıkardığıma çok memnunum dediğiniz bir şey var mı?

H.İ.: Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi ile ilgili yazdığım kitap. Bu kitap Rusçaya, Arnavutçaya, Makedoncaya, Sırpçaya, yedi dile çevrildi. Şimdi bunu Halil Berktay tercüme etti Türkçeye. Bu bir sentezdir. 17 kitabım var, 300 kadar makalem var. Onların zübdesi ve hülasasıdır bu kitap. Bütün arzum, Tanrı bana fırsat verirse Osman Gazi'yi I. Murad'a kadar yazmak istiyorum. Bu çok yeni ve çok farklı bir tarih olacak.

G.P.: O zaman heyecanla bekliyoruz bu kitabı da.

Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Cami külliyesi ve Seddülbahir ve Kumkale kaleleriyle ilgili Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi'nden.

Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri

LUCIENNE THYS-ŞENOCAK

Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri, Çanakkale Boğazı'nın girişinde, onyedinci yüzyılın ortalarında Osmanlı Sultanı 4. Mehmed'in annesi Turhan Sultan tarafından inşâ ettirilmiştir. Boğazın Asya ve Avrupa sahillerinde karşı karşıya bulunan Kumkale ve Seddülbahir, uzayan Girit Savaşı esnasında Çanakkale Boğazı'ndaki Venedik istilalarına karşı Osmanlı savunmasının bir parçası olarak yaptırılmıştır. Bu tarihten itibaren de hem sıcak denizlere ulaşmada stratejik bir yer olarak Çanakkale'yi ele geçirmek isteyen düşmanlara karşı Osmanlı savunmasına, hem Karadeniz-Akdeniz ticaretinin gümrük gelirlerine hizmet ettiler, hem de başkent İstanbul ve İstanbul Boğazı'na kolay bir geçiş sağladılar. Deprem ve erozyon gibi doğal afetler ve savaş esnasında zarara uğrayan her iki kalenin de ciddi restorasyona ihtiyacı vardı. Seddülbahir ve Kumkale Birinci Dünya Savaşı'nda, Gelibolu harekâtında etkili biçimde kullanılmış ama ittifak birliklerinin top ateşinden önemli ölçüde zarar görmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonunda İngiliz ve Fransız birliklerinin geri çekilmesi sonrasında kaleler Osmanlı Hükümeti'ne geri verilmiştir. Seddülbahir 1997 ilkbaharına kadar Türk donanması tarafından deniz üssü olarak kullanılmıştır. Kumkale, Troya'ya yaklaşık beş kilometre mesafede olup halen donanma üssü olarak kullanılmaktadır ve Savunma Bakanlığı'nın kontrolü altındadır.

Seddülbahir-Kumkale Yüzey Araştırması ve Belgeleme Projesi 1997 yılında Seddülbahir bölgesinin silahsızlandırılmasının hemen sonrasında başlamıştır. Proje ilk olarak 4. Mehmed'in annesi Valide Turhan Sultan'ın mimari hamîliği ve "Kadınların Hükümranlığı" olarak adlandırılan (ve çoğunlukla

Seddülbahir'in bugünkü görünümü. Fotoğraf: Lucienne Thys-Şenocak.

yanlış anlaşılan) dönem esnasında Osmanlı kadınlarının hamîlik özellikleri hakkında yazmakta olduğum kitap için yaptığım araştırmaların bir parçası olarak başladı. Pennsylvania Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'ndeki doktora tezim, Turhan Sultan'ın Eminönü'ndeki külliyesi Yeni Valide Camii üzerineydi ve bu külliyenin Vakfiye'sinden her iki kalenin de valide tarafından Eminönü Külliyesi inşâ edilmeden önce yaptırılmış olduğunu öğrendim. Seddülbahir ve Kumkale, ilgilenen bilim adamları için hatasız planlar, rölöveler ya da topografik haritalar sunmamasına rağmen erken dönem Akdeniz modern tarihinde (15.-18. yüzyıllar) bir kadın hamî tarafından yaptırılan askeri yapıların büyüleyici ve ender rastlanan bir örneğini oluşturuyordu.

Kalelerin yüzey araştırması ve belgelenmesine başlamak için İstanbul Teknik Üniversitesi Jeodezi Bölümü'ne, Koç Üniversitesi Tarih Bölümü ile işbirliği yapmalarını önerdim. Farklı disiplinlerin işbirliği yaptığı araştırma faaliyetleri çeşitli lisans ve yüksek lisans öğrencilerinin katkılarıyla, beş yıldır, İTÜ'den Doçent Rahmi N. Çelik ve Koç Üniversitesi'nden benim gözetimimde ortaklaşa yönetildi. Proje İTÜ ve Koç Vakfı gibi Türk kuruluşlarından destek bulmasının yanı sıra *National Endowment for the Humanities*, İsviçre'den *Max Van Berchem Vakfı* ve yakın geçmişte M. Aylwin Cotton Vakfı'ndan da mali yardım aldı. Hem T.C. Kültür Bakanlığı, hem de T.C. Savun-

ma Bakanlığı, her iki kaledeki araştırmamız için izin vermek hususunda ekibimize çok yardımcı oldular. Proje aslında, Turhan Sultan'ın Vakfiyesinin muhafaza edildiği Süleymaniye Kütüphanesi'nde başlamıştır. Bu belgede kalelerin surları ve kuleleri ile birlikte yapılması planlanan okullardan, camilerden, hamamlardan ve kışlalardan söz edilmektedir. Erken dönemlerle uğraşan arkeoloji projeleri ile karşılaştırıldığında Osmanlı Mimarlık Tarihi ve Arkeolojisinin farklılığı ve arşiv ile arazi arasında nasıl mekik dokuduğu daha iyi anlaşılabilir. Günümüze yaklaştıkça belli bir yerleşme için arşiv dökümantasyonunun daha fazla olacağı açıktır ama Osmanlı merkezi idaresinin yapı projeleri ve tamirat ile ilgili çok geniş kayıtlar tutması da özel bir durumdur. Bu kayıtlar halen arşivlerde mevcuttur.

Örneğin, Osmanlı mimarisinin evrimini ortaya koymak için özellikle Seddülbahir ve Kumkale gibi Osmanlı'ya ait stratejik bir suyolunu koruyan

Gelibolu Yarımadası'nın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki haritası; Seddülbahir (Cape Hellas, Beach V) ve Kumkale gösterilmiştir. Fotoğraf İngiltere Kraliyet Savaş Müzesi'ne aittir.

Çanakkale Boğazı ve Konstantinopolis'in ön planda Seddülbahir ve Kumkale ile resmedildiği gravür, geç 17. Yüzyıl, Nicolas de Fer tarafından yapılmıştır.

kaleler hakkında çok geniş arşiv verileri bulunabilir. Her iki kale de depremler ve bölgedeki askeri çatışmalardan sık sık zarar gördüğü için sürekli olarak bakım ve tamir görmek zorundalardı. Bu bakım ve tamiratların pek çoğu Tamirat Defterleri gibi belgelere kaydedilmiştir ve işçilerin isimleri, masraflar, tamir edilen kısımlar ve inşaatlarda kullanılan malzemelerin geldiği yer gibi detaylı bilgiler verirler. Bu bilgileri yapılardan kimyasal örnekleme için alınan harç, maden, ahşap gibi malzeme analizleri ve yapı tekniklerinin karşılaştırmalı stilistik analizi, kalelerin planları ve süslemeleri ile birleştirince Seddülbahir ve Kumkale'nin fiziksel yönlerinin üç buçuk yüzyıl boyunca nasıl evrildiği hakkında daha doğru bir resme sahip oluruz.

Kaleler ve Turhan Sultan ile 4. Mehmed'in bu bölgedeki himayeleri ünlü Evliya Çelebi ve diğer Osmanlı vakanüvisleri tarafından seyahatnamelerde sıklıkla işlenmiştir. Dikkatle kullanıldığında, bir inşâ projesinin çağdaşları ve yakın çağdaşları tarafından nasıl algılandığını anlamak açısından bunlar da yararlı kaynaklardır. Bir Osmanlı yapısı için bu kadar çeşitli, zengin arşivsel ve maddesel veri mevcut olduğunda böyle bir yapının restorasyonu üstlenilmeden önce tartışılmaları ve incelenmeleri şarttır.

Arşivsel ve maddesel kalıntıları (tarih ve arkeoloji) birleştiren bu yaklaşım giderek Osmanlı yapısı araştırmalarında daha çok izlenmektedir. Daha yoğun emek ve zaman harcanmakla birlikte Osmanlı dönemi mimarisi üzerine her türlü restorasyon araştırmasını yürütmenin en uygun ve sağlıklı yolunun bu olduğunu düşünmekteyiz.

Seddülbahir-Kumkale projesinde yürüttüğümüz arşivsel çalışmayı aynı zamanda Türkiye dışında, Londra, Venedik ve Paris'teki çeşitli arşivsel koleksiyonlarda da gerçekleştirdik. Seddülbahir ve Kumkale gibi yerlerde çalışmanın büyük avantajlarından biri de mitolojik veya eski çağlara ait Troya ve Peloponnesos savaşlarının gerçekleştiği savaş alanlarına yakınlığı ve Çanakkale Boğazı'ndaki önemli konumlarından dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırında kendini nasıl savunduğu konusuyla ilgili olan bir çok Avrupalı gezginin, İtalyan tüccarın ve askerlerin seyahatnamelerinde ve gravürlerinde anlatılmış ve resmedilmiş olmasıdır. Bu gravürlerden özellikle geç 17. yüzyıldan kalma Grelot'nunki, boğazın her iki yakasında kaleleri bütün heybetiyle gösterirken arka planda İstanbul'a geçit veren suyolunu sıkıştırılmış bir şekilde resimlemesi açısından ilginçtir. Bu gravürde Kumkale, bizim çizimlerimizden ortaya çıkardığımız halinden çok daha geniş ve muhteşem görünüyor. Gravürler çoğu zaman yapının doğru ve bilimsel bir tasvirinden çok, yapan sanatçının düşüncelerini yansıtırlar ve dikkatli kullanılmalıdırlar. Fakat bina ve temsil ettiklerinin tarihi açısından bu izlenim ve düşünceler de değerlendirilecek önemli bilgilerdir.

Osmanlı savunma mimarisini değerlendirmek için Osmanlı devleti tarafından getirtilen Avrupalı askeri uzmanların raporları –Baron de Tott gibi subaylar tarafından yazılmışlardır– çok eleştirsel olsa da, onsekizinci yüzyılda Çanakkale Boğazı'nda yapılmış tahkimlerin onarımlarının yerlerini ve durumlarını tespit etmek için de kullanılabilir. Geçtiğimiz sene boyunca Paris'teki askeriye ve donanmaya ait arşivlerde çalıştım ve bunların, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Fransız mühendisler tarafından incelenen tahkimler hakkında çok zengin bilgi kaynakları olduğu kanıtlandı. İtalyan, özellikle de Venedik arşivlerindeki raporlar, gravürler ve haritalar Osmanlı donanması, Akdeniz tahkimleri ve erken modern dönemlerdeki Osmanlı yönetimi altında olan Ege bölgesine ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Bu bölgede genellikle savaş halinde oldukları için Osmanlılar ve İtalyanlar birbirlerinin hareketlerini dikkatlice izlemiş ve kayıtlara geçirmişlerdir ve bütün bunlar, bugün hem İtalya'da hem de Türkiye'de araştırmacılar için geniş bir arşiv malzemesi olmuşlardır.

Sonuçta, belgeleme projemiz için (özellikle de Seddülbahir'in restorasyonuyla ilgili hazırladığımız öneri açısından) en değerli bilgi kaynaklarından biri, kalelerin, Türkiye ve Avrupa arşivlerinde bulunan birçok savaş zamanı fotoğraflarıdır. Seddülbahir'in Gelibolu savaşında gördüğü tahripten önceki fotoğrafları, IRCICA'nın (İslâm Araştırmaları Merkezi) zengin tarih fotoğrafları koleksiyonunda bulunmaktadır ve bize surların bu bölümünün, ondokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarındaki durumu hakkında iyi bir fikir vermektedir. İngiltere'deki İmparatorluk Savaş Müzesi'nde bulunan Birinci Dünya Savaşı sırasında çekilmiş Fransızların ve İngilizlerin Seddülbahir'deki ordugahlarının fotoğrafı gibi belgelerden ağır top ateşinin, yapıyı tam olarak nerede ve ne zaman zarara uğrattığını tespit edebiliriz. Bugün duvarın o kadar büyük bir bölümü kayıptır ki bu eski fotoğraflar ekibimizin Seddülbahir'in yirminci yüzyılın başındaki durumunu anlamasına ve surların restorasyonu için daha bilimsel bir öneri üretmesine yardım eder.

Gelibolu savaşı sırasında Seddülbahir; kalenin yıkılmış sur duvarı askeri karargâhın arkasında görülmekte, İngiltere Kraliyet Savaş Müzesi.

Ekibimizin yapmakta olduğu arazi çalışmalarını açıklamak ve Seddülbahir kalesinin restorasyonu önerisi için verilecek kararlara yardım etmek amacıyla bunca arşivsel malzemeyi bir araya getirmek kolay değildir. Kale büyüktür ve esas yüzey araştırmalarını 1998'de bitirdiğimiz için son iki yazı, iskelelerin üstünde daha detaylı çizimler yaparak ve aciliyet gerektiren restorasyon işlemleri için surların belirli bölümlerini taş taş ölçmekle geçirdik. Gelecek sezon (2002) ön restorasyon önerisinin kabul edileceğini uman ekibimiz, özellikle kalenin bazı kulelerinin içinde küçük çaplı kazı çalışmalarına başlamayı planlıyor. Yıllar boyunca bu kulelerin içinde o kadar çok top-

rak ve döküntü birikmiştir ki, kazı yapılmadan kulelerin asıl temellerini tespit etmek ve ölçmek imkânsızdır. Bu yavaş ve emek gerektiren bir iştir, fakat binanın farklı bölümlerinin detaylı olarak incelenmesi ve belgelenmesi, yapının tanınması ve gelecekteki restorasyon çalışmaları için şarttır.

Geçen sene ekibimiz, Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasında antik Troya kentinden yaklaşık beş kilometre uzaktaki, Seddülbahir'in kardeş kalesi Kumkale'de yüzey araştırmaları yaparak projenin ikinci aşamasına başladı. Bu kale şu anda Milli Savunma Bakanlığı denetiminde donanma üssü olarak kullanılmaktadır. Kumkale ve Seddülbahir, aynı himaye altında ve aynı zamanda yapıldığı için iki yeri birlikte incelemenin önemini anladım ve 1997'de Savunma Bakanlığı'ndan, Kumkale donanma üssünde Osmanlı dönemi yapıları üzerinde mimari ve tarihsel belgeleme ve yüzey araştırması yapmak için izin istedim. Ekim 1999'da ekibimiz Kumkale'de geniş bir mimari ve tarihi araştırma yapmak, yapı malzemelerinden analiz için örnek almak ve kaleye bağlanan Osmanlı mezarlığı için bir belgeleme çalışması yapmak üzere Savunma Bakanlığı'yla üç yıllık bir protokol imzaladı. Ekip Haziran ve Temmuz 2000'de araştırma ve belgeleme projesine başladı ve klasik ölçüm teknikleri kadar dijital teodolit (total station) ve uydudan konumlandırma sistemi (GPS) kullanarak Kumkale'nin ilk topografik ve mimari planlarını oluşturmak için gerekli veriler toplandı. Ekibimizin Seddülbahir'de yaptığı çalışmalarla Kumkale'de yapılan araştırmalar sonucunda çizilen mimari planlar ve topografik haritalar, bu bölgedeki ilk bilimsel belgelemeler olacaklardır. Kaleyle ilgili toplanan arşivsel kaynaklarla birlikte ilgili bakanlıklar ve restorasyon komitelerine (Seddülbahir için yaptığımız gibi) Kumkale için bir restorasyon planı önermeyi umuyoruz.

Gelibolu savaşı öncesinde, Seddülbahir'i tahribattan önce gösteren fotoğraf, IRCICA koleksiyonundan.

Seddülbahir-Kumkale projesinin birçok farklı yönünden biri de, iki sene önce öğrencim Ceren Cenker ile başlattığım bir sözlü tarih araştırmasıdır. Seddülbahir'de geçen birçok araştırma sezonunun sonucunda ekibimiz bölgede yaşayanlarla çok yakın ilişkiler kurdu ve orada büyümüş ya da onlara Seddülbahir hakkında birçok hikaye anlatmış büyükleri olan insanlardan hem köyde hem de kalede oluşmuş birçok değişikliği öğrendik. Köy halkının bir kısmı çocukluklarını Birinci Dünya Savaşı öncesi bu köyde geçirmiş, bazıları da Cumhuriyet döneminde kalede asker olarak görev yapmışlar. Yöre insanları onyıllar boyunca köyde olan sosyal ve demografik değişikliklerin yanısıra kaledeki mimari değişiklikler hakkında da zengin bilgiler sağlayabiliyorlardı. Seddülbahir'deki sözlü tarih projesi, ekibimizin araştırmasının son derece değerli bir bölümünü oluşturmuştur. Seddülbahir'in yakın geçmişi hakkında daha iyi bir fikir vermesinin yanında hem yöre halkının hem de ekip üyelerinin kalenin geleceğine ilişkin beklentileri ve ilgilerini karşılıklı olarak daha iyi anlamalarına katkıda bulunmuştur. Araştırma ve arkeoloji ekiplerinin yalnızca arazi çalışması sırasında değil, bütün sene boyunca o bölgede yaşayan insanlarla iletişim kurmaları ve bunun için samimi bir gayret göstermeleri önemlidir. Kazı alanında yapılan konuşmalar ve samimi sohbetler bu iletişimi geliştirmenin bazı yollarıdır ve bu şekilde her iki taraf da birbirlerinden pek çok şey öğrenir. Bir yerleşmenin tarihi geçmişinin kıymetini bilme, takdir etme yerel düzeyde başlamalıdır ve uzun vadede koruma ancak bu tarz bir bilinçlenme ile başarılabilir. Özellikle Gelibolu bölgesinde ve Troya civarında geçtiğimiz yıllarda milli parkları yeniden düzenleme konusunda birçok tartışmalar olmuştur. Bilgi eksikliği ve karar alma sürecine katılamamalarından dolayı bölge halkının hissedebilecekleri güvensizliği azaltmak için, bu tür düzenlemeler sonucunda yaşantıları etkilenebilecek insanları bilgilendirmek çok önemlidir.

Seddülbahir'deki sözlü tarih projesinin başarısı, Kumkale'de de yine benimle birlikte Cenker'in yönettiği aynı türde bir projenin gelişmesine yol açtı. Geçen yaz, Kumkale mezarlığı belgeleme çalışmaları sırasında yoldan geçen köylüler asistanım Hasan Karataş ve bana, kayıtlara geçirdiğimiz mezar taşlarının arasında akrabalarının isimlerine rastlayıp rastlamadığımızı sordular. Kumkale ahalisi, ekibimizin yaptığı araştırmalara büyük ilgi gösterdi. Köy sakinleri geçmişlerine ve geçmişlerinin korunmasına karşı daha kişisel bir bağ hissettiklerinde mezarlıkların soygun ve tahriplerden korunması yolunda daha fazla çaba sarfedeceklerini umuyoruz. Mezarlıktan ve Osmanlı arşivlerindeki çeşitli nüfus istatistiklerinden alınan verilerle birlikte sözlü ta-

rih projesinden edinilen bilgiler ekibimize bu bölgenin Osmanlı zamanlarındaki toplumsal ve kültürel tarihinin daha etraflı bir resmini sunacaktır.

Hem Gelibolu Yarımadası hem de "Troas"da onyedinci ve onsekizinci yüzyılın Osmanlı toplumsal, kültürel, mimari tarihi hâlâ araştırma safhasındadır. Bu dönemler, bölge tarihinde çok önemli bir kesidi oluşturur ve Osmanlı mimarlık tarihçilerinden ve tarihi dönemlerle uğraşan arkeologlardan ilgi beklemektedir. Osmanlı mimarlık tarihi ve gelişmekte olan Osmanlı arkeolojisi alanında bir yapı türü olarak kale, genellikle ihmal edilmesine karşın şehir sarayları, camiler ve külliyeleri hâlâ daha fazla bilimsel ilgi çekmektedir. İtalya, İngiltere ve Fransa'da yapılan bu tür araştırmalarla karşılaştırıldığında Türkiye'de Osmanlı dönemi askeri mimarisi konusunda yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar emekleme evresindedir. Koç-İTÜ Seddülbahir-Kumkale Yüzey Araştırması ve Belgeleme Projesi kapsamında yürüttüğümüz bilimsel çalışmalar sayesinde Osmanlı kaleleri, Osmanlı saray kadınlarının mimari himayeleri ve Osmanlı'nın geçmişindeki Gelibolu bölgesi ve Troas'ın kültürel görünümü hakkında daha çok şey öğrenmeye başlayacağız.

KAYNAKÇA

Projeyle İlgili Kaynakça

"Gender and Vision in Ottoman Architecture: The Yeni Valide Complex of Eminönü" *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies* içinde, ed. D. Fairchild Ruggles, SUNY Binghamton, 2000.

"Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddulbahir ve Kumkale", *Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı: "Uluslarüstü Bir Miras"* içinde, Mimarlar Odası/Yapı Kredi 2000: 112-117; İngilizcede "Seddulbahir and Kumkale: The Architectural Patronage of a Valide Sultan" adıyla yayımlanmıştır, 2000: 117-122.

"The Architectural Survey of the Ottoman Fortress of Seddulbahir", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2000: 155-162.

"The Ottoman Fortresses of Seddulbahir and Kumkale", *Essays in Honour of Aptullah Kuran – Aptullah Kuran İçin Yazılar*, içinde, haz. Ç. Kafesçioğlu ve L. Thys-Şenocak, Yapı Kredi Yayınları, 1999: 311-323.

"The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü", *Muqarnas*, 15, 1998: 58-70.

"Location and Expropriation: The Case of the Yeni Valide Mosque", *Conference Proceedings of the 10th International Conference of Turkish Art* içinde, 1999.

"The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü, İstanbul (1597-1664)", Pennsylvania Üniversitesi, 1994 (Doktora Tezi).

Genel Kaynakça

Charles E. Orser-Jr. Brian Fagan, *Historical Archaeology*, Harper Collins, New York, 1995.

City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective, Cambridge, 2000.

Projenin web adresi: www. seddulbahir-kumkale.com

Atatürk'ün Alacahöyük'ü ziyareti, 1935.

TÜRKİYE'DE ARKEOLOJİ: TAHRİP, MİRAS, BELLEK

Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
– TAY Projesi –

MİHRİBAN ÖZBAŞARAN – OĞUZ TANINDI

Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - TAY Projesi, Türkiye'de, 1800'lerin başından bu yana çeşitli araştırmacılar ve bilim insanları tarafından saptanmış tüm arkeolojik buluntu yerlerinin kronolojik envanterinin oluşturulması amacıyla 1996 yılında başlamıştır. Derlenen bilgilerin belli bir sistem içerisinde, ayrıntılı bir katalog haline getirilerek arkeoloji ile ilgili çeşitli kesimlerin kolayca ulaşımına sunulması, Proje'nin ilk aşamadaki ana amacını oluşturmaktadır.

Bu tür ayrıntılı envanterler/derlemeler, bilimsel çalışma ve araştırmalar için temel verileri oluşturmasının yanı sıra arkeolojik mirasın korunması için geliştirilecek stratejilerin de temelini oluşturmaktadır (Icomos 1990: Madde 4).

Türkiye gibi hızlı bir kentleşme, endüstrileşme süreci içine girmiş olan bir ülkede, hızla yayılan kentler, turistik ve endüstriyel tesisler, bunlar için gerekli olan, yol, su, havaalanı gibi altyapı kuruluşları, mekanize tarım, arazi ıslah çalışmaları, yeni hammadde ocakları, doğal afetler vb. gibi araziyi etkileyen her faaliyet, ülkemiz kültür varlıklarını hızla yok etmekte, yeterince belgeleme olmadığı için, belgelenmiş olanlara ise ulaşma zorluğu nedeniyle nelerin yokolduğu bile tam olarak bilinmemektedir. TAY Projesi'nin başlattığı bu çalışma (bkz. Basılı ortam) bölge, kent, kasaba vd. ölçeğinde uyarlanabilen yapısı ile arkeolojik mirasın ve yerleşme tarihinin o bölge/yöre ilgililerince bilinmesini ve benimsenmesini sağlamakta, dolayısıyla olası bir tahribat karşısında gösterilecek tepkiye bilimsel bir platform sağlamaktadır. Ülkemizde genellikle en son anda, örneğin kurulacak olan tesisin yapım aşamasında, önemli bir tarihi kalıntı rastlantı sonucu fark edilmekte,

bu da, ya yatırımın durması, engellenmesi, ya da tarihin feda edilmesi gibi, çözümsüz durumlara neden olmaktadır.

Arkeolojik mirasın yokolmasının önlenmesi için yapılması gereken ilk işin, varolan her tür veriye ulaşabilmeyi sağlamak, TAY Projesi'nin yola çıkış amaçlarının öncelikli maddelerindendir.

Şu anki veriler ışığında en eskisi 400.000 yıl öncesine uzanan uygarlıkları barındıran Anadolu ve Trakya toprakları üzerinde, 1800'lerin ilk yarısında, eski eserlere duyulan ilgi nedeniyle gezi niteliğindeki ilk araştırmalar başlamış, bu evreyi Cumhuriyet dönemine kadar, Batılılarca başlatılan araştırma ve kazılar izlemiştir. Cumhuriyet ile birlikte yeni bir anlayışla başlayan arazi çalışmaları, 1960'larda özellikle kurtarma kazıları ve ardından yerli ve yabancı bilim insanlarınca yürütülen disiplinlerarası, soruna yönelik çalışmalarla bugün yürütülmekte olan araştırma ve kazı sayısı 300'ü aşmıştır. Söz konusu çalışmaların raporları ve sonuçlarının kısa ancak öz, iki ana dilde toplanması, sürmekte olan araştırmaların yeni verilerle güncellenmesi, TAY Projesi'ni dinamik yapıda bir "veri havuzu" oluşturmaya itmiştir.

Bilimsel amaçların, arkeolojik mirasımızın korunması sorunları ile birlikte ele alınması gerekliliği karşısında, TAY Projesi, bu acil sorun için stratejik yaklaşımını şu dört ana başlık altında toplamaktadır:

- Türkiye kültür mirasının önemli bir bölümünü oluşturan arkeolojik miras, öncelikle elektronik olarak korunmaya alınmalı,
  (Veri Toplama/*Data Collection*);
- Basılı ve elektronik ortamda yayınlanmalı, bu verilerin dünyaya açılması dolayısıyla paylaşımı sağlanmalı,
  (Veri Yayınlama/*Data Publishing*; Veri Paylaşımı/*Data Sharing*);
- Türkiye, sistemli biçimde taranarak mevcut bilgiler doğrulanmalı,
  (Veri Doğrulama/*Data Confirmation*);
- Anadolu ve Trakya toprakları üzerindeki, gerek doğa, gerekse insan eliyle yoğun olarak süren tarihi eser tahribatı izlenerek kamuoyu uyarılmalı,
  (Veri Gözlemleme/*Data Inspection*).

Proje, bu çalışma bütünü ile arkeolojik dönemlere ilişkin buluntu/yerleşme yerlerinin bir dökümünü hazırlamak ve bu konuda araştırma yapmak isteyen arkeologlara, tarihçilere, yakın bilim dallarındaki araştırmacılara; ar-

keoloji, tarih gibi alanlarda eğitim gören öğrencilere; çeşitli kademelerde ülkemizin tanıtımında görev alan uzmanlara ve geçmişe ilgi duyan, araştırılmasına inanan tüm insanlara bilimsel bir başvuru kaynağı sunmayı hedeflemektedir. Nitekim arkeolojinin yanı sıra çevre bilimlerinde, paleogenetik gibi çok çeşitli bilim dallarında yapılan pek çok araştırmada TAY Projesi ana referans kaynağı olarak kullanılmaktadır.

TAY Projesi'nin Yapısı

Basılı Ortam

Bilgisayar ortamında hazırlanan TAY klasörleri, kullanıcı tarafından gruplanabilir, sınıflandırılabilir buluntu yeri temelinde, birbirinden bağımsız ayrıntılı fişlerden oluşmaktadır. Her fişte, söz konusu yerleşmenin yeri, dönemi, çevre koşulları, araştırma ve kazı tarihçesi gibi bilgiler ile araştırmacının/hafirin görüşü doğrultusunda mimari kalıntılar, küçük buluntular, yontma taş, kemik endüstrisi vd., insan, hayvan ve bitki kalıntıları ile ilgili veriler yer almaktadır. Yerleşmenin tarihlendirilmesi, varsa mutlak tarihler ile, olmadığı durumlarda ise göreli tarihlendirme yöntemleriyle verilmektedir.

Karşılaştırma bölümünde ise, o yerleşmenin yer aldığı kültür bölgesi içindeki yeri, önemi, diğer komşu ve çağdaş yerleşmelerle olan ilişkileri[1] vurgulanmaktadır. Fişlerin arka sayfalarında ise yerleşmenin özelliğini ortaya koyan plan ve çizimlerden seçme örnekler yer almaktadır.

Böylesi bir yapı, Proje yürütücüleri tarafından, arkeolojik çalışmaların devingenliğine uygun olarak fişlerin kolaylıkla güncellenmesi ve kullanıcılara gönderilmesi amacıyla tasarlanmıştır.

1996'da yayınlanan ilk klasör, insanın ilk kez alet yapmaya başlamasından günümüzden yaklaşık 12.000 yıl öncelerine kadarki süreçte, Trakya ve Anadolu'da saptanan Paleolitik/Epipaleolitik Çağ yerleşme ve buluntu yerlerini kapsamaktadır. 1997 yılında yayınlanan ikinci klasör ise, avcı ve toplayıcılıkla geçinen, göçebe yaşam tarzına sahip Paleolitik insanın yerini yerleşik yaşama geçmiş, yoğun avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra ilk kez tarım yapmaya, hayvan evcilleştirmeye başlamış Neolitik dönem insanının her tür yerleşmesini kapsar. Gelişkin tarım ve hayvancılığın yanı sıra çömlekçilik, madencilik gibi çeşitli uzmanlıkların geliştiği, öncü kentler olarak adlandırılabilecek yerleşmeler, 1998 Mayıs'ında yayınlanan üçüncü klasör kalkolitik Çağ yerleşmelerini oluşturmaktadır. Anadolu ve Trakya için tarihöncesi (prehistorik) dönemlerin son aşaması olan, karmaşık bir toplumsal yapıya

sahip ilk kent yerleşmelerini kapsayan İlk Tunç Çağ klasörleri basım aşamasındadır; Orta ve Son Tunç Çağları ile bunu izleyen Demir Çağı, Helenistik, Roma, Bizans klasörlerinin hazırlıkları ise uzmanlarınca sürmektedir.

Elektronik Ortam: TAYNet

TAYNet, bilginin ulusal ve uluslararası paylaşılması amacıyla TAY klasörlerindeki verilerin şu an için en yaygın ulaşım ve erişim ağı olan internette ve çift dilde yayınlanması ilkesini benimsemiş ve basılı ortamdaki mevcut tüm veriler Türkçe ve İngilizce olarak internet üzerinden 1998'den bu yana yayınlanmaya başlamıştır: http://tayproject.org

Projenin internet sitesi üzerinde, şu anda, Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik Çağlara ait, arama ve sorgulamaların yapılabileceği veri tabanları, yerleşmelerin mimari ve buluntu çizimleriyle birlikte yayınlanmaktadır. Bu yolla bir ülkenin arkeolojik envanterinin paylaşımının ilk örneğini oluşturan TAY Projesi'ne bugüne kadar İngiltere, Macaristan, Almanya, Fransa, İspanya gibi Avrupa ülkelerinin yanı sıra Nijerya, Japonya, Hindistan ve Arjantin gibi dünya ülkelerinden de ulaşılmıştır.

Bir sonraki hedef, Almanca, Fransızca ve İspanyolca olmak üzere, Proje'nin amaçlarını ve uygulama yöntemlerini kapsayan bir özet yayınıdır.

TAYCD

Trakya ve Anadolu kültürlerinin, bu kültürlere ait arkeolojik kalıntıların, buluntuların görsel malzemelerle birlikte (fotoğraf, film vd.), multimedia olanaklarıyla CD ortamında hazırlanması çalışmaları sürdürülmektedir.

TAY Projesi CD yayını, Anadolu arkeolojisinin her çağı/dönemi için bir CD olmak üzere, toplam 12 CD'lik bir set olarak tasarlanmıştır: Mağara ve kaya sığınaklarında sürdürülen yaşamdan kent devletlerine, Yunan-Roma döneminden Bizans-Selçuklu'ya kadar tüm dönemleri kapsaması planlanan bu set, bilimsel bir veri tabanını da içermekle birlikte animasyonlar, vinyetler, fotoğraflar, filmler, sanal gerçeklik içeren 3-boyutlu görsel malzeme ile desteklenerek eğitimde, öğrenimde, turizmde, tanıtımda kullanılabilecek bir formatta hazırlanacaktır.

TAYEx

TAY Projesi'nin en önemli ayaklarından biri olan TAY Keşif Gezisi ya da TAYEx (TAY *Expedition*), Anadolu ve Trakya'nın sistemli biçimde dolaşıla-

rak, bugüne kadar yapılmış yüzey araştırmaları ve kazılarla saptanmış yerleşmelerin, buluntu yerlerinin vd., çağdaş teknolojiler kullanılarak, bilgisayar donanımlı keşif araçları ile taranması çalışmasıdır. Dört yıl için planlanan bu çalışmalarda koordinat, ölçüm, haritalama işlemleri ile fotoğraf ve film çekimleri uzman bir ekip (arkeolog, topograf, bilgisayar uzmanı, fotoğrafçı, film ekibi) ve arkeoloji öğrencilerince yürütülmektedir.

Eldeki mevcut verilerin güncellenmesi, tahribatın belgelenmesi ve yeni, görsel bir veri havuzu (bkz. TAYGIS) oluşturulması ana amaçları doğrultusunda sürdürülen çalışmalar, her üç aşamanın da ulusal/uluslararası bilim insanlarına, araştırmacılara ve kamuoyuna sunulmasını hedeflemektedir.

Arazi çalışmaları, Marmara, Ege, Akdeniz, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Karadeniz ve İç Anadolu bölgeleri olmak üzere Türkiye'nin coğrafi bölümlemesine göre planlanmıştır. Paleolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı sonuna kadarki tarihöncesi süreci kapsayan yerleşmelerin belgelenmesi TAYEx çalışmalarının ilk etabını oluşturmaktadır. Tahribatın boyutları, belgeleme çalışmalarının önceliğini Marmara ve Ege bölgelerine (tarım, yapılaşma, depremler vd.) vermiş, dolayısıyla her biri yaklaşık 1.5/2 aylık iki dönemde gerçekleştirilen 2000 yıl çalışmaları bu bölgelerde başlamıştır.

2001 yılı yaz aylarında Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi taraması, 2001 yılında İç Anadolu ve Karadeniz; 2003 yılında ise Doğu Anadolu Bölgesi taraması ile ilk etap sonuçlanacaktır.

Yerleşme/buluntu yerlerinin çevresel özelliklerinin, coğrafik konumlarının belirlenmesi;

Küresel Konumlandırma Sistemi (GPS) yardımıyla kesin konumlarının (koordinat) belirlenmesi;

Haritalama ve çizim için ölçüm yapılması;

Yerleşme/buluntu yerlerine ulaşmayı sağlayacak ayrıntılı tanımların hazırlanması;

Görsel belgeleme amacıyla analog ve dijital fotoğraf ve film çekimi;

Yerleşme/buluntu yerlerinin eldeki mevcut verileri ile o günkü durumlarının karşılaştırılması, bilgilerin güncellenmesi ve tahribat boyutlarının belgelenmesi;

Verilerin güncellenmesinden sonra bilgilerin mümkün olan en kısa sürede TAY klasörlerinde ve internet sayfalarında (http://tayproject.org) yayınlanması, arazi çalışmalarının amaçları doğrultusunda yürütülen uygulama basamaklarıdır.

TAYGIS

TAYGIS'in (TAY *Geographical Information System* – GIS) temel amacı, Türkiye'nin tüm arkeolojik yerleşmelerinde yürütülen TAYEx alt projesinden elde edilen yazılı, sayısal ve görsel bilgi ve belgelerin, Coğrafi Bilgi Sistemi teknolojileri kullanılarak hazırlanacak sayısal haritalar üzerine işlenmesi ve böylece oluşturulan görsel veri havuzunun ilgililerin kullanımına sunulmasıdır. Türkiye kültür envanterinin en önemli parçalarından biri olan arkeolojik yerleşmelerin dönemsel olarak hazırlanacak haritalarda coğrafi konumları, özellikleri, birbirleriyle ilişkileri, nitelikleri, ileride yapılacak yoğun ve uzmanlığa yönelik yüzey araştırmalarına, yerleşme düzeni çalışmalarına temel oluşturacaktır. Bunun yanı sıra korunma/tahribat durumları sürekli olarak güncellenerek, sözkonusu bölgede yürütülecek olan planlama çalışmalarının ve koruma amaçlı projelerin doğru ve güvenilir bir veri tabanından yararlanması sağlanacaktır.

Sonuç olarak, en geniş anlamıyla Türkiye Kültür Mirası'nın, Dünya Kültür Mirası'nın bir parçası —ve de önemli bir parçası— olduğu gerçeği ve bu mirasa sahip olmanın getirdiği sorumluluğun bilinciyle TAY Projesi kişisel çabalar ve oldukça sınırlı olanaklarla 1996 yılından bu yana kesintisiz olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı ve Ahmet Boratav tarafından başlatılan proje, Mihriban Özbaşaran, Burçin Erdoğu, Aksel Tibet, Gül Pulhan, Nalan Fırat, İnci Delemen, Selma Bulgurlu, Sedef Çokay, Aşkım Özdizbay, İrfan Sayar, Aslan Gençer, Ayşe Orhun, Bike Yazıcıoğlu, Mete Aksan, Zeynep Türkay, Günay Koçhan, Bekir Köşker, Enis Tartan'ın art arda katılımıyla yukarıda belirtilen ana amaçlar doğrultusunda çeşitli alt projeleri, kendi uzmanlık alanları çerçevesinde, farklı bir üslupta yürüten, genişlemeye, yaratıcılığa, yeni projelere açık, paylaşımcı bir çalışma grubu yapısına sahiptir.

Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri –TAY Projesi, 1997 yılında 14'üncüsü düzenlenen, Avrupa'nın en saygın çevre koruma programlarından biri olan ve UNESCO tarafından da desteklenen, Henry Ford Avrupa Çevre Koruma Ödülleri 1996/97 (Henry Ford European Conservation Awards) Türkiye Birinciliği'ni kazanmıştır.

Notlar

1 TAY Projesi'nin bu konudaki yeni girişimi için bkz. TAYGIS.

"Arkeoloji bilinci geçmişten çok gelecekle yüzleşmekten doğar; arkalarında bıraktıkları izleri birbirine karıştıran avcı-toplayıcılar olabildiğince az iz bırakılması gerektiğini bilirler ve geçtiklerini gösteren izleri silerken başka insanlar tarafından yerlerinin belirlenme ve tanınma olasılığının bilincinde olduklarını doğrulamış olurlar."

Türkiye'de Arkeolojik Kültür Mirası Yönetimi

NUMAN TUNA

Arkeolojik kültür mirası Rönesans, Sanayi Devrimi ve ulus-devletleşme süreci ile beraber gelişen bir kavram olarak, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında "batı ülkeleri" gündeminde giderek önem kazandı. Türkiye Cumhuriyeti, bir toplumsal modernleşme projesi ele alındığında, ulusal kimlik oluşturmada arkeolojiye bu nedenle özel bir misyon verilmiş olduğu görülebilir. 1960'lı yıllardan beri bilimsel temeller üzerinde gelişmekte olan arkeoloji ile beraber, dünya savaşları ve sonrasında modernizmin kültürel çevrede yaptığı yıkımların yarattığı tepkiler ve ulusal/yerel yeni kimlik arayışları batı kamuoyunda arkeolojik mirasın korunması bilincini geliştirmiştir. Modern arkeoloji bu mirasın tanımı için yeni bir çerçeve çizmiştir: İnsana ait her türlü maddi kültür kalıntısının zaman ve mekân boyutunda doğal-yapay çevre koşulları bütününde araştırılması arkeolojinin temel ilgi alanı olarak belirlenmiştir. Kültürel kalıntılar kadar temsil ettikleri bilgi ve kültürel süreci anlamaya yönelik yaklaşımlar da günümüzde kültürel miras bilincinin gelişmesine ve geniş toplum kesimlerince anlaşılmasına büyük katkıda bulunmuştur.

İnsanoğlu, varoluşundan itibaren doğal çevre ortamında kalıcı izler bırakmaya başlamıştır. Doğal çevre giderek insan etkileriyle değişime uğramıştır. Dünyamız, binlerce yıllık serüvenini izleyebildiğimiz kanıtlarla doludur. Bu arkeolojik kalıntılar, döneminin doğal ortamı içinde korunabilmiş bilgi rezervleri olarak görülebilir. Bunlar, insan yerleşimlerine ait kültür

katları, her türlü üretim artığı, tarım teraslama, sulama kanalları gibi kalıt ve izler olabildiği gibi, insan eylemlerine ilişkin doğal ortamın organik ve botanik verileri de olabilir.

Arkeolojik kültür varlıkları yenilenmesi olanaksız, dönüşümsüz, her biri özgün ve tekil belge niteliğindedir. Arkeolojik kültür varlıkları birçok durumda sınırlı bir müdahale ile bile, kolayca yok olabilen, çok hassas bir yapıdadır. Bu nedenle, kontekst bozulmadan en iyi şekilde korunmalarının sağlanması esastır. Bu kalıtlar, korunmuşluk durumları ve içerdikleri bilgiler itibarıyla çok değişkendir. Bu varlıklar her toplumun ulusal/yerel kimliğinin bir parçası olarak ve eğitim, rekreasyon, turizm faaliyetlerindeki önemi nedeniyle korunmaktadır. Ayrıca, içerdikleri geçmişe ait çok değerli bilgilerin potansiyel kaynağı olduğu için gelecekte yapılacak araştırmalar nedeniyle de korunmalıdır.

Günümüzde arkeolojik miras, doğal koşullar ve insan etkisinin karşılıklı almaşık etkisi altında değişen risk dereceleri altındadır. Özellikle, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bu durum çok dramatik bir artış içindedir. Son elli yılda artan kentleşme hızı ile beraber yeni konut ve çalışma alanları, yollar daha geniş kentsel alanları talep etmekte, eski yerleşim alanlarının modern teknoloji ile daha yoğun kullanımı yüzeydeki sit alanlarını ve yeraltındaki kültür katmanlarının neredeyse tümüyle yokoluşuna neden olmaktadır. Tarımdaki modernleşme sonucu toprakların daha derin sürümü, doğal kaynakların giderek daha etkin kullanımı, madencilik, sulama sistemleri gibi talepler bizi olası arkeolojik mirasın bilgisinden bile yoksun bırakarak, geriye dönüşü olmayan bir şekilde yitirilmektedirler.

Bu gelişmelere karşı arkeolojik mirası belgelemek, önem derecesine göre farklı koruma politikaları geliştirmek için "kurtarma arkeolojisi" çalışmaları 1960'lı yıllardan beri Avrupa ülkelerinde yürütülmektedir. Avrupa Konseyi'nin birçok kez gözden geçirdiği arkeolojik kültür mirası sözleşmesi ile en son olarak 1992 yılında imzalanan Malta Sözleşmesi'nde yer alan yeni gelişen koruma anlayışının temelinde geçmişe ait her türlü iz ve kalıntının bir veri olduğu, dolayısıyla seçici olmadan, her türlü verinin belgelenmesi öngörülmektedir. Her arkeolojik verinin eşsiz bir bilgi kaynağı olması kadar, dönüşümü olmayan ve kolaylıkla yitirilebilen bir yapı göstermesi de, *belgeleyerek koruma*'yı özellikle kurtarma arkeolojisinde temel bir kavram haline getirmiştir.

Nitekim, 1992 yılında Malta'da aralarında Türkiye'nin de bulunduğu üye ülkelerce imzalanan "Avrupa Arkeolojik Kültür Mirasını Koruma Sözleşme-

si" hükümlerinde yer alan *bütünleşik koruma* yaklaşımına göre, kamu yararı bulunan büyük projelerin uygulanmasında *belgeleyerek koruma* ilkesi göz önüne alınmaktadır. Buna göre, her düzeyde plan-proje-program çalışmaları içinde kültürel mirasın –en az olumsuz etkilenme ile– varlığını yaşayan modern çevre ile bütünleşik olarak sürdürebilmesi öngörülmektedir. Bu bağlamda temel amaç, Keban ve Atatürk Barajları kurtarma çalışmalarındaki deneyimlerden de yararlanarak, başta GAP bölgesindeki projeler olmak üzere Türkiye'deki tüm önemli altyapı, tarım, sanayi, turizm, kentsel gelişme gibi yatırımların, kültürel ve tarihsel miras konusunda en az kayıp ile gerçekleştirilmesi olmalıdır.

Türkiye'de 1980'lerden itibaren görülen yeniden yapılanma süreci içinde hızlı kentleşme, ulaşım, enerji ve benzeri sektörlerde yaygınlaşan inşaat ve altyapı faaliyetleri doğal-geleneksel çevreyi süratle değiştirirken, beraberinde bu bütünün ayrılmaz bir parçası olan arkeolojik kültür varlıklarını da yok eden bir eğilime girmiştir. Bu dönemde Türkiye toplumunun geniş kesimlerinde arkeolojik kültür mirasının korunması gelişmenin karşıtı gibi algılanmış, ilgili koruma kurulları tarafından verilen kararlar da genellikle sit alanlarının küçülmesini sağlamıştır. Bu gelişmelere karşı tepkilerin oluşması ile beraber, Batı ülkelerinde arkeolojik kültür mirasına daha duyarlı politikaların ortaya çıkması ve yeni katılımcı projelerin etkisiyle Türkiye kamuoyunda özellikle 1990'lı yıllarda arkeolojik kültür mirasını koruma bilincinin geliştiği izlenmektedir.

Ülkemizde 1990'lı yıllarda başlayan ÇED (Çevre Değerlendirme) çalışmalarında ise, arkeolojik kültür varlıklarının göz önüne alınmadığı bir gerçektir. Bunun bir çok nedeni vardır; ancak kültür varlıklarının korunması bilincinin yaygın olmayışı ve ülke genelinde koruyucu envanter çalışmalarının yapılmamış olması ana nedenler olarak gösterilebilir. Resmi kayıtlara göre Koruma Kurulları tarafından Türkiye'de tescili yapılmış arkeolojik sit alanı 3000 sayısının biraz üzerindedir. Bu sayı bilimsel araştırmalar ile saptanmış tescilsiz arkeolojik alanların tümü ile beraber "bilinen" 20 000 sit alanı düzeyine ulaşılsa bile, Macaristan'da 60 000 tescilli sit alanı, İngiltere'de farklı kategorilerde 200 000 tescilli sit alanı sayıları ile karşılaştırıldığında ülke genelinde kültür envanterinin eksikliği çarpıcı bir şekilde hissedilmektedir. Hazırlanan ÇED raporlarında genellikle mevcut yayımlanmış veriler ve yayınlar esas alındığından çalışılan alana ilişkin gerçek arkeolojik potansiyel yer alamamaktadır.

Geçtiğimiz yıl Zeugma antik kentinde yaşanan olaylar, Türkiye'de arkeolojik kültür mirası yönetimi sorunsalı üzerine geniş bir değerlendirme yapma fırsatını vermiştir: Barajlar, karayolları, gibi altyapı inşaatlarının, benzeri birçok kamu amaçlı proje gibi toplumun geniş bir kesimi tarafından getirisinde kuşku bulunmayan yatırımlar olarak görülmesi, yerel kamuoyunun tepkisine rağmen, uygulama şanslarını her zaman yüksek tutmuştur. Birecik Barajı ve Fırat havzasındaki tüm baraj inşaatlarının yapımında geniş bir kamuoyu desteği bulunmaktaydı. Böylesi kamu yararı yüksek projelerin bazı olumsuz etkilerinin giderilmesinde optimizasyon sağlanması için Türkiye'deki uygulama ne yazık ki, sadece teknokratlara bırakılmaktadır. Halbuki, projenin optimizasyonu için toplum bilgilendirilmeli, gerekiyorsa zararların bütünüyle giderilemediği durumlarda hakça bir çözüm için zararlar taraflara proje kaynaklarından ödenmelidir. Ne var ki, bu bilgilenme medyanın Zeugma antik kentine olan ilgisine bağlı olarak baraj inşaatının son aşamasında çok trajik bir şekilde gerçekleşmiştir. Proje hazırlık aşamasında, arkeolojik kültür mirasının bu durumu en az zararla atlatabilmesine olanak tanıyan çözümler tercih edilmektedir. Bu aşamada, seçeneklerin arkeolojik kültür mirasına etkisinin ölçülebilmesi için söz konusu alanda ayrıntılı arkeolojik belgeleme yapılmalıdır. Zeugma antik kentinin bulunduğu Birecik Baraj Gölü alanında böylesi bir belgeleme çalışmasının proje hazırlık aşamasında yapılmamış olduğu, baraj inşaatı sırasında ise bu belgelemenin kısmen yapıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan, Zeugma ve doğusunda yer alan Apameia antik kentlerinin tescilli oldukları Birecik Barajı projesinin inşaatı öncesi yetkili kurumlarca bilinmesine rağmen sözkonusu kültür mirasının korunmasına yönelik bir politika ortaya konamamıştır. Zeugma ve Apameia antik kentlerindeki kazı çalışmalarında, Birecik Baraj inşaatının son dört aylık aşamasına kadar, kültür varlıklarını kurtarma stratejisine uygun bir yaklaşım içinde olunmadığı görülmüştür.

Zeugma antik kentini son aşamada kurtarma arkeolojisi yöntemleriyle kazılmasında, gerek uluslararası ekiplerin yönetiminde, gerekse modern arkeoloji yöntemlerinin uygulanışında, Türkiye arkeolojisinin yeniden yapılandırılması süreci için alınacak dersler bulunmaktadır. T.C. Kültür Bakanlığı'nın yetki ve sorumluluğunda yürütülen çalışmalar ilgili yerel birim olan Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında uluslararası ekipler tarafından gerçekleştirilmiş, ancak uygulamada parasal desteğin genelde üç ayrı kaynaktan sağlanması sonucu kazı staratejilerinin belirlenmesinde, yöntem ve

standartların bir bütün içinde yürütülmesinde büyük sorunlar yaşanmıştır. Çalışmaların yayımlanması aşamasına gelindiği bu günlerde, kurtarma kazılarıyla elde edilmiş olan bilginin paylaşılması ve hakça bilimsel ölçütlerde yayımlanması konusunda uluslararası etik kurallarına aykırı işler yapılabilmektedir. Bu sorunların ana nedeni, özellikle kurtarma kazılarının yönetiminde mevcut bürokratik yapılanma ve çalışmaların yürütülmesinin neredeyse olanaksız duruma gelmesidir.

Öte yandan, Türkiye'den gelen ekiplerin modern arkeoloji yöntemlerini uygulamada kurtarma arkeolojisi ölçüleri içinde yetersiz kaldıkları görülmüştür. Aynı şekilde, 1998 yılından beri GAP bölgesinde sürdürülen Ilısu ve Karkamış Baraj alanlarındaki kurtarma kazılarına, bütün çağrılara rağmen özellikle Türkiye'den yeterli sayıda uzman ve bilimsel çalışma yapabilecek ekip bulunamamaktadır. Bu yetersizliğin en önemli etmeni olarak –Türkiye'nin her tarafında arkeolojik kültür mirasının talan edildiği bir süreçte– koşullara uygun proje tanımlayabilecek, arkeolojik kazı yöntem ve teknikleri uygulama becerisine sahip yeterli sayıda arkeoloji uzmanlarının eğitilemediği, yetişmediği ileri sürülebilir.

Hızlı büyüyen, buna karşılık arkeolojik kültürel varlıklarını uluslararası sözleşmelerin hükümlerine göre korumada yetersiz kalan, ancak evrensel değerde kültür varlıklarının her şeye rağmen yoğun bulunduğu Türkiye'de son yıllarda yaşanan arkeolojik kültür mirası yönetimine ilişkin sorunların yeni fırsatları da beraberinde getirdiği görülmektedir. Yüksek teknolojinin giderek artan bir etkinlikle doğal ve tarihsel çevrenin referanslarını yok ettiği dünyamızda UNESCO, Avrupa Konseyi, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların kültürel miras için geliştirdiği koruma ilkeleri ve ölçütleri, modern projelerin tahribatının optimum düzeyde tutulmasını sağlamaktadır. Uluslararası sermayenin büyük yatırım projelerinin uygulanması ile beraber kültür mirasının korunmasını sağlayacak uluslararası ölçütlerin de geçerli kılınması gerekmektedir.

Özellikle bu büyük projelerin uygulama öncesi yapılan arkeolojik belgeleme çalışmaları, Türkiye'de arkeolojik kültür mirası yönetimi için olması gereken bir modelin tanıtımında öncü rol oynamaktadır. D.S.İ. ve Karayolları gibi yatırımcı devlet kurumlarının da yıllarca benzeri bir modeli destekleyen olumlu yaklaşımları burada anılmalıdır. 1960'lı yıllardan itibaren Keban, Aşağı Fırat havzasındaki baraj alanlarında yapılan kurtarma kazıları, günümüzde Ilısu ve Karkamış baraj alanlarında sürdürülen çok

sayıda uluslararası ekibin yer aldığı kurtarma kazıları bu nitelikte çalışmalardır. Avrupa Birliği, Dünya Bankası gibi kuruluşlardan kredi alan, örneğin İstanbul Tüp Geçit Projesi, Bakü-Ceyhan Boru Hattı Projesi gibi altyapı yatırım projeleri için daha proje hazırlık aşamasında arkeolojik belgeleme istenmekte, kültür mirasına en az zarar verecek seçenek buna göre değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda arkeolojik belgeleme, kültürel mirası değerlendirme ve yönetim konularında çok sayıda uzmanın istihdamı söz konusudur. Arkeolojik yöntemlerle beraber fen ve doğabilim yöntemlerinin daha yaygın kullanılması belgeleme, kurtarma, değerlendirme ve bilginin yayılması çalışmalarının etkin yürümesini sağlamaktadır.

Türkiye'nin de onayladığı "Avrupa Arkeolojik Kültür Mirasını Koruma Sözleşmesi" hükümlerine göre, kültür envanterinin süratle tamamlanması, en azından proje sahiplerinin, ilk aşamada doğru yer seçimi kararını vermeleri, gerekli veritabanın sağlanması için zorunludur. Kültür Bakanlığı'nın yeniden yapılanarak Müzeler ve Koruma Kurullarının yetki ve sorumluluk alanlarının yeniden belirlenmesi gerekir; bu çerçevede arkeolojik belgeleme ve kurtarma kazılarının etkin ve süratle yapılabilmesinde arazi teşkilatının bölgeler itibarıyla kurulması öngörülmelidir. Üzerinde durulması gereken bir diğer çalışma konusu da uluslararası çevrelerde başarılı görülen Keban, Ilısu-Karkamış arkeolojik kurtarma projelerinin örgütlenme modellerinin geliştirilmesi ve risk altında olan bölgeler için yaygınlaştırılmasıdır. Sonuç olarak, ülkemizde büyük projelerin getirdiği olanaklar/sorunlar ölçüsünde kültür mirası yönetimi konusunda Kültür Bakanlığı'nın yeni bir anlayışa kavuşarak yeniden yapılanması gerekmektedir. Bu konuda yenilikçi ve yaratıcı çözümlerin bulunması, yeni modellerin geliştirilmesi, tüm toplum kesimlerinin katkılarını sağlamak devletin üzerine düşen önemli görevler olarak görülmektedir. Dünya mirasını barındıran, dolayısıyla sorumlulukları da beraberinde taşıyan Türkiye'nin uygar dünyada yer alması bu görevi yerine getirmesine bağlıdır.

Özgen Acar: "Tarih Yerli Yerinde Kalmalı"

GÜL PULHAN

Gül Pulhan: Arkeoloji merakınız sizi tarihi eser kaçakçılığının peşine düşmeye nasıl yönlendirdi, yani bütün hikâye nasıl başladı?

Özgen Acar: Şimdi işin amatör ve profesyonel olmak üzere iki yönü var. Amatör yönü: İlkokuldayken öğretmenimiz bizi Arkeoloji Müzesi'ne, müze deposuna, Bayraklı'ya ve Kadifekale'ye götürürdü, çevrenin arkeolojisi hakkında bilgiler verirdi. Hatta öyle ki hiç unutmuyorum 1948'de Bayraklı'ya götürmüştü bizi. Ekrem Akurgal da orada kazı yapıyordu. İlk tanıdığım arkeolog Ekrem Akurgal'dı. İkinci nokta, İzmir'de Halikarnas Balıkçısı komşumuzdu, Demokrat İzmir gazetesinde mitolojik öyküler yazıyordu Cevat Şakir. Aradan yıllar geçti, 1960 yılında gazeteciliğe başladım ama 63-64 yıllarında "o mitolojik öykülerin tümü de Anadolu kaynaklıydı, acaba bugünkü durumları nedir?" diye bir soru belirdi kafamda. Oradaki insanlar bu söylenceleri biliyorlar mı diye merak ettim, İstanbul'dan Bodrum'a kadar indim arkeolojik alanları taramak için; araziye ilk çıkmam bu şekilde oldu. Arkeolojiyle profesyonel ilişkim 1970 yılında başladı. Sunday Times'ın muhabiri Türkiye'ye gelmişti, arkeoloji muhabiri olarak kimseyi bulamayınca benimle tanıştırdılar. Adam "Türkiye'den 1966 yılında kaçırılmış bir hazine var, Metropolitan Müzesi almış gizli kasaların-

da koruyor, kimseye göstermiyor, ben bunun peşindeyim, gel bunu Türkiye'de araştıralım" dedi. Daha sonra ülkesine döndü ve yazdı yazısını: "Türkler Karun Hazinesi'ni geri istiyor" diye. Bu olayı uzun uzun düşününce uluslararası boyutlarda bir sorunla karşı karşıya bulunduğumuzu anladım ve bir Türk gazetecisi olarak bununla uğraşmaya karar verdim. Karun nedir? Lidya nedir? Lidya sanatı nedir? Araştırmaya başladım. Daha sonra New York'a gittim. ABD Dışişleri Bakanlığı benim adıma Metropolitan'dan randevu istedi, "bölümümüzde böyle bir hazine yok" dediler, beni geri püskürttüler. 70'ten sonra ben bir daha bu konuda bir şey yazmadım. Çünkü yazıldığı sürece bu eserler ortaya çıkartılmayacak. Ama benim de güvendiğim bir nokta var: biliyorum ki en sonunda bu malları sergilemek zorundalar, bunları almaları için sponsorlar müzeye para yatırdılar. Günün birinde sergilendiğinde altına John Smith tarafından hediye edilmiştir yazılacak, John Smith de övünecek, vergisinden düşülecek filan, sistem böyle işliyor. 84'te yeniden gittiğimde, bu 350 eserden 55 kadarının yine Yunan-Roma bölümünde sergilendiğini, altında da Doğu Yunan yazdığını gördüm. Sizin de bildiğiniz gibi Yunanlı bir insan için Doğu Yunan Anadolu'dur. Anadolu sözcüğünün kökeni doğuya ait anlamında Anatoliki. Anatoliki yazmak yerine Doğu Yunan yazarak Yunan sanatıyla bağlantısını vurgulayacak yuvarlak bir kavram yaratmışlar. Haziran'da sergilenmeye başlamış bu eserler ve bir katalog çıkmış. Kataloğu Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne de verdim. 86'da Milliyet'te yazdım. Kanıtlarım ve tanıklıklarım üzerine Türkiye ABD'ye dava açtı. Dava beş altı yıl sürdü. Bu arada davanın ara kararında yargıç Türkiye lehine bir karar verdi: müze bunu iyi niyetle değil, Türkiye'den kaçırıldığını bile bile almıştır, diye. Metropolitan davayı kaybedeceğini anlayınca araya birtakım adamlar sokmaya başladı: Bunlardan biri de ABD'nin eski Dışişleri Bakanıydı. Neyse sonuçta mahkeme kararını beklemeden bunları Türkiye'ye geri verdiler. 8 tanesini alamadık. 1970'ten 1986'ya kadar, 16 yıl New York'ta kaldı. Daha sonra, yine altı yıl da hukuksal süreç devam etti, toplam 22 yıl bu uğurda geçti.

G.P.: Şu anda hangi konuda çalışıyorsunuz?

Ö.A.: Bir kitap çalışmam var. Türkiye'deki antik tiyatroları bir

kitap halinde topluyoruz. Hava fotoğrafçısı arkadaşlarımla birlikte. 140 kadar tiyatro tespit ettik. Ondan sonra sırada birkaç kitap daha var: Biri Sedat Aygün'ün yaşamöyküsü, biri Karun'un hazinesi, biri de Dorak. Neden böyle bir hazine yok, bunu belgelerle açıklayacağım.

G.P.: Bir işin peşine düşmeye başlamadan önce nasıl bilgi sahibi oluyorsunuz?

Ö.A.: Karun hazinesini araştırırken örneğin, Anadolu'da köylüler başka olaylardan söz ediyorlar. Hatta Uşak'ta bir tanesi dedi ki: "Gazeteci bey şurada bir tümülüs var, soymaya hazırlanıyoruz önümüzdeki hafta, içim elvermiyor ama arkadaşlarla birlikte olmam da gerekiyor." Yani çaktırmadan "sen şunu bir önle" demek istiyor. Ben de gittim Uşak Müze Müdürlüğü'ne söyledim, onlar da kaçakçıları gerçekten buldu. Faydalandığım yöntemlerden biri de kaçakçılar arasındaki rekabettir. Yeni bir malın geldiğinin bilgisini aldığımı söylüyorum ve bunu yem olarak kullanıyorum, konuştuğum kaçakçı da her şeyi anlatmaya başlıyor, yavaş yavaş mozaiğin parçaları yerli yerine oturuyor. Aynı olay Amerika'daki eski eser galerileri arasında da geçerlidir. Birbirlerini ihbar ediyorlar. Bu olaylar da bana çok yardım ediyor.

G.P.: Ama bir yandan dezavantajları da var. Artık sizi çok iyi tanıyorlar, bilgileri veriyorlar belki ama, birçok şeyi de söylemiyorlar size... Şu anda üzerinde uğraştığınız bir kaçakçılık olayı var mı?

Ö.A.: Marsiyas heykelinin Türkiye'ye getirilmesi; bazı İslami eserlerin Londra'dan alınması; Bursa'da olması gereken bazı Osmanlı eserlerinin yine Londra'dan bulunup getirilmesi. En yeni çalışma ise İzmit'teki Yorgun Herkül heykeli. Köprülü'de temel kazarken bulunmuş, ama başı eksik. Bundan birkaç yıl önce *New York Times* gazetesinin sosyete sayfasında bir heykelin fotoğrafını gördüm. Bir koleksiyonerin arkasında dev bir herkül başı duruyordu. Büyük olasılıkla o baş bizdeki heykele ait. Antalya Müze Müdürü'ne telefon ettim, müzenin girişindeki yarım herkülün üstü olduğunu öğrendim.

G.P.: Eski eser kaçakçılığının peşine düşmeniz konusunda en derinde yatan dürtü nedir? Medeniyetlere olan ilgi ve sevginiz mi, yoksa daha ahlâksal sebepler de var mı?

Ö.A.: Benim derdim şu: Tarih yerli yerinde kalmalı. Kral Midas'ın mezarını alıp Central Park'ta sergileyemezsiniz, yakışmaz. Şimdi bu çerçeveden baktığınızda eski eser kaçakçılığı bir boru hattı. Bu boru hattının bir ucu ABD, İngiltere, İsviçre, Almanya, Japonya gibi zengin ülkelere açılıyor. Öbür ucu da Türkiye, Kıbrıs, Çin, Kamboçya, Afrika gibi ülkelere. Şimdi nedir

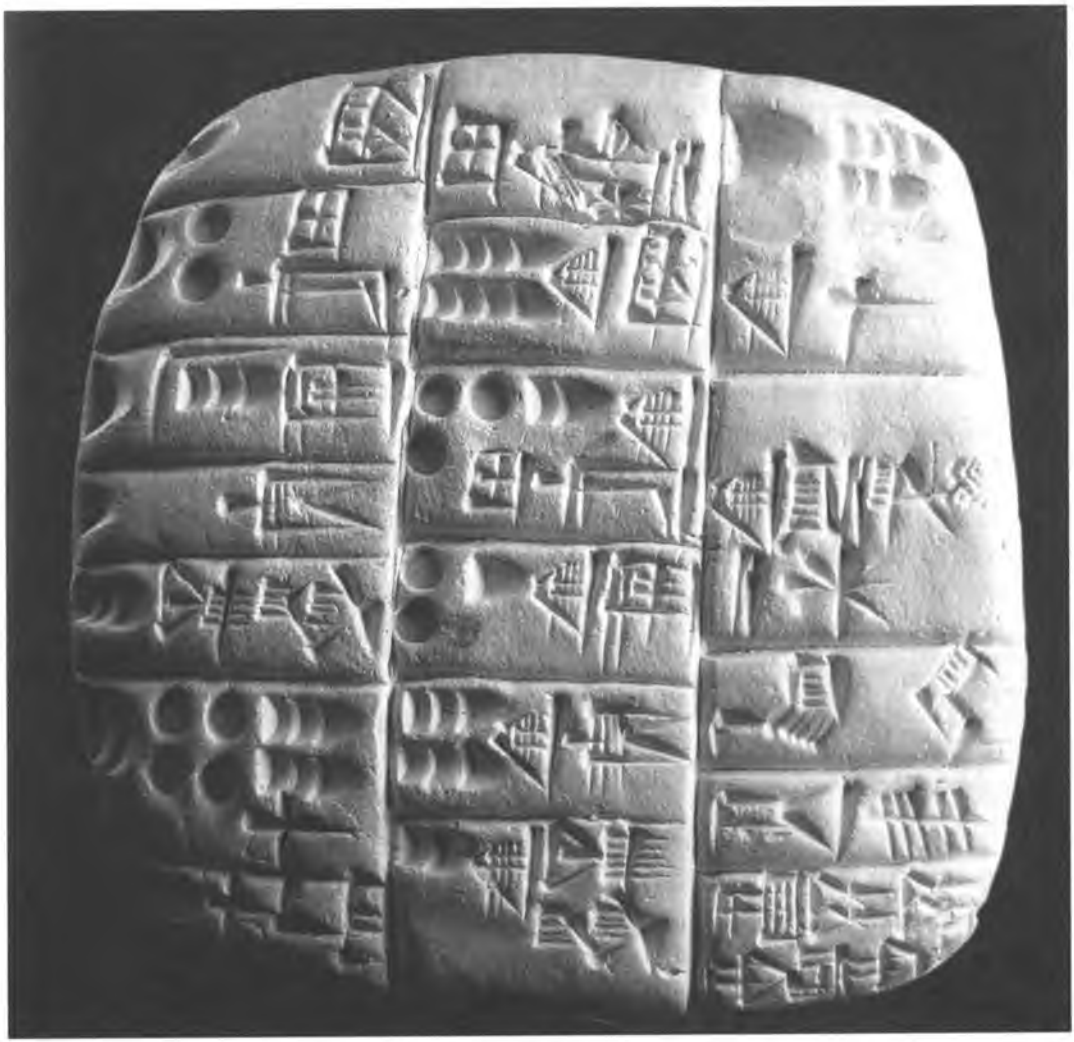
olay? Bir örnek vereyim, Amerika'da, Washington'da, üstünde "G. Washington bu ağacın altında uyudu." yazılı bir tabela olan bir ağaca rastlayabiliyorsunuz. Tarihe sahip çıkmaya çalışıyorlar. Özellikle ABD'de iç savaştan sonra bu alanda önemli bir patlama oldu. Metropolitan Müzesi kuruldu, insanlar savaştan çıkıp da cepleri para görünce, madenciler, savaş zenginleri filan, başladılar bu işe para dökmeye. Neticede bunu Amerika'dan sağlayamazlardı. Avrupa'dan, Türkiye'den, Asya'dan eserler getirmeye başladılar. Türkiye kurban ülkelerin başında geliyor. İslamiyet öncesi Anadolu'da adı bilinen 42 uygarlık vardı. Ama onlardan önce, yazı icat edilmediği için adları bugüne

Fotoğraflar: Caner Şenyuva.

kalmayan pek çok uygarlık kuruldu. Onları nasıl adlandırıyoruz bugün? Yakınlarındaki köylerle, örneğin Çatalhöyük. Dolayısıyla sayamayacağımız kadar çok aslında burada kurulan uygarlıklar. 40.000 antik kent var, 25.000 anıt var, bir o kadar tümülüs var. Bunların hepsi de İslamiyet öncesi. Bunlar bilinenler, bir de bilinmeyenler var. Dolayısıyla dünyanın hiçbir yerinde böylesi bir zenginlik yok. Adamlar da gelip burayı soyuyorlar, doğal olarak. Ben hep şunu söylerim: Türkiye bir köprü değil, bir kavşaktır. Kuzeyden, güneyden, doğudan, batıdan gelen burada buluşmuş. Burası bir merkez

noktası. 1989'da Amerika'da, IFAR (International Foundation of Art and Research) adlı bir vakıf tarafından bir araştırma yapıldı. Bu vakfı müzeler kuran, ABD'deki özel koleksiyoncuların, müzelerin haklarını koruyan bir örgüt oluşturulmuş.Yaptıkları araştırmaya göre, o yıl ABD güzel sanatlara yaklaşık beş milyar dolar harcamış. Bunun iki milyarı kaçırılmış, yağmalanmış, sahte eserlere ayrılmış. Bunun dörtyüz milyon da Anadolu'dan gelen eserlere gitmiş. Marsiyas heykelini köylüden 7.000 dolara almışlar, 540.000 dolara satılmıştı. Bu rakam neyi gösteriyor? Türkiye bu boru hattının en önemli kolu. Afrodisyas'tan çıkan bir baş çalındı müzeden, Amerika'ya gitti. Sonra bulundu ve tekrar geldi Türkiye'ye. O ana kadar adı "sakallı erkek başı"ydı heykelin. Aradan yıllar geçti, aynı yerdeki bilimsel kazıda bir madalyon buldular, altında şöyle yazıyordu: Pitagoras, ki çok az heykeli, resmi vardır. İkinci bir olay: Midas'ın mezarı meselesi. Türkiye, eserleri yerinde koruyamıyor. Türkiye bu konuda hem çok şanslı hem çok şanssız. Bu kadar zenginliğine karşın fakir bir ülke. Bu bütçeyle ne bekçiye maaş verebilir ne koruma sistemleri kullanabilir. Bu zenginlik bizim mirasımız değil, Anadolu'nun insanlığa bıraktığı bir miras. Onun için bütün ülkeler gelsinler, pamuk ellerini ceplerine soksunlar ve bu mirası korusunlar, bunu sadece Türkiye'den beklemesinler.Türkiye'den beklendiği takdirde maddi olanaksızlıklar, bilinçsizlik ve bilgi eksikliği nedeniyle bütün bunları kaybedeceğiz. Sonuç olarak ben tüm dünyaya, bu zenginliğin korunmasından siz de sorumlusunuz diyorum.

BİLİMSEL YAZILAR

Liman Tepe
Tarihöncesi Ege Kültürlerine Yeni Bir Işık

HAYAT ERKANAL

Yakın bir zamana kadar Batı Anadolu sahil kesimi daha çok Klasik Çağ kültürleri açısından değerlendirilmiş, bölgenin tarihöncesi kültürleri, göz kamaştıran Klasik Çağ kentlerinin gölgesi içinde kaybolup gitmiştir. Troya önemli bir merkez olarak uzun seneler Batı Anadolu kültürlerinin etkinliğini tek başına savunmak zorunda kalmıştır.

Yeni Bir Merkezin Ortaya Çıkışı

Troya bu ağır yükü 1979 yılına kadar taşımıştır. 1979 yılında yeni bir merkez, Liman Tepe bu büyük sorumluluğu Troya ile beraber paylaşmaya başlamıştır.

Liman Tepe'de Klasik Çağ öncesi kültürlerinin varlığı ilk olarak Ekrem Akurgal tarafından ortaya konmuştur. Ekrem Akurgal'ın bu önemli tespitinden sonra, 1979 yılında kurtarma kazılarına başlanmış ve bu çalışmalar sırasında Güven Bakır, tarihöncesi kültürlere ait ilk mimari kalıntıları açığa çıkarmıştır. 1980-1981 yıllarında ise çalışmalar tarafımızdan sürdürülmüştür. Bazı bürokratik ve malî nedenlerle çalışmalara 10 yıl ara verilmiş, sonuç olarak 1992 yılında Liman Tepe'de 2. dönem çalışmalarına başlanmıştır. Liman Tepe kazılarına halen Kültür Bakanlığı ve Ankara Üniversitesi adına devam edilmekte, her yıl yürütülen çalışmalar sonucunda Ege arkeolojisi yeni boyutlar kazanmaktadır. Kısacası artık Troya yalnız değildir.

Liman Tepe'nin Coğrafi Konumu

Urla'nın kuzeyinde bulunan kıyı ovası, büyük olasılıkla bir koyun sonradan dolmasıyla ortaya çıkmıştır. İlk önceleri bir kum setiyle denizle bağlantısı kesilen koy, zaman içinde dolarak alüvyonla kaplı bir birikinti ovası şekline dönüşmüş olmalıdır. Bu oluşum sırasında deniz içindeki bir kaya grubu anakarayla birleşmiş ve bu birleşim sonucunda bir yarımada ortaya çıkmıştır. Bu yarımada bir taraftan yerleşim için uygun bir zemin oluştururken, diğer taraftan bereketli ve bol yağışlı bir kıyı ovasını da arkasına almıştır. Bu yarımada günümüzde Liman Tepe adını taşımaktadır.

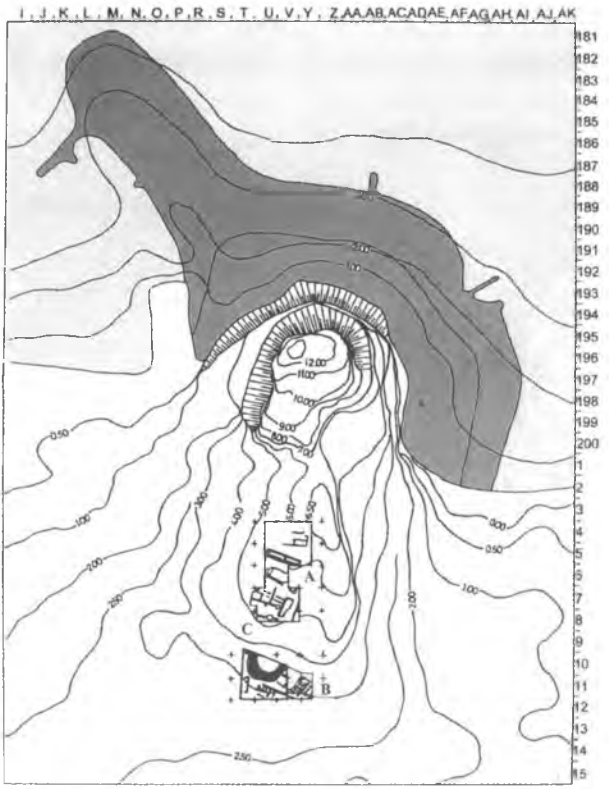
İzmir körfezinin güney sahilinde bulunan Liman Tepe (Harita 1), günümüzde Urla'nın İskele mahallesinde bulunmaktadır. Antik Klazomenai kenti de aynı alanda ve Karantina adasında yer almaktadır. Bu ada bilindiği gibi daha Klasik Çağ'da anakaraya bağlanmıştır. Bu nedenle Liman Tepe bir yerde rahatlıkla "Prehistorik Klazomenai" şeklinde de tanımlanabilir.

Bir arkeolojik merkez olarak Liman Tepe, Karantina adasının tam karşısında bir yarımada üzerindedir. Bu yarımada günümüzde en kuzeyde bulunan yüksek kayalık alandan güneye doğru tedrici olarak alçalmakta ve kıyı

ovası ile bütünleşmektedir (Harita 2). 1930-1940 yıllarına ait fotoğraflara bakıldığında Liman Tepe'nin çok daha farklı bir durumda olduğu görülür. Bu yıllarda Liman Tepe tam bir höyük yapısına sahiptir. Bu höyüğün en yüksek noktası günümüzdeki en yüksek kayalık alanın 50 m kadar güneyindedir. Yani kayalık alan daha çok höyüğün yamaçları şeklinde görülmektedir. Zaman içinde gerek yeni tarım alanları kazanmak, gerekse yeni inşaat alanları yaratmak amacıyla höyük tahrip edilmiş ve sonuç olarak orijinal yüksekliğinden en az 5 metra kaybederek günümüzdeki durumuna gelmiştir.

Gene aynı zaman içinde, Liman Tepe üzerine yazlık evler inşa edilmiş ve dolayısıyla höyük üzerindeki arkeolojik açıdan değerlendirilebilecek alanlar büyük ölçüde daralmıştır. Ayrıca İzmir-Çeşmealtı yolu da Liman Tepe'yi doğu-batı istikametinde katetmektedir. Bu anayol sadece mevcut kazı alanlarını daraltmamakta, aynı zamanda kazı çalışmalarını da büyük çapta engellemektedir.

Liman Tepe'nin En Eski Kültürleri

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Liman Tepe her yıl yoğun bir şekilde araştırılmakta ve bu araştırmalar sonucunda tüm dünya tarihi açısından önem taşıyan veriler elde edilmektedir (Resim 2).

Bugüne kadar yürütülen çalışmalar sonucunda Liman Tepe'de en eski kültür olarak Neolitik Çağ tespit edilmiştir. İnsanlığın ilk olarak tüketicilikten üreticiliğe geçtiği ve ilk köy kültürünün ortaya çıktığı bu çağın Liman Tepe özelliklerini ortaya koymak mümkün olamamıştır. Liman Tepe zemininde oldukça yüksek bir seviyede bulunan taban suyu,

bu çağ ve bu çağdan sonra görülen Kalkolitik Çağ mimari tabakalarını tamamen içine almaktadır. MÖ 6. ve kısmen 5. bin yıllarına tarihlenen Neolitik Çağ'ın varlığı ancak bazı seramik buluntularla ortaya konabilmiştir.

Büyük ölçüde MÖ 4000'e tarihlenen Kalkolitik Çağ, maden endüstrisini hazırlayan ve bu nedenle de ekonomik açıdan önem taşıyan bir dönemdir. Klasik Çağ kuyuları içinde, kuyu tabanlarını delerek bu çağ içine Liman Tepe'de ulaşılmış, ele geçirilen daha somut buluntularla bu maden kültürünün genel karakteri ortaya konabilmiştir.

Erken Tunç Çağı'nda Liman Tepe

Gerçek maden ekonomisinin toplumların gelişiminde büyük rol oynadığı ve bu nedenle de ilk kentleşmenin başladığı Erken Tunç Çağı, Liman Tepe'de çeşitli yönleriyle araştırılmış ve farklı boyutlarıyla ortaya konmuştur. Genel olarak MÖ 3000'in ilk yarısına tarihlenen Erken Tunç Çağı I devri çok kısıtlı bir alanda araştırılabilmiştir (Harita 2 C). Bu olumsuzluğa rağmen bu dönem yerleşiminin karakteristik özellikleri ve özgün malzemesi ayrıntılı bir şekilde saptanabilmiştir.

Dönemin yerleşim yeri çok farklı bir teknikle inşa edilen bir savunma sistemiyle çevrilidir. Bu savunma sistemi levha halindeki kireç taşlarıyla inşa edilmiştir. Sistemin 0,90 metre kalınlığındaki ana duvarının 15,50 metrelik bir kısmı açığa çıkarılabilmiştir. Bu duvar, kazılmayan alanlar içinde her iki doğrultuda uzamaktadır. Temel hariç korunan yüksekliği 2,70 metredir. Duvarın güney, yani dış kesiminde üç diş (çıkıntı) düzeni bulunmaktadır. Fazla kalın olmayan taş duvar bu şekilde güçlendirilmiştir. Duvarın dış kesimi ayrıca çeşitli taşlarla rampa şeklinde kaplanmıştır. Bu taş rampanın dış-

tan yapacağı baskıyı karşılamak üzere, ayrıca kuzey yüzüne, yani iç kesime dik gelecek şekilde kalın duvarlar dayandırılmıştır. Sur sistemini dikine destekleyen bu duvarlar arasında 3 safha halinde normal ev kalıntıları tespit edilmiştir. [1]

Erken Tunç Çağı I yerleşim alanı hakkında daha fazla bilgi vermek bugün için mümkün değildir. Fakat çok kısıtlı alanda çalışılmasına rağmen devrin ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Tarımsal üretimin yanında tekstil ve madencilik kollarında büyük aşama kaydedilmiştir. Özellikle maden teknolojisi çok gelişmiş, döküm ve dövme tekniğiyle her türlü eşya üretimine geçilmiştir. Ele geçen seramik örnekler dikkate alınırsa, Liman Tepe'nin bu devirde tüm Ege Adaları ve Yunanistan anakarası ile bağlantı içinde olduğu görülür.

İlk Kentleşme

Daha çok MÖ 3000'in ikinci yarısı içinde yer alan Erken Tunç Çağı II devri yerleşimi çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Bu devirde Erken Tunç Çağı I yerleşimi bir kerpiç dolguyla kaplanarak bir taraftan büyük yapılar için sert bir zemin elde edilmiş, diğer taraftan ise yerleşim alanı yüzeyi tesviye edilmiştir.

Bu devirde savunma sistemi daha da geliştirilmiş ve güçlendirilmiş, bu savunma sistemi içinde kalan yerleşim alanı bir iç kale şeklinde düzenlenmiştir. Kuzey-güney istikametinde oval bir görünüme sahip olan yeni savunma sisteminin güney kesiminde kalan bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Harita 2 B). Açığa çıkan kısımda büyük olasılıkla iç kalenin ana giriş kapısının bir tarafı tespit edilmiştir. Burada ana girişi batıdan sınırlayan büyük bir kule yer almaktadır. Bu kule kerpiç iç dolguya sahip olup güneye, yani anakaraya doğru at nalı şeklinde uzanmaktadır. Burada söz konusu olan mimari özellikler kulenin sadece kaide kısmını oluşturmaktadır. Taş kaplı bu kaidenin üzerinde kerpiçle inşa edilen esas kule yapısının bulunması gerekmektedir. Dıştan Kulenin uzunluğu 12 metredir. Genişliği ise tabanda 18,80 metredir. Kulenin taban suyu içinde kalan kısımları da dikkate alınırsa, bu genişlik 20 metreden fazla olabilecektir. [2]

En az 5 metre yükseklikte korunan kulenin batı tarafı çok iyi korunmuş, buna karşın doğu tarafı, Klasik Çağ'a ait bir kuyu ve bir sarnıç tarafından tahrip edilmiştir. Tahrip olan kesimde yürütülen sondaj çalışmaları

sonucunda kulenin iç yapısı hakkında da bilgiler elde edilmiştir. Kulenin iç kısmında, kenarlarda trapez veya yarım daire şeklinde hücre mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânların üç duvarı, iki yan ve bir arka duvarı tek sıra halinde plaka taşlarla örülmüştür. Hücrelerin içleri daha sonra taş ve toprakla doldurulmuş, dışa açık kenarlar ise rampa şeklinde dıştan ayrıca örülerek kapatılmıştır. Böylece kulenin çevresinde içleri doldurulmuş bir hücre mekânlar zinciri oluşturulmuştur. Bu teknik sayesinde içteki kerpiç dolgunun ve üst kısmı oluşturan kerpiç yapılaşmanın baskısı frenlenmiş olmaktadır.[3]

At nalı şeklindeki bastiyon ve kuleler gerek Ege'de, gerekse Anadolu'da oldukça yaygındır. Fakat mevcut teknik özellikler ve boyutlar dikkate alınacak olursa, bu kule şimdiye kadar bilinenler arasında en büyük ve en görkemli örneği oluşturmaktadır. Ana girişin doğusunda yer alması gereken diğer kule şu ana kadar tespit edilememiştir. Erken Tunç Çağı III yerleşimine ait basit bir savunma sistemi altında kalması gereken ikinci kule ile ilgili çalışmalara önümüzdeki yıllarda başlanacaktır.

Savunma sisteminden bağımsız olarak inşa edilen bu kapı kulesine batıdan bir sur duvarı yaslandırılmıştır. Sur duvarı da gene plaka kireç taşlarıyla inşa edilmiştir. Çok az bir kısmı açığa çıkarılabilen sur duvarının diğer özellikleri hakkında bilgi vermek şu an için mümkün değildir. Savunma sistemi iç kaleyi kuzeye doğru çevrelemekte ve deniz altında da devam etmektedir.

Deniz Altındaki Liman Tepe

Gerek Ege Denizi'nin sularının yükselmesi, gerekse anakaranın çökmesi sonucunda iç kalenin kuzey kesimi su altında kalmıştır. Gerçekleştirilen çok yönlü araştırmalar sonucunda su altındaki arazi yapısı ve kalıntıların yayılış alanı ana hatlarıyla tespit edilmiştir. Bu tespite göre Liman Tepe'nin bulunduğu yarımada deniz içinde kademeli bir şekilde alçalmakta ve kuzeybatıya doğru uzayarak bir burun oluşturmaktadır. Bu burun, güneyindeki koyu bir dalgakıran gibi doğal bir şekilde korumaktadır. Bu doğal olanaklar Liman Tepe kültürleri tarafından değerlendirilmiş ve yerleşim, bugün su altında kalan arazi yapısına uygun bir şekilde uzatılmıştır. Kuzeybatıya doğru uzanan burnun üzerine bastiyon görünümünde bir mendirek inşa edilmiştir. Bu mendirek 100 metrelik uzunluğuyla ve 35 metrelik genişliğiyle deniz altındaki doğal burna uyum sağlamaktadır. Mendireğin güneybatısına ayrıca 30 metre uzunluğunda bir dalgakıran inşa edilmiş, böylece kuzey rüzgârları-

nın ve dalgaların etkisi tamamen önlenmiş, gemiler için emniyetli liman şartları oluşturulmuştur. Liman içinde ve dışında bulunan bazı kalın duvarların iskele olarak değerlendirilmesi mümkündür. Hemen bu mendireğin doğusunda mimari kalıntılar yoğunlaşmakta ve bu kalıntılar yarımadayla bütünleşmektedir (Harita 2).[4]

Erken Tunç Çağı II devri topografik yapısına uyum sağlayan su altı kalıntılarını tüm ayrıntılarıyla saptamak ve liman yapısını tamamen ortaya çıkarmak amacıyla Liman Tepe'de 2000 yılında su altı kazı çalışmalarına başlanmıştır (Resim 1).[5]

İlk yılın su altı çalışmaları daha çok sondaj kazıları şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Liman içinde açılan bir sondaj çukurunda deniz yosunu ve deniz faunası ile kaplı deniz tabanı altında Erken Tunç Çağı II savunma sisteminde kullanılan plaka halinde kireç taşı örnekleri belirlenmiştir.[6] Aynı sondaj çukurunda takriben 1,30 metre derinlikte kütle halinde çok iri küp parçalarına rastlanmıştır. Aynı karaktere sahip bu parçalar bir gemi yükü şeklinde tanımlanabilir. Bu konuya 2001 yılı çalışmaları sırasında açıklık getirilecektir.

Mendireğin kuzeyinde, yani dış kısmında açılan diğer bir sondaj çukurunda daha önceki yıllarda da tespit edilmiş olan batık kalıntılarına tekrar rastlanmıştır.[7] Bu sondaj çukurunda 2 metre kadar bir derinliğe inilmiş ve bir mercan kayalığına ait bazı izler saptanmıştır. Bu izler dikkate alınırsa, mendireğin oturtulduğu burnun kısmen de olsa mercan kayalarından oluştuğu söylenebilir.

Toplam 5 sondaj çukurundan elde edilen veriler özetlenecek olursa, 2000 yılı su altı kazıları sonucunda mendirek taş örgüsünün su altı yüzeyinden en az daha 2 metre derinliğe ulaştığı söylenebilir. Taş örgünün deniz altındaki gerçek yüksekliği önümüzdeki yıllarda tespit edilebilecektir. Daha derinlerden elde edilecek arkeolojik malzeme de tarihlendirme konusuna açıklık getirecektir. Liman içinin zamanla dolduğu gene sondaj kazıları sonucunda ortaya konmuştur. Çeşitli sondaj aletleriyle yapılan derin sondaj çalışmaları, liman içindeki kültürel birikimin 5 metreden daha fazla olduğunu göstermiştir. Dolgu tabakaları Liman Tepe'nin stratigrafik yapısına uyum sağlamaktadır. 2000 yılı su altı çalışmalarıyla Arkaik Dönem'e kadar inilmiştir. Bundan sonraki yıllarda prehistorik tabakalara ulaşılmaya çalışılacaktır. Mendirek dışında açılan bir sondaj çukurunda herhangi bir kalıntı tespit edilememiştir. Böylece mendireğin Liman Tepe yerleşiminin son sınırı olduğu kesin olarak ortaya konmuştur.

Erken Tunç Çağı II Kentleşme Modeli

Deniz içindeki kalıntılar da göz önüne alınacak olursa, Liman Tepe Erken Tunç Çağı II devrinde uzunluğu 300 metreye yaklaşan oval görünümde bir iç kaleye sahiptir. Karada ve büyük olasılıkla denizde de devam eden güçlü savunma sistemi, içinde iskeleleri de bulunan liman tesisleriyle bütünleşmektedir. Bu iç kalenin güneyinde ise bir yelpaze gibi anakaraya doğru açılan ve daha çok özel ikamete tahsis edilen aşağı şehir bulunmaktadır. İç kaleye nazaran takriben 4-5 metre daha alçak olan aşağı şehirde taş kaplama sokaklar ve bu sokaklarda büyük evler bulunmaktadır. İç kale gibi aşağı şehirde de en az 3 farklı mimari tabaka tespit edilmiştir. İç kalenin odak noktasında ise merkezi büyük bir yapı bulunmaktadır.

Erken Tunç Çağı II Devrinde Merkezi Otorite

Bugüne kadar yürütülen çalışmalar sonucunda kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan bu merkezi yapının bir dış duvarı kısmen açığa çıkarıl-

mıştır (Harita 2 A). 2 metre yüksekliğinde korunan bu duvarın kalınlığı 1,50-2,20 m arasında değişmektedir. Dış duvarın iç kısmında 0,60 metre kalınlığında ikinci bir paralel duvar görülmektedir. Her iki duvar arasında 1,20 metre genişliğinde bir koridor oluşmuştur. Bu koridor ara duvarlarla bölünerek dar mekânlar elde edilmiştir. İçlerinden çıkan seramik malzeme, bu dar mekânların depo olarak kullanıldığını göstermektedir. Seramik örnekler arasında bulunan Yunanistan kökenli ithal malzeme, her iki bölge için kronolojik açıdan önem taşımaktadır. Bu koridorun kuzey tarafında yan yana iki mekân dizisi bulunmaktadır. Koridor mekânları ve diğer iki mekân dizisi arasında 5-6 metre genişliğinde bir salon açıklığı bulunmaktadır. Bu açıklığın ortasında bir dikme çukuru tespit edilmiştir. Güney dış duvarının tespit edilmesine karşın, yapının kuzey dış duvarı tespit edilememiştir. Bunun yanında yapının kuzeybatı uzantısı da kazılmayan alan, hatta modern evler altında devam etmektedir. Bir kanadı tek sıra halinde koridor mekânlarından, diğer kanadı birkaç mekân sırasından oluşan ve kanatlar arasında büyük bir salona sahip olan bu yapının önemli bir kısmı kazılmayan alanlar içinde kalmıştır. Ancak 15 metre uzunluğundaki bir kısmı tespit edilebilen bu merkezi binanın gerçek boyutları bugün için bilinmemektedir.[8]

İki uzun yanı koridorlardan oluşan bu tür merkezi yapılara Yunanistan'da oldukça sık rastlanmakta, koridorları nedeniyle bunlara "koridorlu ev" denmektedir.[9] Bir tür bey konutu olarak kabul edilen binalar, genel olarak bir savunma sisteminin ortasında bulunmaktadır. Diğer yerleşim üniteleri bu ana yapının çevresine dağılmış durumdadır. Liman Tepe merkezi yapısı daha farklı özelliklere sahip olsa da, Yunanistan'daki "koridorlu ev" mimari anlayışına uymaktadır. Ayrıca çevresinde depo görünümünde ince uzun mekânlara sahip yapılar bulunmaktadır. Gerek Liman Tepe merkezi yapısı, gerekse çevresi 3 mimari safhaya sahiptir.

Erken Tunç Çağı II devrinde Ege'de görülen sur içindeki koridorlu evler genel olarak toplumsal açıdan belli bir otoritenin varlığına bağlanmaktadır. Bu otorite büyük olasılıkla siyasi yapıyı ve ekonomik düzeni yönlendirmektedir. Fakat tüm bunların yanında Liman Tepe merkezi yapısı daha farklı bir özelliğe de sahiptir. Bu yapı içinde bulunan en anlamlı buluntu grubunu "phallos" örnekleri oluşturmaktadır. Muhtelif taşlardan yapılan bu örnekler silindirik bir gövdeye, dik durabilmeleri için düz bir dip kısmına ve yuvarlak bir baş kısmına sahiptir. Bugüne kadar ele geçen 7 örnekten bir tanesi sadece dini açıdan değil, sanat açısından da önem taşır. Gre taşından yapılan bu

örneğin başı maymun kafası şeklindedir. Bu maymun kafası gerçekçi stiliyle özel bir durum arz eder. Doğu Akdeniz bölgesinden ithal edilmiş olabilir. Oval görünüme sahip bir seramik kurs ve bir boğa riton parçası da dini eşya olarak değerlendirilmelidir. Çatal saplı kurs bir taraftan Alacahöyük kurslarını, diğer taraftan da Kiklad tavalarını anımsatmaktadır. Bu eşyalar sayesinde Liman Tepe merkezi yapısı diğer özelliklerinin yanında, yeni bir özellik, yani dini bir özellik kazanmış olmaktadır. [10]

Erken Tunç Çağı II Devrinde Bölgenin Siyasi Yapısı

Liman Tepe, Erken Tunç Çağı II devrinde bilinen tüm Ege yerleşmeleri içinde çok farklı özellikler göstermektedir. Burada liman tesisleriyle bağlantılı bir iç kale ve bir aşağı şehir tam olarak oluşmuştur. İç kale aynı zamanda daha eski tabakaların oluşturduğu höyüğü de çevrelediğinden, aşağı şehre göre yüksek bir konuma sahiptir. Açığa çıkartılan savunma sistemi kalıntıları ise mevcut sistemin yalnızca kaide kısmıdır. Bu kaide üstünde yer alması gereken kerpiç duvarlar da dikkate alınacak olursa, savunma sisteminin 10-12 metre yükseklikte olması gerekir. Liman Tepe bu kentsel özellikleriyle siyasi bir merkez olarak değerlendirilebilir.

Liman Tepe dışında Urla yarımadasında bulunan ve aynı devre tarihlenen diğer merkezler daha farklı görünümdedir. Bu merkezlerden Alaçatı'da bulunan Gölkayası bir kaya kütlesinden oluşmaktadır. Bu kütle içinde bulunan mağara görünümündeki boşluklar ikamet amacıyla değerlendirilmiştir. Çevre tamamen kayalarla kaplı olup herhangi bir tarım arazisi mevcut değildir. Bu özellikleriye Gölkayası daha çok denizden gelebilecek tehditlere karşı kurulmuş bir kale görünümündedir. Diğer bir merkez Kale Tepe, İzmir-Çeşme yolu üzerinde bulunmaktadır. Etrafı surlarla çevrili 50 metre çapındaki bu küçük merkez de doğal yolun geçtiği bir vadiyi kontrol altında tutan bir karakol konumundadır. Diğer merkezlerden Değirmen ve Yağcılar'ın da durumu farklı değildir (Harita 1). Yarımada dışındaki Erken Tunç Çağı II yerleşimleri ise daha çok köy karakterindedir. Tüm bu hususlar dikkate alınırsa bölgesel bir savunma için gerekli şartlar yerine getirilmiş olmaktadır. Bu durum bir bölgesel siyasi birliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mevcut özellikleri ile Liman Tepe bu siyasi birliğin merkezi olarak değerlendirilmelidir. Zaten Liman Tepe dışında siyasi bir merkez olabilecek başka bir yerleşim bulunmamaktadır.

MÖ 2000 Yılında Liman Tepe

MÖ 3000 sonlarına tarihlenen Erken Tunç Çağı III devri Liman Tepe'de birkaç ince duvar ve taş döşeme kalıntılarıyla çok dar bir alanda temsil edilmektedir. Erken Tunç Çağı II iç kale giriş kapısının doğusunda açığa çıkarılan çok basit görünümdeki bazı sur kalıntıları ve dar bir rampa da bu devre ait olmalıdır. Özellikle seramik örnekler dikkate alınacak olursa, Erken Tunç Çağı III, daha çok Erken Tunç Çağı ile Orta Tunç Çağı arasında bir çeşit geçiş dönemi görünümündedir.

M.Ö 2000'in ilk yarısı içinde yoğunlaşan Orta Tunç Çağı, dört mimari tabakayla temsil edilmektedir. Bu mimari tabakalardan ilk üçü belli bir mimari bütünlüğü yansıtan kalıntılardan mahrumdur. Gerek höyük üzerindeki tahribat, gerekse tabakaların birbirini keserek bozması bu sonuçta etkili olmuştur. Son senelerde höyüğün daha alçak olan güney kesimlerinde yürütülen çalışmalar sonucunda özellikle 4. ve 3. mimari tabakalara ait büyük yapılar açığa çıkmaya başlamıştır.[11] Bu tür yapılardaki yoğunluk güneye doğru gittikçe artmaktadır. Bu durum dikkate alınacak olursa, 2000 yerleşmelerinin merkezlerini daha güneyde, antik Klazomenai kentinin kalıntıları arasında aramak gerekecektir.

Liman Tepe'nin kuzeyinde ise daha çok 4. mimari tabakaya ait oval planlı yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılardan bugüne kadar beş tanesi açığa çıkarılmıştır. Bu evlerin planları kısmen yığın halinde bulunan toplama taşlara göre belirlenmiştir.[12] Bu taşlar orijinal bir duvara ait olmayıp daha çok ahşap malzemeyi tamamlar niteliktedir. Evlerin genel karakterleri, planları, iç düzenlemeleri ve içlerinden çıkan buluntular dikkate alındığında, daha çok atölye veya işyeri işlevine sahip oldukları görülür. Orta Tunç Çağı'nın iyi korunmayan diğer mimari tabakalarına ait mimari özellikler de aynı işleve sahip olmalıdır. Bu durumda Liman Tepe'nin kuzey kesiminin Orta Tunç Çağı'nda bir çeşit atölyeler semti olduğu söylenebilir. Bu atölyeler semtinde başta maden olmak üzere dokuma, taş eşya, seramik ve diğer üretim faaliyetleri yoğun bir şekilde gerçekleştirilmektedir.

Orta Tunç Çağı mimari tabakalarının önemli buluntu gruplarından birini de kurşun halkalar oluşturur. Bu halkaların büyük bir bölümü 2,5 cm çapında olup ağırlık farklılıkları bulunmamaktadır. Bunların ne yüzük ne de bilezik olarak kullanılmaları mümkündür. Madenin yumuşaklığı nedeniyle bir çeşit alet olarak kullanılmış olmaları da düşünülemez. Bunlar ancak Önasya'nın ekonomik yönden gelişmiş bazı bölgelerinde ve Mısır'da olduğu

gibi bir çeşit para birimi olarak değerlendirilebilir. Böylece Orta Tunç Çağı'nda Liman Tepe'de üretim zenginliği yanında, çok gelişmiş bir ekonomik düzenin varlığı ortaya çıkmaktadır.

Liman Tepe'de Miken Varlığı

Höyük yüzeyindeki tahribat sonucu, Geç Tunç Çağı'na ait tüm mimari kalıntılar yok olmuştur. Bu kültür tabakasına ait sadece bazı taş döşeme kalıntıları ve bir su kuyusu açığa çıkarılabilmiştir. Fakat bunun yanında çok sayıda buluntu bu dönemin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Yerli seramik yanında % 15 oranında Miken seramiği görülmektedir. Miken Örnekleri Geç Hellas III A-B ve II A dönemleri özelliklerini yansıtır. Kuyu dolgusundan ele geçen bir buluntu kültür tarihi dışında, din tarihi açısından da önem taşır. Bu buluntu bir Miken idol başıdır. [13] Anadolu'da nadiren görülen bu örnek, Liman Tepe'de güçlü bir Miken kolonisinin varlığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Görüldüğü gibi Liman Tepe MÖ 6000'den 2000 sonuna kadar tüm kültürleri kesintisiz olarak yansıtmaktadır. Antik Klazomenai kenti de dikkate alınacak olursa, Klasik Çağ'ın sonuna kadar kültürel süreklilik devam etmektedir. Bu özellik Batı Anadolu'da sadece Liman Tepe'de görülmektedir. İzmir bölgesinde tespit edilen ve kazılan prehistorik merkezler, [14] Liman Tepe ile birlikte büyük bir kültürel birikimi ortaya koymuştur. Bu kültürel birikim Batı ilişkilerinde alıcı değil, daha çok verici durumdadır. Aynı zamanda güçlü bir ekonomik yapıya sahip olan bu birikim Ege dünyasını aşarak tüm Doğu Akdeniz'le, Balkanlar'la ve hatta Kafkasya ile bağlantı içindedir. Bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da gerçekleştirilecek olan kazı ve araştırmalar, aynı doğrultuda daha somut veriler ortaya koyacak, Anadolu'nun büyük kültürel potansiyeliyle beslenen İzmir bölgesinin arkeolojik zenginliğine yeni boyutlar kazandıracaktır.

17. 06.2001

Notlar

1 H. Erkanal, "Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu Sahil Kesiminde Kentleşme", *HABITAT II. Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim*, İstanbul 1996, 76, Res.7; H. Erkanal, "1998 Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 21. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 2000, 254-255, Çiz. 2, Res. 4.

2 H. Erkanal, "1999 Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 22. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 2001, 263-264, Çiz. 2, Res. 4-5.

3 H. Erkanal, "Early Bronze Age Fortification Systems in Izmir Region", *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener, Aegaeum 20*, 1999, 240-241, Lev. LIII a-b. Bu yazıda ayrıca at nalı şeklindeki bastiyon ve kulelerin Anadolu ve Ege'deki yaygınlığı üzerinde de durulmuştur; H. Erkanal, "1997 Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 20. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1999, 326, Res.2.

4 H. Erkanal & S. Günel, "1995 Yılı Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 18. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1997, 248, Çiz. 1.

5 Su altı kazı çalışmaları Ankara Üniversitesi ve Hayfa Üniversitesi arasında gerçekleştirilen ikili bilimsel işbirliği çerçevesi içinde yapılmaktadır. Bu konuda uzman kuruluş olan Hayfa Üniversitesi, Michal Artzy başkanlığı altında 16 öğretim elemanından oluşan bir uzmanlar grubuyla çalışmalara katılmış, bilimsel çalışmaların yanında Liman Tepe Kazı Kurulu üyelerinin eğitimine de büyük katkı sağlamıştır. Su altı kazı çalışmaları Ankara Üniversitesi Araştırma Fonu, Hayfa Üniversitesi, TÜBİTAK ve INSTAP'ın (New York Ege Prehistoryası Enstitüsü) maddi katkılarıyla gerçekleştirilebilmiştir. Su altı kazı çalışmaları için bkz. M. Artzy, "Ankara-Haifa Joint University Project at Liman Tepe 2000", *R.I.M.S. News 27*, 2000, 3 vd.

6 Urla ve çevresinde bulunan kireç taşı yatakları plakalar halinde bir yapılaşma sergilemektedir. Bu plakalar parçalandığında sanki işlenmiş gibi muntazam yassı taş inşaat malzemesi elde edilmektedir. Urla taşı olarak da tanımlanan plaka halindeki taş inşaat malzemesi prehistorik dönemlerden yakın bir zamana kadar duvar inşaatlarında kullanılmıştır.

7 Liman Tepe Kazı Kurulu tarafından 1996 yılında gerçekleştirilen su altı dökümantasyon çalışmaları sırasında aynı batığa rastlanmıştır. Tespit edilen bazı özelliklere göre bu batık bir Osmanlı kadırgası olarak değerlendirilebilir. Bkz. H. Erkanal, "1996 Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 19. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1998, 392.

8 Bu merkezi yapı için bkz. H. Erkanal, "Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu Sahil Kesiminde Kentleşme", *HABITAT II. Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul 1996, 77-78, Res.10-11; H. Erkanal, "1996 Liman Tepe Kazısı", *Kültür Bakanlığı 19. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1998, 383-387, Res. 1.

9 Krş. J. W. Shaw, "The Early Helladic II Corridor House, Development and Form", *AJA 91*, 1987, 59; J. W. Shaw, "The Early Helladic II Corridor House, Problems and Possiblities", *BCH XLX*, 1990, 183-194, Res. 1-2; S. Sinos, Die Vorklassischen Hausformen in der Ägäis, Mainz am Rhein 1971, Lev36-85.

10 Krş. H. Erkanal & S. Günel, "1995 Yılı Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 18. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1997, Çiz. 3-4, Res. 10.

11 Krş. H. Erkanal, "1999 Liman Tepe Kazıları", *Kültür Bakanlığı 22. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 260-262, Res. 2.

12 Krş. H. Erkanal & S. Günel, a.g.e., 238, Res. 3.

13 S. Günel, "Liman Tepe'de Ele Geçen Bir Myken Figürin Parçası", *Belleten LXII 233*, 1998, 25-30, Lev. 1-2.

14 Menemen ilçesi sınırları içinde bulunan Panaztepe, Tahtalı Barajı bölesinde bulunan Bakla Tepe ve Kocabaş Tepe, Liman Tepe ile birlikte bir proje içinde (İzmir Bölgesi Kazı ve Araştırma Projesi) araştırılmaktadır (Harita 1).

Kaniş: Anadolu'da Bir Asur Kolonisi

KLAAS R. VEENHOF

Hemen hemen yüz yıl önce Kaniş adlı bir eski kentin varlığı kesin bir olgu haline geldi. Kentin varolduğu çıkarımı, Asur dili olduğu anlaşılan bir dilde yazılmış ve antika piyasasına birkaç yıl önce çıkmaya başlamış olan, bilinmeyen bir tablet tipinde sık sık zikredilmesinden hareketle yapılıyordu. Bu tabletlerin çıkarıldığı bölge hakkındaki bilgiler, değişmez bir biçimde, Kızılırmak'ın hemen güneyinde, eskiden Kapadokya adı verilen bölgede –bu tabletlere bugün de kullanılan "Kapadokya tabletleri" adı bu yüzden verilmiştir–, Orta Anadolu'daki bir taşra merkezi olan Kayseri (antik dönemdeki adıyla, Caesera Mazaca) şehrini işaret ediyordu.

Yazı ve dilin karşılaştırmalı analizleri MÖ 2000 yılı civarında bir tarihi gösteriyordu ki bu da eski Anadolu'da bu denli erken bir tarihte bir grup "Sâmi"nin varlığını nasıl açıklamak gerektiği sorusunu gündeme getiriyordu. 1920 yılı civarında, birçok yeni tablet (epey sınırlı bir söz dağarcığı kullanan, zaman zaman çok fazla deyime başvuran, zor anlaşılır bir Eski Asur lehçesiyle yazılmış) bu metinlerin içeriğini daha iyi kavramayı mümkün kıldı. Kısa bir süre sonra, Kaniş kentine bağlı bir erken Asur ticaret kolonisinin yazılı kalıntılarının keşfedilmiş olduğu anlaşıldı.

Kaniş'in, Kayseri'nin 18 km kuzeydoğusunda bulunan, uzun süredir tabletlerin kaynağı olduğundan şüphelenilen ve yörede Kültepe adı verilen heybetli, harabe halindeki şehir olduğunun anlaşılması için beş yıl daha geçti. Tepede yapılan çeşitli araştırmalardan kesin kanıtlar elde edilememesinin ardından, Bedrich Hrozny, 1925 yılında gerçekleştirdiği kazıda, tabletlerin tepenin yamacındaki tarlalarda, Asurlu tüccarların oturduğu ve çalıştığı aşa-

ğı şehirde bulunmuş olduğunu öğrendi. Aynı yıl, Benno Landsberger verilerin ilk sentezini yayımlamayı başardı.

Kaniş Kazısı

Hrozny'nin kazısı sadece bir mevsim sürmesine rağmen (bu kazıdan bin kadar tablet çıkarılmış olabilir), yöre sakinleri özel ve kurumsal koleksiyonerlere, toplam sayılarının dört bin kadar olduğu tahmin edilen tabletleri tedarik etmeyi sürdürdüler. Yazılı kaynaklardaki bu artış ne kadar iyiyse, o zamana kadar el sürülmemiş ticaret arşivlerinin bozulması ve dağılması da o kadar üzücüydü. Bu durum, 1948'de Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler Genel Müdürlüğü adına, Ankara Üniversitesi'nden Tahsin Özgüç tarafından Kültepe'de sistematik kazılara başlanmasıyla sona erdi. Bu ekip yıllık çalışmalarını hâlen sürdürmektedir.

Hem tepede hem de Asurluların *karum*, yani "ticaret semti" dediği aşağı şehirde araştırmalar yapılmıştır. Tepede Erken Tunç Çağı'nda başlayan yerleşim bu dönemin bütün safhaları boyunca sürmüş gibi görünmektedir. Orta Tunç Çağı (yaklaşık olarak MÖ yirminci ila on sekizinci yüzyıllar arası) 10-7 tabakalarıdır ki bu çağ *karum*da IV-Ib tabakalarına karşılık gelir. Mimari kalıntıların çoğu, tepenin merkezinde, iki kere yıkılıp yeniden yapıldığı anlaşılan, bir buçuk dönüm kadar bir araziye yayılmış, büyük bir saray tarafından işgal edildiği 8. ve 7. tabakalardaki şehirden kalmadır. Yedinci tabakada, aralarında Maraş'ın kuzeybatısındaki Mamma kralının Kaniş kralı Warşama'ya yazdığı uzun bir mektubun da bulunduğu bazı çiviyazısı metinler keşfedilmiştir.

Tepede başka büyük, muhtemelen resmi binalar da vardı ki bunlardan birinde, üzerinde "Anitta Sarayının mülkü" yazan bronz bir hançer bulunmuştur. Anitta, son dönem Hitit başkenti Hattuşa'da (Boğazköy) bulunan Anitta Metni'nden tanıdığımız ünlü bir erken dönem kralıydı. Muhtemelen Hitit öncesi Anadolu'daki siyasi olaylar hakkında ilginç bilgiler içerdiği için dolaşıma girmiş olan metinde, Kuşar kralı Pithana'nın Neşa'yı (Kaniş'in sonraki adı) fethettiğinden bahsedilir. Pithana burayı yeni ikametgâhı haline getirmiş, oğlu Anitta da aralarında ilk Hatti krallarından birinin de bulunduğu rakiplerini yenerek iktidarını ve prestijini arttırmıştır. *Karum*'da bulunan metinlerde her iki kralın adı da geçer; Anitta sonraları "Büyük Prens" ünvanını benimsemiştir.

Karum'da yapılan kazıların sonuçları, yapılan sayısız yayın sayesinde

daha iyi bilinmektedir. Aşağı şehir –sur parçalarının bulunması, buranın şehir kapısı dışında açık bir ticari yerleşim değil, bir şehir olduğunu gösterir– tepenin doğu ve kuzeydoğusuna uzanır. Dış sınırları henüz belirlenmiş değildir, dörtte birinden daha az bir kısmı kazılmıştır ve 30 hektara yayılmış olması muhtemeldir. En eski IV. ve III. tabakalar (MÖ 2000 civarı) hakkında az şey bilinmektedir, ama birbirlerinden bir yıkım katmanıyla ayrılan II. ve I. tabakalar (MÖ yirminci yüzyılın sonu ile on sekizinci yüzyılın ortaları arası), şehrin ve şehirdeki ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu dönemdir. Ia seviyesinde erken Hitit dönemindeki işgale ait bazı kalıntılar bulumuştur.

Burada yapılan keşifler düzensiz sokaklar üzerindeki çok sayıda harap evden ve açık meydanlardan ibarettir. II ve Ib seviyelerindeki işgali sona erdiren felaketler kent sakinlerinin kendilerini ve en değerli eşyalarını kurtarmalarına izin vermiş, ama diğer her şey arkada bırakılmış. Altlarında (çoğu antik dönemde yağmalanmış olan) mezarlar bulunan birçok (küçük ve büyük) evin tam envanterine sahip durumdayız. İnsanların yaşadığı üst katlar kaybolmuş, ama mutfakların, atölyelerin, ambarların ve avluların bulunduğu zemin katlarda fırınlar, ocaklar, depo binaları ve akla gelebilecek her türden çok sayıda güzel, kullanışlı ve dekoratif çanak çömlek bulunmuştur.

Mezarlarda bulunan süs eşyaları, mücevherat ve maden eşyalar (kaplar ve silahlar) repertuvarı tamamlar. İçindeki takımlarla birlikte birkaç atölye –(aletleri, kalıpları ve bazı ürünlerle birlikte) demircilerin, taş işçilerinin ve çömlekçilerin (ya da seramik tüccarlarının) çalıştığı atölyeler– bulunmuştur.

Asurlu, Anadolulu tüccarların ve diğerlerinin evlerinin zemin katlarında genellikle, değerli eşyalarını –ticari mallarını, gümüş ve altınları, kıymetli eşyaları ve arşivlerini– kilit altında tuttukları iyi inşa edilmiş birer hazine odası (Asurlular buraya "mühürlü/mahfuz oda" diyorlardı) bulunuyordu. Bunlardan geriye sadece, küpler, sepetler, ahşap kutular içinde, duvarlardaki rafların üzerinde ya da saz hasırların üzerine yığılmış halde saklanan tabletler kalmıştır. Şimdiye kadar, birkaç düzine tabletin bulunduğu koleksiyonlardan, binden fazla belge içeren büyük koleksiyonlara kadar toplam olarak, yaklaşık yetmiş arşiv bulunmuştur. Bu arşivler değişmez biçimde iş mektupları, hukuki belgeler (senetler, kira sözleşmeleri, mahkeme kayıtları) ve çeşitli notlar ve listelerden oluşur. Kazı yoluyla günışığına çıkarılan

tabletlerin (bunlara 1948'den önce çıkarılmış olanlar da dahildir) toplam sayısı yirmi bine yaklaşır.

Büyük çoğunluğu Asurlu tüccarlara ait olmakla birlikte, Asurluların müşterileri ve tedarikçileri konumundaki Anadolulu işadamlarına, tahıl tüccarlarına, tefecilere, yün, bakır ve dokuma tüccarlarına ait bazı arşivler de vardır. Bu da, aşağı şehrin sadece bir Asur ticaret kolonisi (*karum*) değil, yerli sakinleri ve farklı kökenlerden (hatta Suriye'den, zira Eblalı insanlardan bahsedilir) gelen işadamları olan gerçek bir şehir olduğunu gösterir. Aşağı şehrin merkezinde (tepenin kuzeydoğusunda, muhtemelen dört hektarlık bir alanda) yoğunlaşmış olan Asurlular, idari yetkileri olan bir tüccarlar birliği şeklinde örgütlenmişlerdi ki bu organizasyon için *karum* terimi kullanılabilir. Yazılı belgeler olmasa, yörenin maddi kültürüne katılan Asurluların varlığını teşhis etmek mümkün olmayabilirdi.

Arşivlerin neredeyse tamamı, Asurluların başat bir rol oynadıkları II. tabakadaki (yaklaşık olarak MÖ 1910 ile 1830 arasına ait) evlerde bulunmuştur. Daha sonraki (Anadolu içindeki siyasi hesaplaşmaların neden olduğu bir yıkım katmanından sonra; yaklaşık olarak 1810-1740 arası) Ib tabakasına ait, aynı ölçüde iyi inşa edilip donatılmış evlerden, çok daha küçük arşivlerden oluşan çok sınırlı sayıda, toplam 250 tablet çıkarılmıştır. Bu azalma, önemli değişiklikler olduğunu ve Asurluların hâlâ orada bulunmalarına ve birçok yerde aktif olmalarına rağmen, artık eskisi kadar öne çıkmayan, henüz kesin olarak tanımlanamamış bir rol oynadıklarını gösterir. Ticaret alanındaki nüfuzlarını ve ticari faaliyetlerin önemli bir bölümünü başkalarına (hem yerli girişimcilere hem de Anadolu, Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın diğer şehirlerinden gelen tüccarlara) kaptırmış olmalılar.

Bugüne kadar başka yerlerde –Acemhöyük'te; Tuz Gölü'nün güneyindeki Puruşhanda'da– yapılan keşifler, Kaniş'le Fırat nehri kıyısındaki Mari ve Karkamış şehirleri arasındaki ticari bağları açığa çıkarır. Yedi (tepedeki şehir) ve Ib (karum) tabakalarında Kaniş'in aniden yıkılması uluslararası ilişkiler ağına sahip büyük bir ticaret şehrinin sonu anlamına geliyordu. Bu şehrin kalıntılarının, özellikle de tüccarların arşivlerinin keşfedilmesi, Anadolu'daki Eski Asur ticaretini, çok eski dönemlerin iktisat tarihi içinde bir dönüm noktası olduğunun anlaşılmasını sağlayacak ölçüde ayrıntılı bir biçimde yeniden inşa etmeyi mümkün kılmıştır.

Ticaretin Mahiyeti

Eski Asur ticaretinin temel şeması açık ve basittir: Asur'da yüklenen eşek kervanları Anadolu'ya ciddi miktarlarda kalay ve yünlü dokuma taşıyor, bu mallar da burada doğrudan ya da dolaylı olarak, gümüş ve altın karşılığında satılıyor ya da takas ediliyordu. Gümüş ve altın Asur'a geri götürülüyor ve çeşitli mali yükümlülükler yerine getirildikten sonra, (ticaret mallarının, eşeklerin, koşum takımlarının ve yiyeceklerin satın alınması; personel tutma; ihracat ve seyahat ücretlerinin karşılanması yoluyla) bir sonraki kervanı donatmak için kullanılıyordu. Asurluların amacı, anlaşılan, şehre geçim mallarını, temel hammaddeleri ya da bitmiş ürünleri sağlamak değildi. Tüccarlar şehre evrensel, ödeme aracı –o zamanların parası– olarak kabul edilen çok değerli metal külçeler (metinlerde her zaman "işlenmiş gümüş"ten bahsedilir) getiriyorlardı. Asurluların, Asur'da alman malların son tahlilde "şehirde gümüş ve altınla yapılacak harcamalar"a dönüştüğü yolundaki sözleri bakış açılarını gayet iyi gösterir. Yerel arz-talep örüntülerine ve nakliye imkânlarının (yükleri satılmış kervan eşeklerinin) bulunup bulunmadığına bağlı olarak, kalay ya da dokumaların önce bakır, yün veya yerel dokumalar karşılığında satılıp sonradan başka yerlerde daha fazla sayıda külçeye dönüştürüldüğü dönemde, Anadolu'daki dolaylı satış ya da takaslar da aynı amaca hizmet ediyordu.

Asurluların (tarımsal ya da imal edilmiş) yerli ürünlerini değil de dışarıdan ithal ettikleri malları ihraç etmelerinde ticari kaygıların da payı olmuş olabilir. Kalay ve dokumaların çoğu –bir kervanın donanımını ayrıntılı bir biçimde rapor eden mektuplar olan "kervan hesapları"ndan bildiğimiz gibi– Asur'da Anadolulu tüccarlar tarafından satın alınıyordu. Kalay doğudan, muhtemelen de kalay madeninin bulunduğu orta Afganistan'dan, Asurluların kendilerine aitmiş ya da onlar tarafından düzenlenmiş gibi görünmeyen kervanlar tarafından getiriliyordu. Tekstil ürünlerinin çoğu (çoğunlukla 2.25 kilogram ağırlığında, 4 metrelik standart parçalar halinde), eskiden beri son derece gelişmiş bir dokuma üretimi geleneğine sahip olan Babil'den ithal ediliyordu. Bu ithal mallarına, daha mütevazı ölçekli Asurlu yerli imalat da ekleniyordu.

Epey hacimli malların ihracına dayalı (bir eşek yaklaşık otuz parça dokuma ya da 67.5 kg. kalay taşıyabiliyordu) bu uzun mesafeli ticaret (Asur'dan Kaniş'e eşek kervanıyla yapılan yolculuk altı hafta kadar sürüyordu), ekonomik manzaralar arasındaki ve ticareti yapılan malların değişim

değerleri arasındaki farklar –bu, hem ekonomik olgular hem de prestij tarafından belirlenen bir arz-talep etkenidir– sayesinde, yine de kârlı oluyordu. Kalay Anadolu'da, Asur'dan en azından iki kat daha pahalıydı (Asur'da bir şekel gümüş karşılığında on dört ya da on beş şekel kalay alınabilirken, Anadolu'da bir şekel gümüşle altı yedi şekel kalay alınabiliyordu); üstelik çeşitli kalitedeki dokumalar alındıkları fiyatın üç katma (üç ila yedi şekel gümüşe alındıkları halde on ila yirmi beş şekel gümüşe) rahatça alıcı bulabiliyorlardı. Başarılı bir tüccar, her yıl iki tam tur yaparak (kışları ticari trafikte üçdört aylık bir kesinti oluyordu), yıllık yüzde 50-100'lük net bir kâr elde edebiliyordu (bazı kredi işlemleri fiilen bu yüzde 100'lük rakamlarla birlikte başlamıştır). Bu hasılat tüccara, *karum*daki binaların satın alınması ve bakımı, ithalat, ihracat ve geçiş ücret ve vergilerinin ödenmesi ve arasıra yaşanan kayıplar dahil kervan ticaretinin temel yatırım masraflarını, maliyetleri ve harcamalarını karşılama imkânı veriyordu. Tüccarlar işbirliğine giderek –*"karum bürosu"* tarafından örgütlenen büyük kervanlarda seyahat ederek ve bir ortaklık, mümessillik ve temsilcilik ağı oluşturarak– risklerini azaltıp kazançlarını arttırabiliyorlardı.

Otuzdan fazla ticaret istasyonundan oluşan görece yoğun bir ağ, etkili nakliye, ulaklardan ve mektuplardan meydana gelen iyi bir iletişim sistemi, çeşitli yerel pazarların imkânlarından faydalanmayı mümkün kılıyordu; malların çoğu geçici olarak depoda tutuluyor ya da nakit karşılığı satılıyor, başka yerlere gönderiliyor ya da farklı ürünlere geçiliyor (dolaylı mübadele) ya da (çoğunlukla birkaç aylık ile bir yıl arası vadelerle) kredi veriliyordu. Kalay ve dokumaların arzının ve fiyatının sınırlı bir dalgalanma gösterdiği Asur'da da benzer bir durum hüküm sürüyordu. Anadolu'daki Asurlu tüccarların, ana şehir Asur'un desteğiyle kurdukları, Kaniş merkezli etkili idari organizasyon, tüccarlar ile Anadolu'daki yöneticiler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan bazı siyasi sorunları bile halledebilecek güçteydi.

Tarihsel Bağlam

Eski Asur ticaretinin zirvesine çıktığı MÖ 19. yüzyıl Orta Tunç Çağı'na aittir; Anadolu'da yüzde on kalay ve yüzde doksan bakır karışımıyla yapılan büyük ölçekli tunç üretimi için Asur'dan ithal edilen mallar çok önemliydi. Anadolu'nun kendisi bakır açısından zengindi; yazılı belgeler (arkeometalürjik sonuçlar hayal kırıklığı uyandırıcı niteliktedir) bakırın kaynağının kuzey-

deki Pontus bölgesinde olduğunu gösterir. Bakır buradan Tuz Gölü'nün güney ve doğusundaki, Asurluların büyük ölçüde etkin oldukları bakır ticaretinin yoğunlaştığı bölgeye getiriliyordu (dönemin önemli şehirleri Buruşhanda ve Durhumit de bu bölgedeydi muhtemelen). Gelgelelim, kalay eski çağlarda çok ender bulunan bir madendi. Asurlular iyi yönetilen, etkili bir kervan sistemi kurarak Mezopotamya'dan Anadolu'ya yapılan bakır ithalatını bir şekilde tekellerine almış ve böylece Anadolu'da hoş karşılanan ziyaretçiler haline gelmiş gibi görünüyorlar.

Bu tekelin nasıl başladığı bilinmiyor; tüccarların arşivleri sadece kendi dönemlerindeki durumu yansıtıyor ve en fazla iki kuşağı kapsıyor. Tunç alaşımında tehlikeli arseniğin yerini, üçüncü binyılda kalayın almaya başladığını biliyoruz. Kalayın doğudan (muhtemelen orta Afganistan'dan) çıkarıldığı göz önünde bulundurulduğunda, Mezopotamya epey erken bir dönemde Anadolu'nun tedarikçisi haline gelmiş olabilir. Efsanevi bir hikâyede, daha MÖ 2400'de bile, Mezopotamyalıların, bakır ticareti bölgesi olan Buruşhanda'da yaşadıkları ve Akad' hükümdarı büyük Sargon'un onlara yardım etmeye çağrıldığı anlatılır. Bu tür ticaret bağları Üçüncü Ur Hanedanı sırasında da sürmüş olabilir. Ur'un düşüşünden sonra, Asur kent-devleti (MÖ 2000 yılı civarında) bağımsızlaşmasıyla birlikte, Dicle nehri üzerinde Elam, Babil ve Anadolu arasındaki stratejik bir noktada bulunuyor olmasından kaynaklanan, muhtemelen geleneksel ticari rolünü sürdürmüş ya da yeniden canlandırmış olabilir. Kralı İluşuma'nın (MÖ 1950 civarı) güneyden (Akad'dan) Asur pazarına tüccarları çekmek için önlemler aldığını biliyoruz. İluşuma'nın halefi Erişum da (MÖ 1940-1900 civarı) "gümüş, altın, bakır, kalay, arpa ve yün (vergilerinde ya da dolaşımında?) özgürlük getirerek" bir adım daha attığını biliyoruz. Bu tam da, söz konusu kral Erişum'un Kaniş *karumu*'nun II. tabakasında mühürlü bir zarfının bulunmasının da gösterdiği gibi, Anadolu'daki ilk ticaret yerleşimlerinin (bunlar arasında Kaniş'in de olduğu kesindir) kurulduğu dönemdir.

İlk kervanlar (Buruşhanda ve Kaniş gibi) eski, geleneksel merkezi yerleri ziyaret edip mallarını satar satmaz geri dönmüş olabilirler. Ama Asurlular kısa bir süre sonra, onları bölgedeki anlık durumun insafına terk eden ve çeşitli bölge pazarlarından yararlanmalarını önleyen bir "macera ticaret"in risklerinden kaçınabilmek için, uzun kervan yolculuklarından sonra daha kalıcı, garantili bir yer edinmek istemiş olabilirler. Başlangıçta gezgin tüccarlar Anadolu'ya yerleştikten sonra onları akrabaları ve çalışanları takip

ediyordu, ama bir kuşak sonra (Asurlu kadınlarla ya da Anadolu kızlarıyla) evlilikler başladı ve gerçek tüccar kolonileri oluştu.

II. tabaka döneminde, Asurlular Kaniş *karumu*nda ve diğer yerlerde en azından seksen yıl yaşayıp çalışmışlardır ve bu dönemin zirve noktasında en azından beş yüz Asurlu Anadolu'da az çok kalıcı bir biçimde kalmış olabilir. MÖ 1830 yılı civarında Kaniş'in yıkılması bu benzeri görülmedik "koloni" dönemini sona erdirdi. Bunun neden ve nasıl olduğu açık değildir (muhtemelen Anadolu içindeki bir iktidar mücadelesinin sonucuydu); ayrıca, Asur tarihlendirmelerinde kullanılan yıl-eponimlerinin tam sıralaması henüz bilinmediği için tam tarihi de henüz belirlenmiş değil.

Uzunluğun belirlenemeyen bir aradan (muhtemelen sadece bir kuşaklık, hatta o kadar bile sürmeyen bir aradan) sonra, (Anadolu'nun bazı bölgelerinde alçak yoğunlukta sürmüş olabilecek) ticari faaliyet yeni baştan başladı. Bu da, Kuzey Mezopotamya'nın büyük bölgelerini hükmü altına alan yeni, enerjik Asur kralı Şamşi-Adad (geleneksel olarak MÖ 1813-1781 civarında yaşadığı varsayılıyordu, ama Mari arşivlerinden elde edilen veriler ışığında bu tarihin MÖ 1809-1776 civarı olması daha muhtemel) sayesinde gerçekleşti. Asur arşivlerinin bulunmayışı yüzünden hakkında çok daha az şey bildiğimiz bu ikinci, "sonraki Eski Asur" dönemi yetmiş yıl kadar sürmüş olabilir. Kaniş'in bir kez daha yıkılması Asur kolonilerinin ve burada yapılan ticaretin sonu anlamına geliyordu.

Anadolu Sahnesi

Bu dönemde Anadolu sahnesi, başlarında "prensler" (fiilen krallar; onlar için metinlerde Asurlulara ait *ruba'um* ünvanı kullanılır) olan sayıları epey fazla kent-devletlerden ve küçük bölgesel devletlerden oluşuyordu (siyasi birimlere "kent", *alum* ve "ülke/bölge", *matum* adı veriliyordu). Birkaç büyük şehirde "büyük prens"lerin olması, onlara komşu daha küçük birkaç kent-devletin onu "efendi"leri olarak gördüğünü ima eder. (İki "büyük prens"in birbirlerine gönderdiği ünlü bir mektup, vasal prenslere, kontrol altında tutulması ve "diğer prenslerle konuşma"larının engellenmesi gereken "köpekler" der.) II. tabaka döneminin sonraki yıllarında, Kanişli Anitta, daha önce Buruşhanda egemeninin elinde bulundurduğu büyük prenslik statüsüne yükseldi. Efendi ile vasal arasındaki ve müttefik büyük prensler arasındaki siyasi ilişkiler, "yeminler"le ya da anlaşmalarla düzenleniyordu. Anadolu siyasetine ışık tutan az sayıdaki metinde, ittifakların ve ara sıra patlak vererek

düşmanlığa, isyana, savaşa, kuşatmaya ve imhaya dönüşen siyasi ve askeri rekabetlerin sürekli değiştiğini gösteren bir örüntü görülür. Bu olgulardan bahseden Asurlu tüccarlar gayet doğal olarak, kendi ticari çıkarlarına ters düşen "kargaşa"dan ve barış ortamının bozulmasından endişe duyarlar.

Siyasi parçalanma bu tüccarlara hem sorun hem de avantaj yaratıyordu. Kaniş *karum*u yönetimi altında gayet iyi örgütlenmiş olan Asurlular karşısında Anadolu'ya ait birleşik bir ekonomik politika olmayışı, tüccarların ayrı ayrı yöneticilerle uğraşarak bunların her zaman birbirine benzemeyen ekonomik çıkarlarını belli ölçüde sömürmelerini mümkün kılmıştır. Ellerinde ekonomik güçten başka bir şey olmayan (burada ticaret bayrağı takip etmiyordu) Asurluların ticari faaliyette bulunmaları ancak yerel yöneticilerle yapılan ("yemin" adı verilen) anlaşmalar sayesinde mümkün oluyordu. Ticaret geniş bir alanı kapsadığı ve çok sayıda değiştokuş noktasını kullandığı için, sorunlar ortaya çıktığında devreye giren Kaniş *karumu*'nun temsilcileri huzurunda birçok farklı yöneticiyle bu tür anlaşmalar yapmak (ve bunu tahta yeni yöneticiler çıktığında yenilemek) gerekiyordu.

Gelgelelim, bu anlaşmalar zamanla standartlaştı. Elimizde bu tür tek bir yeminin bile metni olmadığı halde, sarayla ya da yöneticiyle kurulan ekonomik temasları ele alan metinlerde sık sık tekrar eden özelliklerden yola çıkarak bu anlaşmaların temel koşullarını kendimizden emin olarak saptayabiliriz. Yerel yönetici ithal edilen kalayın 2/65'ini (her eşek yükünden 2 kg.), dokumaların da yüzde beşini alabiliyordu ve dokumaların yüzde onunu herkesten önce, ucuza satın alma hakkına sahipti; Asur tapınaklarına ait mallardan vergi alınmıyordu. Asurlular kaçakçılık yoluyla bu vergilerden kurtulmaya çalışmayacaklarını (aksi taktirde hapse atılıyorlar ya da ceza veya fidye ödemeleri gerekiyordu) ve özel malların (mesela göktaşı demirinin) ticaretine girmeyeceklerini taahhüt ediyorlardı. Yöneticiler de onların ikamet haklarını, güzergâhlarını koruma altına almayı ve eşkıyalar yüzünden kaybedilen malları tazmin etmeyi garanti ediyorlardı. Ayrıca Asurluların, ana kentleri Asur'daki yönetimin uzantıları olarak işleyen kolonilerinde, bulundukları ülkenin kanunlarına tabi olmayan idari ve hukuki hakları vardı.

Koloni Sistemi

Asurlular iki tip ticari yerleşim, yani *karum* ile *wabartum* arasında ayrıma gitmişlerdi. *Wabartum*lar belli mâli ve hukuki güçlere sahip olmalarına rağmen (elimizde *wabartum*lar tarafından yazılmış mahkeme kararları ve

resmi mektuplar vardır), civardaki bir *karum*a tabi konumdaydılar. Bir *wabartum*u olan Waşhanya'nm yeni yöneticisi Asurlularla imzaladıkları yemini yenilemek istediğinde, doğrudan doğruya Waşhuhhana *karum*una hitap etmiş, onlar da onu "üstleri" olduğunu söyledikleri Kaniş *karum*una havale etmişler. Bu statünün büyüklüğe mi (daha küçük olmaya), (yerel yönetici karşısındaki) statüye mi, yoksa bulunduğu yere mi (*wabartum* adı, *bit wabrim*'de –"konukevi, kervansaray", belki de şehirdeki bir bina?– olduğu gibi *wabrum*'dan -"konuk"- gelir) bağlı olduğu belli değildir. Bir düzine kadar *wabartum*un hepsi küçük kentlere bağlı olmamakla birlikte, aradaki farkı ticari açıdan, ne tür ticaret yapıldığına göre açıklayabiliriz. Sonraki Ib seviyesi döneminde, birkaç *wabartum* (mesela Waşhanya), muhtemelen siyasi ve ticari ortamdaki değişimlerin sonucu olarak, *karum* haline gelmiştir.

Anadolu ve Kuzey Suriye'deki Asur koloni varlığının çekirdeği yaklaşık on *karum*dan oluşuyordu. Mezopotamya kökenli terim, aslen liman anlamına geliyordu; zira Babil'de mallar (tarım ürünleri ve ithal malları) gemilerle nehirler ve kanallar üzerindeki şehirlere taşınıyordu. Kısa bir süre sonra liman, "ticaret, iş merkezi" anlamını kazanarak hem binalara hem de orada çalışan ya da yaşayan insanlara, özellikle de tüccarlara göndermede bulunur oldu. Tüccarlar, özellikle de yabancı kökenliyseler, vergi ve askere alınma konusunda özel bir statüye sahiplerdi ve hukuki meseleler dahil kendi kendini yöneten bir tür ticaret odası halinde örgütlenmişlerdi. Bu kavram Asurlular tarafından benimsenip, limanların ve gemi trafiğinin hiçbir rol oynamadığı Anadolu'ya taşındı. Ama *Kaniş karumu* terimini kullanırken, iki anlam arasında ayrıma gitmek zorundayız. İlkinde *karum* Anadolulu ve Asurlu tüccarlardan ve çeşitli yerli ve yabancı işadamlarından oluşan ticari bölgenin tamamı için kullanılıyordu. Bizim burada ilgilendiğimiz ikinci kullanımda ise, son tahlilde Asur kentinin siyasi otoritesine bağlı, Kaniş merkezli iyi örgütlenmiş Asurlu tüccar toplululuğu anlamına gelir. Babilliler burayı "Kaniş'teki Asur *karum*u" olarak adlandırabilirlerdi (zira "Mari'de bir Sippar *karum*u" vardı), ama Asurlular, belki de tam bir ticaret şehri olan Asur'un kendisinin ayrı bir *karum*u olmadığı için, bunu yapmamışlardır.

Kaniş *karum*u, ticari yerleşimler ağının "başkenti" ve idari merkeziydi ve buranın liderleri diğer yerleşimler tarafından "efendilerimiz, babalarımız" olarak anılıyorlardı. Kaniş *karum*unun siyasi, ekonomik ve idari meselelerde otoritesi vardı. Bu otorite, ulaklar tarafından taşınan emirler ve talimatlar, ("tek tek her *karum* ve *wabartum*a" gönderilen bazı genelgeler de dahil)

resmi mektuplar yoluyla uygulanıyordu. Diğer yerleşimler yardım ve talimat almak için Kaniş *karum*una başvuruyorlar, hatta anlaşılan kendi resmi yazışmalarının ve belli mahkeme kararlarının kopyalarını da Kaniş'e gönderiyorlardı.

Siyasi meseleler arasında yerel yöneticilerle yapılan anlaşmalar ve cinayet, hırsızlık, el koyma, kaçakçılık, fidye, borcunu ödememe vs.'nin neden olduğu sorunlar öne çıkıyordu. Ama anakent Asur'la kurulan temaslarda siyasetin önemli bir bileşeniydi; Asur'un emirleri, talepleri ve hükümleri önce Kaniş'e ulaşıyor, sonra diğer kolonilere iletiliyordu (örneğin, Asur'un etrafının surlarla çevrilmesine katkıda bulunulmasını isteyen bir emir ya da Asur çıkarlarına zarar verebilecek bazı Anadolu ürünlerinin ticaretinin yasaklanması). Bu durumlarda, Kaniş'in otoritesi, düzenli olarak Kaniş'te kalan, etrafa geziler yapan ve Kaniş *karum*uyla birlikte resmi mektuplar yazan "Kent Elçileri"nin otoritesinin eklenmesiyle daha da artıyordu.

*Karum*un ele aldığı ekonomik meseleler daha çok belli vergi ve ücretlerin toplanmasıyla ve bunların bir kısmının merkezi idareye tahakkuk etmesiyle ilgiliydi. Kaniş ayrıca düzenli genel bilançolar çıkarıyordu. *Karum* bürosu ile yerel saray arasındaki teminat ve transfer sisteminde ve birçok kredi işleminde hem *karum*un kendisinden hem de tek tek üyelerinden bu bilançolar talep ediliyordu. Asurlular arasındaki faiz oranı da, "bir karum emriyle" yıllık yüzde otuz olarak standartlaştırılmıştır. (Bileşik faiz isteme hakkı, muhtemelen Asur'daki bir dikmetaşta kayıtlıydı.)

İdari görevler arasında kayıt ve özellikle de yargı görevleri öne çıkıyordu, çünkü *karum* aynı zamanda bir mahkeme olarak da işlev görüyordu ve diğer *karum*ların kararları Kaniş *karum*unda, orada alınan kararlar da Asur'daki en yüksek yargı otoriteleri –Kent Meclisi ve yönetici– nezdinde temyiz edilebiliyordu. Bu durumlarda, *karum* kişileri celp edip sorgulama, belgeleri inceleme ve tanıklardan yeminli ifade vermelerini (muhtemelen "*karum* evi" içindeki bir kutsal odaya dikilen kutsal simge "Asur hançeri-kılıcı huzurunda" yemin ediliyordu) isteme yetkisini (usul talimatlarını ve geçici ya da kısmi kararları içeren "Kent tabletleri"nden de destek alarak) kullanıyordu. Bu amaçla, ulaklar gönderilebiliyor ve davacılara –*karum*un, diğer *karum*lara hitaben yazdığı, onların vekâletnamesi işlevini gören mektuplar yoluyla– kanıtlar araştırma ve hasım ya da borçlularını kendi adlarına celp etme yetkisi verilebiliyordu.

Kaniş *Karumunun* Yönetimi

Karum, uygun bir iç örgütlenmesi ve idari merkezi olmadan bütün bu görevleri yerine getiremezdi (söz konusu merkez *bit karim*'de, yani *"karum* evi/bürosu"nda olmalıdır ve henüz kazı ekiplerince bulunamamıştır). Nasıl Asur'da siyasi bir organ olarak "Kent", "Kent Meclisi" anlamına geliyorduysa, "Kaniş *karum*u" da idari bir organ, *karum* üyelerinin oluşturduğu bir meclis anlamına geliyor olabilir. Elimizde "küçük ve büyük *karum*" tarafından çıkarılan birçok yargı kararı bulunmaktadır; bu tabir biri asli, diğeri daha sınırlı birer meclisten oluşan ikili bir yapının varlığını ima ediyor. *Karum*un mahut kanunlarını içeren bazı büyük tabletlerin kötü durumdaki kalıntılarında "büyük" ve "küçük" üyeler arasında ayrıma gidilir, ama kimin, niçin hangi gruba ait olduğunu bilmiyoruz. Bu sistem, daha küçük, aristokratik *boulè*'nin *ekklesia*'nın yanıbaşında olduğu antik dönem Atinası'nın sistemiyle karşılaştırılabilir. Asur'da da Kent Meclisi'nin yanında Kıdemliler'i görüyoruz, bunlar büyük ailelerin yaşlı üyeleri ya da reislerini temsil ediyor, gündelik meseleleri denetleyen bir tür komite rolü oynuyor olabilirler. Kaniş *karum*u için de aynı şeyin geçerli olduğunu varsayabiliriz, zira bütün Asurlular eşit statü ve güçte değillerdi ve *karum*un karşılaştığı idari ve hukuki meselelere çok fazla tüccarı karıştırmak pek mümkün olmazdı.

"Büyük adamlar" muhtemelen, *karum* örgütlenmesinin çekirdeğini oluşturan, (*datum* adı verilen) külli miktarda katkı paylarını ödeyen ve bazıları (mesela yerel sarayla yaptıkları) ticari alışverişleri *karum* kanalıyla yürüten bağımsız tüccarlar, Asur şirketlerinin Anadolu şubelerinin başkanlarıydı. Bu "büyük adamlar" günlük meseleleri yönlendiren bir komite hizmeti veren kişilerin ihtiyaçlarını karşılıyor olabilirlerdi. Bunlarla, yine *karum*da hizmet veren ve daha çok (sayısız tarihte görüldüğü üzre) hafta-eponimleri olarak bilinen *hamustum*lar arasında nasıl bir ilişki olduğu belli değildir. Aynı şey, mali işlemlerde *karum*u temsil etmeleri muhtemel olan, bazıları *hamustum* rolünü de üstlenen *limmu*lar için de geçerlidir.

Biraz önce bahsedilen "kanunlar"m günümüze kalan parçaları, *karum* meclisinin nasıl toplandığı ve nasıl karar aldığı konusunda ilginç bilgiler verir. İlk parça, *karum*a getirilen meseleleri büyük adamların değerlendirip bütün üyelerin hazır bulunduğu oturumlarda görüşülüp görüşülmeyeceğine karar vermesi gerektiğini belirtir. Meclisi toplama görevi "sekreter"e (kâtip) düşer, sekreter meclisi tek bir bireyin talebi üzerine toplarsa ceza alır. Sekreterin *karum*u toplayabileceği meseleler, (düzenli) bilançoların çıkarılması

ve mahkeme sıfatıyla *karum*a getirilen davaların karara bağlanmasıymış gibi görünmektedir.

Bütün üyelerin hazır bulunduğu meclis oturumları düzenleme konusunda gösterilen gönülsüzlük, (çoğunlukla ticaretle ilgili) çatışmaların özel inisiyatifler yoluyla çözümlenmesini teşvik etme eğilimiyle gayet iyi bağdaşır. Bu amaçla başvurulan yöntemler arasında, tarafların tanıklar huzurunda bir araya getirilmesi, her iki tarafın da "karşılıklı bir anlaşma"yla seçtiği tarafsız kişilerin arabuluculuk yapması ve işlerin "davayı çözenler" ve "davayı karara bağlayanlar" gibi özel kişiler veya komiteler arasında paylaştırılması sayılabilir. İlk grup bir çözüm geliştiriyordu; ikinci grubun görevi de muhtemelen bu çözümü, *karum*un verdiği bir karar temelinde uygulamaya koymaktı.

Eğer *karum*un toplanması kaçınılmaz hale gelmişse, kararların çoğunluk oyuyla alınması gerekiyordu. Sekreter, bir karar alınacakken belli grupları üçe ayırır. "Eğer onlar meseleyi çözemezlerse, bütün üyelerin katılacağı bir toplantı yapılacaktır, sekreter onları yedi gruba ayıracak, onlar da meseleyi çoğunluk oyuna göre çözeceklerdir. Bu ilginç karar alma usulleri varlıklarını muhtemelen, koloni toplumunun özel yapısına borçludur. Pratik, yaratıcı bir yaklaşım (ki bu yaklaşım birçok ekonomik meselede de gözlenir) ve bir birlik hissi sergilerler; ki bu da yabancı bir toplumda yaşayan tüccarların işine yarayan, ortak bir kader ve ortak çıkarlar hissiyle beslenen gerçekten komünal kurumlar yaratılmasına yol açmıştır.

Bir Ticaret Toplumu

Kaniş'teki Asurluların, aralarındaki paye, güç ve yaş farklarına rağmen birçok ortak yanları vardı. Hepsinin kökeni, akrabalarının (ve çoğunun karısının) ve üstlerinin yaşadığı Asur'daydı. Hepsi karumda beraber çalışıyordu ve hepsi bir şekilde ticarete girmişti ki ticaretin başarısı da büyük ölçüde, karum örgütlenmesi içinde kurumsallaşan karşılıklı yardımlaşmaya ve işbirliğine bağlıydı. Mektupları, özellikle de (ama sadece bunlar arasında değil) aynı aile şirketine ait olan, birbirlerinin temsilcisi işlevini gören ya da resmi bir ortaklık ilişkisine girmiş olan kişiler arasında yazılan mektuplar, bilgi, işbirliği ve yardım talepleri ile doludur. Alacakları toplamak, avans para istemek, borcu arttırmak, ödenmeyen borçların izini sürmek ve bilgi aktarmak için, özellikle de ekonomik ve siyasi sorunlarla karşılaştıklarında, "iyilikte bulunmanın/kurtarmanın vakti geldiğinde" birbirlerinden yardım ister-

ler. Verilen sözleri tutma, şartları ve gerekleri yerine getirme ve genelde "centilmen gibi davranma"ya yönelik ahlaksal yükümlülükler, zaman zaman mali ya da başka sorunlar nedeniyle gerçekleştirilmelerini güçleştirse de, genellikle ciddiye alınıyordu.

Doğru dürüst davranmayanlar "adları"nı ve itibarlarını riske atmış oluyorlar ve "*karum*"da "adlarının zikredilmesi"yle (ki bu aleyhlerinde resmi olarak dava açılmasına da yol açabiliyordu) "utandırılıyor"lardı. Ama pahalı, zaman alıcı davalardan (ki bunlar için en sonunda Asur'a gitmek gerekebiliyordu) kaçınmak için çoğu durumda sorunlar iki tarafı da tatmin edecek şekilde çözüme bağlanıyordu. İflaslar kimsenin çıkarına olmadığı için, çoğunlukla sıkıntıdaki meslektaşlarına, bazen özel, büyük ölçüde garantili krediler vererek yardımcı oluyorlardı.

Anlaşılan, büyük adamlar merkezleri Asur'da olan şirketlerin Anadolu şubelerinin başkanlarıydı – bu konumdaki Puşuken, İmdilium, Enlil-bani ve Adad-sululi gibi ünlü tüccarların kapsamlı arşivleri açığa çıkarılmıştır. Şirketler normalde, tıpkı daha sonra Ortaçağ'ın başlarında Yakındoğu ve İtalya'da kurulan şirketler gibi, aile esasına dayalı olarak örgütleniyorlardı (metinlerde, "hane" ya da "şirket" anlamına gelebilecek "ev" sözcüğü kullanılır).

Normalde Anadolu'daki insanların babaları ve amcalarının oluşturduğu yaşlı üyeler (bunlara "baba", "patron" ya da "şef" deniyordu) Asur'da, genç olanlar da (küçük erkek kardeşler, oğullar) Anadolu'da oturuyorlardı. Burada işleri Kaniş *karum*undaki evlerinden (arşivlerin de bulunduğu bu mekânlar aynı zamanda depo ve büro olarak da kullanılıyordu) yönetiyorlardı. Bunu yaparken bir dizi insandan yardım alıyorlardı: Genç akrabalarından, ücretli çalışanlarından ve malları kredi karşılığı alıp bedellerini, sattıktan sonra gümüş olarak ödeyen, *tamkarum* adı verilen bir tür komisyoncudan. Bu güvenilir çalışanların bazıları, "taşra"daki diğer stratejik kentlerde ya da *karum*larda oturuyor, oralardan Kaniş'e mektuplar yazıyorlardı.

İhtiyaç duyulan sermayenin bir kısmı aile üyeleri tarafından karşılanıyordu, ama başkaları da yatırım yapabiliyorlardı. Asurlular, zengin bireylerin sekiz ya da bunun katları miktarında Asur "pound"u (dört kilo) gümüş vererek meydana getirdikleri ve ciddi bir dönem için (bir örnekte yirmi yıl) bir tüccara teslim ettikleri büyük miktarda sermaye anlamına gelen "para kesesi" (*narukkum*) uygulamasını biliyorlardı. Yatırımcılara işin sonunda % 100 kâr garantisi veriliyordu, zira "hisseleri" normal kambiyo sürümdeğerinin iki katı olan iki Asur poundu (bir kilo) altın değerindeydi. Geri kalan

kârdan, tıpkı sermayeyi yöneten tüccar gibi üçte birini de alıyorlar, geri kalan (ihtiyat akçesi olarak tutulan?) miktar da en sonunda bölüşülüyordu. Sermayenin teslim edildiği tüccar hissedarlarına düzenli olarak "kâr payları" (Asur dilinde, "üçte birler") ödüyor, onlar da hisselerini satabiliyorlar, tüccarın onlara borçlu olduğu miktarları ilave hisselere dönüştürebiliyor ("borç para kesesine gider") ya da sermayelerini geri çekebiliyorlardı (ama bunu ancak nominal değişim değeri üzerinden yapabiliyorlar ve düzenli kâr üzerinde hak iddia edemiyorlardı). Bu *narukkum* kurumu, birçok Asurlunun ticaretten kâr etmesini sağlıyor ve şüphesiz başarılı tüccarlara zenginlik yanında iyi bir isim de kazandırıyordu. Tüccarların Asur'da pahalı, gösterişli evler –muhtemelen bunlar da aynı zamanda büro ve depo işlevini görüyordu– alma istekleri, bir statü bilincinin yansımasıdır.

Kişinin kendi "para kesesi"ni edinmesi, önemli bir olay, bir güven ve başarı göstergesi, hatta belki de büyük adamlar saflarına katılmanın koşuluydu. Kervan lideri ve (ücret karşılığı çalışmayan ama küçük bir miktar faizsiz sermaye verilen) mümessil olarak deneyim kazanmak, hele bir de bir ticaret ailesi ile iyi ilişkiler kuruldu mu, yükselme yolunu açabiliyordu. Başarılı tüccarlar bir aile şirketine mensup olmalarının ve bir para kesesini idare etmelerinin yanı sıra, aşama aşama ticari faaliyetlerinin kapsamını genişletiyorlardı. Kendi işlerine kendi sermayeleriyle başlayabildikleri gibi, onların deneyiminden kâr elde etmek isteyen Asur'daki başka insanlar adına da iş yapabiliyorlardı. Bazı Asur kralları bile kâr peşindeydi ve tapınaklar da özel çalışan tüccarlara epey uzun süreler için büyük miktarda mal ya da sermaye emanet ediyorlardı. (Bu mal ya da sermayeye *ikribum* deniyordu ve bunlar vergiden muaftı.) Tüccarların çoğu iş ilişkisini birbirinden ayırmak genellikle güçtür, çünkü elimizde para keselerinin idaresinin yürütüldüğü Asur'dan belge yoktur.

Bazı tüccarların neredeyse sürekli olarak Kaniş'te kalmalarına ve Asur'a daha az bağımlı hale gelmelerine rağmen, hepsi ana kentleriyle teması sürdürüyor, karılarını ve akrabalarını görmek ve başarılı oldukları takdirde adak hediyeler getirecekleri vaadinde bulundukları Asur tapınağını ziyaret etmek ("[tanrı] Asur'un gözünü görmek") için oraya gidiyorlardı. Bazı tüccarların Asur'daki karılarıyla yazışmaları, elimizdeki çok işletmevari resme daha kişisel bir çeşni kazandırıyor. Mektupların yazarları, Anadolu'ya tek başlarına gitmiş, henüz yerli bir kızı ikinci eş olarak almamış ya da (daha sonraları görüldüğü üzere) Asurlu bir kızın ebeveynlerini onun kendisiyle

beraber Kaniş'e göndermeye ikna edememiş olan ilk kuşaklara aittir. Bu mektuplarda, kocalarının yokluğunda hane reisliğini üstlenen, evi, (eğer oğlanlar Anadolu'ya gidecek kadar büyümemişlerse) çocukları, uşakları ve köleleri çekip çeviren dikkate değer kadınlarla karşılaşırız. Bu kadınlar ticaret amaçlı dokumalar üretiyor (bundan kazandıkları para kendi özel keselerine gidiyordu), evin günlük geçimini dikkatle yürütüyor (ticari uzmanlaşma yüzünden, bu tür aileler temel besin maddelerini ve hammaddeleri pazardan alıyorlardı) ve genelde kendi çıkarlarını gözetiyorlardı. Bazen refaha kavuşup değerli hediyeler alsalar da, bazen kocalarının iş sorunlarının acısını onlar da çekiyorlardı. "Kent Bürosu"na vergileri ödeyebilmek için mücevherlerini ve diğer eşyalarını satmak zorunda kalabiliyorlardı, vergilerini ödemedikleri takdirde büro evi mühürleyebiliyor, hatta satma tehdidinde bile bulunabiliyordu. Kadınlar yalnız kalıyorlar ve bazen kocalarının tanrılara vaat ettikleri adağı yerine getirmemelerinin ya da tanrıların uyarılarına kulak asmamalarının neden olduğu hastalık ve üzüntüler hakkında yazıyorlardı. Bunların sonucu iblislerin, cinlerin saldırılarına maruz kalmak ve hastalık olabiliyordu. Mektuplaşarak ve Anadolu'dan gelen insanların anlattıklarını dinleyerek, kocaları yaşlılıklarında Asur'a dönene kadar (bazıları dönüyordu) onlarla teması sürdürüyorlardı. Ama bazı kadınlar kocaları Anadolu'dayken ölüyorlardı; *karum*daki evlerin altındaki gömütler de, birçok Asurlunun ailelerinin dualarına rağmen evlerine asla dönemediklerini gösteriyor.

İngilizceden çeviren: Tuncay Birkan

Kalay Üretimi Organizasyonu: İlk Tunç Çağı Anadolusunda Stratejik Endüstriler

ASLIHAN YENER

Giriş:

Son yıllarda, metalurjinin gelişimini açıklayan varsayımlardan en yaygın[1] kabul göreni, basitten gelişkine doğru yavaş bir evrime dayalı model olmuştur. Bu evrim içinde, Paleolitik dönemde mineral pigmentlerinin kullanılmasından, renkli taşların (nabit bakır) soğuk dövülmesi, nabit bakırın ergitilmesi ve dökülmesi ve son olarak da yüksek teknoloji ürünü alaşımların ve demirin kullanılması aşamaları katedilmiştir. Böylece, metalurjide kaydedilen yenilikler ise herhangi bir zeki insan topluluğunun avantajlarını fark edebileceği ve kendi yaşamına uyarlayabileceği gelişim sürecinin doğal bir sonucu olarak görünmektedir. Bu fikir daha gelişkin maden teknolojisinin Mezopotamya gibi çekirdek kent merkezlerinde geliştiği ve ardından daha az gelişkin olmakla beraber kaynaklara sahip çevre bölgelere yayıldığı mefhumunu doğurmuştur. Bu teorilerin derinlerinde yatan ise Anadolu dağlık kesiminde, Doğu Avrupa'da, Kafkaslar'da ve İran'da görülen metalurjik gelişmelerin, bu daha az "uygar" bölgelere, Mezopotamya'da bilinen teknolojinin sızması ile doğrudan ilgili olduğu fikridir.

Bu hakim görüşlere karşın, Türkiye'nin güneyinde Toroslar'da yapılan yeni çalışmaların sonuçları, temel teknolojik gelişmelerin yüksek yayla sınırlarında oluştuğu ve Mezopotamya'daki atılımların öncesinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Teknolojik yenilik, sosyal uygulamalar üzerindeki etkileri

ve – bu sürecin doğal sonuçları olarak – teknolojik seçimlerin çevre ve kurumların dengesini nasıl değiştirdiği gibi kavramları araştırmak üzere tasarlanmış ve yeni tekniklerin kullanılacağı bir proje yürütmek gerekmekteydi. Artık, geç prehistorik ve erken tarihi devletlerde bir dizi ilişkili teknolojik değişimi, arkeolojik soruları metalurjik verilere bağlayarak açıklayacak yeni bir arkeolojik teori geliştirmenin gerekliliği de açıktı. Böylece gelişkin devletlerin yükselişinde teknolojinin de kültürel etkenler arasında yerini alması sağlanmış olacaktı.

Genel anlamda teknolojinin, dar çerçevede ise metalurjinin bu yeniden değerlendirilişi, 1970'ler ve 1980'lerde yerel maden üretimi ile ilgili araştırmaların hız kazanması ve daha geniş köken sorunlarının yerini almaya başlaması ile gündeme geldi. Madencilik ve metalurji için elverişli yörelerde yüzey araştırmaları ve kazılar ile başlayan araştırmalar (Rothenberg 1990; Lechtman 1976; Hauptmann 1989), daha sonra yerel teknolojinin çevre ve toplum üzerindeki etkisinin incelenmesinde yoğunlaştı (Lechtman 1991; Hong *et al.* 1996; Friedman *et al.* baskıda). Üstelik, arkeologlar metalurjiyi çok daha geniş bir sosyoekonomik bağlamda görmeye başladılar (Pigott 1991a ve b; Ehrenreich 1991) ve en sıradan eserler dahi maden işlemenin karmaşık ve dinamik bir sosyal girişim olduğunu gösterir oldu (Hosler 1994; Smith 1981; Lechtman 1988). Bir yandan mesleki özelleşme ve üretim organizasyonu tüm diğer malzeme türleri ile bir arada değerlendirilerek incelenirken (Rice 1981, 1987, 1991; Bishop *et al.* 1982), diğer yandan da madenler üzerine yürütülen araştırmalar sayesinde bu dinamiklerin yalnızca maden teknolojisi ile değil, insanın her çeşit seçiminin ürünleri ve sosyal süreçler ile ilişkili olduğuna dair kanıtlar artıyordu. Uzun zaman sonra, sonunda madenler kazı raporlarının arkalarında, element yoğunlukları ve stilistik özellikleri ile sıralandıkları ek bölümlerden çıkıp, "teknoloji antropolojisi" olma mertebesine yükseldiler (Lemmonier 1993; Pfaffenberger 1988; ayrıca bkz. Schiffer ve Skibo 1987). Bu modeller –teknolojik determinizmin aksine– sosyal güçlerin, teknolojinin organizasyonu ve seçimi üzerindeki etkisini anlamayı amaçlıyordu. Örneğin, Endonezya'da yalnızca mütevazi bir sosyal farklılaşmanın izlendiği bir köy yerleşiminde dahi, etkileyici üretim ve dağıtım sistemlerinin varlığı fark edildi (Pigott ve Natapintu 1988). Türkiye'de Toroslar'da, teknoloji içinde sosyal davranış biçimlerini açıklayabilecek önemli ipuçları bulunduğuna duyulan sağlam inançla yürütülen arkeometalurjik yüzey araştırmaları ve kazılar, bu modellerden ikincisine bir örnek olarak kabul edilebilir.

Araştırılacak dönem olarak Erken Tunç Çağının (MÖ 3000-2000) hedeflenmesinin nedeni, bu dönemde alet ve silahların üretiminin endüstriyel boyuta ulaşması ve madenin sosyal güce ilişkin sembolik imalarına dair bulgulardır. Aynı zamanda, stratejik teknolojide de, kalaylı tuncun ve demirin arsenikli bakıra tercih edilişi ile, bir dönüşüm gerçekleşiyordu. Ancak, belirtmek gerekiyor ki daha erken tarihlerde, Obeyd döneminde (MÖ 4500-3900) de özellikle Değirmentepe bulgularının kanıtladığı gibi (Esin 1989) Anadolu'nun dağlık kesimindeki yerleşmelerde metalurjiye ilginin yükselişini destekleyen karmaşık kültürel güdülerin varlığına dair işaretler bulunmaktadır. Öyle ki, metalurjinin gelişmesi aslen çevre koşullarına bağlı olarak değil, iki taraflı kazançlı kültürel seçimlerin etkileri ile mümkün olmuştur. Metalurjik dönüşümler için doğal kaynaklar sahneyi hazırlamış ve bu dönüşümler diğer kurumsal etkenler ile karmaşık ve karşılıklı etkileşim döngüleri içinde yerlerini almışlardır. Mezopotamya'daki büyük tarımcı toplumların ve pazarların gelişmesinin, madene olan talebi, bu hammaddenin lüks statüden çıkmasına neden olacak denli arttırdığı öne sürülebilir (Helms 1993; Oates 1993). Anadolu bu yeni metalurjik olasılıkları sermayeye çevirmiştir. Kaynaklara yakın ücra üretim bölgelerinde yenilikçi ve teknolojik olarak kendi kendine yeter bir kütle gelişmiş ve bu topluluklar, tarımsal olarak zengin Mezopotamya ve Suriye ile Anadolu arasında, kentleşme sürecinin kilit oluşum dönemleri olan Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı dönemlerinde var olan takas ağları ve kültürel ağlardaki yerlerini almışlardır (Yener 2000).

Türkiye'nin coğrafi alanı içinde, çeşitli bağımsız yerli maden üretici gruplar bulunmaktadır ki bu gruplar maden çıkarma, cevher hazırlama, ergitme ve dökmeyi kapsayan teknolojik süreçte, eskiçağın maden işlemedeki ana adımlarını başarmışlardır (Müller-Karpe 1994; Yakar 1984, 1985; de Jesus 1980). Sentetik analizlerin birçoğu bu prehistorik teknolojiler ile kaydedilen işlemlerin özel yönlerini incelerken, gözden kaçan nokta parçalar arasındaki etkileşimin niteliğinin anlaşılması oluyor. Başka bir deyişle, maden cevherinin topraktan çıkarılmasından eserin üretimine dek endüstrinin kültürel ve ekonomik sistem içinde nasıl organize edildiğinin net biçimde kavranması. Örneğin, maden kaynaklarının yerini saptamaya çalışan bilim adamları, kaçınılmaz biçimde yüksek enerji veren yakıtların metalurji için gerekliliğini göz ardı ediyor, aralarında uzun mesafeler olan maden ocaklarından kentlere cevherlerin nakledildiğini ve neden sonra esere dönüştürüldüğünü varsayıyorlar çoğunlukla. Ancak, çoğu zaman bir ton cevherin işlen-

mesi için en az iki katı ve hatta on katı fazlalıkta kereste veya odunkömürü gerekir ki bu da cevherlerin kent merkezlerine taşınması fikrini birçok durumda geçersiz kılar. Bu durumda, ilişkili bir ikincil teknoloji olan enerji temini, maden üretiminin dikkate değer bir parçasını oluşturmaktadır.

Maden çıkarmanın önemli ölçüde fiziki güç gerektiren bir iş olmasının yanı sıra, temelinde yatan teknoloji şaşırtıcı derecede ustalıklı mühendislik bilgisi gerektirmektedir. İlginçtir ki, maden çıkarmanın organizasyon becerileri ile birlikte yüksek derecede madde bilgisi gerektirdiğini yalnızca maden uzmanları ve madencilik tarihçileri anlayabilmektedir. Cevherlerin keşfedilmesi ve işlenmesi, izabesi (hazırlanması ve zenginleştirilmesi) ve ilk kaba ergitme işlemi bir madeni nesnenin ilk üretim aşamasıdır. Endüstrinin bu temel bağlayıcı öğesinden, mesleki özelleşme ve üretim teorilerinde neredeyse hiç bahsedilmez. Kullanılan maden çıkarma teknolojisinin türüne göre, maden ocaklarında aynı anda çok sayıda kişi çalışıyor olabilir. Bunlar arasında cevher yüzünde çalışan madenciler, cevher taşıyanlar, ağaç kesenler, odunkömürü hazırlayanlar ve ergitme ile uğraşanlar bulunur. Bu durumda, maden ocaklarının bulunduğu bölgelerde maden üretiminin işgücü açısından temel bir yatırım olduğu anlaşılmaktadır. Birden fazla coğrafi bölgeyi kapsayan, polimetalik cevherlerin işlendiği ve nitelikli işgücünün kullanıldığı çeşitli gelişkin aşamalarda maden üretimi bir zanaat değil, endüstridir. Bir maden endüstrisi, iki ya da daha çok üretim evresi söz konusuysa gelişkin kabul edilir. Bunlardan biri madencilik: madenin ocaktan çıkarılması ve kaba işleme teknolojileri; diğeri ise bu işlemi izleyen kent merkezlerindeki atölye teknolojileridir. Bir topluluğun bu iki üretim aşamasını ne denli kontrol ettiği, aynı zamanda bu topluluğun hammaddeler üzerindeki hakimiyetinin de göstergesidir (Yener 1995a). Böylece sınırları belli bir kültürel ortamda, çeşitli cevherler ve maden işleme teknolojileri arasındaki ilişki, insanoğlunun doğal çevresini nasıl kendi yararına kullandığına dair yeni kavramları açıklayan bir çerçeve oluşturur. Anadolu kent merkezleri artarak daha gelişkin hale geldikçe, eşzamanlı olarak yaratıcı teknoloji ve metalurji gereksinimi büyümüştür. Tüm bu etkenler birbirini karmaşık biçimlerde pekiştirmiştir.

Egzotik hammadde ve ürünlerin tanımlanması, arkeolojinin en uygun olduğu araştırma yöntemleri arasındadır. Bu amaç doğrultusunda 1981 yılında başlatılan arkeometalurji projesi, bölgelerarası hammadde ve madeni eser ticaretinin varlığını saptamayı hedeflemekteydi. Anadolu'daki maden

dağılımı modelleri ve bu ticaretin maden üreticileri üzerindeki etkisi, kurşun izotop oranları kullanılarak belirlenmiştir. Toros Dağları, Anadolu ve Kuzey Suriye'deki önemli yerleşmeler için başlıca gümüş, kurşun ve bakır kaynağı olarak öne çıkmaktadır (Yener *et al.* 1992; Sayre *et al.* 1993; Sayre *et al.* baskıda). İkinci hedef, Toros yöresindeki alet, silah ve süs eşyalarının işlenmesinde kullanılan teknolojik süreçleri anlamaktı. Hedef, madenin işlenmesiyle ilişkili zanaat grupları ve eskiçağ teknolojilerinin ekonomi ile olan bağlantıları, yani hammadeler, çalışanlar ve üretim süreçlerinin teknolojiler içindeki bütünleşmesi idi. Diğer bir deyişle, amaçlar çok yönlüydü: Maden kaynaklarının yerinin belirlenmesi, nasıl oluşturuldukları, sosyoekonomik ve politik sistemlerin endüstriyi nasıl etkilediği ve karşılığında endüstrinin bu sistemleri nasıl değiştirdiği... Toroslar'daki cevherlerin analizi sırasında, beklenmedik bir bulgu ile karşılaşılmıştır: eskiçağlar için anlaşılmaz olan kalay, bilimadamlarının onyıllarca çözemedikleri (Muhly 1985) temel bir gizin kaynağı. İyi tuncu oluşturan, bakırın %5-10 oranında kalay ile alaşımıdır. Demir ile tanışılmasının öncesinde, kalayın maden teknolojisindeki ekonomik rolü, belki de günümüz endüstrisinde petrolünkine eşdeğerdir. Kalay, zamanın yüksek teknoloji madeninin – tuncun – en önemli katkı maddesidir. Alternatif alaşım olan arsenli (% 1-5) bakır, MÖ beşinci binyılda başlamış, MÖ dördüncü binyılda Anadolu'da yaygın hale gelmiş ve kalaylı alaşımların başlaması ile kullanımdan düşmüştür. Bu arkeolojik buluş, maden üreten bir toplumun nasıl işlediğini ve bu denli stratejik bir madenin üretiminin etkisini anlama şansını yarattı.

Kestel Madeni ve Göltepe Kazıları

Eser element olarak yüksek kalay oranı ile ilk kez Toroslar'ın Bolkardağ yöresinde karşılaşılmış; stannit adı verilen ve seyrek rastlanan bu kalay türü (doğal bir kalay-bakır kombinasyonu) analiz edilmiştir (Yener ve Özbal 1987). Daha yaygın olarak kullanılan kalay oksitin (kassiterit) ise Niğde yakınındaki Çamardı yöresindeki varlığı Maden Tetkik Arama sayesinde saptanmıştır (Yener *et al.* 1989; Kaptan 1994, 1995). Kalay oksit kaynakları, dağları yararak Orta Anadolu ovalarından Kilikya'ya ve Tarsus'un kuzeyinden Akdeniz'e geçişi sağlayan doğal bir fay hattı olan Ecemiş koridoru boyunda yer almaktaydı. Çok iri kubbe biçimli bir kristal oluşum olan Niğde kütlesi üzerinde 5 km^2lik alanda 34 arkeolojik yerleşme ile birlikte, açık maden çukurları ve çoğu göçmüş maden ocağı girişleri 1987-1994 arasında bu-

lunmuş ve incelenmiştir. Bir Erken Tunç Çağı madenci köyü olan Göltepe, maden ocaklarının karşısındaki bir tepe üzerine kurulmuştu ve aynı zamanda bir maden işleme yeri olma işlevini de üstleniyordu. Burada kalayın mineralizasyonu en az iki evrelidir; çözülme faaliyetlerinin neden olduğu tanecik halinde kalay içeren kum/çakıl dolguları benzeri erken kalay evresi ve hematit açısından fakir daha geç kalay evresi. Kestel olarak bilinen ana maden ocağı girişi, en geniş alanda araştırılmış şekliyle birkaç kilometre uzunluğunda ve en az 4 600 m^3 kapasiteye sahip bir yeraltı sistemidir (çizim 2). Erken dönemdeki girişimlerin, daha ziyade ısıtarak çatlatma yöntemine dayandığı ve daha sonraki çalışmalara oranla oldukça küçük ölçekli (60 cm çapında) olduğu anlaşılmaktadır (Yener 1995b). Daha sonraki çalışmalar geniş alanlardadır ve bu yüzden erken çukurları kesmekte ve belki de gelişkin tekniklerin işareti olarak hem ateş hem de çekiç izlerine rastlanmaktadır (Willies 1990, 1991, 1993).

Kestel kazısının son sezonu olan 1996 çalışmaları ile ilk kez 1991'de keşfedilen "Mezar Odası" ile ilişkili özellikler ve mezarların kazılarak ortaya çıkarılması amaçlanmıştır (Yener 1997). Kestel 2 olarak tanımlanan bu terk edilmiş maden ocağı Antik Çağ'da bir mezarlık olarak tekrar kullanılmıştır. Bu stratigrafik kazıda en az üç kullanım evresi saptanmıştır. İlk ve en erken evre, madencilikle ilgili molozdan oluşmakta ve cevher çıkarma işlemlerine işaret etmektedir. Bu alanda bulunan Erken Tunç Çağı koyu yüzlü açıklı çanak çömleği ve Anadolu metalik çanak çömleğine ait parçalar Göltepe'de bulunanlar ile tam bir benzerlik içinde olması nedeniyle bu evre MÖ üçüncü binyıla tarihlenebilmektedir. Yeraltındaki işliklerin konut ve hatta sığınak amaçlı kullanımına dair elle tutulur kanıtlarla karşılaşılmıştır. Madenciliğin sona ermesinin ardından, maden kuyularında taşlarla inşâ edilmiş en az iki çukur yeraltı evi bulunmuştur. Göltepe'de bulunan örneklerle yapısal benzerlikler gösteren bu evlerden aynı zamanda stilistik olarak da Göltepe'dekilere benzeyen Erken Tunç Çağı çanak çömleği ele geçmiştir. Çukur evlerden daha geç bir evreye ait olan gömüler ise, çukurlara veya cevher çıkarma oyuklarına gömülmüş bir düzine insanı kapsamaktadır. Bu tabaka ile ilişkili olarak ele geçen çanak çömlek de, mezarların Erken Tunç Çağı'nın geç bir evresine ait olduğunu göstermektedir.

Maden ocağının üzerinde, yüzeyde birkaç açmada yürütülen kazılar, maden kuyularının ağızları çevresinde ve açık maden çukurlarının bulunduğu alanlardaki cevher işleme öğelerini tarihlemek ve işlevlerini incelemek

amaçlıydı. Ateşe dayanıklı pota parçaları, Göltepe'de olduğu gibi maden ocağının yakınında da ilk ergitme işlemlerinin yapıldığını kanıtlamıştır. Bu potalardan biri 1992'de Smithsonian Institute'e bağlı Conservation Analytical Laboratory'de elektron tarama mikroskobu ile incelenmiş ve Göltepe'dekiler gibi iç yüzeyinde yoğun kalay izi saptanmıştır. Kestel'de potaların, maden çıkarma esnasında stratejik kararlar almak için, cevherdeki kalay oranını belirlemek amaçlı kullanılmış olması olasıdır.

Günümüze ulaştığı haliyle, cevherlerin % 1 kadar düşük kalay içeriğine sahip olduğu gözönünde bulundurulursa, bin yıllık bir sürede yaklaşık 200 ton kalay üretilmiş olduğu hesaplanabilir (Willies 1995). Mermer anakaya üzerindeki yüzlerce delikli cevher zenginleştirme platformları toz haline getirme işleminin uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Anlaşılan o ki, bu denli düşük kalay oranı olan bir maden ocağını işletmek dahi, kalayın çok ender bulunduğu ve değerli olduğu Erken Tunç Çağı'nda, harcanan emeğe değecek bir işti. Göltepe'de hiç altın izine rastlanmamış olmasına karşın, Kestel'de çok az miktarda altın tozu bulunması ve hematitin pigment olarak kullanılması da eşzamanlı yan faaliyetler hakkında fikir vermektedir. Cevher üretiminin ilk aşamaları Kestel Maden Ocağında ve yamaçtaki açık maden işleme alanlarında kaydedilmiş, son işleme ve ergitme işlemleri ise temelde Göltepe'de yürütülmüştür. MÖ üçüncü binyılın sonunda madenciliğin ve maden üretiminin sona ermesi –belki Afganistan, İran veya Kafkaslar'da– yeni ve daha zengin maden yataklarının keşfedilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu varsayım, erken MÖ ikinci binyılda Asur Ticaret Kolonileri tüccarlarının daha ucuz kaynakları Anadolu'ya taşıyarak Anadolu pazarında rekabet oluşturduğunu gösteren yazılı kaynaklarla da örtüşmektedir.

Göltepe Erken Tunç Çağı madenci köyü, Kestel madeninin karşısında, iki kilometre uzaklıktaki savaş gemisi biçimli doğal bir tepe üzerinde yer almaktadır. Altmış hektarlık bir alanı kaplayan tepenin zirvesi sur ile çevrilmiştir ve yüzeyin tümünü kaplayacak biçimde kültür dolgusu ile karşılaşılmaktadır. Zirvedeki yerleşmenin ölçüleri sekiz-on hektar kadardır ve Kestel madeni yamacındaki yerleşme ile bir arada düşünüldüğünde bu insan-maden sisteminin altmış hektarın üzerinde bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır. 1990 yılında başlayan kazılar 1991 ve 1993'te sürdürülmüştür. Bu çalışmalara koşut olarak 1987, 1988, 1990 ve 1992 yıllarında ise Kestel madeninde kazılar yürütülmüştür. 1990 sezonunda Göltepe'den elde edilen on radyokarbon tarihi MÖ 4350-2175 (düzeltilmiş 1 sigma) arasına denk gelmektedir.

Bir çukur dolgusunda ele geçen odunkömürü parçası ise dendrokronoloji yöntemi ile 1978 +/- 37 tarihini vermektedir. Kestel madeni içinden elde edilen yedi odunkömürü örneğinin verdiği radyokarbon tarihleri MÖ 3625-2147 (düzeltilmiş 1 sigma) arasındadır. Bunlardan üçü ise, maden ocağının Bizans Devri ve yakınçağda sığınak olarak kullanıldığına işaret eden tarihler vermiştir.

Göltepe'de işlikler ve konutlar kısmen yeraltında bulunan çukur yapılardan oluşmaktadır (Yener 1995c) ve Türkiye'de Göltepe ile mimari yönden benzerlik gösteren başkaca bir yerleşme bulunmamaktadır. Oval biçimli çukur evler boz kumtaşı anakaya içine oyulmuştur ve yakınlarında belki de onlarla ilişkili çöp çukurları olan çan biçimli çukurlar bulunmaktadır. Küçük konutların çapı 4-6 m arasında değişmekle birlikte, daha büyük yapılar 9 x 7 m boyutlarındadır ve yakındaki günümüz dağ köylerinden biri olan Celâller ile yakın benzerlik içinde, yamaç teraslanarak inşâ edilmişlerdir. Bu yapıların üst mimarilerinin dal örgü tekniği ile oluşturulduğu, Göltepe'de ele geçen negatif dal izli çamur parçalarından da net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Göltepe kazıları, çukur yapıların tabanlarından veya çöp dolgularından ele geçen hematit cevheri (demir oksit) yumruları, çeşitli derece ve renklerde öğütülmüş cevher tozları, öğütülmüş cüruflar ve maden eserler gibi çeşitli metalurjik artıklar sunmuştur. 70 kg kadar cevher tozu ve 50 kg kadar cevher yumrucukları, öğütülmüş ve toz haline getirilmiş cevher kalıntıları, güvenilir dolgulardan kazılar sonucunda elde edilmiştir. Ayrıca üç yıllık kazılar sonucunda ortaya çıkarılan pota parçalarının miktarı da bir tonun üzerindedir. Bıçak, balta ve keski yapımında kullanılan çok yüzlü taş kalıplar ile keski ve yassı balta yapımında kullanılan kil kalıplar da çok sayıda ele geçen buluntulardandır. Kazılarda bulunan beşbin adedin üzerinde cevher öğütme havanları, havan elleri, iri gabro ve diabaz cevher zenginleştirme platformları, yalnızca 1988-1993 yılları arasında yüzeyde ele geçen ortalama elli bin adet sürtme taş aletin varlığını da destekler niteliktedir. Bazılarına büyük ölçüde altın rengi veren % 4.75-12.3 kalay içeriğine sahip (Earl ve Özbal 1996a ve b) maden eserler arasında iğneler, pandantifler ile diğer süs amaçlı veya işlevsel tunç eşyalar yer almaktadır. Diğer madeni bulgular ise bir kurşun külçe ile bir gümüş boyunluktan oluşmaktadır. Olası bir mevsimsel Demir Çağı yerleşmesine tarihlenen, yüzeye yakın tabakalardan ele geçen demir nesnelerin yanı sıra hematit topuz başları ve çekiç taşlarının Er-

ken Tunç Çağı'na tarihleniyor olması, demir cevherlerinin oldukça erken dönemlerde kullanıldığına tanıklık eder.

Bu yerleşmenin özel işlevli doğası ve madencilikle ilişkili bulguların çokluğu göz önünde bulundurularak, bu araştırmanın amaçlarından biri maden işleme parametrelerini anlamak olarak belirlenmiştir. İlk adım, Göltepe'deki cevherlerin kaynaklarını saptamaktı. Bu kapsamda, hematit cevherinden üretilmiş buluntular Cornwall'den Bromley tarafından incelenmiş ve Kestel madenindeki cevherler ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, hematit cevheri yumrucuklarının büyük bir kısmı atomik soğurma yöntemi ile incelenmiş ve (14 300-0 ppm değerleri arasında) 2 080 ppm kalay içerdiği anlaşılmıştır ki bu miktar Kestel madeni örneklerindeki ortalama miktarın yaklaşık üç katıdır. Bir örneğin analizinin ortaya koyduğu % 1.5 kalay miktarı, zamanında Kestel'de çıkarılan cevherlerde kalay içeriğinin oldukça yüksek – en az % 2 – olduğunu düşündürmektedir. Bu durum da Kestel'den yalnızca yüksek kalay içeren malzemenin Göltepe'ye işlemek (öğütmek) ve ergitmek için taşındığı düşüncesini güçlü bir biçimde desteklemektedir. Kalayı hematit kütlesinden ayırabilmek için, cevher kırılmış ve toz haline getirilmiş olmalıdır (Adriaens *et al.* 1999). Göltepe'deki çukurevlerin dolgularında ele geçen geniş sürtme taş koleksiyonu ve bu aletlerin nitelikleri de bu fikri destekler.

Daha şaşırtıcı bulgulardan biri ise zaman zaman çukurevlerin tabanlarında bulunan kaplar içinde depolanmış halde, çoğunlukla 10 kg'dan fazla miktarlarda ele geçen öğütülerek oluşturulmuş çeşitli renklerde cevher tozlarıdır. Renkler mor/şarabiden, pembeye, siyahtan beje kadar çok çeşitli tonlardadır ve her biri farklı oranda kalay içermektedir. Analizler bu maddelerin doğal niteliklerinin de farklı olduğunu ortaya koymuştur. Bazılarının işlenmeden öğütülmüş cevherler, diğerlerinin ise cevher yoğunlaştırma işlemleriyle zenginleştirilmiş kısım ayrıldıktan sonra artakalan parçalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu maddelerin bir kısmı ise kalayın bilinçli bir şekilde içinden ayrıldığı işlenmiş toz halinde malzemedir (Adrieans *et al.* 1999). Belki de maden işleme amaçlarının en iyi göstergesi, izlem içinde maden damarından alınan cevher örneklerinden, Göltepe'de bulunan hematit cevheri yumrucuklarına ve son olarak da çukurevlerin tabanlarındaki kaplarda depolanmış olan öğütülmüş ve toz haline getirilmiş çok renkli cevherlerden alınan örneklere doğru kalay içeriğinin inkâr edilemez yükselişidir. Kalay içeriği yüksek hematitin maden ocağından ergitme potasına ulaşmadan ön-

ce zenginleştirildiği çarpıcı biçimde açıktır. Son üretim aşaması olan atıkların ayrılması ise, çöp dolgularında bulunan toz halindeki maddelerin kalay içeriğindeki belirgin azalmadan izlenebilmektedir. Kalayın ayrıştırıldığı molozun yerleşmedeki çöp alanlarına atıldığı anlaşılmaktadır. Analiz edilen diğer elementlerin hiçbirinde bu düzenli artış gözlenmemiştir.

Ele geçen pota parçaları, sağlama yapabilmek için birçok teste tabi tutulmuştur ve tüm testlerden alman sonuçlar, ilk olarak Smithsonian'da yapılan SEM-EDX testlerinde de karşılaşıldığı gibi (Yener ve Vandiver 1993; Adriaens 1996), potaların camlaşmış iç yüzeylerinde yüksek kalay yoğunluklarını göstermiştir. Son atomik soğurma analizleri % 4'e varan kalay içeriğine işaret etmektedir ve incelenen dört yeni pota örneği de % 1'in üzerinde (% 1.009, % 2.09, % 2.21, % 3.65) değerler vermiştir. Bu sonuçlar, toz örneklerinin verdiği değerlerden beş kat daha fazladır. Bu sonuçlar, ayrıca, University of Chicago'da mikroprob kullanılarak ve University of Antwerp'te ikincil iyon kütle spektrometresi (Secondary ion mass spectrometer / SIMS) ile yapılan bir dizi yeni analiz ile de kontrol edilmiştir. Mikroprob bu camlaşmış pişmiş toprak kapların, % 2-3 kalay oksitli ince bir ek silikat tabakası içerdiğini ortaya koymaktadır. Yüzeyine yapışmış parlak yeşil camsı bir madde ile birlikte bulunan bir potanın SIMS analizi ise iki tür kristalin varlığını göstermektedir. Bu iki tür kristal, metal cürufu ile tutarlılık içinde, uzun ince kalay oksit (SnO_2) kristalleri ve yüksek oranda kalay içeren eşaksamlı demir-kalay kristalleridir (Adriaens, Adams ve Yener 1996; Adriaens *et al.* 1997).

Yukarıda söz edilen analiz çalışmalarına bağlı olarak, üretim modelinin, gerekli fiziksel koşulların ve beklenen son ürünlerin gerçekçiliğini ve olabilirliğini sınamak için birkaç tekrarlı deneyler başlatılmıştır. 1992'de Cornwall'dan B. Earl, Göltepe'nin Erken Tunç Çağı II/III dolgularından ele geçen kalay tozunu kullanarak kalayı ergitmeyi başarmış ve bu işlemi Chicago'da olduğu gibi İngiltere'de de birkaç kez tekrarlamıştır. Atomik soğurma ile analiz edilen % 1 kassiterit cevherli bir düşük oranlı karışımla işe başlanmış, bu cevher bir ölçek su katılıp bir kürek ile karıştırılarak yıkanmış, oran yaklaşık % 10'a ulaşıncaya dek zenginleştirilmiş ve cevher yerel kilden, saman katkılı, ev yapımı bir pota içine konmuştur. Pota birkaç sıra odunkömürü üzerine yerleştirildikten sonra, birkaç üfleçten hava verilmiş ve yirmi dakikanın sonunda kalayın camsı cüruf parçaları içine hapsolmasını sağlayan başarılı ergitme işlemi tamamlanmıştır. Fark edilmiştir ki, tek başına

kassiterit doğrudan potanın içinde ergidiği ve az miktarda cüruf oluştuğu için, bu işlem karbonlu gazlar ile indirgeme gerektirmektedir. Bu deney sırasında camsı cürufla kaplanan kalay küreleri bir yontma taş alet ile ezilerek ayrılabilmiştir. Ardından toz haline getirilen ve çıplak gözle görünmez olan cevher mikroskop altında incelenmiştir. Bu inceleme, ergitme işleminin yıkama, öğütme ve tekrar eritme gibi saflaştırma işlemlerini içeren çok aşamalı bir kalay üretimi ile sonuçlandığını ortaya koymuştur. Ergitme işleminin yoğun işgücü gereksinimine karşı, görece basit olduğu ve teknik olgunluk gerektirmediği anlaşılmaktadır. İlginçtir ki, cevher ve cürufların yoğun olarak öğütülmesi, metalurjik atıkların yüzey araştırmaları sırasında arkeolojik olarak saptanamaz olmasını beraberinde getirmekte ve bu durum Yakındoğu'da maden ergitilen yerleşmelerin ender oluşunun altında yatan anlaşılamamış nedenlere de açıklık kazandırmaktadır.

Sonuç

Göltepe ve Kestel kazıları boyunca yapılan çalışmalar sayesinde, Türkiye'nin güney-orta kesiminde Toros yöresinde kalay üretiminin ortamı ve organizasyonu ile ilgili akılcı soruları ortaya koymak yolunda uzun bir yol katedilmiştir. Bu çalışmalardan çıkarsanan temel sonuç MÖ üçüncü binyılın sonuna gelindiğinde Toroslar'ın orta kesiminde maden üretiminin çoktan, geniş ilişki ağları içinde çok basamaklı bir işleme dönüşmüş olduğudur. Ergitme ve maden çıkarma işlemlerinin yapıldığı dağ yerleşmeleri bu zincirin birinci halkasıdır, ancak atölye üretim merkezleri kuşkusuz ovalarda kurulu kent merkezlerinde yer almış olmalıdır. Göltepe-Kestel kompleksi, cevherin doğrudan Kestel madeninden çıkarılması ve kaba şekliyle ergitilmesinde, ilk basamak olan kaba maden ürünlerinin işlenmesinin bağımsız stratejilerini yansıtır. Kuşkusuz, yakın çevredeki bol orman kaynakları, tonlarca cevherin nakledilebilir külçelere veya kaba ilk-ergitme maden ürünlerine dönüşmesinde en büyük rolü oynamıştır. Bu ilk aşama maden üretiminin vardığı son nokta, kurşun izotop analizlerinin sonuçlarının da ortaya koyduğu gibi, Kilikya, Konya ve Amik Vadisi'ndeki tarımsal açıdan zengin yörelerde kurulmuş kentlerdeki atölyelerdir. Kaba ilk-ergitme madenlerin inceltilmesi, alaşım ve eriyik madeni özgül biçimlere dönüştüren döküm gibi özelleşmiş zanaatlerin uygulandığı yer, alçak kesimlerde bulunan atölyelerdir.

"Yeni sosyal örgütlenme biçimlerini olası kılan ve varolan güç dengelerini değiştirebilecek temel teknolojik yeniliklerin, çoğu zaman, uygarlaşmış

toplumların sınırları boyunca veya çevresindeki yörelerde ortaya çıktığı" (Kohl 1987) varsayılmıştır. Anadolu'da maden endüstrisinin umulmadık gelişkinliği, özellikle Obeyd döneminde, dikkat çekicidir. Bu gelişkinlik, civarlarındaki farklı mineralleşmeleri hammadde olarak değerlendiren yerleşmelerde en iyi biçimde gözlenmekte (Yener *et al.* 1996) ve temel teknolojik dönüşümlerin yüksek yayla sınırlarında oluştuğu varsayımını desteklemektedir. Bu varsayımı sınamak için yakın zamanda Amik vadisi seçilmiştir. Tell el Cüdeyde'de içinde kalay içeriği yüksek bakır kalıntıları bulunan bir potanın ve Amik G evresine tarihlenen polimetalik figürinlerin bulunmasından beri Amik vadisi erken madencilik araştırmacılarının ilgisini çekmiştir. Yaklaşık olarak MÖ üçbine tarihlenen bu eserler Yakındoğu'nun en eski kalaylı tunç buluntularıdır. Orta Toroslar yöresindeki Kestel'de bir Erken Tunç Çağı kalay madeninin bulunması, Amik vadisindeki alaşımları teknolojik olarak çok daha önemli kılmıştır. Esas zanaatin yürütüldüğü bu düşük rakımlı vadi yerleşmelerindeki maden atölyelerinin ardındaki organizasyon stratejilerini bulmak ve belirlemek, karmaşık metalürjik endüstrilerin araştırılmasına katkıda bulunmakta ve aciliyet getirmektedir. Amik, zengin maden içerikli oluşumlara sahip Toros ve Amanos sıradağları ile çevrili tarımsal olarak verimli bir bölgede ticaret ve maden endüstrilerinin gelişiminin araştırılması için alışılmışın dışında bir fırsat sunmaktadır.

İngilizce'den çeviren: G. Bike Yazıcıoğlu

KAYNAKÇA

ADRIAENS, A. "Elemental Composition and Microstructure of Early Bronze Age and Medieval Tin Slags", *Mikrochimica Acta* 124: 89-98.

ADRIAENS, A., K.A. YENER ve F.ADAMS "Surface Analysis of Early Bronze Age Ceramic Crucibles from Göltepe, Turkey", *The Proceedings of the 6th European Conference on Applications of Surface and Interface Analysis* (der. H.J. Mathieu, B. Reihl, D. Briggs), s. 123-126, Chichester ve New York, Wiley & Sons.

ADRIAENS, A., K.A. YENER, F.ADAMS ve R. LEVI-SETTI 1997,"SIMS Analyses of Ancient Ceramic Crucibles and Slags from Turkey", *Tenth International Conference on Secondary Ion Mass Spectrometry SIMS X*, (der. A. Benninghoven, B. Hagenhoff, H.W. Werner), s. 877-880, Chichester ve New York, Wiley & Sons.

ADRIAENS, A., P. VENY, F.ADAMS, R. SPORKEN, P. LOUETTE, B. EARL, H. ÖZBAL ve K.A. YENER "Analytical Investigation of Archaeological Powders from Göltepe, (Turkey)", *Archaeometry* 41: 81-90.

BISHOP, R.L. ve F.W. LANGE "Introduction", *The Ceramic Legacy of Anna O. Shepard*, (der.

R.L. Bishop ve F.W. Lange), s. 1-8, Niwot (Colorado), University of Colorado.

DE JESUS, P.S. *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, Oxford, B.A.R. International Series 74 (i).

EARL, B. ve H. ÖZBAL 1996a "Early Bronze Age Tin Processing at Kestel/Göltepe, Anatolia", *Archaeometry* 38: 289-303.

1996b "Early Bronze Age Tin Processing at Kestel-Göltepe", *Archaeometry 94. Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, (der. A.M. Özer ve G.D. Summers), s. 447-449, Ankara, Tübitak.

EARL, B. ve K.A. YENER "Tin Smelting Experiment at the Oriental Institute", *Oriental Institute News and Notes* 146: 1-5.

EHRENREICH, R.M. "Archaeometallurgy and Archaeology: Widening the Scope", *Recent Trends in Archaeometallurgical Research. Masca Research Papers in Science and Araheology* 8 (I), (der. P.D. Glumac), s. 55-62, Philadelphia, University of Pennsylvania.

ESİN, U. "An Early Trading Center in Eastern Anatolia", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (der. K. Emre), s. 135-141, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

FRIEDMAN, E.S., T.J. WILKINSON, K.A. YENER, E. ALP ve Y. SATO, baskıda, "Environmental Change in the Amuq Valley as Indicated by Variation in Element Concentrations over Time", *The Proceedings of the 47th Annual Denver X-ray Conference sponsored by the International Center for Diffffaction Data (ICDD) Advances in X-ray Analysis* 42.

HAUPTMANN, H. 1989 "The Earliest Periods of Copper Metallurgy in Feinan, Jordan", *Old World Archaeology*, (der. A. Hauptmann, E. Pernicka ve G.A. Wagner), s. 119-135, Bochum, Deutschen Bergbau-Museums.

HELMS, M. 1993 *Craft and the Kingly Ideal. Art, Trade and Power*, Austin, University of Texas Press.

HONG, S., J-P. CANDELONE, C.C. PATTERSON ve C.F. BOUTRON "History of Ancient Copper Smelting Pollution during Roman and Medieval Times Recorded in Greenland Ice", *Science* 272: 247-248.

HOSLER, D. *The Sounds and Colors of Power. The Sacred Metallurgical Technology of Ancient West Mexico*, Cambridge, M.I.T. Press.

KAPTAN, E. "1993 Research at Mine Damı, Çamardı", XV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı *15th International Symposium of Excavations, Surveys and Archeometry*, Ankara, Kültür Bakanlığı.

— "Mineral dressing Device with Two Functions", *29th International Symposium on Archaeometry 1-14 May 1994*, Ankara, Kültür Bakanlığı.

LECHTMAN, H. "A Metallurgical Site Survey in the Peruvian Andes", *Journal of Field Archaeology* 3: 1-42.

— "Traditions and Styles in Central Andean Metalworking", *The Beginning of the Use of Metals and Alloys*, (der. R. Maddin), s. 344-378, Cambridge, M.I.T. Press.

— 1991 "The Production of Copper-arsenic Alloys in the Central Andes: Highland Ores and Coastal Smelters?", *Journal of Field Archaeology* 18: 43-76.

LEMMONIER, P. 1993 *Technological choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, Londra, Routledge.

MUHLY, J.D. "Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy", *American Journal of Archaeology* 89: 275-291.

MÜLLER-KARPE, M. *Altanatolisches Metallhandwerk*, Offa-Bücher Band 75, Neumünster, Wachholtz Verlag.

OATES, J. 1993 "Trade and Power in the Fifth and Fourth Millennia BC: New Evidence from Northern Mesopotamia", *World Archaeology* 24: 403-422.

PIGOTT, V.C. ve S. NATAPINTU "Archaeological Investigations into Prehistoric Copper Production: The Thailand Archaeometallurgy Project 1984-1986", *The Beginning of the Use of Metals and Alloys* , (der. R. Maddin), s. 152-162, Cambridge, M.I.T. Press,

RICE, P.M. 1991 "Specialization, Standardization, and Diversity: A Retrospective", *The Ceramic Legacy of Anna O. Shepard*, (der. R.L. Bishop ve F.W. Lange), s. 257-279, Niwot (Colorado), University of Colorado Press.

ROTHENBERG, B. 1990 *The Ancient Metallurgy of Copper. Institute for Archaeo-Metallurgical Studies*, Londra, University College.

SAYRE, E.V., K.A. YENER, E.C. JOEL ve I.L. BARNES "Statistical Evaluation of the Presently Accumulated Lead Isotope Data from Anatolia and Surrounding Regions", *Archaeometry* 34: 73-105.

SAYRE, E.V., K.A. YENER, E.C. JOEL , J.Mellaart BLACKMAN ve H. ÖZBAL baskıda "Stable Lead Isotope Studies of Black Sea Anatolian Ore Sources and Related Bronze Age and Phrygian artefacts from Nearby Archaeological Sites, Appendix: New Central Taurus Ore Data", *Archaeometry*.

SCHIFFER, M.B. ve J.Mellaart SKIBO 1987 "Theory and Experiment in the Study of Technological Change", *Current Anthropology* 28: 595-622.

SMITH, C.S. *A Search for Structure: Selected Essays on Science, Art and History*, Boston, M.I.T. Press.

WILLIES, L. 1990 "An Early Bronze Age Tin Mine in Anatolia", *Bulletin of the Peak District Mines Historical Society* II: 91-96.

1991 "Report on the 1991 Archaeological Survey of Kestel Tin Mine, Turkey", *Bulletin of the Peak District Mines Historical Society* II: 241-247.

— "Reply to J.D. Muhly, "Early Bronze Age Tin and the Taurus", *American Journal of Archaeology* 97: 262-264.

— "Kestel Tin Mine, Turkey. Interim Report 1995", *Bulletin of the Peak District Mines Historical Society* 12 (5), s. 1-11.

YAKAR, J. "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I", *Anatolian Studies* 34: 59-86.

— "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", *Anatolian Studies* 35: 25-38.

YENER, K.A. 1995a "Swords, Armor, and Figurines: A Metalliferous View from the Central Taurus", *Biblical Archaeologist Dedicated to Peter Neve* 58: 41-47.

— 1995b "Göltepe and Kestel", *Civilizations of the Ancient Near East III*, (der. J. Sasson), s.

— 1519-1521, New York, Scribners.

— 1995c "The Archaeological Season at Göltepe, Turkey, 1994", *The Oriental Institute 1994-*

— *1995 Annual Report:* 22-28.

— 1997 "An Early Bronze Age Mortuary Chamber Inside the Kestel Tin Mine: The 1996 Excavation Season", *The Oriental Institute News and Notes* 152: 5-7.

The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia (c. 4500-2000 BC), Leiden, E.J. Brill.

YENER, K.A. ve H. ÖZBAL 1987 "Tin in the Turkish Taurus Mountains: The Bolkardag Mining District", *Antiquity* 61: 64-71.

YENER, K.A., H. ÖZBAL, E. KAPTAN, A.N. PEHLİVAN ve M. GOODWAY "Kestel: An Early Bronze Age Source of Tin Ore in the Taurus Mountains, Turkey", *Science* 244: 200-203.

YENER, K.A., E.V. SAYRE, E. JOEL, H. ÖZBAL, I.L. BARNES ve R.H. BRILL 1991 "Stable Lead Isotope Studies of Central Taurus Ore Sources and Related Atifacts from Eastern Mediterranean Chalcolithic and Bronze Age Sites", *Journal of Archaeological Science* 18: 541-577.

YENER, K.A. ve P.B. VANDIVER 1993"Tin Processing at Göltepe, an Early Bronze Age Site in Anatolia", *American Journal of Archaeology* 97: 207-237.

ESKİ KARTPOSTALLARDA ANADOLU KIYILARI
■ Bodrum'un, Marmaris'in ve diğer sahillerin 1900'lerden kalma görüntüleri.

İLK DEVALÜASYON
■ 7 Eylül 1946'da, bir doların 1.28'den 2.80 TL'ye yükselmesinin öyküsü...

İSTANBUL'U SARSAN 10 GÜN
■ İngiliz donanması, 1807 yılının 20 Şubat'ını 21'ine bağlayan gece, Marmara'ya girdi...

KIBRIS KRONOLOJİSİ
■ Önümüzdeki iki yıl boyunca çok daha fazla gündeme gelmesi beklenen Kıbrıs'ın önemli tarihi dönemeçleri.

FAŞİZMİN 'DUAYENİ' MUSSOLİNİ
■ Hitler'den tam 11 yıl önce iktidara gelmiş olan Benito Mussolini'nin öyküsü.

HABABAM SINIFI'NIN GEÇMİŞİ
■ Rıfat Ilgaz'ın anıları, nasıl 'Hababam Sınıfı'na dönüştü? Roman, sinemaya hangi şartlarda, nasıl uyarlandı?

70'LERİN KARİKATÜR DİLİ: GIRGIR
■ Muhalifliği, sivri dili ve 'yerelliğiyle', Türk karikatür tarihinde yeni bir sayfa açan Gırgır dergisinin serüveni.

GEZİ: SAKARYA VADİSİ'NDEN BEYPAZARI'NA
■ Türkiye tarihinde iki kez, Osmanlı devletinin kuruluşunda ve Milli Mücadele'de, kritik olaylara sahne olan yöreler...

Temmuz - Ağustos

ÖZEL SAYI

Bayilerde

Şimdiki zaman geçmişin ışığında aydınlanıyor!

geçen sayıdakiler

Kriz: Daha Derin, Daha Eski, Daha Yaygın

Cogito / Sayı: 27

Cogito'dan / *Kriz: Daha Derin, Daha Eski, Daha Yaygın* **Kriz Tanımları / Söyleşi:** Levent Yılmaz: Umberto Eco ile Kriz Üzerine. Enis Batur: Derkenar **Toplumsal/Küresel Kriz Kuramları** / Claus Offe: *Yönetilemezlik: Muhafazakâr Kriz Kuramlarının Yeniden Doğuşu* • Cindi Katz: *Çöken Göğün Altında: Kıyametçi Çevrecilik ve Doğanın Üretimi* **Krizler: Toplu ve Bireysel, Güncel ve Tarihsel** / Edgar Morin: *Kültür Krizi* • Ernesto Sabato: *Sanat Krizi ya da Kriz Sanatı* • Paul Virilio: *Özel Yaşamın Sona Erişi* • Lucien Sfez: *İnternet Krizi ya da Zihinlere Egemen Olmak* • Edgar Morin: *Kişisel Kriz Üzerine* • Medar Atıcı: *Bunalım Yaşamının Aydınlık Yüzü* • Jean Thuillier: *Bedenin Krizi* • René Thom: *"Bilim Kendi Krizleri Aracılığıyla İlerler"* • Max Horkheimer: *Bilim ve Kriz Üzerine Notlar* • Edmund Husserl: *Avrupa İnsanının Radikal Yaşam Krizinin Bir İfadesi Olarak Bilimlerin Krizi* • Theodor Adorno: *Nedenselliğin Krizi* • Julianne Smith-Martin Butcher: *Nato'ya Kriz Yönetimi Konusunda Öneriler* • Edward Robb Ellis: *Wall Street Topu Atarken* • Masahiro Ogino: *Deprem: Kriz, Bellek, Tarih* **Türkiye'nin Krizi / Tartışma:** *Kriz: Daha Derin, Daha Eski, Daha Yaygın* • Aydın Uğur, Celâl Şengör, Kürşat Bumin, Ercan Karakaş, Ahmet İnsel, Şahin Alpay, Doğan Kuban, Tınaz Titiz, Atilla Karaosmanoğlu, Cem Mumcu, Yavuz Baydar • Tamer Erdoğan: *Buhranlı Bir Serüven: Osmanlı-Türk Modernleşmesi* • Köprülüzade Mehmed Fuad: *Tanassur [Hıristiyanlaşma] Hadisesi ve Hars [Kültür] Buhranı* • Mehmed Emin [Erişirgil]: *Tanassur Hadisesi Bir Hars Buhranı Neticesi midir?* • Köprülüzade Mehmed Fuad: *"Hars Buhranı" Etrafında* • Artun Ünsal: *Her Yanımızdan Bunalım Akıyor* **Kriz Denemeleri** / Ferhat Taylan: *Krizdeki Söz* • Münir Göle: *Kıyamet Koparmak Üzerine* • Reşat Çalışlar: *Krizin Gökkuşağı* • Orhan Cem Çetin: Pardon, Bi Saniye Bakar mısınız? **Geçen Sayıdakiler** / Sayı 26: *Şakanın Sırası Değil* • **Yazarlar Hakkında**

varlık

AYLIK EDEBİYAT
VE KÜLTÜR DERGİSİ

+ KİTAP EKİ

KURUCUSU:
YAŞAR NABİ NAYIR

GENEL YAYIN YÖNETMENİ:
ENVER ERCAN

ISSN 1300-1728

68. YIL

ADRES:
Piyerloti Cad. Ayberk Ap.
7-9 Çemberlitaş
34400 İstanbul

Tel: 212-516 2004
Faks: 212-516 2005

e-posta:
varlik@varlik.com.tr

web sitesi:
www.varlik.com.tr

Varlık Dergisi
68 Yıldır
Var!

Siz de
edebiyat ve kültür
dünyasının önde gelen
imzalarıyla her ay
buluşmaya
var mısınız?

‘dolu dolu bir edebiyat dergisi’ ne demek ?

Özel tarihe duyulan merak için bir sınır çizilebilir mi? Turgut Çeviker, Ahmet Oktay, Füsun Akatlı ve Turgut Ağar tartışıyor: **Mektup mahrem mi?**

Nursel Duruel ve Murat Yalçın, Alman yazınıyla aramızdaki en önemli aracılardan **Ahmet Cemal’le çeviri ve hayat üzerine** konuştu: “Ben hep yaşamdan çevirdiklerimi anlattım.”

Faruk Ulay, Tezer Özlü’nün *Gecenin Ucuna Yolculuk*’undan hareket ederek, fotoğraf ve metinlerle **bir başka “Gecenin Ucuna Yolculuk”** kurdu.

Italo Svevo’nun “**Servola Tramvayı**”, Aykut Derman çevirisiyle **ilk kez Türkçede**;

Vesika-lık’ta Nurullah Ataç: Nermi Uygur, Metin And, Mehmet H. Doğan ve Doğan Hızlan’ın usta edebiyat adamını çeşitli yönleriyle inceleyen yazıları; **Bilge Karasu, Ece Ayhan** ve Nedret Gürcan’ın Tanıklıkları; dergilerde kalmış şiirleri, yaşadığı dönemde kendisini konu alan karikatürler.

Adnan Binyazar, **Dede Korkut Oğuznameleri**’nin yeni yayınını ve *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*’ı değerlendiriyor.

ve Rüzgâr Gülü...

Kitap-lık
İki aylık edebiyat dergisi
Sayı: 48, Temmuz-Ağustos 2001
20.5 x 26 cm, 2.000.000 TL

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI KİTABEVLERİ: • İSTANBUL: 212-293 08 24 / 502 • İZMİR: 232-463 82 90 • ANKARA: 312-435 85 94 • E-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr • Web Sitesi:www.yapikrediyayinlari.com • YAPI KREDİ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK TİC. VE SAN. A.Ş. 212-293 08 24, 252 47 00

Yazarlar Hakkında

Özgen Acar: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazetelerinde çalıştı, New York'ta serbest çalışmalar yaptı. Halen *Antik&Dekor*, *Archaeology* ve *Archaeo* dergileri için yazılar yazmaktadır. Haziran 2001'de *Anadolu Antik Tiyatroları* adıyla ilk kitabı yayımlanacaktır.

David W. Anthony: Hartwick College'da (New York) Antropoloji Bölümü'nde çalışmalarını sürdürmektedir. Yazılarından bazıları: *The "Kurgan Culture" Indo-European Origins and the Domestication of the Horse...* (1986), *Migration in Archaeology: The Baby and the Bathwater* (1990).

Güven Arsebük: 1936 yılında doğdu. İstanbul, Tubingen ve Chicago üniversitelerinde prehistorya ve antropoloji okudu. Türkiye'nin en eski buluntu yerlerinden İstanbul-Küçükçekmece'deki Yarımburgaz Mağarası çokuluslu kazılarını yönetti. Başlıca ilgi alanı insanın biyokültürel evrimidir. 1999 yılında İstanbul Üniversitesi'ndeki görevinden kendi isteğiyle emekli oldu. Bilimsel çalışma ve yayınlarını özel olarak sürdürüyor. Türkiye Bilimler Akademisi'nin asli üyesidir.

Cemil Bezmen: 1958 yılında Ankara'da doğdu. Boğaziçi Üniversitesi Fizik Bölümü'nden mezun olduktan sonra Cambridge Üniversitesi'nde Sosyal Antropoloji alanında doktora yaptı. Dağ-trekking rehberliği yapmış, arkeolojik kazılarda çalışmış olan Bezmen, şu anda profesyonel olarak turist rehberliği yapmaktadır.

Ali Dinçol: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Hititoloji Profesörü ve Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Başkanı'dır.

Hayat Erkanal: Ankara Üniversitesi Dil–Tarih–Coğrafya Fakültesi, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bölümü'nde Profesördür. Halen Urla yakınındaki Liman Tepe kazılarını yönetiyor.

Lydia Flem: Uluslararası Psikanaliz Tarihi Birliği ve Belçika Psikanaliz Topluluğu üyesidir. Sosyolojik incelemelerden sonra psikanalize dönüş yapmıştır. Yapıtlarından bazıları: *La Racisme, La vie quotidienne de Freud et de ses patients, Bouche bavarde et oreille curieuse*; *Genre humain*.

Ian Hodder: Cambridge Üniversitesi'nde Arkeoloji Profesörü ve Çatalhöyük Araştırma Projesinin yöneticisidir. Türkiye'de arazi çalışmaları yürütmeye başlamadan önce çoğun-

lukla Britanya'da kazılar yapmıştır. Yapıtlarından bazıları: *Symbols in Action* (1982); *Reading the Past* (1986 ve 1991); *The Domestication of Europe* (1990); *Theory and Practice in Archaeology* (1992); *The Archaeological Process* (1998).

Halil İnalcık: 1918'de İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi (1940). Londra Üniversitesi'nde Paul Wittek'le çalıştı (1949). Konuk profesör olarak ABD'de Columbia Üniversitesi'nde ders verdi. 1970-1974 arası Uluslararası Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Merkezi (AISEE) başkanlığını ve 1971'de İngiltere Kraliyet Tarih Derneği muhabir üyeliğini üstlendi. A.B.D.'de, Chicago Üniversitesi Osmanlı Tarih Kürsüsü'nün başkanı olarak görev yaptı. Uluslararası düzeyde birçok bilim ve yayın kuruluşunun üyeliğine ya da onur üyeliğine getirilen Halil İnalcık'a, 1991 yılında Dışişleri Bakanlığı'nın üstün hizmet ödülü verildi. Eserlerinden bazıları: *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (1943), *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I* (1954), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: Klasik Dönem, 1300-1600* (1973).

Phillip L. Kohl: Wellesley College'da (Massachusetts) Antropoloji Bölümü'nde çalışmalarını sürdürmektedir. Yazılarından bazıları: *Ethnic Strife: A Necessary Ammendment to a Consideration of Class Struggles in Antiquity* (1992), *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology in Soviet Transcaucasia* (1993).

Roger Matthews: 1995 yılından beri Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün yöneticiliğini yapmaktadır. Araştırmaları arasında Türkiye'nin kuzeyindeki Paphlagonia bölgesindeki yüzey araştırması, Anadolu ve Mezopotamya'nın prehistorya ve erken tarih dönemleri hakkındaki çalışmaları vardır. Daha önce Irak'taki İngiliz Arkeoloji Okulu'nun yöneticiliğini yapan Matthews, 2001'in sonbaharından itibaren Londra Üniversitesi Batı Asya Arkeolojisi Enstitüsü'nde ders vermeye başlayacaktır.

Mihriban Özbaşaran: 1957 yılında Turhal'da doğdu. İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Arkeoloji alanında lisans, Prehistorya alanında yüksek lisans ve doktora çalışmaları yaptı. Orta Anadolu'da Musular üzerine kazılar yürüttü. TAY Projesi üyesi ve TAY Neolitik Kalkolitik ciltlerinin yazarlarındandır.

Mehmet Özdoğan: İstanbul Üniversitesi'nde Tarihöncesi Arkeoloji bölümünde Profesörrdür. Çayönü, Yarımburgaz, Hoca Çeşme ve Toptepe gibi yerlerde kazılar yürütmüştür. Başlıca ilgi alanları neolitik ekonomilerin gelişimi, çevre arkeolojisi ve bu bilim dalının tarihidir; bu konuları derinlemesine ele alan yazılar yazmıştır.

Colin Renfrew: Cambridge Üniversitesi'nin Arkeoloji Bölümü'nde çalışmalarını sürdürmektedir. Yapıtlarından bazıları: Editörlüğünü yaptığı *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology* (1994), *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change* (1973); *Current Anthropolog* ve *American Journal of Archaeology* adlı dergilerde yayımlanan yazılar ve *Problems in European History* (1979).

Samih Rifat: 1945'te Ankara'da doğdu. İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi'nden mezun oldu. Şu anda mimar, fotoğrafçı ve çevirmen olarak çalışıyor. Char, Bonnefoy, Seferis ve Kavafis gibi ozan ve yazarların yapıtlarından yaptığı çeviriler ve belgesel filmleriyle tanınıyor.

Alain Schnapp: Alain Schnapp Paris-I Üniversitesi'nde Arkeoloji Profesörüdür. Çalışmaları, ikonografi ve Yunan Dünyası Tarihi üzerinedir. 1980 yılında *Archéologie aujourd'hui*

adlı yapıtı yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra, arkeoloji tarihi ve metodları üzerine denemeleri vardır. Aynı zamanda *Le Chasseur et la Cite* adlı yapıtın yazarıdır. Yunanistan ve İtalya'daki birçok arkeolojik çalışmayı yönetmiştir.

Victor Shnirelman: Merkezi Avrupa Üniversitesi'nde (Prag) Sosyoloji Bölümü'ndedir. Yazılarından bazıları: *Struggle for the Past: Ethnogenetic Studies and Politics in the USSR* (1993), *Archaeology and Ethnopolitic: Why Soviet Archealogists Were So Involved in Ethnogenetic Studies* (1993).

Oğuz Tanındı: 1957 yılında doğdu. Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı'nda eğitimini sürdürdü. Halen aynı bölümde öğretim görevlisi olarak çalışmakta ve "Bilgisayar Destekli Arkeoloji" adlı bir ders vermektedir. Aynı zamanda, TAY Projesi koordinatörüdür.

Lucienne Thys-Şenocak: 1961 yılında Amerika'da doğdu. Brown Üniversitesi'nde Tarih eğitimi gördü. Sanat tarihi alanında, Boğaziçi Üniversitesi'nde yüksek lisans ve Pennsylvania Üniversitesi'nde doktora çalışmaları yaptı. Şu anda Koç Üniversitesi'nde Tarih bölümünde yardımcı doçentlik görevini sürdürmekte ve *Turhan Sultan: The Architectural Patronage of a Valide Sultan* adlı kitabı üzerinde çalışmaktadır.

Aksel Tibet: 1956 yılında İstanbul'da doğdu. Saint-Joseph Lisesi'ni bitirdi, Lyon-II Üniversitesi'nde Arkeoloji Lisansı ve yüksek lisansını tamamladı. Horum Höyük, Porsuk Höyük, Kuruçay ve Şemsiyetepe'deki kazılarda görev aldı. 1999'dan bu yana TAY Projesi Orta Tunç/Son Tunç Çağ bölümü sorumlusudur (G. Pulhan ile). Şu anda Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü yayın sorumlusu ve *Anatolia Antique* dergisinin (arkeoloji) editörlüğünü yapmaktadır. Aynı zamanda Açık Radyo'da program editörlüğü ve 1998'den bu yana Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği İstanbul Şubesi Genel Sekreterliği görevlerini yürütmektedir.

Numan Tuna: 1948 yılında İzmir'de doğdu. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nden mezun oldu ve Ege Üniversitesi'nde Arkeoloji Bölümü'nde Antik Kritos üzerine doktora yaptı. Şu anda Burgaz yarımadasında ve Arkaik Apollon Tapınağı'nda kazılar yürütmekte, aynı zamanda da ODTÜ'de profesörlük görevini ve Yerleşim Arkeolojisi Anabilim Dalı başkanlığını sürdürmektedir.

Klaas R. Veenhof: Hollanda'daki Leiden Üniversitesi'nde Asuroloji profesörüdür. *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology* ve *Altassyrische Tontafeln aus Kultepe: Texte und Siegelabrollungen* kitaplarının yazarıdır. Çivi Yazısı Arşivleri ve Kütüphaneleri editörüdür.

K. Aslıhan Yener: Chicago'daki Oriental Institute'te Arkeoloji yardımcı doçentidir. *Metal Technology and Social Organization: The Domestication of Metals* adlı kitabı üzerinde çalışmaktadır.

SKALA ARTIST

Yeni Çağın Görsel Dinamiği

Genel Yayın Yönetmenliğini Bedri Baykam'ın üstlendiği **Skala** her ay bayinizde. Hayatın ve sanatın içerikli, çarpıcı yüzü **Skala**'da toplumla buluşuyor. Sanat dünyası duvarlarını genişletmek zorunda kalıyor.

Skala, Artist Yayın Endüstri Ltd yayındır.

Yeşilçimen Caddesi No: 23 Otim Binası Karşısı Ihlamur 80700 Beşiktaş İSTANBUL
Telefon +90/212 259 05 05 - Faks +90/212 259 42 30
bedbay@turk.net

Türkiye'de Bilim Dergiciliği Deyince...

Dünya bilimine 7 yıldır Türkiye'den katkı yapan bir dergi var: BİLİM ve ÜTOPYA. Bilimsel - Teknolojik gelişmeleri sorgulayan, sadece eleştirmeyen; aynı zamanda alternatifler de üreten ve **"Ütopyasız Bilim Olmaz"** diyenlerin dergisi BİLİM ve ÜTOPYA...

Her Ay Bayilerde. Okuyun!

İstiklal Caddesi Deva Çıkmazı No: 7/5 80070 Beyoğlu / İSTANBUL
Tel & Fax: (0212) 244 23 61 - 244 17 90 - 244 23 72
www.bilimutopya.com.tr e-posta: utopya@bilimutopya.com.tr

sanatın renklerini bizimle izleyin

SİNEMASEVERLERE

•BRAVO SCREEN FUN•EL CINEMA WAL NAS•FILM REVIEW•TOTAL FILM•EMPIRE•HOME CINEMA CHOICE•MOVIE LINE•INTERVIEW•CINEMA•STAR TREK•WEB MAGAZINE•CINEMA•STUDIO MAGAZINE•POSITIF •PREMIERE •STAR WARS MAGAZINE•BIG•FILM REVIEW SPECIAL •TV ZONE SPECIAL•STAR VISIONS

SANAT-EDEBİYAT TUTKUNLARINA

•READERS DIGEST•BEAUX ARTS•MAGAZINE LITTERATURE•SELECTION READERS DIGEST•HISTORIA•ART•DÜNYA KİTAP•İSTANBUL KÜLTÜR VE SAN.HAR.• YEDİ İKLİM •HECE•EST NON•TATE•QUANTARA•PARIS CAPITALE•MAGAZINE LITTERATURE•İSTANBUL •P SANAT-KÜLTÜR-ANTİKA•P - ART CULTURE ANTIQUE

DEKORASYON-MİMARİ MERAKLILARINA

•GOOD HOUSEKEEPING•ELLE DECORATION•HOUSE & GARDEN•IDEAL HOME•HOME FLAIR•THE WORLD OF INTERIORS•KITCHEN BEDROOMS & BATH.•HOUSE BEAUTIFUL•BBC HOMES & ANTIQUES•HOMES & GARDENS•COUNTRY HOMES & INTERIORS•ESS KITCHEN BATH. BEDROOM•PERFECT HOME•HOMES & IDEAS•HOME ENTERTAINMENT•INSPIRATIONS FOR YOUR HOME•25 BEATIFUL HOMES•COUNTRY LIVING•PERIOD LIVING&TRADIT•ARCHITECTURAL DIGEST•HOUSE BEAUTIFUL•BETTER HOMES GARDENS•AUDIO VIDEO INTERIOR•CONDE NAST HOUSE & GARDEN•INTERIORS DESIGN•COUNTRY HOME•DUPONT REGISTRY/ BUY.GAL.•LE JOURNAL DE LA MAISON•MON JARDIN MA MAISON•FLORA INTERNATIONAL•25 BEATIFUL HOMES•UNIQUE HOME•METROPOLITAN HOME•TRADITIONAL HOME•LUXURY FLORIDA HOMES•ARCHITECTURAL DIGEST•ELLE DECORATION•MAISON MAGAZINE INDIVUELLE•VOTRE MAISON•ART & DECORATION•TECHNIQUES & ARCHITECTURE•MAISON FRANCAISE•CREATION PASSION•RESIDENCES DECORATION•RESIDENCES IMMOBILIER•MAISON & APPARTEMENTS•MAISON MARIE CLAIRE•MAISON & CUISINE•MAISON COTE SUD•MAISONS ET TRAVAUX•JARDINS•L'ARCHITECTURE D'AUJOURD'HUI•B.H.G. BUILDING IDEAS•PAINT DECOR•B.H.G. BEDROOM & BATH•B.H.G. KITCHEN AND BATH IDEA•B.H.G. HOME IDEAS•H.B. KITCHENS & BATHS•B.H.G. DECORATING•VERANDA•B.H.G. REMODELING IDEAS•ARCHITECTURAL DESIGN•FLORIDA INTERNATIONAL•H.B. HOME BUILDING•H.B. HOUSE & PLANS•FLORIDA DESIGN•B.H.G. HOME PLAN IDEAS•B.H.G. WINDOW & WALL•FLORIDA DESIGN SOURCE BOOK•HOMES&GARDENS SPECIAL.•COUNTRY•CUISINE & BAINS •MAISON COTE QUEST•MAISON PASSION•CASARREDO & DESIGN

FOTOĞRAFÇILIK İLE İLGİLENENLERE

•AMATEUR PHOTOGRAPHER•PRACTICAL PHOTOGRAPHY•POPULAR PHOTOGRAPHY•PHOTOGRAPHIC•FOTOHEFT•RESPONSES PHOTO•PHOTO •PHOTO LIFE•AMERICAN PHOTO•DIGITAL PHOTO FX•BLACK & WHITE

Dünyanın okuduğu kültür sanat dergileri

DÜNYA
SÜPER DAĞITIM A.Ş.
ile Dünya Aktüel Kitabevleri, seçkin kitapçı ve gazete bayilerinde

"GLOBUS" DÜNYA BASINEVİ • 100. Yıl Mah. 34440 Bağcılar - İstanbul
Tel: 0.212.629 08 08 (40 hat) • Fax: 0.212. 629 03 05
e-mail:dsdproduct@mail.dunya-gazete.com.tr • web site: www.dunya-gazete.com.tr

arkeoloji özel sayıları

Sayı: 80, Yaz 2001

Arkeoloji: Dipten Gelen Sanat

21 x 30 cm.
7.500.000 TL

Sanat Dünyamız, Ur, Giza, Göbekli gibi, **İnsanlık tarihine bakışımızı değiştiren kazıların** derlemesiyle açılıyor. Gül Pulhan Çatalhöyük kazılarını başlatarak Anadolu arkeolojisinde devrim yaratan ve bir dönemin yasaklı arkeoloğu **James Mellaart**'la Sanat Dünyamız için söyleşiyor. Hayat Erkanal, Tahsin Özgüç, Cemal Pulak, Ali – Belkıs Dinçol, David Kennedy'nin yazıları **Anadolu'daki kazılarından Uygarlık tarihine uzanıyor.** Albüm'de ise fotoğraflarla Tilkehöyük kazısı günlüğü var. Diğer tarafta Doğan Kuban, Tonur Atagök ve Nuşin Asgari **Müzelerin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği** üzerine tartışıyor.

Cogito, bir bilim olarak arkeolojiyi incelerken aynı zamanda İdeoloji, Siyaset, Antropoloji, Psikoloji ve diğer bilimlerle olan ilişkilerinin izini sürüyor. **Bilimsel Yazılar**'da arkeolojinin sorularını Anadolu toprakları yanıtlıyor. **Halil İnalcık**'la yapılan söyleşi **'Osmanlı Tarihini yazarken Arkeolojinin kullanılması'** üzerine odaklanıyor. **Türkiye'de Arkeoloji: Tahrip, Miras, Bellek** başlığı altında TAY projesi ve arkeolojik envanter, barajlar ve kurtarma kazıları, Türkiye üniversitelerinde arkeoloji bölümlerinin kuruluşu konuları işleniyor. Cogito, arkeoloji için yeni bir kazı alanı açıyor.

Sayı: 28, Yaz 2001

Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları

16.5 x 24 cm.
5.000.000 TL

YKY

YAPI KREDİ YAYINLARI KİTABEVLERİ: • İSTANBUL: 212-293 08 24 / 502 • İZMİR: 232-463 82 90 • ANKARA: 312-435 85 94 • E-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr • Web Sitesi:www.yapikrediyayinlari.com • YAPI KREDİ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK TİC. VE SAN. A.Ş. 212-293 08 24, 252 47 00

Atatürkçü İlerici Devrimci Gençlerin Dergisi

ileri Türkiye'nin Krizi: Piyasanın Esiri Olmak

GÖKÇE FIRAT Krizin Çözüm Yolu: Serbest Piyasadan Kurtuluş
YEKTA GÜNGÖR ÖZDEN Krizler Dönemi
ATTİLÂ İLHAN İntibah Başladı
Prof. Dr. TAMER İŞGÜDEN Kabuğunu Düşürmüş Yengeç Gibiyiz
Yrd. Doç. Dr. AZİZ KONUKMAN
Vergi Yerine Borçlanmaya Dayalı Eski Politikaya Devam
SAMİR AMİN Emperyalizm ve Küreselleşme

2 Temmuz'u Unutmamak
Aziz Nesin
Bedri Baykam
Sadık Aslankara
Filiz Doğan
İsmail Bostancıoğlu

Yazılarıyla
Sunay Akın
Öner Yağcı
Prof. Dr. Ahmet Saltık
Prof. Dr. Suat Gezgin
Necdet Çelen
Fatma Altok

Devlet Üniversitelerinin Çökertilmesi
Prof. Dr. Nur Serter
Prof. Dr. Alpaslan Işıklı
Güneş Ayas

Kitap İncelemeleri
📖 **İnan Kahramanoğlu**
Bedri Baykam-Ordu Satranç Oynarken
📖 **Okan İşbecer**
Ahmet Altan ve 31 Mart Paranoyası
📖 **Erkin Yurdakul**
Kapitalizmin Fethedemediği Yeni Bir Kıta
(Subcommandante Marcos ve José Bove)

Söyleşi
Filistin Devleti Büyükelçisi Fouad Yaseen

5. sayı bayilerde

İleri 8.000 tirajıyla Türkiye'nin en çok satılan siyaset dergisi

Sayı: 1
Kasım-Aralık 2000

Sayı: 2
Ocak-Şubat 2001

Sayı: 3
Mart-Nisan 2001

Sayı: 4
Mayıs-Haziran 2001

İrtibat: İstiklal Cad. Ayhan Işık Sok.
Fescioğlu Apt. No: 7/5 Beyoğlu-İSTANBUL
Tel/Faks: (212) 292 73 00
e-posta: ileri2000@hotmail.com

www.ileri2000.org

Birikim'inizi arttırın

Dağıtımda yaşanan aksaklıkları giderebilmek ve okuyucularımıza dergiyi sorunsuz ulaştırabilmek için bir abonelik kampanyası başlatıyoruz. *Birikim* dergisine bir yıllık abone olanlar, elimizde bulunan eski sayılardan seçtikleri 6 tanesini de ücretsiz olarak alabilecekler.

TÜKENEN SAYILAR, 33, 35, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 52, 77

Abone bedelini Yurtiçi: 25 000 000 TL, Avrupa-Ortadoğu: 75 $, Amerika-Avustralya: 80 $

Yurtdışı: ***Pamukbank Türbe Şubesi – Döviz Hesap No: 538 652 87***
Yurtiçi: ***650 052 no'lu PTT Posta Çeki Hesabı*** *ya da* ***Pamukbank Türbe Şubesi 210233*** *hesabına yatırıp, dekontu bize fakslamanız yeterli. Abonelik işlemlerinizin aksamaması için adınızı, adresinizi, posta kodunuzu ve abone işleminizin hangi sayıdan başlamasını istediğinizi belirtmeyi unutmayınız.*

Birikim Yayınları Klodfarer Caddesi, Binbirdirek Sokak, İletişim Han 7/B-1, 34400 Cağaloğlu Tel. (0212) 516 22 60-64
e-mail: birikim@iletisim.com.tr **DAĞITIM: İstanbul** Klodfarer Caddesi, Binbirdirek Sokak, İletişim Han 7/B-1, 34400 Cağaloğlu Tel: (0 212) 638 55 45 - 638 55 75 • Fax: (0 212) 517 71 57 **Ankara** Selanik Caddesi 72, 06640 Yenişehir Tel: (0 312) 417 78 35 • Fax: (0 312) 425 06 82

DÜNÜ BUGÜNE BAĞLAYAN, ÖNYARGISIZ, ARAŞTIRAN VE TARTIŞAN BİR TARİH..

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay • *Haz.: Emel Seyhan*

Arapkirli Mektubundan e-mail'e • *Süheyla Yüksel*

DOSYA: OSMANLI'DAN CUMHURİYETE İDAMLAR

Osmanlı'da İdamlar Üzerine • *Necdet Sakaoğlu*

Tanıklıklar: "Kelle Kule"den Darağacına... • *Orhan Koloğlu*

Halka Açık Olarak Gerçekleştirilen Bir İdam • *Sinan Yıldırmaz*

ARŞİVDEN BİR BELGE: Babıâli Baskını • *Yavuz Selim Karakışla*

Üç Bin Yıl Önce Tufanı Anımsatan Sel Baskınları • *Kemalettin Köroğlu*

Mehmet Aksoy'la Söyleşi: Ana Tanrıça Kibele İş Kulelerinde • *Yasemin Şener*

Bir Fotoğraf Albümü: Van Gölü Vapur İşletmesi • *Murat Koraltürk*

EPHEMERA: Hilal-i Ahmer Kartpostalları

TARİHÇİNİN MUTFAĞI: Zeynep Ahunbay'la Mimarlık ve Tarih Üzerine

İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları • *Fuat Dündar*

Kandıra'nın Yakın Dönem Tarihi • *Doğan Gürpınar*

KİTABİYAT
Padişah Hazretlerinin Fotoğrafçısı: Vasilaki Kargopulo • *Derya Özkan*

Toplumsal Tarih Dergisi Üniversite Öğrencileri Tarih Yarışması 2001

gençler tarih yazıyor

SAYI: 91 ■ TEMMUZ 2001 ■ GAZETE BAYİİ VE KİTAPÇILARDA

Yazışma: Vali Konağı Cad. Samsun Apt. No: 57 80220 Nişantaşı-İstanbul
212 233 21 61 - 212 234 32 90 (faks) toptar@tarihvakfi.org.tr www.tarihvakfi.org.tr/toplumsaltarih
Abonelik: Abonet 212 210 01 10 - 212 222 27 10 (faks) abonet@abonet.net www.abonet.net

Ve bazen de sanatı görünür kılmaktır.

YAPI KREDİ
"hizmette sınır yoktur"